

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА
BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 6

Київ – 2010

УДК 016:929(477)(066)
ББК 63.3(4УКР) – 8
У 45

Українська біографістика = Biographistica ukrainica : зб. наук. праць. Вип. 6 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – 336 с.

Проаналізовано інформаційне значення зарубіжних, насамперед, російських енциклопедичних і словникових видань як джерельної бази української біографістики. Низку наукових публікацій присвячено українським діячам, творча спадщина яких належить культурам як українського, так і російського народів. Частину матеріалів збірника підготовлено в межах українсько-російського наукового проекту «Російсько-українські культурні зв'язки: біографічний аспект», що виконувався впродовж 2006–2008 рр. за результатами спільного конкурсу, організованого Національною академією наук України та Російським гуманітарним науковим фондом.

Розраховано на вчених, викладачів, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, працівників музейних і архівних установ, краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Т. І. Ківшар, д-р. іст. наук (головний редактор); В. І. Попик, канд. іст. наук (заступник головного редактора); С. М. Ляшко, канд. іст. наук (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); В. М. Даниленко, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; Л. А. Дубровіна, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; Я. Д. Ісаєвич, д-р. іст. наук, академік НАН України; В. Ю. Омельчук, д-р. іст. наук; Н. П. Марченко, канд. іст. наук; І. Б. Матяш, д-р. іст. наук; О. С. Онищенко, д-р. філос. наук, академік НАН України; М. М. Романюк, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; О. М. Яценко, канд. іст. наук.

Рецензенти: Г. І. Ковальчук, доктор історичних наук, професор;
Т. В. Новальська, доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

При передруку публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the «Ukrainian biographistics» collection.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 15825–4297Р від 12.10.2009 р.

Збірник зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України від 10.03.2010 № 1-05/2).

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2010

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шостий випуск «Української біографістики» продовжує започатковану Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у 1996 р. серію збірників наукових праць, присвячену теоретичним і методичним проблемам біографістики, як спеціальної історичної дисципліни, та української біографіки, як частини гуманітарного знання та важливого явища суспільно-політичного й культурного життя, а також висвітленню життєвого та творчого шляху відомих і призабутих співвітчизників.

У збірнику друкуються, головним чином, праці, підготовлені в межах розробки Інститутом біографічних досліджень у 2007–2009 рр. планової теми НДР — «Розвиток української біографістики та проблеми формування вітчизняних біобібліографічних ресурсів ХХІ століття». Водночас у шостому випуску, як і у попередньому, н'ятому, публікуються статті з проблем українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків, що розкривають їх крізь призму біографістики, підготовлені в процесі роботи над міжнародним дослідницьким проектом «Російсько-українські культурні зв'язки: біографічний аспект», реалізованим упродовж 2006–2008 рр. колективами науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ і Російської державної бібліотеки (Москва) за результатами конкурсу, організованого Національною академією наук України та Російським гуманітарним науковим фондом. Керівником української частини проекту є доктор історичних наук, професор Т. І. Ківшар.

Значну увагу в збірнику приділено аналізу багатого та різнобічного за своїм характером досвіду російської довідкової (енциклопедичної та словникової) біографістики, її ідейної та тематичної

спрямованості, особливостей підходів російських дослідників до відображення біографій українців і вихідців із України у світлі тих завдань, що стоять перед російською біографістикою, джерельному значенню російських книжкових біографічних видань і електронних науково-довідкових ресурсів для розвитку сучасної української довідково-біографічної справи. Важливе значення цієї проблематики полягає насамперед у тому, що українська біографістика історично тривалий час вимушено розвивалася в межах і в контексті поступу біографічних досліджень і великих видавничих проєктів, що здійснювалися в Російській імперії та в Радянському Союзі й, повсякчас намагаючись вийти за межі існуючих ідеологічних підходів і цензурних обмежень, одночасно з тим використовувала чимало з ґрунтовних науково-методичних надбань російської науки. Ця ситуація співробітництва, взаємного використання досвіду, а водночас — конкурентності, утвердження власних національних світоглядних засад, пріоритетів, методичних і практичних підходів, характеризує й нинішній етап розвитку української та російської біографістики та слугує одним із важливих джерел їх розвитку. Недарма участь українських учених у реалізації значних російських енциклопедичних і словникових проєктів постійно розширюється, що свідчить про визнання їх здобутків, усвідомлення російськими партнерами необхідності перегляду багатьох застарілих уявлень і стереотипів щодо історичних і культурних зв'язків між Росією та Україною.

Інший бік проблеми полягає в необхідності вироблення методичних прийомів змістовного аналізу російських біографічних видань, виявлення в них імен наших співвітчизників, оскільки українці та вихідці з України складають (відкрито, а здебільшого — «приховано») дуже значну частину персоналій російських енциклопедій, словників і довідників.

Творче переосмислення зазначених проблем становить значний теоретичний, науково-методичний і практичний інтерес як для розвитку вітчизняної науково-біографічної справи загалом, так і в контексті роботи Інституту біографічних досліджень НБУВ над формуванням загальнонаціонального електронного біографічного науково-інформаційного ресурсу — «Українського національного біографічного архіву».

Не обійдені увагою у збірнику й загальнотеоретичні питання сучасної біографістики. Зокрема, на прикладі долі Мішеля Фуко простежено властиву біографіям багатьох філософів парадоксальну взаємозалежність між ступенем їх особистого прагнення до ви-

ходу за межі власної суб'єктивності та ступенем об'єктивного інтересу соціуму до неї, проаналізовано загрози, які несла біографістиці теза про «смерть автора» Ролана Барта. Порушується також дискусійне питання змін в історико-біографічних та історико-генеалогічних дослідженнях останнього часу, що ведуть до їхнього зближення та можливої трансформації у історико-генеолого-біографічні дослідження.

Більшість опублікованих у збірнику праць присвячені висвітленню життєвого та творчого шляху, патріотичних поглядів, переконань, місця в національно-культурному розвитку України діячів, спадщина яких по праву одночасно належить і українській, і російській культурам, і які своєю діяльністю уособлювали тісний зв'язок, переплетіння культур двох слов'янських народів, але традиційно, впродовж тривалого часу розглядаються в Росії винятково у контексті російського суспільно-політичного, наукового, культурного життя. Зазначені дослідження спрямовані на досягнення проблем українсько-російських історичних і культурних взаємодій крізь їх людський суб'єктивний чинник: долі окремих осіб і цілих поколінь, творчу працю тих, чий здобутки в культурі, мистецтві, науці збагатили інтелектуальний і духовний потенціал двох слов'янських народів, сприяли їх кращому взаєморозумінню.

Ідеться, зокрема, про відомих учених і педагогів, професорів Університету Св. Володимира та, у різні роки, голів Історичного товариства Нестора-Літописця, — славіста, етнолога та фольклориста Олександра Олександровича Котляревського (1837–1881) та літературознавця, історика, фольклориста, бібліографа Миколу Павловича Дашкевича (1852–1908), одного із зачинателів романо-германських студій в Україні. Вперше на великому матеріалі досліджено долі та творчу спадщину визначного діяча української освіти та культури Степана Онисимовича Сірополка (1872–1959) та правника, громадського діяча, учасника революційного руху, літератора, публіциста та вченого-гуманітарія, керівничого Постійної комісії ВУАН для складання біографічного словника діячів України Михайла Михайловича Могиланського (1873–1942). Проаналізовано також здобутки українських науковців і бібліографів у висвітленні життя та діяльності геніального вченого світової слави, засновника Української академії наук Володимира Івановича Вернадського (1863–1945) та педагога зі світовим ім'ям Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970). Введено до наукового обігу нові джерела щодо перебування Владислава Міцкевича на території України у 1861 р. та станов-

лення радянської системи підготовки кадрів у галузі бібліотекознавства, книгознавства та бібліографознавства у 20-х рр. ХХ ст.

Значний інтерес становлять також опубліковані у збірнику наукові історико-біографічні нариси та дослідження життєвого шляху майже забутого нині етнолога та фольклориста, соратника М. Лисенка та В. Антоновича, Сергія Олександровича Венгрженевського (1844–1913), відомого українського бібліографа Ярослава Івановича Стешенка (1904–1939), знаного вченого та діяча української еміграції Віктора Миколайовича Доманицького (1893–1962), підготовлені на основі введення до наукового обігу невідомих раніше документальних матеріалів, а також заснована на вичерпному аналізі джерел розвідка щодо історії взаємин Івана Франка та Лесі Українки.

Редакційна колегія «Української біографістики» висловлює сподівання, що матеріали збірника сприятимуть поглибленню зацікавленого обговорення актуальних проблем біографістики, розширенню тематичного діапазону та вдосконаленню методичних засад біографічних студій і підготовки довідкових біографічних видань, подальшому згуртуванню українських дослідників — істориків, культурологів, біографістів, краєзнавців — професіоналів і аматорів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Українського біографічного товариства.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 030:303.094.7(470+477)

Володимир Іванович ПОПИК,
в. о. директора
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)

РОСІЙСЬКІ КНИЖКОВІ ТА ЕЛЕКТРОННІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, БІОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ І ДОВІДНИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ БІОГРАФІЧНИХ НАУКОВО- ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Проаналізовано джерельне значення російських універсальних і галузевих енциклопедій, біографічних словників і довідників, електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів для розвитку української довідкової біографістики. Висвітлено найважливіші віхи історії їх формування, розкрито загальні науково-методичні засади, особливості подання матеріалів, пов'язаних з Україною.

Ключові слова: енциклопедії, біографічні словники, електронні біографічні науково-інформаційні ресурси, українсько-російські зв'язки.

The source importance of Russian general and field encyclopaedias, biographic dictionaries and reference books, electronic biographic scientific and informational resources for the development of Ukrainian reference biographistics is analysed. The most important landmarks of their formation are researched, general scientific and methodological principles and peculiarities of presentation of information connected with Ukraine are defined.

Key words: encyclopaedias, biographic dictionaries, electronic biographic scientific and informational resources, Ukrainian and Russian connections.

Проанализировано источниковое значение российских универсальных и отраслевых энциклопедий, биографических словарей и справочников, электронных биографических научно-информационных ресурсов для развития украинской справочной биографистики. Освещены важнейшие вехи истории их формирования, раскрыты общие научно-методические основы, особенности представления материалов, связанных с Украиной.

Ключевые слова: энциклопедии, биографические словари, электронные биографические научно-информационные ресурсы, украинско-российские связи.

Проблема висвітлення у російській довідковій біографічній літературі українсько-російських історичних і культурних зв'язків, а також біографій відомих українських діячів і широкого кола осіб, пов'язаних із Україною, становить дослідницький інтерес одночасно як у зв'язку з вивченням багатовікових історичних взаємин України та Росії, тісного переплетіння долі українців і росіян, так і щодо осмислення рецепції російською наукою та культурою, суспільством, української історії та культури. Окремий зріз проблеми полягає у необхідності предметного аналізу можливостей і особливостей використання російських друкованих і електронних джерел – універсальних і галузевих енциклопедій, біографічних і біобібліографічних словників, різного роду довідників, історико-біографічних альманахів, в інтересах розвитку української біографістики – з виявленням усіх позитивних і негативних моментів, пов'язаних зі зверненням до них.

Історія розвитку російської енциклопедичної та словниково-біографічної справи досить ґрунтовно висвітлена у працях П. Н. Беркова [1], І. Ф. Кауфмана [9; 10], О. Л. Шапіро [26], колективу бібліографів під керівництвом П. А. Зайончковського [22], Я. М. Щапова [27] та інших відомих російських учених, українських дослідників В. С. Чишка [25], Т. В. Добко [4]. Однак дослідження проблематики, пов'язаної з характером відображення у ній українських сюжетів, тривалий час було неможливим із політичних причин, хоча для українських читачів, а фахівців – особливо, були зрозумілими як значущість російської довідкової біографічної літератури для осягнення численних персоналій історії та культури України, так і її тенденційність у відображенні (точніше – замовчуванні) українських сюжетів. Розробка цих проблем розпочалася фактично лише в роки незалежності України, коли перед українським суспільством постали завдання пошуку й утвердження власної національної ідентичності, виокремлення себе з «загальноросійського» та радянського контексту, зокрема – у персоналістичному плані. Упродовж останніх років у низці фундаментальних узагальнюючих праць провідних українських істориків і культурологів окреслено загальні обриси нового розуміння історичної ретроспективи зв'язків України й Росії, формування, розвитку та результатів духовно-культурних явищ, пов'язаних із тривалою тісною взаємодією, справжнім переплетінням культур двох близьких слов'янських народів – на загальнонаціональному, суспільному, груповому та персональному рівні [6; 16; 23; 24].

У публікаціях В. С. Чишка [25], Т. В. Добко [4], Н. П. Романової [14], В. І. Попика [13–16] зроблено також перші спроби проаналізувати

характер і способи відображення історичних і культурних зв'язків українського з іншими слов'янськими народами — російським, польським у енциклопедичних і словникових виданнях. На жаль, у сучасній російській науковій, суспільно-політичній і культурологічній літературі ці питання серйозно майже ніколи не ставилися і не одержали висвітлення, адекватного сутності та значимості змін, що відбуваються у світі впродовж останніх десятиліть¹. Навпаки, над російською історичною та літературною публіцистикою до цього часу помітно тяжіють архаїчні стереотипи щодо приналежності українців і росіян до єдиного східнослов'янського народу, про українство як невід'ємну частину і природного «донора», історично приреченого бути джерелом поповнення сил російської цивілізації тощо². Зрозуміло, з такого погляду проблеми відображення українських сюжетів у російській біографічній літературі взагалі не існує.

Метою даної статті є висвітлення сформованих у російській довідковій літературі впродовж тривалого часу традицій ставлення до українського матеріалу, основних тенденцій щодо його відображення, а також аналіз джерельного значення російських загальних і галузевих енциклопедій, біографічних словників і довідників, електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів для розвитку української довідкової біографістики. Осмислення останньої проблеми становить значний теоретичний, науково-методичний і практичний інтерес в контексті роботи Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського над формуванням загальнонаціонального електронного біографічного науково-інформаційного ресурсу та створенням на його базі всеукраїнської віртуальної біографічної лабораторії.

Росія належить до числа країн із досить давніми та розвиненими традиціями біографіки, зокрема довідкової — енциклопедичної, словникової біографістики. Це пов'язано як з широтою проблемно-тематичного діапазону російської гуманітарної куль-

¹ Зазначені тенденції виразно простежуються у новітніх російських довідкових біографічних виданнях, заснованих, на загал, на старих концептуальних засадах. Для прикладу: Русские писатели. 1800–1917 : биографический словарь (т. 1–5, М., 1989–2007); Коновалов, Е. Г. Новый полный биографический словарь русских художников (М., 2008).

² Досить симптоматичною щодо цього є неабияка популярність не одноразово перевиданої у сучасній Росії незграбної та архаїчної за своїми ідеями праці білоемігрантського автора М. І. Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма» (перше повне видання — Нью-Йорк, 1966), що нині слугує явним джерелом багатьох виступів політиків і публіцистів. Чималим є і «теоретичний» внесок в осмислення «українського питання» прихильників так званої «євразійської» ідеї.

тури та науки загалом, так і з особливою ідеологічною, державницькою місією, що впродовж століть покладалася у Росії на біографічні дослідження та видання.

Російська енциклопедична і словникова біографістика, витоки якої сягають XVIII ст., від самого початку формувалася як загальноімперська, заснована на ідеології державної величі Росії та «нерозривної єдності» трьох східнослов'янських православних народів – російського, українського і білоруського. На той час, коли процеси їх національного відродження та формування модерних європейських націй ще тільки зароджувалися, коли у всьому слов'янському світі побутували уявлення про його органічну єдність, це коло ідей здавалося природним. Навіть у перші десятиліття XIX ст. ідеологія східнослов'янського «россізму» залишалася регіональним варіантом «всеслов'янської» ідеї.

Тому було цілком зрозумілим, що перші ґрунтовні російські історико-біографічні видання – «Краткий российский летописец с родословием» М. В. Ломоносова (СПб., 1760), що містив біографії руських князів; «Опыт исторического словаря о российских писателях» М. І. Новикова (СПб., 1772), що включав понад 300 персоналій, а також складений із використанням його матеріалів універсальний «Словарь исторический», виданий у 14 частинах у Москві (1790–1798); історико-меморіальна праця П. Ю. Львова «Храм славы российских Ироев...» (СПб., 1803), подавали біографії українських діячів і вихідців із України в ключі «загальноросійського» історичного та культурного процесу [25, с. 51–52; 14, с. 32–33].

Цю традицію закономірно продовжили підготовлені митрополитом Євгенієм (Болховітіновим) «Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви» у 2-х томах (2-е вид., СПб., 1827) і «Словарь русских светских писателей, соотечественников и иностранцев, писавших о России» у 2-х томах (М., 1845); а також перший російський ґрунтовний біографічний звід (понад 630 персоналій) – «Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной истории», складений нашим співвітчизником Д. Бантишем-Каменським у 5-ти частинах і насичений українськими персоналіями (М., 1836, із трьома додатковими частинами, видрукованими у Петербурзі у 1847/48 р.)³.

³ Докладний анований перелік російських довідкових словниково-біографічних видань було укладено відомим бібліографом і книгознавцем Ісааком Михайловичем Кауфманом (1887–1972) [9]. Його фундамен-

Словникова біографістика виступала в даному випадку віддзеркаленням процесів, що відбувалися у суспільному та культурному житті, була їх невід'ємною частиною.

У межах цієї дослідницької парадигми перебували здебільшого й підготовлені та видані В. І. Межовим у С.-Петербурзі докладні біобібліографії, що розглядалися ним як матеріали для майбутніх біографічних словників [17; 18].

Проте поступово, з останніх десятиліть ХІХ ст., з інтелектуальним самовизначенням українства й утвердженням української національної ідеї, уявлення про «загальноросійську» єдність остаточно вичерпали свій інтелектуальний і духовно-культурний потенціал. Саме від того часу на російській біографістиці виразно позначилася підпорядкованість її «охранительным началам» збереження цілісності Російської імперії та, відповідно, – ігнорування національної окремішності України. Поступово «українське питання» набуло на сторінках російських біографічних видань хворобливого характеру «фігури замовчування».

Ця тенденція досить яскраво виявилася у започаткованому Російським історичним товариством фундаментальному зводі – «Русском биографическом словаре» (далі – РБС), підготовку якого було розпочато з кінця 70-х – початку 80-х рр. ХІХ ст. на величезній на той час джерельній основі біографічних і біобібліографічних видань різного типу⁴. Створення словника від самого початку розглядалося його організатором – головою Російського історичного товариства О. О. Половцовим, як справа державної ваги. Офіційний характер РБС ще більше посилювався після його смерті у 1909 р., коли керівництво Товариством і здійснюваним ним грандіозним проектом перебрав на себе цар Микола ІІ [4, с. 270] і словник став видаватися коштом Міністерства імператорського двору [27, с. 94]. Варто нагадати, що то був час найвищого піднесення воєнного російського імперського націоналізму.

Опублікований у 1887–1888 рр. у 60-му та 62-му випусках «Сборника императорского Русского исторического общества»

тальна праця охоплює біографічні словники з 1769 по 1954 рр., словники письменників і вчених, лікарів, інженерів, діячів книги, численні енциклопедичні та крайові словники, збірники біографій, іконографічні видання. На жаль, за свідченням Я. М. Щапова [27, с. 93], через ідеологічні та цензурні перепони початку 50-х рр. ХХ ст., І. М. Кауфману вдалося опублікувати не більше третини зібраних ним матеріалів. За межами довідника залишилися видання, присвячені діячам революційного руху, вітчизняним філософам, які в більшості були філософами релігійними, державним, політичним, військовим і церковним діячам, російській еміграції.

⁴ В українській історичній літературі історія підготовки «Русского биографического словаря» найбільш інформативно висвітлена у праці Т. В. Добко [4].

«Азбучный указатель имен русских деятелей для Русского биографического словаря», нараховував понад 40 тисяч імен, а згодом, із доповненнями, 52,6 тисяч імен. «Русский биографический словарь» за редакцією О. О. Половцова почав виходити у світ із 1896 р., друкувався до 1918 р. і, на відміну від попередніх спроб випуску окремих біографічних словників, був майже завершеним. Усього тоді вийшло 25 нумерованих томів, які виходили у світ не за абеткою, а в міру готовності. На щастя, збереглися, хоча й не повністю, гранки ще кількох томів, які через початок Першої світової війни та революцію не вдалось видати [4, с. 270–273]. На їх основі за ініціативою та під керівництвом директора Слов'янського і Балтійського відділу Нью-Йоркської бібліотеки Едварда Козинєка та співробітника цього відділу Роберта Девіса у 1997–2000 рр. здійснено перевидання РБС у Росії з п'ятьма додатковими томами, що частково охоплюють літери В, Г, М, Н і Т. [27, с. 96]. Уже у наш час з'явилися електронні перевидання РБС [7], який загалом і дотепер не втратив для російського читача свого інформаційного значення та широко використовується. Однак, ці факти можна оцінювати неоднозначно. З одного боку, вони свідчать про унікальність видання, яке увібрало величезний обсяг біографічних матеріалів про діячів російського та інших народів імперії. З іншого, незмінний успіх словника до нашого часу свідчить про відсутність упродовж багатьох десятиліть суттєвої еволюції світоглядних, концептуальних засад російської словникової біографістики, брак принципової новизни поглядів на ретроспективу вітчизняної історії та культури.

Загалом у опублікованих томах РБС зібрано понад 15 тис. персоналій. За досить приблизними розрахунками, не менше чверті, а можливо — навіть третину з їх числа становлять персоналії українських і пов'язаних із Україною діячів. Однак, лише найбільш відомі постаті української історії та культури названі в тексті біографічних статей українськими (Т. Г. Шевченко) або «малоросійськими» діячами (Б. Хмельницький).

Виявити більшість інших українських імен можна, лише будучи добре обізнаним із історією та культурою України, а також користуючись даними про перебування тих чи інших осіб в українських містах, конкретно названих у біографічних статтях. Скажімо, однозначно «руськими» у словнику визначено церковного діяча Феофана Прокоповича, лікаря Н. М. Амбодика-Максимовича, скульптора І. П. Мартоса, математика М. В. Остроградського. У статті про історика М. І. Костомарова наголошено, що рід його є «служилим великорусским». «Русским дворянином» із «малороссийских ко-

заков» постає живописець В. Л. Боровиковський, виразником інтересів «малоросійських дворян» — просвітитель і громадсько-політичний діяч Я. П. Козельський, «малоросійським дворянином» — військовий інженер О. Д. Засядько. «Карпатороссом» названо І. С. Орлая. Український контекст життя та творчості літераторів і громадських діячів В. В. Капніста, Н. І. Гнідича (Гнедича), композиторів М. С. Березовського, Д. С. Бортнянського, актора М. С. Щепкіна, філософа П. Д. Юркевича, їх участь у національних справах практично повністю ігноруються, біографії (як і багатьох інших) подаються майже виключно у контексті власне російської історії, культури, суспільно-політичного життя. Водночас, відчутним є певне перенесення акцентів із російської *державної* приналежності осіб (підданство) до їх «російськості» взагалі, що здебільшого в контексті словникових статей можна зрозуміти як приналежність етнічну (художники-портретисти А. П. Лосенко, Д. Г. Левицький, мореплавець Ю. Ф. Лисянський та інші).

До нечисленних винятків належить велика стаття Вс. Срезневського про І. І. Срезневського, що докладно розкриває зв'язки відомого російського славіста з Україною.

Біографії Єпифанія Славинецького, Стефана Яворського взагалі відсутні. Бракує також статей, присвячених таким відомим діячам, як Дмитро Туптало, М. В. Гоголь, але вже через те, що словник залишився незавершеним.

Значно більш демократичним і об'єктивним щодо української проблематики став відомий «Энциклопедический словарь» видавців Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона у 43 томах або 86 напівтомах (разом із додатковими книгами, що містили доповнення до основного видання), опублікований у С.-Петербурзі в 1890–1907 рр. із залученням до його підготовки багатьох видатних діячів науки та культури: І. Є. Андрієвського (головний редактор 1–8 томів), К. К. Арсеньева і Ф. Ф. Петрушевського (співредактори наступних томів), Д. І. Менделєєва, учених-гуманітаріїв Д. І. Анучіна, В. С. Соловійова, зокрема й тих українців, котрі стояли на чітко визначених національних позиціях: Д. І. Багалія, М. М. Могілянського, М. Ф. Сумцова, М. П. Василенка та інш. Редактором літературного відділу Словника у 1891–1897 рр. був відомий дослідник історії російської та української літератури С. О. Венгеров. Не випадково, за загальним визнанням, саме цьому класичному виданню судилося стати основою всього подальшого розвитку енциклопедичної практики у Росії та Радянському Союзі (та в Україні зокрема) впродовж ХХ ст. Частково матеріали зазначеного видання були до-

повнені у незавершеному (доведеному лише до «Отто») цими самими видавцями «Новом энциклопедическом словаре» за загальною редакцією акад. К. К. Арсен'єва (т. 1–29, СПб., 1911–16).

«Энциклопедический словарь» Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона та «Новый энциклопедический словарь» містили величезний обсяг біографічних статей про померлих і живих на той час відомих представників практично всіх сфер суспільного життя Росії, її «національних околиць» і зарубіжжя. У них вміщено, зокрема, ґрунтовні, об'єктивні статті про українського філософа Г. С. Сковороду; Т. Г. Шевченка (автор Микола Сумцов), П. П. Гулака-Артемівського, В. М. Забілу (Забелло), Лесю Українку, І. І. Манжуру, М. К. Вороного як українських поетів; М. А. Вербицького, Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, Василя Стефаника, В. М. Леонтовича, В. К. Винниченка, М. М. Коцюбинського як українських письменників, М. В. Лисенка як українського композитора, М. К. Заньковецьку — українську актрису. З дефініцією «украинский» подано також біографічні статті про С. О. Єфремова, Івана Труша. М. В. Гоголя репрезентовано як «русского» письменника «малороссийского» походження. Ґрунтовні статті були присвячені І. П. Котляревському, Г. Ф. Квітці-Основ'яненку, Є. П. Гребінці, Я. І. Щоголеву, Левку Боровиковському, А. Л. Метлинському, П. С. Кулішеві, М. Л. Кропивницькому, П. А. Грабовському, Я. П. Новицькому, Карпенку-Карому (І. К. Тобілевичу), Олені Пчільці (О. П. Косач), хоча вони, відповідно до пануючої тоді термінології, визначені не як українські, а як «малорусские» діячі. О. О. Потебня фігурує як «малоросс по происхождению и личным симпатиям».

Стосовно західноукраїнських діячів Юрія Федьковича, І. Я. Франка у зазначених виданнях вжито особливі дефініції — «малоруські галицькі», Юрія Романчука — «галицький русин», Н. І. Кобринської — «галицко-русская писательница».

В. Б. Антоновича визначено «южнорусским» істориком, О. М. Лазаревський, О. Я. Єфименко (Ставровська) постають уже істориками зовсім «русскими». Водночас необізаному в українській історії та культурі читачеві про українство, скажімо, Д. І. Багалія, М. Ф. Берлінського, М. П. Василенка, М. В. Гербеля, М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, М. О. Максимовича, Д. Л. Мордовцева, А. Ю. Кримського, Н. В. Кукольника, Г. А. Полетики, І. І. Соколова, М. Ф. Сумцова О. С. Афанасьєва-Чужбинського та багатьох інших можна почасти дізнатися лише на основі аналізу змісту біографічних статей. Натомість статті, присвячені Дмитру Тупталу, В. Л. Боровиковському, В. В. Капністу, В. Г. Анастасевичу, П. П. Лодію, В. І. Туманському, Н. І. Гнідичу (Гнедичу), М. І. Костомарову, Г. П. Данилевському, К. Д. Ушинському, М. М. Миклусі-Маклаю, О. Ф. Кістяківському,

М. М. Ковалевському, М. І. Кибальчичу, О. С. Лапшо-Данилевському, І. В. Лучицькому, Марку Вовчку (М. О. Вілинській-Маркович), П. П. Чубинському, Г. П. Галагану, В. Г. Короленку, Д. М. Овсяннику-Куликовському та переважній більшості інших наших співвітчизників і діячів вітчизняної культури, науки, суспільно-політичного життя не містять навіть достатнього матеріалу для ідентифікації їх пересічним читачем як представників України.

Зрозуміло, наведені приклади охоплюють лише незначну частину статей згаданих словників, але вони здебільшого характеризують загальну картину російської словникової україніки своєї доби.

З ім'ям С. О. Венгерова, яке є втіленням творчої взаємодії української та російської культур, пов'язане видання таких важливих для української біографістики, хоча й не завершених, фундаментальних праць, як «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: От начала русской образованности до наших дней» (т. 1-6, СПб., 1885-1904; 2-е вид., т. 1-2, СПб., 1915-1918 (теж не завершене)); «Русские книги. С биографическими данными об авторах и переводчиках (1708-1893)» (т. 1-3, СПб., 1895-1899), а також «Источники словаря русских писателей» (т. 1-4, СПб., 1900-1917), що охоплюють значну кількість персоналій у різних сферах культури, мистецтва та науки і зберегли своє джерельне та наукове значення дотепер.

Згаданими, широко відомими сучасному читачеві, енциклопедіями та словниками перелік найважливіших російських дореволюційних довідкових біографічних видань, зрозуміло, не обмежується. Діапазон їх був дуже широким: від біографо-генеалогічних праць⁵ і некрополів⁶, праць із іконографії⁷ до біографічних слов-

⁵ Серед видань, у яких присутні певні матеріали щодо України, варто згадати: *Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи начатый в 1797 г.* (СПб., 1799-1840); *Долгоруков, П. В. Российский родословный сборник.* (СПб., 1854-1857); *Долгоруков, П. В. Российская родословная книга* (СПб., 1840-1841); *Власьев, Г. А. Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий* (СПб.; Пг., 1906-18); *Власьев, Г. А. Происхождение князей Острожских* (СПб., 1906); *Власьев, Г. А. Князья Острожские и Друцкие* (СПб., 1911); *Кашкин, Н. И. Родословные разведки* (СПб., 1912). Бібліографію дореволюційних російських видань із генеалогії в розрізі української біографістики див: *Войтович, Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль* (Л., 2000).

⁶ Найбільш значні з них: *Саитов, В. И., Модзалевский, Б. Л. Московский некрополь* (СПб., 1907-1908); *Саитов, В. И. Петербургский некрополь* (СПб., 1912-1913); *Шереметевский, В. В. Русский провинциальный некрополь* (М., 1914).

⁷ Йдеться насамперед про праці: «*Подробный словарь русских гравировальных портретов*» (СПб., 1889); «*Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц*» (СПб., 1880-1896); «*Рус-*

ників померлих і живих учених, професорів і вихованців навчальних закладів⁸ і довідників, присвячених тогочасним суспільно-політичним діячам⁹.

До числа видань кінця XIX – початку XX ст., що містять чимало важливих для українських біографістів матеріалів, належать також «Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания» за редакцією С. Н. Южакова (т. 1–22, СПб., 1900–1909); «Русская энциклопедия» за редакцією С. А. Адріанова, А. В. Клосовського та Г. В. Хлопіна (СПб. ; Пг., 1911–1916), незавершена «Военная энциклопедия» за редакцією К. І. Величка, В. Ф. Новицького, А. В. Шварца та ін. (т. 1–18, СПб. ; Пг., 1911–1915); тритомний «Научно-энциклопедический словарь» М. М. Філіпова (М., 1898–1901), нарешті – дуже популярний у середовищі інтелігенції однотомний «Энциклопедический словарь» Ф. Ф. Павленкова,

ские портреты XVIII и XIX ст.» (СПб., 1905–1909); «Материалы для справочной книги по русским портретам» (М., 1910); «Словарь русских литографированных портретов» (М., 1916).

⁸ Найбільш відомі серед них видання: «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета за истекшее столетие со дня учреждения 12 января 1755 по день столетнего юбилея 12 января 1855» (М., 1855); «Биографический словарь питомцев Московского университета» (М., 1855); *Змеев, Л. Ф.* Словарь врачей, получивших степень доктора медицины (и хирургии) в императорском Московском университете до 1863 г. Краткие биографии, перечень трудов и повременной список (СПб., 1885); «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета... за истекшую третью четверть века его существования. 1869–94» (СПб., 1896–1898); «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за 100 лет его существования (1802–1902)» (Юрьев, 1902–1903); «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Казанского университета (1804–1904)» (Казань, 1904); «Памятная книжка лицейств» (СПб., 1907); «Словарь членов Общества любителей российской словесности при Московском университете. 1811–1911» (М., 1911); «Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии наук» (Пг., 1915–1917). До цього типу праць належать також ті, які можна вважати набутком української біографістики, зокрема: *Иконников, В. С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Святого Владимира (1834–1884) (К., 1884); *Модзалевский, Б. Л.* Список членов императорской Академии наук. 1725–1907 (СПб., 1908). Неодноразово перевидувалися: «Личный состав императорской Академии наук на [1864, 1872–1874, 1876–1880, 1884, 1886–1894, 1896] год» (СПб., 1864–1896); «Список личного состава императорской Академии наук и подведомственных ей учреждений на [1894/95–1916] гг.» (СПб. ; Пг., 1894–1916); «Личный состав Императорского Русского технического общества» (СПб. ; Пг., 1867–1915); «Состав Императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете» (М., 1890–1915).

⁹ *Скальковский, К. А.* Наши государственные и общественные деятели (СПб., 1890), упорядкований Г. А. Гольдбергом «Альманах современных русских государственных деятелей» у 2-х томах (СПб., 1897) та ін.

що протягом 1899–1913 рр. витримав п'ять масових видань накладом понад сто тисяч примірників. Останній у додатках до другого видання (1907) та у четвертому виданні (1910) містив уже і біографії діячів революційного руху.

Серед спеціалізованих галузевих біографічних видань на особливу увагу, крім названих раніше праць С. О. Венгерова, заслуговують «Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX ст.» Г. Н. Геннаді (т. 1–3, Берлін ; М., 1876–1908, незавершене видання, т. 4 залишився у рукописі) та «Обзор жизни и трудов покойных русских писателей» Д. Д. Язикова у 13 випусках (СПб. ; М. ; Пг., 1885–1916).

На окрему згадку заслуговує видана у С.-Петербурзі в 1914–1916 рр. двотомна енциклопедична праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем» – важлива спроба ознайомити російську громадськість із Україною та «українським питанням». У створенні цієї насиченої біографічними даними збірки, що є спільним надбанням українських і російських інтелектуалів, брали участь українські та російські вчені Ф. К. Волков (Вовк), М. С. Грушевський, М. М. Ковалевський, Ф. Є. Корш, А. Ю. Кримський, И. И. Туган-Барановський, О. О. Шахматов, С. Рудницький, О. Русов, С. Томашевський, В. Охримович, Т. Єфименко.

Серед дореволюційних російських словників актуальної біографії початку кінця ХІХ – початку ХХ ст., що набули з часом значення історичного джерела, варто згадати докладний (1398 с.) біографічний «Альманах современных русских государственных деятелей» (СПб., 1897), у якому, за оцінкою Я. М. Щапова, зібрано відомості практично про всіх діячів, які стояли на чолі держави на рубежі століть [23, с. 97–98], зокрема й багатьох українців; підготовлені М. М. Боіовичем та іншими авторами численні видання про членів Державної думи (близько чверті яких становили депутати, обрані від українських губерній і міст)¹⁰. До числа суто спеціальних, але тим більше цінних для сучасних дослідників, довідкових видань належать різноманітні адрес-календарі, списки вищих вій-

¹⁰ Йдеться, насамперед, про довідники М. М. Боіовича: «Члены Государственной думы. (Портреты и биографии). Первый созыв» (М., 1906); «Члены Государственной думы. (Портреты и биографии). Второй созыв» (М., 1907); «Члены Государственной думы. (Портреты и биографии). Третий созыв» (М., 1910); «Члены Государственной думы. (Портреты и биографии). Четвёртый созыв». (М., 1913); а також складені групами упорядників книжки офіційного та неофіційного характеру, – для прикладу, по Третій думі (1907–1912): «Государственная дума. III созыв: Справочник 1910 г.» (СПб., 1910), «Государственная дума. III созыв: Справочник 1912 г.» (СПб., 1912), «Созыв (3-й) Государственной думы. Портреты, биографии и автографы». (СПб., 1910) тощо.

ськових і цивільних чинів, урядовців, кавалерів орденів, довідники військовиків, «списки» службовців різних відомств, які з року в рік публікувалися у Російській імперії.

Значний джерельний інтерес для української довідкової біографістики становить широко відоме, перехідне від дореволюційної до радянської доби, певною мірою позначене вже новими вимогами, сьоме видання «Энциклопедического словаря Гранат» у 58 томах (М., 1910–1948). Воно випускалося товариством «Братья А. и И. Гранат и К°», після 1917 р. – Російським бібліографічним інститутом Гранат і було завершене (54-й і 58-й томи) вже Державним інститутом «Советская энциклопедия». У підготовці словника брали участь відомі вчені К. А. Тимірязев, М. М. Ковалевський, С. А. Муромцев, В. Я. Железнов, Ю. С. Гамбаров. Окрім власне ґрунтовних абеткових біографічних статей про діячів історії та культури «Энциклопедический словарь Гранат» цінний тим, що увібрав у якості додатків низку стислих біобіографічних словничків (найважливіші – у томах 11, 17, 40, 41, 46, 47, 48, скажімо: «Члены Государственной думы I, II и III созывов», «Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской Революции. Автобиографии и биографии», «Автобиографии революционных деятелей русского социалистического движения 70–80-х годов», біобібліографічний покажчик новітньої російської белетристики (1861–1911), у яких також чимало українського матеріалу.

Вітчизняній історичній літературі 90-х рр. ХХ ст., коли закладалися основи сучасної української біографістики, був притаманний незначний інтерес до радянської біографіки 20–30-х рр., предметом якої стали учасники революційного руху, боротьби за утвердження радянської влади в Україні. На той час погляди дослідників були звернуті майже виключно до діячів національної культури, учасників українського національного руху, імен репресованих або забутих співвітчизників. Відчувалося і певне психологічне відторгнення пануючої у радянські часи історико-партійної тематики.

Цим значною мірою була позначена і фундаментальна монографія В. С. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (К., 1996), у якій значення історико-партійної літератури меморіального характеру залишилося відчутно недооціненим. Нині необхідність реінтеграції імен широкого кола діячів революційного руху, радянської влади до вітчизняної історичної спадщини вже не викликає сумнівів – без них сповнена драматизму історія України у ХХ ст. не була б повною.

З цього погляду, необхідним є звернення до значного масиву біографічної інформації, що міститься у історико-меморіальних виданнях, присвячених революційним і радянським діячам, зо-

крема, підготовлених Істпартами. Серед випущених у Росії «загальносоюзних» і регіональних словників і довідників, що містять цінні матеріали про українців і вихідців із України, особливий джерельний інтерес становлять: «Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917–1921 гг.» (3 изд., М. ; Л., 1925); «Участники русского революционного движения эпохи борьбы с царизмом» (М., 1927); створюваний і частково опублікований у 1927–1934 рр. Всесоюзним товариством політкаторжан і засланців-поселенців за редакцією Ф. Я. Кона, Б. П. Козьміна, В. І. Невського, І. А. Теодоровича та ін. унікальний за своїм джерельним значенням, але, на жаль, не завершений через початок політичних репресій, багатотомний біобібліографічний словник «Деятели революционного движения в России» (т. 1, вып. 1–2, М., 1927–1928; т. 2, вып. 1–4, 1929–1932; т. 3, вып. 1–2, 1933–1934; т. 5, вып. 1–2, 1931–1933), який охопив понад 16 тисяч імен активних діячів і рядових учасників революційного руху¹¹; довідник «Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов Общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев» (М., 1934).

Не можна недооцінювати і джерельного значення для сучасної української довідкової біографістики також великих російських радянських енциклопедичних проектів кінця 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. Ґрунтовність і об'єктивність у поданні біографічних матеріалів (не лише загалом, а й стосовно українських зокрема), була притаманна першому виданню «Большой советской энциклопедии» у 66 томах (1926–1947), в якому ще відчувалася інерція традицій старої російської біографічної школи. На наш погляд, у цьому плані воно стоїть вище другого видання у 51 томі (1950–1958), а можливо, за багатьма параметрами, – і третього у 30 томах (1969–1978).

Певне інформаційне значення зберігає також незавершена (не було видрукувано тт. 10-й та 12-й) «Литературная энциклопедия» (т. 1–9, 11, 1929–1939), що містила спеціальні статті з національних літератур.

У десятиліття перед Другою світовою війною у Росії з'явилася низка галузевих і тематичних біографічних словників¹² та оригінальних історико-біографічних праць, що за своїм характером були близькими до біографічної довідкової літератури¹³.

¹¹ Я. М. Щапов у згадуваній уже книзі «Справочный инструмент историка России» (М., 2007) на сторінці 101 навів дані про наявність частини гранок невиданих 3, 4 та 5-го томів і ксерокопій із них у провідних бібліотеках та архівах Росії.

¹² Скажімо: *Троицкий, В. И.* Словарь московских мастеров золотого, серебряного и алмазного дела XVII в. (Л., 1928–1930); *Блох, М. А.* Биографический справочник. Выдающиеся химики и ученые XIX–XX ст. (Л., 1929–1931); *Безсонов, С. В.* Крепостные архитекторы (М., 1938).

¹³ Для прикладу: *Вересаев, В. В.* Спутники Пушкина (М., 1937); *Клевен-*

Унікальним джерелом, особливо зважаючи на втрати, пов'язані з репресіями наступних років і війну, стали тодішні довідники актуальної біографії, зокрема, «Наука и научные работники СССР» (ч. 4–6, М. ; Л., 1928–1934), що містив дані про 32 тисячі науковців, зокрема і наших співвітчизників, які працювали у різних дослідницьких установах за межами України.

Перше повоєнне десятиліття, позначене ідеологічним тиском, нагнітанням ідеї російського комуністичного месіанства, практично не принесло російській довідковій біографістиці нових результатів, що становили б інтерес для української науки. На той час довідкова біографічна справа зосередилася насамперед на підготовці словників навчально-педагогічного спрямування, присвячених політично нейтральній тематиці – науці, техніці, мистецтву та покликаних демонструвати російські національні пріоритети у цих галузях. Природно, що численні українці та вихідці з України поспідовно трактувалися у них як суто російські діячі. Зазначені підходи за інерцією продовжували діяти і у подальші роки¹⁴.

За часів «відлиги» 50–60-х рр. та у наступний період, багатотомні універсальні та галузеві енциклопедичні зводи «нового покоління», випущені центральними радянськими видавництвами: «Малая советская энциклопедия» у 10 т. (М., 1958–1960), «Философская энциклопедия» (т. 1–5, М., 1960–1970), «Советская историческая энциклопедия» (т. 1–16, М., 1961–1976), «Театральная энциклопедия», (т. 1–5, М., 1961–1967), «Педагогическая энциклопедия» (т. 1–4, М., 1964–1968), «Краткая литературная энциклопедия» (т. 1–9, М., 1962–1978), енциклопедія «Искусство стран и народов мира» (т. 1–5, М., 1962–1978), «Музыкальная энциклопедия» (т. 1–4, М., 1973–1978), «Советская военная энциклопедия» (т. 1–5, К., 1978), одностомна енциклопедія «Великая Октябрьская социалистическая революция» (М., 1977) та інші довідкові видання, знаменували значний прорив у науково-інформаційній сфері, багато у чому заповнили цен-

ский, М. Герцен — издатель и его сотрудники (М., 1941).

¹⁴ Серед цих видань можна виділити: Липшиц, С. Ю. Русские ботаники (М., 1947–52); Алексеев, А. Д. Русские пианисты (М. ; Л., 1948); «Люди русской науки» (М. ; Л., 1948) (наступне, суттєво розширене перевидання у 4-х томах вийшло друком у Москві у 1961–1965 рр.); Григорьев, Д. П., Шафрановский, И. И. Выдающиеся русские минералогии (М. ; Л., 1949); Райков, Б. Е. Русские биологи-эволюционисты до Дарвина (М. ; Л., 1951–1959); Морозов, С. А. Первые русские фотографы-художники (М., 1952); «Отечественные лесоводы» (М. ; Л., 1953); «Русские мореплаватели» (М., 1953). До них значною мірою приналежний і великий за чисельністю представлених персоналій двотомний «Биографический словарь деятелей естествознания и техники» (М., 1958–1959), але він є не оригінальним, а складеним на основі вибірки статей із 2-го видання «Большой советской энциклопедии».

зурні лакуни попередніх радянських видань. Вийшла друком, зокрема, така ґрунтовна праця, як чотиритомний «Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей» І. Ф. Масанова (М., 1956–1960), що майже на ціле десятиліття випередила появу друком створеного О. І. Деєм «Словника українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)» (К., 1969).

Свідченням зростання відкритості радянського суспільства стало видання біобібліографічного словника «Русские советские писатели-прозаики» (т. 1–7, Л., 1959–1972), одночасно з яким готувалися, на жаль, значно більш позначені цензурними «умовностями» та вилученнями аналогічні праці в союзних республіках, зокрема, досить ґрунтовна «Українські письменники. Біобібліографічний словник» (т. 1–5, К., 1960–1965).

Однак, у площині довідкової біографістики новизна названих вище праць стосувалася переважно лише російського матеріалу. Більшість імен значимих російських діячів тепер уже не замовчувалася, хоча заідеологізованість («класові» та «партійні» підходи) в їх оцінках продовжувала займати значне місце. З біографіями діячів українських справа залишалася набагато гіршою. Вони подавалися з дуже ретельним політичним відбором, дозовано, виключно крізь призму ідеологічних настанов про провідну роль російської культури, її «благотворне значення для розвитку культур інших народів», «віковічну дружбу російського і українського народів», у дусі відомих Тез ЦК КПРС до 300-річчя воз'єднання України з Росією, а отже, крізь призму боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Проте, на хвилі суспільно-політичного піднесення кінця 50-х – початку 60-х рр. у центральних видавництвах було видано низку праць, що більш глибоко висвітлювали взаємодії культур трьох східнослов'янських народів¹⁵.

Третє видання «Большой советской энциклопедии» (М., 1969–1978), що випускалося у часи, коли в союзних республіках, насамперед, в Україні, вже набирала сил підготовка національних універсальних і галузевих енциклопедій, не привнісни у справу висвітлення українських біографічних матеріалів помітних позитивних ідеологічних змін, все ж вигідно вирізнялося від попередніх видань більшою точністю та вивіреністю дат, фактів, докладністю бібліографії. Значною мірою це було пов'язане з широким залученням до роботи відомих українських учених, використанням нових наукових праць.

¹⁵ Зокрема: *Будовниц, И. У.* Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII в. (М., 1962).

Від середини 60-х років ХХ ст. репертуар біографічних словників і довідників, історико-меморіальних альманахів і збірників біографічних нарисів, що видавалися як центральними союзними видавництвами, так і у регіонах Росії, став відчутно різноманітнішим. Вийшло друком чимало праць, присвячених не лише героям революцій¹⁶ і воєн¹⁷, державним і партійним діячам¹⁸, а й митцям, літераторам, ученим¹⁹. Інформаційний потенціал довідкових видань суттєво доповнювався ґрунтовними працями серії «Научно-биографическая литература», започаткованої АН СРСР у 1959 р., фактично – 1961 р.²⁰ Продовжували виходити друком і численні книжки загальносоюзної серії «Жизнь замечательных людей», проте, зважаючи на їх популярний, вторинний за інформативним наповненням характер, більшість із них не можна розглядати як одне з джерел української біографістики²¹. Виняток складають декілька випущених у Москві у серії «ЖЗЛ» книг власне українських авторів, що стали подією для української науки і культури²².

Видання відкритого (доступного широкому читачеві) типу з актуальної біографії були представлені впродовж останніх десятиліть радянської влади щорічниками Большой советской энциклопедии, довідниками персонального складу Верховної Ради СРСР, Академії наук СРСР²³, творчих спілок.

На загал слід зазначити, що, не зважаючи на широкий діапазон російських довідкових біографічних видань радянського часу,

¹⁶ Зокрема: «Герои Октября. Биографии активных участников подготовки и проведения Октябрьского вооружённого восстания в Петрограде» (Л., 1967); «Герои Октября. Книга об участниках Великой Октябрьской социалистической революции в Москве» (М., 1967).

¹⁷ Скажімо: «Люди бессмертного подвига» (М., 1973); «Дважды Герои Советского Союза» (М., 1973) тощо.

¹⁸ Наприклад: *Абрамов, А. С.* У Кремлёвской стены (М., 1974); «Ленинградцы – Герои Социалистического Труда» (Л., 1967) тощо.

¹⁹ Зокрема: «Русские писатели: биобиблиогр. словарь» (М., 1971).

²⁰ Про видання цієї серії див. працю З. К. Соколовської [21].

²¹ Дослідження історії видання книжкової серії «Жизнь замечательных людей» і аналіз її науково-методичного та інформаційного рівня див. у праці Н. І. Любовець «Біографічні серії в контексті розвитку української біографічної традиції» [11].

²² Серед них: *Патон, Е. О.* Воспоминания (М., 1958); *Лысенко, О.* Микола Лысенко : воспоминания сына (М., 1960); *Хинкулов, Л. Ф.* Тарас Шевченко (М., 1960; 3-е изд., испр. и доп., М., 1966); *Хинкулов, Л. Ф.* Франко (М., 1961); *Брандис, Е. П.* Марко Вовчок (М., 1968); *Марьямов, А. М.* Довженко (М., 1968); *Коцюбинская, И. М.* Михаил Коцюбинский (М., 1969); *Костенко, А. И.* Леся Украинка (М., 1971). Повний перелік видань серії «ЖЗЛ» із української тематики див. у статті Н. І. Любовець [11, с. 279–280].

²³ Див. зокрема: «Академия наук СССР. Персональный состав... 1724–1974» (М., 1974); *Корнеев, С. Г.* Советские учёные – почётные члены иностранных научных учреждений (М., 1973).

їх доволі високий науково-методичний рівень, охоплення ними значної кількості пов'язаних із Україною персоналій, одержати з них адекватні уявлення щодо України, її історії, культури, науки, діячів українського національно-культурного руху та суспільно-політичного життя, а також про внесок українців у розбудову російського державного, наукового, освітнього, культурного потенціалу досить складно.

Так, у відомому, підготовленому за участі академіка Д. С. Лихачова біобібліографічному словникові «Русские писатели» (М., 1971), «російським і українським письменником» названо лише одного Єпіфанія Славинецького (пом. 1675). Водночас, про приналежність до українського соціуму, культури, суспільно-політичного життя численних українців і вихідців із України, які писали російською мовою, зокрема, Феофана Прокоповича (1681–1736), В. В. Капніста (1758–1823), М. І. Гнідича (Гнедича) (1784–1833), Антона Погорельського (О. О. Перовського) (1787–1836), В. І. Даля (1801–1872), Г. П. Данилевського (1829–1890), В. В. Крестовського (1840–1895), С. М. Кравчинського (1851–1895), Г. О. Мачтеда (1852–1901), В. Г. Короленка (1853–1921) або не сказано нічого, або згадується лише побіжно, як про щось несуттєве для їх творчих біографій. Тими самими особливостями відзначався і створений під керівництвом Д. С. Лихачова ґрунтовний «Словарь книжников и книжности Древней Руси» (вып. 1–3, Л. ; СПб., 1987–1993), що охоплює діячів XI–XVII ст.

Сучасні російські енциклопедії, словники та довідники, альманахи та інші історико-біографічні видання, опубліковані від початку 90-х рр. XX ст., загалом доповнюють матеріали згаданих старих праць, хоча у багатьох випадках уже виходять на принципово новий у кількісному та якісному відношенні рівень.

Серед видань, що відображають досягнення сучасної російської наукової довідкової біографістики, її теоретичний і методичний рівень, характерні тенденції розвитку та очевидні проблеми, а водночас — становлять джерельний інтерес для української довідкової біографістики, найперше варто згадати (зрозуміло, проходячи повз низку модифікованих перевидань тематичних вибірок статей зі старих словників і енциклопедій²⁴, а також дуже численних і нерівноцінних за своїм рівнем науково-популярних ви-

²⁴ Вельми показовим для характеристики стану російської довідкової біографістики на зламі XX і XXI ст. стало перевидання вибірки біографічних статей зі старих «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» та «Нового энциклопедического словаря», скомбінованої під керівництвом відомого фахівця з інформаційних технологій і створення електронних бібліотек П. Каллінікова у 20 томах під претензійною назвою «Русского биографического словаря» (М., 1998–2001), що прикро збігається з назвою класичного словника, виданого свого часу Російським історичним товариством.

дань): нову універсальну «Большую Российскую энциклопедию», що готується у 30 томах (фактично – продовжуючи традицію «Большой советской энциклопедии») і до цього часу представлена п'ятнадцятьма опублікованими томами (М., 2004–2008); універсальну «Новую Российскую энциклопедию» у 12 томах (т. 1–5, М., 2005–08), котра має містити 30 тисяч біографічних статей; «Словарь русских писателей XVIII в.» (вып. 1–2 (А–П), Л. ; СПб, 1988–1999) і його хронологічне продовження – фундаментальний шеститомний біографічний словник «Русские писатели. 1800–1917» (т. 1–5, М., 1989–2007), які стали результатом багаторічної роботи великого колективу науковців; книгу «Политические деятели России. 1917: Биографический словарь» (М., 2001), об'єктивність і науковість українки якої забезпечена шляхом залучення до авторського колективу відомих українських фахівців; «Новый полный биографический словарь русских художников» Є. Г. Коновалова (М., 2008). Як значне досягнення, новаторська за методикою подання матеріалів капітальна праця, був сприйнятий науковою спільнотою підготовлений Д. Н. Шиловим біобібліографічний довідник «Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917» (СПб., 2001) [23, с. 98].

Грунтовними науковими виданнями, створеними з залученням невідомих раніше документальних матеріалів, є укладений Російською національною бібліотекою біографічний словник «Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры. (т. 1, [ч. 1] : Императорская публичная библиотека, 1795–1917» (СПб., 1995), що містить біографічні нариси про понад 400 співробітників; підготовлений в Інституті історії природознавства і техніки ім. С. І. Вавілова РАН у межах серії «Деятели науки и просвещения Москвы XVIII–XX веков в портретах и характеристиках» В. А. Волковим та М. В. Куликовою словник «Московские профессора XVIII – начала XX веков. Естественные и технические науки» (М., 2003) і тими самими авторами спільно з В. С. Логіновим словник «Московские профессора XVIII – начала XX веков» (М., 2006), присвячений ученим, які працювали у галузі гуманітарних і суспільних наук. В. А. Волковим і М. В. Куликовою опубліковано також великі біографічні словники-довідники «Российская профессура. XVIII – начало XX в. Биологические и медико-биологические науки» (М., 2003) і «Российская профессура. XVIII – начало XX в. Химические науки» (М., 2004), що разом охоплюють понад 1050 імен. До праць наукового рівня належить і біографічний словник «Ученые Московского университета – действительные члены и члены-корреспонденты РАН (1755–2004)» (М., 2005), підготовле-

ний до 250-річчя МДУ. Значним науковим досягненням є створена В. Я. Васильковим та М. Ю. Сорокіною праця «Люди и судьбы: Биобиблиографический словарь востоковедов — жертв политического террора в советский период: 1917–1991 гг.» (М., 2003).

Високим рівнем інформативності вирізняються словник-довідник Д. Вронської та В. Чугуєва «Кто есть кто в России и бывшем СССР: Выдающиеся личности бывшего Советского Союза, России и эмиграции» (М., 1994), у якому подано інформацію про понад 6 тис. осіб — живих і померлих, а також книга А. К. Сорокіна і В. В. Шелохаєва «Русское зарубежье: Золотая книга эмиграции: Первая треть XX века: Энциклопедический биографический словарь» (М., 1997), що охоплює більше 400 біографій учених, письменників, церковних діячів, митців, зокрема — українців і вихідців із України. Широкого розвитку набула в Росії актуальна (присвячена сучасникам) галузева та регіональна довідкова біографістика, яка для нас може бути джерелом пошуку імен вихідців із України, котрі досягли певних позицій і визнання у російському суспільстві.

Певною видавничо-технологічною новацією став створений на основі універсальної бази даних «Первый биографический БЭС», що видається також під назвою «Большого биографического словаря» (М., 2007) та охоплює близько 29 тисяч персоналій і, поряд із іншими російськими біографічними виданнями різних типів засвідчує зверненість російської біографістики до інших народів і культур.

Принципово новим напрямом розвитку російської довідкової біографістики, який конче потребує подальшого розвитку, стала підготовка та видання багатотомних «Книг пам'яті» воїнів, полеглих у період Другої світової війни, а також жертв політичних репресій (зокрема — т. зв. «Расстрельных списков»), випущених впродовж минулих років по цілому ряду міст і областей Російської Федерації [23, с. 102–103]. Їх поява найбільшою мірою засвідчила зміцнення демократичної тенденції до якомога більш широкого введення до довідкової літератури імен співвітчизників, які заслуговують на пам'ять і повагу. Перегляд цих видань засвідчує наявність у них величезної маси імен українців (за характерними прізвищами), які опинилися на російських землях ще у дореволюційний час, або у 20–40 рр. ХХ ст., а тому вони, безперечно, є для українського дослідника цінним джерелом історичного, політологічного, соціологічного, статистичного аналізу.

Дисонансом на фоні безсумнівних здобутків новітньої російської довідкової біографістики виступає успадкована нею від дореволюційних і радянських часів тенденція нігілістичного ставлення до «українських сюжетів». У сучасних російських довідкових біографічних виданнях вона подекуди не лише збереглася, а, на жаль,

посилилася. Це явище не слід прямолінійно пояснювати лише суспільною атмосферою сучасної Росії, пануючими ідеологічними настановами стосовно розкриття «величі російської культури, її всесвітнього значення» на тлі суттєво спрощеної та збідненої ретроспективи взаємодій із культурами інших слов'янських народів. Йдеться про те саме успадковане від минулого «хворобливе» ставлення до «українського питання», про прагнення зберегти традиційно поширені у Росії, зокрема, в середовищі наукової й освітянської інтелігенції, ілюзорні уявлення про цілісність східнослов'янського «російського світу», приналежність України до нього як несамоїсної складової частини. Поряд із цим, не останню роль відіграє недостатня мовна компетентність, необізнаність російських авторів як зі старою, так і з новою українською історичною, літературознавчою, культурологічною літературою. До вжитку російських фахівців здебільшого потрапляють лише опубліковані у радянський час російською мовою праці, що стосуються України.

Українська біографічна тематика, на жаль, все ще продовжує залишатися «фігурою замовчування» у російській довідковій біографістиці. Українське походження більшості відомих діячів «общероссийского», а у радянські часи — «общесоюзного» масштабу (як прийнято було класифікувати), їх власна етнокультурна самоідентифікація, приналежність до українських громадських об'єднань і організацій, безпосередня участь в українському національно-культурному та суспільно-політичному русі здебільшого або замовчується зовсім, або ж, у окремих випадках, згадується побіжно.

Водночас, особливо у популярних виданнях, посилилася тенденція до заміни визначень «український» або «український і російський» стосовно діячів ХХ ст. дефініцією «советский». Звертає на себе увагу також нагнітання негативних оцінок українських діячів — учасників національно-визвольного руху або й відвертий концептуальний нигілізм і спрощеність викладу, які не можуть не формувати певного ставлення до України та її історії — у виданнях, призначених для широкого загалу. Так, у популярному енциклопедичному словнику «История Отечества с древнейших времен до наших дней» (М., 1999), що використовується школярами, студентами, зустрічаємо наступні стислі біографічні статті:

Мазепа Иван Степанович (1644–1709), гетман Украины (1687–1708). Стремился к отделению Левобережной Украины от России. Во время Северной войны 1700–21 перешёл на сторону вторгшихся на Украину шведов. После Полтавской битвы (1709) бежал в турецкую крепость Бендеры вместе с Карлом XII.

Петлюра Симон Васильевич (1879–1926), український політичний діяч. Член Української соціал-демократическої робочої партії; один із організаторів Центральної ради (1917) і Директорії (1918, з лютого 1919 її голова). В радянсько-польській війні 1920 виступив на стороні Польщі, згодом в еміграції. Убитий в Парижі Ш. Шварцбардом із мести за єврейські погроми на Україні.

Нові моменти привнесла широка публікація матеріалів російськомовних енциклопедій і біографічних словників у електронному вигляді — на лазерних дисках і в мережі Інтернет, що розгорнулася з останніх років ХХ ст. Нині у російському сегменті мережі Інтернет (Рунет), що за своїми гуманітарними ресурсами є одним із найбільших у світі, вже виставлено практично всі основні універсальні та галузеві російські та радянські енциклопедії та словники, що містять величезні ресурси біографічної інформації.

Серед них, зокрема, представлені у спеціальних рубриках на порталі «Яндекс» (режим доступу : <http://encycl.yandex.ru/dict> та <http://slovari.yandex.ru/dict/>) повнотекстові електронні версії енциклопедичних і словникових видань: «Малый энциклопедический словарь» Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона (СПб., 1890–1907), п'яти томний біобібліографічний словник «Діятели революційного руху в Росії: Від попередників декабристів до падіння царизму» (М., 1927–1934), «Литературная энциклопедия» в 11 т. (М., 1929–1939), «Большая советская энциклопедия» в 30 т. (М., 1969–1978), біографічний словник «Политические деятели России. 1917» (М., 2001), енциклопедичний словник «История Отечества с древнейших времен до наших дней» (М., 1999), словник «Террор и террористы» С. А. Ланцова (СПб., 2004), «Кто есть кто в современной культуре» (М., 2006–2007). Зазначені та чимало інших видань представлені електронними версіями на низці подібних, досить численних російських веб-сайтів культурно-освітнього профілю.

Перше місце серед ресурсів, створених на базі фундаментальних видань належить, поза сумнівом, електронному «Русскому биографическому словарю» [7] — проекту, започаткованому у 1998/99 рр. інформаційним осередком «Студия КОЛИБРИ» за фінансової підтримки «Інституту відкритого суспільства». В його основі — тематична вибірка біографічних статей із «Энциклопедического словаря» видавців Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона, об'єднана з матеріалами незавершеного ними «Нового энциклопедического словаря» та «Военной энциклопедии». У наступному на цьому ґрунті сформу-

вався так званий «Гиперпроект «Большой русский биографический словарь» (далі – ВРБС). До нього, крім названого вище блоку додано, як автономну частину з власною навігацією, також електронну версію згаданого раніше багатотомного «Русского биографического словаря» за редакцією О. О. Половцова. Одночасно, за задумом упорядників, було розгорнуто формування зведеної бази даних біографічних статей із найважливіших російських біографічних словників і енциклопедій із поступовим розширенням їх переліку, однак результати цієї роботи все ще не оприлюднені²⁵. На веб-сайті «Русского биографического словаря», як його складова частина, почала функціонувати також Електронна енциклопедія «Русская портретная галерея» [19], що нараховує нині понад 12 тис. зображень і охоплює час до кінця ХХ ст. Портретна галерея має свою іконографічну базу даних, а також функціонує як електронна пошукова система, що дає змогу використовувати матеріали, розташовані у різних рубриках цього самого сайту, а також в інших веб-ресурсах (скажімо, у «Вікіпедії», на зарубіжних, зокрема, українських сайтах). «Русская портретная галерея» охоплює чимало зображень українських діячів, бо за декларацією її упорядників, під «російським» розуміється «не тільки і не стільки національний аспект, скільки аспект державний і культурологічний». Відтак, зазначається у передмові: «у перелік російських діячів ми ввели й тих, хто довгий час провів у Росії і помітно вплинув на її державне, суспільне чи культурне життя. Зрозуміло, що така оцінка внеску особистості в культуру країни завжди буде суб'єктивною, тому Портретна галерея відображає нашу суб'єктивну думку щодо цього» (переклад наш – В. П.) [7].

Одним із найближчих перспективних завдань упорядники ВРБС є переведення в електронну форму біографічних статей «Энциклопедического словаря Русского библиографического института Гранат». При цьому загальний обсяг ВРБС передбачається довести спочатку до 50 тис. біографічних статей, перетворивши його на єдиний електронний інформаційний ресурс із загальною для всіх частин системою навігації [3]. Окремо слід звернути увагу на деклароване упорядниками ВРБС прагнення створити навколо нього віртуальний «Русский биографический центр», покликаний, за допомогою розбудови системи взаємних посилань між ВРБС і різними історико-біографічними та культурологічними сайтами, сформуванню єдине «інформаційне біографічне поле»

²⁵ Докладніше про електронний «Російський біографічний словник» і його складові див. коментарі його упорядника П.Ю. Каллінянова на сайті РБС [3; 7; 8].

як сукупність сторінок Рунету, з яких можна черпати інформацію про видатних співвітчизників [3]. Реалізація цього завдання є дуже актуальною, бо всі складові електронного «Русского биографического словаря» до цього часу презентують майже виключно біографії діячів, які пішли з життя до 1917 р.

Значний джерельний інтерес для українських фахівців-біографістів становлять також матеріали електронних Російського та Радянського біографічних архівів (РБА та СБА), сформованих у Німеччині мюнхенським Видавничим домом Заур у межах створеної ним Всесвітньої біографічної інформаційної системи (WBIS) [13, с. 467–481]. За своїм обсягом цей ресурс значно перевищує РБС–ВРБС і охоплює близько 350 тис. статей про 220 тис. персоналій [5]. На жаль, широкий доступ до нього можливий лише на комерційних засадах.

Зрозуміло, названі нами електронні біографічні словники й архіви значною мірою не можуть задовольнити актуальні інформаційні потреби сучасного російського громадянства. Багато у чому вони виглядають анахронізмом, оскільки опубліковані у них біографічні статті є не сучасним науково-інформаційним продуктом, створеним із урахуванням усіх досягнень наукової думки новітньої доби, а становлять, значною мірою, суто історіографічний інтерес.

Ще більшою мірою ці недоліки позначилися на вміщених у згаданих електронних біографічних ресурсах матеріалах, що стосуються України. За нашими підрахунками, наведеними у попередніх публікаціях, із 162 занесених до *Переліку джерел* РБА (як частини «Всесвітньої біографічної інформаційної системи») видань, лише 8 присвячені безпосередньо українській тематиці та загалом відображають українське національне бачення персоналій. Сам добір праць із української біографічної тематики видається доволі непрофесійним і випадковим. Трохи змістовнішим виглядає щодо відображення української проблематики *Перелік джерел* згаданого вище СБА. Серед 241 видання у ньому присутні, хоча і поодинокі, такі насичені стислою біографічною інформацією книжки, як: «Словник художників України» (К., 1973); енциклопедичний довідник «Митці України» (К., 1992), використаний раніше також і для підготовки РБА; біобібліографічний довідник «Письменники Радянської України» (у досить позначеному цензурними обмеженнями виданні 1981 р.); а також окремі праці вчених української діаспори (Д. М. Штогрин, М. Явдась). Вибрані вони з величезної маси опублікованих в Україні та за кордоном довідково-біографічних праць досить довільно і лише фрагментарно висвітлюють українську проблематику. Натомість, у джерельній базі РБА і СБА зо-

всім відсутні українські енциклопедії, як радянські, так і видані за межами СРСР [13, с. 471–474].

Якісно новим досвідом є створення у Росії численних постійно поповнюваних електронних біографічних, генеалогічних, культурологічних та історико-краєзнавчих інформаційних ресурсів, персоналії яких становлять значний інтерес як для фахівців, так і, особливо, для широкого кола читачів в Україні. Важливо, що у них зроблено масштабний інформаційний прорив щодо висвітлення біографій діячів ХХ ст.

Серед них на окрему згадку заслуговують заснований у 1996 р. Інтернет-проект Міжнародного об'єднаного біографічного центру (режим доступу : <http://www.biograph.ru/>), на сайті якого розміщено бази біографічних даних видатних діячів ХХ ст., сучасників, радянських воєначальників і особливо — база рядових учасників Великої Вітчизняної війни, що становить значний джерельний інтерес (режим доступу : <http://www.biograph-soldat.ru/>); розташований на сайті «Музеи России» Інтернет-проект «1812 год», започаткований ще 1998 р. (режим доступу : <http://www.museum.ru/museum/1812/index.html>), хоча основні його матеріали запозичено з названих вище видань Ф. Брокгауза та І. Єфрона; розділ «Биографический справочник» на історико-культурному порталі «Хронос» (режим доступу : <http://www.hrono.info/biograf/imena.html>), розміщеному на доменах www.hrono.ru, www.hrono.info та www.hronos.km.ru, що містить універсальний і тематичні біографічні довідники, побудовані з використанням різноманітної за своїм характером і науковим рівнем літератури.

З числа російських історико-меморіальних веб-сайтів особливе джерельне значення для українських користувачів мають Інтернет-проект «Герои Страны» (режим доступу : <http://www.warheroes.ru/>), на сторінках якого на липень 2008 р. опубліковано понад 9 тис. біографічних статей; сайт Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного та добродійного товариства «Меморіал» (режим доступу : <http://www.memo.ru/>); насичений персоналіями діячів революційного руху 70–80-х рр. XIX ст. сайт «Народна воля» (режим доступу : <http://narodvol.narod.ru/Person/>).

Більш популярний характер має Інтернет-енциклопедія «Кругосвет» (режим доступу : <http://encycl.yandex.ru/dict/krugosvet/>), що публікується з 2000 р.

Прикладним інформаційним профілем відзначаються започаткована у 1998 р. універсальна база даних історико-меморіальної та актуальної біографічної інформації «Люди» (режим досту-

пу : <http://www.peoples.ru/>), що станом на весну 2010 р. нараховувала понад 45 тис. персоналій, а також Інтернет-ресурс «Биография.ру: Биографическая энциклопедия» (режим доступу : <http://www.biografija.ru/>), що складається з довідкових біографічних статей різного формату та містить понад 140 тисяч біографій видатних людей і близько 7 тисяч іконографічних зображень. Універсальну за проблемно-тематичним діапазоном біографічну інформацію можна одержати також за допомогою інформаційно-пошукової системи «Кто там» (режим доступу : <http://www.ktotam.ru/>).

Цікавий і перспективний досвід формування галузевих ресурсів актуальної науково-довідкової біографічної інформації репрезентує сформована Державною публічною науково-технічною бібліотекою Росії база даних «Кто есть кто в библиотечной сфере России» (режим доступу : <http://www.gpntb.ru/win/search/who.html>).

Публікація в електронній мережі зробила доступними широкому загалові як рідкісні старі, так і новітні видання, а також ресурси, спеціально розбудовані для мережі Інтернет, що надало можливості вільного оперування ними в режимі реального часу. Українські користувачі комп'ютерних мереж активно працюють із зазначеними масивами біографічної інформації з освітньою та науковою метою. Проте є питання, на які слід звернути пильну увагу. Електронні ресурси за своїм змістом і характером не тотожні книжковим. При всій своїй зовнішній простоті та зручності, доступності інформації, вони вимагають високої культури формування і так само — високої культури використання. За книжковою біографістикою стоїть довготривала традиція та культура наукової і літературної праці: вимоги до точності факту, ясності думки, науковий апарат. Культура електронного біографічного видання, ресурсу, ще тільки формується. Суспільство поки що здебільшого має справу не з ресурсами, сформованими на наукових засадах, а з суто комерційними продуктами — принаймні для онлайнової біографістики таке визначення буде коректним.

Книга є авторською, захищеною авторським правом, більш менш оригінальною, цілісною та завершеною. Точність її даних, спосіб викладу, як правило, відповідають заявленому авторами й упорядниками жанру, скажімо: наукова монографія, історичний альманах, художній життєпис, краєзнавча праця, словник. Втім, дослідження С. М. Ляшко засвідчили, що й тут чимало хаотичного [12]. Натомість сучасні електронні ресурси, окрім, звичайно публікації старих енциклопедій і словників, — значною мірою компілятивні, різностильові та різножанрові за своїм характе-

ром, нерідко дуже рухливі за змістом. Джерела і точність фактів у них — під великим запитанням. Окрім того, пересічний читач/користувач має справу здебільшого лише з необхідним йому фрагментом, а не з цілісним твором, і, не маючи спеціальної підготовки, не може оцінити ступінь його оригінальності, точність, науковий рівень загалом, зрозуміти місце конкретного тексту в історіографії. Ще складніше, коли пошук ведеться користувачами одночасно з різних баз даних, із різних електронних джерел. Нарешті, особлива ситуація виникає, коли маємо бази інформації на зразок «вільної енциклопедії» — «Вікіпедії» та її аналогів, що постійно редагуються та доповнюються абсолютно безвідповідальними за точність наведених фактів та за внесені зміни авторами. Недарма засновники «Вікіпедії» задекларували нині прагнення зробити суто авторську електронну енциклопедію, що була б насправді точною й авторитетною.

На жаль, при використанні українським читачем російських електронних біографічних ресурсів виникають не лише згадані вище проблеми, а й ті, що пов'язані з принциповими ідейними, світоглядними засадами, з питаннями національного самоусвідомлення. Ресурси Інтернет не знають державних кордонів, вони є чинником активних інформаційних впливів. Подання численних українських імен у суто російському культурно-історичному контексті створює для недостатньо обізнаного українського читача помітний ефект ідеологічного тиску. Російські біографічні джерела, по суті, формують викривлене психологічне уявлення, нібито все, що відбувалося на українських землях у минулому, здійснено завдяки зусиллям представників російської держави (які на перевірку виявляються, здебільшого, тими ж українцями), у межах російської національної освіти, культури, науки. Одночасно українське громадянство штучно «стискується» до невеликої, відірваної від загалу співвітчизників, когорти провідників українського національного руху, визначних діячів літератури та мистецтва. А широкі кола освічених українців, які були масовою, нехай здебільшого й пасивною опорою українського національного поступу, оголошуються, таким чином, суто російськими. З іншого боку, російські довідкові біографічні ресурси фактично «закривають» проблему ролі інтелектуальної, зокрема наукової, культурної, освітньої, політичної спадщини українського народу у розбудові освіти, науки, культури, суспільно-політичного життя та державності Російської імперії та Радянського Союзу.

Проте, не зважаючи на всі недоліки та негативні тенденції, російська довідкова біографічна література у її традиційному книж-

ковому та новітньому електронному вигляді є важливим і цінним джерелом для використання спеціалістами в українській науковій довідково-біографічній практиці. Про методичне значення досвіду російських біографістів для розвитку української довідкової біографістики, вже написано у низці праць [14, с. 22, 32–33; 15], хоча ця проблема вимагає подальшої ґрунтовної розробки. В умовах, коли українська енциклопедична та словникова біографістика впродовж багатьох десятиліть знаходилася у лещатах цензурних заборон, браку сил і можливостей, численні ґрунтовні російські біографічні довідкові проекти, реалізовані за значно більш ліберальних обставин, сформували розвинені науково-методичні традиції щодо принципів відбору та подання матеріалів, технологічної організації роботи, вимоги до редагування, важливі і для сучасних українських спеціалістів.

А з погляду джерелознавчого, значимість для нас російських біографічних видань полягає у величезному обсягові зібраного у них достовірного матеріалу, нерідко заснованого на недоступних українським дослідникам архівних документах, досить точному та скрупульозному викладі фактичних даних, що стосуються українців і осіб, пов'язаних із Україною, навіть не зважаючи на систематичне замовчування власне українського контексту їх діяльності. Зрозуміло, що українські імена з'являлися на сторінках російських видань переважно завдяки включенню їх у ретроспективу російської історії та культури, тобто, як імена діячів російських, що у більшості випадків було тотожним визначенню їх як «русских». Проте, широкий діапазон, різнобічність сфер діяльності українців і вихідців із України, відображені у російських довідкових виданнях, створюють великі можливості для творчого пошуку дослідника-україніста. Насамперед, йдеться про ретельну фіксацію зв'язків українців із російськими діячами, фактів причетності їх до розвитку російського суспільно-політичного та державного життя, науки і культури. Завдяки цьому, наведені у російських біографічних ресурсах факти є суттєво важливими для відображення різнобічності українських діячів, повноти їх діяльності в межах і поза межами українського суспільно-політичного та культурного процесу, а також для осмислення характеру, спрямованості, інтенсивності міжетнічних і міжкультурних взаємодій.

Особливе значення це має, коли йдеться про видатні постаті історії та культури, чия діяльність або творча спадщина у своїй нерозривній цілості по праву належать одночасно й українському, і російському народам. До таких належать,

серед багатьох інших, імена церковних ієрархів і письменників Єпифанія Славинецького, Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича; письменників і поетів нової та новітньої доби В. В. Капніста, М. І. Гнідича (Гнедича), Федора Туманського, М. В. Гоголя, Г. П. Данилевського, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, Д. Л. Мордовцева, В. Г. Короленка, М. І. Зоценка, А. С. Макаренка; композиторів М. С. Березовського, Д. С. Бортнянського; співаків Н. І. Забіли-Врубель (Забели), К. С. Держинської, О. М. Вертинського (з роду Гоголів-Яновських), І. С. Козловського, К. І. Шульженко; танцівника і хореографа С. М. Лифаря; актора і театрального діяча М. С. Щепкіна; кінорежисерів О. П. Довженка, Г. В. Александрова (Мормоненка), С. Ф. Бондарчука, А. А. Тарковського; живописців В. Л. Боровиковського, Д. Г. Левицького, А. П. Лосенка, І. І. Соколова, І. Ю. Рєпіна, К. С. Малевича, Д. Д. Бурлюка, І. Е. Грабаря, М. К. Башкирцевої, К. Ф. Богаєвського, М. Б. Грекова (Мартищенко); художника-графіка Г. І. Нарбута; скульпторів І. П. Мартоса, П. П. Забіли (Забелло); філософа і просвітителя Я. П. Козельського; філософів В. В. Лесевича, П. Д. Юркевича, Д. І. Чижевського; культурно-освітнього діяча В. Г. Кукольника та його сина – письменника Н. В. Кукольника; діячів народної освіти К. Д. Ушинського та Х. Д. Алчевської; засновника наукової бібліографії В. Г. Анастасевича; вчених-гуманітаріїв Г. А. Полетики, І. С. Орлая, П. Д. Лодія, Ю. І. Венеліна (Гуци), І. І. Срезневського, М. І. Костомарова, О. С. Лаппо-Данилевського, І. В. Лучицького, С. О. Венгерова, М. М. Ковалевського, Д. М. Овсянико-Куликовського, Б. О. Кістяківського, П. С. Єфименка, О. Я. Єфименко (Ставровської) та їх сина П. П. Єфименка, В. М. Перетца та В. П. Адріанової-Перетц, О. Л. Нарочницького, П. В. Копніна; етнографа і антрополога, мандрівника М. М. Миклухи-Маклая; мореплавця Ю. Ф. Лисянського; видатного військово-морського діяча П. Я. Гамалії (Гамалії); математика М. В. Остроградського; природознавців М. Д. Пильчикова, В. В. Різниченка, О. Л. Чижевського; геніального вченого і суспільно-політичного діяча, засновника Української академії наук В. І. Вернадського; економіста і державного діяча М. І. Туган-Барановського; вченого у галузі механіки С. П. Тимошенка; авіаконструкторів О. Ф. Можайського, І. І. Сікорського, О. К. Антонова; піонерів освоєння космічного простору М. І. Кибальчича, К. Е. Ціолковського, Ю. Г. Кондратюка (О. І. Шагрея), С. П. Корольова, В. П. Глушка; лікаря і організатора медичної справи Н. М. Амбодика-Максимовича; мікробіолога і епідеміолога Н. Ф. Гамалії (Гамалії); хірургів Д. М. Велланського (Кавунника), М. В. Скліфосовського та М. Н. Бурденка; державного, політичного і громадського діяча М. В. Родзянка; воєна-

чальників М. І. Драгомирова, Р. І. Кондратенка, С. К. Тимошенка, І. Д. Черняхівського, К. С. Москаленка, А. А. Гречка; розробника воєнної техніки О. Д. Засядька; «русского богатыря» І. М. Піддубного (Поддубного); правозахисника генерала П. Г. Григоренка. Матеріали російських біографічних видань досить повно розкривають їх зв'язки з російськими діячами, що дає змогу уявити широку панораму українсько-російського міжкультурного спілкування.

Однак, звичайно, не можна не звертати увагу й на те, що відчутна спрощеність подання українських сюжетів у російській біографічній літературі, а особливо, у багатьох випадках — майже повне їх замовчування, призводить до суттєвого збіднення уявлень про постаті наших співвітчизників: їх внутрішню етнокультурну самоідентифікацію, спрямованість і діапазон творчої діяльності, навіть про сам масштаб особистості, ступінь її інтегрованості у загальнослов'янські та загальноєвропейські політичні, інтелектуальні, культурні процеси. Вони змальовуються у російських біографічних виданнях переважно одновимірно — лише в одній своїй іпостасі — як суто російські, або «радянські» діячі, тобто, — відірваними від своїх національних коренів, ментально притаманних їм уявлень, поглядів, уподобань; від оточення, «українських громад», зв'язків із земляками, що завжди відіграло величезну роль у житті українця, особливо — на чужині; вилучені з контексту українського культурного, інтелектуального, суспільно-політичного життя. Нині всіма визнано, що важко уявити Миколу Гоголя без «двох крил» — українського та російського у його життєвому і творчому злеті. Водночас, українські ментальні стереотипи, морально-етичні та естетичні уявлення, що стали важливими елементами творчості російських письменників і поетів — українців за віддаленим або близьким походженням: Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського, А. П. Чехова, В. Г. Короленка, Анни Ахматової, Володимира Маяковського, Арсенія Тарковського і багатьох інших повністю залишаються поза межами уваги російської біографіки. Так само, геній світової науки В. І. Вернадський також традиційно подається у старих і новітніх російських виданнях як суто російський вчений і громадсько-політичний діяч, хоча впродовж останніх десятиліть тема його українськості достатньою мірою розкрита дослідниками на широкому тлі українсько-російських зв'язків [2; 20].

Із зазначеного випливають важливі для української біографістики у концептуальному плані висновки. Жодні історико-біографічні публікації — як розлогі праці власне дослідницького характеру, так і стислі біографічні статті довідкового призна-

чення, створені у межах інших, зовнішніх стосовно українства, національних наукових і культурних систем, не повинні розглядатися як повністю адекватне історичній правді життя і діяльності тієї чи іншої особи джерело. Вони радше є для нас історіографічним фактом і вимагають до себе значною мірою відстороненого, критичного ставлення з огляду на відмінність світоглядних, ідейних, культурно-історичних засад, покладених у їх основу від тих, що є прийнятними для сучасного українського суспільства, відповідають історичним реаліям його історії та культури. Вони потребують ретельної перевірки як стосовно дефініцій і оцінок, так і щодо повноти відображення фактологічного матеріалу, відсутності проблемно-тематичних лакун, які змінюють самі уявлення про роль і місце особи у історії та культурі, у національному житті.

Наявність зазначених проблем свідчить про необхідність прискореної розбудови потужних вітчизняних біографічних ресурсів (як у книжковому, так і в електронному вигляді), здатних адекватно забезпечити зростаючі науково-інформаційні потреби сфер науки, освіти та культури, а також виконати завдання гідної національно-державної репрезентації України на світовій арені. Такі ресурси можуть бути заснованими лише на глибоких теоретичних і науково-методичних підходах, запліднених оригінальним, відповідним історичним реаліям, національно-патріотичним осягненням історії та культури власного народу, нації, держави, у всій багатоманітності і суперечливості їх виявів, у повноті зв'язків і взаємодій із іншими народами слов'янського і європейського світу.

1. Берков, П. Н. Литературные энциклопедии на русском языке (XVIII–XX вв.) [Текст] : библиогр. обзор / П. Н. Берков // Тр. ин-та книги, документа, письма. – Л., 1934. – Вып. 3, ч. 2 : Ст. по истории энцикл. – С. 15–41.
2. Вернадський, В. І. Перший рік Української академії наук [Текст] / В. І. Вернадський // Вибрані праці / пер. М. І. Кратка. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 276–299.
3. Гиперпроект «Большой Русский биографический словарь» [Электронный ресурс] // Рус. биогр. словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs1.htm>. – Название с экрана.
4. Добко, Т. В. Російський біографічний словник [Текст] / Т. В. Добко // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 266–273.
5. Заур, К. Открытие информационной сети «Русского биографического отдела» [Электронный ресурс] : итнервью / Клаус Заур ; ведущие О. Северская, М. Багдасарян // Эхо Москвы.

- 11.04.2000. – Режим доступа : <http://echo.msk.ru/guests/421/rss-fulltext.xml>. – Название с экрана.
6. Історія української культури [Текст] : у 5 т. / гол. редкол. Б. Є. Патон. (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 2003–2008. – Т. 3–4.
 7. *Каллиников, П. Ю.* Русский биографический словарь [Электронный ресурс] : сетевая версия : [Предисловие] / П. Ю. Каллиников // Русский биографический словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs.htm>. – Название с экрана.
 8. *Каллиников, П. Ю.* Русская портретная галерея [Электронный ресурс] : [Предисловие] / П. Ю. Каллиников // Русский биографический словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/portgal.htm>. – Название с экрана.
 9. *Кауфман, И. М.* Русские биографические и биобиблиографические словари [Текст] : перераб. и расшир. изд. / И. М. Кауфман. – Репр. изд. 1955 г. – СПб. : Альфарет, 2007. – 758 с.
 10. *Кауфман, И. М.* Русские энциклопедии [Текст] : библиография и краткие очерки. Вып. 1. : Общие энциклопедии / И. М. Кауфман ; М-во культуры РСФСР, Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1960. – 103 с.
 11. *Любовець, Н. І.* Біографічні серії в контексті розвитку української біографічної традиції [Текст] / Н. І. Любовець // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 271–280.
 12. *Ляшко, С. М.* Основні види довідкових видань, біографічні довідкові видання в Україні [Текст] / С. М. Ляшко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 458–470.
 13. *Попик, В. І.* Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання формування Українського національного біографічного архіву [Текст] / В. І. Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 467–481.
 14. *Попик, В. І.* Критерії добору імендіячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника [Текст] / В. І. Попик, Н. П. Романова // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 18–34.
 15. *Попик, В. І.* Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації ХХІ століття [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 8–40.
 16. *Попович, М.* Нарис історії культури України [Текст] / Мирослав Попович. – 2-е вид., доп. – К., 2001. – 728 с.
 17. Русская историческая библиография за 1800–1854 гг. [Текст] : [в 3 т.] : указ. кн. и статей по рус. и всеобщей ист. и вспомогательным наукам за 1800–54 гг. включительно / В. И. Межов. – СПб., 1893. – Т. 2 : Биографии и некрологи русских деятелей. – 396 с.
 18. Русская историческая библиография за 1865–76 гг. включительно [Текст] : [в 8 т.] / В. И. Межов. – СПб., 1882. – Т. 2 : Жизнеописания русских деятелей : материалы для биогр. словаря. – 464 с.

19. Русская портретная галерея [Электронный ресурс] // Большой русский биографический словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/portgal.htm>. – Название с экрана.
20. Ситник, К. М. Володимир Вернадський і Академія [Текст] / К. М. Ситник, В. В. Шмиговська; Ін-т ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. – К. : Наук. думка, 2006. – 312 с. – (Президенти Академії Наук).
21. Соколовская, З. К. 300 биографий ученых [Текст] : о книгах серии «Науч.-биограф. литература», 1959–1980 : биобиблиогр. справочник / З. К. Соколовская ; отв. ред. А. Л. Яншин. – М. : Наука, 1982. – 389 с. – (Науч.-биограф. серия).
22. Справочники по истории дореволюционной России [Текст] : библиография / науч. рук., ред. и авт. вступ. ст. П. А. Зайончковский. – [2-е изд.] – М., 1978. – 639 с.
23. Украина – Россия : концептуальные основы гуманитарных отношений [Текст] / Нац. ин-т проблем междунар. безопасности ; науч. ред. О. П. Лановенко. – К. : Стилос, 2001. – 543 с.
24. Україна і Росія в історичній ретроспективі [Текст] : нариси в 3-х т. – К. : Наук. думка, 2004.
25. Чишко, В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К. : БМТ, 1996. – 239 с.
26. Шапиро, А. Л. Библиография истории СССР [Текст] / А. Л. Шапиро. – М., 1968. – 430 с.
27. Щапов, Я. Н. Справочный инструмент историка России [Текст] / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 2007. – 187 с.

Попик В. І. Російські книжкові та електронні енциклопедії, біографічні словники та довідники як джерело формування українських біографічних науково-інформаційних ресурсів.

Ключові слова: енциклопедії, біографічні словники, електронні біографічні науково-інформаційні ресурси, українсько-російські зв'язки.

Проаналізовано джерельне значення російських універсальних і галузевих енциклопедій, біографічних словників і довідників, електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів для розвитку української довідкової біографістики. Висвітлено найважливіші віхи історії їх формування, розкрито загальні науково-методичні засади, особливості подання матеріалів, пов'язаних із Україною. Автор доходить висновку, що історико-біографічні публікації, створені у межах інших, зовнішніх стосовно українства, національних наукових і культурних систем, не повинні розглядатися як повністю адекватне історичній правді життя і діяльності тієї чи іншої особи джерело. Наголошується на необхідності прискореної розбудови потужних вітчизняних електронних біографічних ресурсів.

Popyk V. I. Russian paper and electronic encyclopedias, biographical dictionaries and reference books as a source of formation of Ukrainian biographical scientific information resources.

Key words: encyclopedias, biographical dictionaries, electronic biographical scientific information resources, Ukrainian-Russian ties.

Analyzed significance of origin of general and subject encyclopedias, biographical dictionaries and reference books, electronic biographical scientific information resources for the development of Ukrainian biography reference science. The most important stages of its history of formation are presented, general scientific methodical principles are featured, special presentation of materials related to Ukraine is performed. The author came to the conclusion that historical biographical publications, created in different, outside Ukrainian national scientific and cultural systems should not be accepted as a completely adequate source of historical truth about one's biography or life achievements. The importance to speed up the development of national electronic biographical resources is emphasized.

Попик В. И. Российские книжные и электронные энциклопедии, биографические словари и справочники как источник формирования украинских биографических научно-информационных ресурсов.

Ключевые слова: энциклопедии, биографические словари, электронные биографические научно-информационные ресурсы, украинско-российские связи.

Проанализировано источниковое значение российских универсальных и отраслевых энциклопедий, биографических словарей и справочников, электронных биографических научно-информационных ресурсов для развития украинской справочной биографистики. Отражены важнейшие вехи истории их формирования, раскрыты общие научно методические принципы, особенности представления материалов, связанных с Украиной. Автор приходит к выводу, что историко-биографические публикации, созданные в рамках других, внешних относительно украинства, национальных научных и культурных систем, не должны рассматриваться как полностью адекватные исторической правде жизни и деятельности того или иного лица, источники. Отмечается необходимость ускоренного развития мощных отечественных электронных биографических ресурсов.

Вадим Ігорович МЕНЖУЛІН,
доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
кандидат філософських наук (Київ)

БІОГРАФІЯ ФІЛОСОФА ПІСЛЯ «СМЕРТІ АВТОРА»: ВИПАДОК ФУКО

Автор аналізує окремі вузлові аспекти постаті та спадщини видатного французького філософа ХХ ст. Мішеля Фуко. Увагу зосереджено на загрозах, які несла біографістиці теза про «смерть автора» Ролана Барта. Доводиться, що дана теза застерігає біографа від спрощеного витлумачення образу свого героя, а не усуває біографічний аспект з історико-філософського дослідження. На прикладі долі Мішеля Фуко простежено властиву біографіям багатьох філософів парадоксальну взаємозалежність між ступенем їх особистого прагнення до виходу за межі власної суб'єктивності та ступенем об'єктивного інтересом соціуму до неї.

Ключові слова: Мішель Фуко, Ролан Барт, біографістика, історія філософії, «смерть автора».

The author analyses some focal aspects of the personality and heritage of the outstanding French philosopher of the XXth century, Michel Foucault. Special attention is devoted to the threats to the biographical research from the «death of the author» thesis proposed by the Foucault's conceptual supporter Roland Barthes. It is made evident that in fact the thesis of the «death of the author» does not eliminate biographical aspect from the history of philosophy, but rather warns a biographer against such widespread error as a reductive, one-sided interpretation of the object of the research. Foucault made numerous theoretical assertions and practical steps in order to exclude the possibility of the biographical look at him. However, the interest to his personality has not been fading for decades. In this aspect his path is one of the striking examples of the fundamental paradox, which is immanent to the biographies of many true philosophers: they try to transcend the limits of their own subjectivity as much as they can, and because of that they obtain a rare privilege — the interest to their own subjectivity from the others.

Keywords: Foucault, Barthes, biographistics, biography of philosopher, death of the author.

Автор анализирует отдельные узловые аспекты личности и наследия выдающегося французского философа ХХ ст. Мишеля Фуко. Внимание сосредоточено на угрозах, которые нес биографистике тезис о «смерти автора» Ролана Барта. Доказывается, что данный тезис предостерегает биографа от упрощенного истолкования образа своего героя, а не устраняет биографический аспект из историко-философского исследования. На примере судьбы Мишеля Фуко прослежено присущую биографиям многих философов парадоксальную взаимозависимость между степенью их личного стремления к выходу за границы собственной субъективности и степенью объективного интереса социума к ней.

Ключевые слова: Мишель Фуко, Ролан Барт, биографистика, история философии, «смерть автора».

Мода на структуралізм, що охопила інтелектуальний світ у 1960-ті рр., стала дуже важким випробуванням для історико-філософської біографістики. Лінія на десуб'єктивізацію знання та мислення, яку тим чи іншим чином проводили майже всі основні виразники структуралістських чи близьких до структуралізму умонастроїв [8, с. 227], кидала серйозний виклик як людиномірній філософії загалом, так і природному для останньої зближенню філософії та біографії. Однак, як ми спробуємо показати, загроза, яку ніс біографізму структуралізм, не була смертельною. Навпаки, на нашу думку, випробування структуралізмом вилікувало біографізм від окремих давніх істотних вад і таким чином зробило його лише сильнішим.

Дуже показовою ілюстрацією того, що стосунки між структуралізмом і біографізмом є далеко не такими безнадійними, як здається на перший погляд, може служити постать і спадщина Мішеля Фуко. Сам філософ неодноразово давав зрозуміти, що не хотів би, щоб його вважали структуралістом у строгому розумінні слова [14, с. 42; 15, с. 206], натомість зволів би, щоб цим титулом нагородили когось іншого [8, с. 227]. До того, що для М. Фуко взагалі були дуже характерні такого роду акти «розототожнення», ми ще повернемося, а зараз достатньо зазначити, що в його працях, навіть якщо він і не був строгим структуралістом, можна знайти багато потужних аргументів проти людиномірності філософії і, відповідно, біографізації її історії. Так, у відомій праці «Слова та речі», що вийшла 1966 р. (час, коли близькість філософа до структуралізму була найбільшою), Фуко говорив про небезпечність «антропологізації» знання (передбачає також його «психологізацію» та «соціологізацію») [13, с. 368], аргументуючи це тим, що поняття «людина» є химеричним винаходом [13, с. 36], який заважає вивченню надіндивідуальних дискурсивних єдностей. У цій роботі він не тільки висловив наполегливе бажання почати мислити в порожньому просторі, де цієї «химери» більше не буде [13, с. 362], а й поручився за те, що «антропологічний сон» (так називається окремих підрозділ книжки [13, с. 361–363]), в який впали науки та філософія в ХІХ ст., обов'язково закінчиться, і тоді людина зникне — так само, як зникає обличчя, що його хтось накреслив на прибережному піску [13, с. 404].

Та, мабуть, найбільш адресним і жорстким ударом по такому специфічному вияву «антропологізації» знання, як вивчення його біографічних складових, стала не стільки «смерть людини», проголошена в «Словах і речах», скільки її логічне продовження у вигляді тези про «смерть автора», сформульована 1968 р. іншим впливовим учасником структуралістського та постструктуралістського рухів — Р. Бартом [1]. У випадку із біографіями філософів наста-

нова на десуб'єктивізацію знання та мислення, будучи підкріплена таким яскравим лозунгом, як «смерть автора», набувала абсолютної руйнівної сили. Справді, якщо авторство того чи іншого твору більше не має значення, то яким після цього буде зміст біографії філософа, і чи буде взагалі в ній хоча б якийсь сенс, окрім анекдотичного? Що залишиться від біографії мислителя, якщо ми абсолютно буквально сприймемо пораду М. Фуко (дану ним в одному з останніх інтерв'ю), читати кожен книжку заради неї самої та взагалі прийняти закон, який би офіційно забороняв двічі використовувати ім'я автора, гарантуючи тим самим право на анонімність творів [4, с. 330]? Якщо ми визнаємо, що існують лише тексти, жоден із яких не скріплений хоча б із одним іншим текстом певною життєвою континуальністю їх автора, не буде потреби навіть у дослідженні суто інтелектуальної еволюції людей, котрі писали ці тексти, на кажучи вже про ті аспекти їх життя, які не були прямо пов'язані із процесом письма.

Не зважаючи на те, що такого роду розмисли набули популярності досить давно, ефект від них виявився не тільки надзвичайно сильним, а й довготривалим. Так, автор біографії С. Кієркегора, що вийшла вже у ХХІ ст., на самому початку свого дослідження висловив побоювання, що, згідно Р. Барта, М. Фуко та їх послідовників, він би мусив повністю забути будь-які події з життя свого героя та зосередитися винятково на текстах, але наважився цього не робити, довірившись простій інтуїції здорового глузду [17, с. IX, XI]. Однак, на нашу думку, окрім «інтуїції здорового глузду», мають бути і інші, більш вагомні докази того, що «смерть автора» не веде до смерті його біографії. З цією метою ми спробуємо уважніше придивитися до позиції, що її займав з цього питання М. Фуко (щодо аналізу та критики антибіографізму Р. Барта див., напр.: [16, с. 23; 18, с. 145–180]).

Приблизно за рік після виходу статті Р. Барта, в якій була проголошена «смерть автора», М. Фуко, визнаючи щільний зв'язок цієї тези із власними побудовами, виступив на засіданні Французького філософського товариства із доповіддю, присвяченою безпосередньо питанню «Що таке автор?» [14]. Свій виступ він розпочав із визнання правомірності зауваження окремих читачів «Слів і речей», які помітили, що навіть у цьому тексті, не зважаючи на весь його надіндивідуалістичний пафос, можна зустріти посилення на тих чи інших авторів [14, с. 11–12]. Слідуючи духу «Слів та речей», ці посилення, здавалося би, варто було визнати такими, що вкралися в букву праці лише як рудименти старих традицій інтелектуального письма. Однак замість цього М. Фуко заявив, що поняття автора являє собою важливий момент в історії літератури, науки та фі-

лософії [14, с. 12], а думку, згідно якої він виступив із запереченням його існування, кваліфікував як непорозуміння, яке бажано подолати [14, с. 42]. Говорячи про можливість появи культури, в якій дискурси могли б взагалі обійтися без функції автора, М. Фуко обмежився припущенням, що таку культуру можна уявити [14, с. 40]. Більше того, він визнав, що такі дискурси, як, скажімо, психоаналіз або марксизм, самі створені певними авторами — Фрейдом і Марксом відповідно [14, с. 31], причому перегляд уявлень стосовно їх авторських позицій неминуче призведе до змін у започаткованих ними дискурсах [14, с. 37]. Інша справа, що залежно від того, про дискурс якого типу йдеться, ступінь значущості імені автора може істотно варіюватися. Так, в межах абсолютно формалізованих дискурсів, на побудову яких була налаштована класична наука Нового часу (зразком для якої була математика), авторство принципового значення не має, однак у дискурсах, що не дістали повної формалізації, філософ помітив більш складну картину. З одного боку, він зазначив, що в таких дискурсах посилення на ім'я автора нерідко використовується в якості аргумента від авторитету («це сказав такий-то авторитетний автор»), однак, як нам здається, досить наївно охарактеризував це явище як майже віджилу свій вік форму маскування спірних дискурсів під остаточно доведені [14, с. 24–25]. З іншого боку, він цілком ґрунтовно зазначив, що за допомогою імені автора реалізується така актуальна функція гуманітарного знання, як класифікація текстів, їх угруповання, розрізнення та протиставлення [14, с. 21]. Ілюструючи наявність тенденції до анігіляції автора у сучасному йому гуманітарному дискурсі, М. Фуко послався на вислів С. Беккета [14, с. 13], тобто представника на той момент ультрамодного, однак із огляду на всю попередню та подальшу історію — досить екзотичного напрямку мистецтва, як абсурдизм. Водночас, звернувшись до класики, скажімо, до творчості В. Шекспіра, М. Фуко визнав, що ім'я автора має велике значення, а в якості особливо виразного прикладу цієї значущості послався на разючі наслідки, які б викликало прийняття гіпотези, згідно якої В. Шекспір був автором не тільки тих творів, які традиційно йому приписуються, а й тих, автором яких прийнято вважати філософа Ф. Бекона [14, с. 19].

На наш погляд, розвитку біографістики зовсім не vadять, а, навпаки, дуже сприяють принципові зауваження, що їх адресує автор доповіді «Що таке автор?» тим, хто сприймає автора як абсолютно об'єктивну та безперервну реальність, оминаючи увагою функціональну та конструктивну природу цього феномену. Показавши, що автор є складною функцією, тобто конструюється за правилами, які за різних умов можуть істотно різнитися, М. Фуко спростовував

не саме це поняття, а його самовпевнене та нерозбірливе застосування. Як нам здається, філософ цілком мав рацію, постаючи проти такої поширеної, але хибної практики, коли все, що написано тим чи іншим автором, підганяється, редукується під певні припущення стосовно його «глибинної» суті або, скажімо, остаточно визначеного «фундаментального проекту» [14, с. 25–28], адже ці припущення нерідко бувають досить однобокими та суб'єктивними.

У лекції «Порядок дискурсу», що була прочитана 1970 р., М. Фуко розвинув це застереження, заявивши, що всім тим, хто підступається до аналізу певних творів із уже сформованим образом їх автора, слід мати на увазі, що сам автор у процесі роботи над своїми творами може змінюватися, ставати іншим [12, с. 64]. Безумовно, одним із об'єктів цієї критики було Сартрове поняття «фундаментального проекту», однак, йшлося не стільки про абсолютне заперечення останнього, скільки про застереження від його некритичного, фундаменталістського використання.

Більше того, з погляду історико-філософської біографістики це застереження є надзвичайно цінним не лише в загально-теоретичному плані, а й як свого роду само-зізнання М. Фуко, яке допомагає зрозуміти, чому саме він прославився як один із найрішучіших проблематизаторів і критиків понять «автор» і «фундаментальний проект». Як нам здається, всіляко демонструючи складність, багатшаровість і мінливість функції автора, філософ мав на увазі, далеко не в останню чергу, самого себе. Адже він, як мало хто з його сучасників і попередників, прагнув уникнути ситуації, коли його можна буде трактувати як щось стале й остаточно визначене. Не випадково, Ж. Дюмезіль, один із найближчих знайомих М. Фуко, охарактеризував останнього як майже невловиму істоту, що носила маски, постійно змінювала [15, с. 15]. У вступі до «Археології знання» (книжки, що розвивала стратегію, започатковану в «Словах і речах» і була опублікована незабаром після прочитання доповіді «Що таке автор?») М. Фуко дуже красномовно передав своє ставлення до власної ідентичності як автора: «Безперечно, не один я пишу так, щоб не мати більше свого обличчя. Не запитуйте в мене, хто я є, і не кажіть мені, щоб я залишався тим самим: це мораль громадянського стану, вона володарить нашими паперами. Хай вона дасть нам спокій, коли ми пишемо» [6, с. 29].

Чому Фуко більше не хотів мати свого обличчя, чому він постійно одягав маски, хто або що так сильно непокоїло його, коли заходила мова про те, ким він є? Чому, коли до нього прийшли два американські дослідники, щоб писали про нього книжку, вчений заявив, що прийшли його кати [15, с. 346]? Чому він, подібно злочинцю, знищував майже всі сліди своєї проміжної роботи над текста-

ми, а в своєму заповіті наклав заборону на будь-які посмертні публікації [4, с. 331]? Здавалося б, пояснення всіх цих маскувань і знеособлень лежить на поверхні, оскільки особиста біографія громадянина на ім'я Мішель Фуко дає багато підстав для спекуляцій у тому дусі, що його бажання втекти від будь-яких ідентифікацій, його справжня «пристрасть до розототожнення» [4, с. 329] були породжені глибоким особистим конфліктом філософа з мораллю громадянського стану його епохи. Просто-таки напрошується гадка, що не тільки цей аспект, а й вся творчість М. Фуко були зумовлені його нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Однак, як справедливо зазначає один із найавторитетніших біографів філософа (Д. Ерібон), низька вартість такого пояснення стане очевидною, як тільки ми згадаємо те, як висміював вульгарно-марксистське «пояснення» творчості Поля Валері Ж.-П. Сартр. Так само як, згідно Сартру, теза «Поль Валері – дрібний буржуа» ніяк не проясняє, чому решта дрібних буржуа не стали Полями Валері, так і теза «Мішель Фуко – гомосексуаліст», згідно Ерібону, нічого не дає для розуміння, чому саме М. Фуко, на відміну від інших гомосексуалістів, став автором «Археології знання» та багатьох інших оригінальних творів [15, с. 19]. Варта увага думка цього самого біографа (яка, до речі, дуже резонує з регресивно-прогресивним методом, розробленим Сартром), що у випадку із М. Фуко найважливішим є те, як він не загруз у різноманітних індивідуальних і соціальних детермінаціях (таких, скажімо, як його нетрадиційна сексуальна орієнтація), а, навпаки, трансформував їх в унікальний життєво-інтелектуальний проект, який, зокрема, передбачав іронічне ставлення до власної ідентичності, проблематизацію власного обличчя та авторства [15, с. 19]. До речі, за словами іншого знавця цієї теми, подібний підхід «вигідно видрізняє її [біографію Фуко, що її написав Ерібон] серед інших, більш пізніх біографій французького мислителя, в яких часто смакуються різні подробиці «зворотної сторони» життя філософа» [5, с. 10].

Настанова на невловимість, нехай навіть вона й мала гомосексуальність в якості однієї з своїх каузальних детермінант, не стала у випадку з М. Фуко винятково реактивним утворенням. Цільові, перспективістські складові його «невловимості», як нам здається, найкраще за все розкриваються через концепції «дисциплінарного суспільства», «дисциплінарної матриці влади» та «дисциплінарного примусу», що розвивалися ним у роботі «Наглядати та карати: народження в'язниці». Там, зокрема, говориться, що в традиційних суспільствах, зокрема, у Середньовіччі, індивідуальна історіографія робила з індивіда героя, тоді як в епоху Просвітництва починають діяти спеціальні дисциплінарні процедури знання,

що об'єктивують та уніфікують життя індивідів із метою зробити останніх зручними об'єктами для владних маніпуляцій [11, с. 279–280]. Як нам здається, М. Фуко зробив все для того, щоб його власне життя не можна було втиснути в жодну «дисциплінарну матрицю», чим істотно посприяв актуалізації біографічного письма, героєм котрого є неповторна особистість, самотній автор текстів і життя. Адже, бажаючи бути невловимим для будь-якого нагляду, зокрема, й з боку біографів, філософ постійно здійснював із своїми думками та життям свого роду експерименти із самозмінювання [2, с. 535], реалізовував на практиці заклик поета Р. Шара розвивати свою законну несхожість [15, с. 14–15], чим, хотів того чи ні, істотно сприяв конституюванню себе як неповторного автора та творця екстраординарної біографії.

Поширенню образу Фуко як тотального де-авторизатора, деантропологізатора та, відповідно, дебіографізатора філософії, сприяють окремі його друзі та близькі, які посилаються на те, що в особистих розмовах він нібито категорично відмовлявся розповідати про своє життя [15, с. 13–14]. Однак в цих спостереженнях, як нам здається, є лише доля правди. Справді, і в приватних розмовах, і в своїх публікаціях філософ неодноразово наголошував, що роль автора та його індивідуально-біографічних рис мають бути переосмислені з урахуванням такого фундаментального параметру, як надособові дискурсивні практики. Та надмірне захоплення цією новаторською і досі актуальною його ідеєю призводить до не менш перекрученого розуміння мислителя, ніж її ігнорування. Адже особисто М. Фуко регулярно виявлявся складнішим за будь-які матриці знання-влади, зокрема й ті, до формування яких активно долучився сам. Так, у бесіді с Д. Тромбадори, що мала місце наприкінці 1978 р., М. Фуко не просто показав, що визнає реальність феномену авторства, а й знайшов необхідним дати опис власної авторської стратегії. Назвавши себе експериментатором, який береться за написання кожного нового твору з метою змінитися та почати думати по-новому, філософ також звернув увагу свого співбесідника на те, що в цьому постійному оновленні є також певна повторюваність. Згідно самого М. Фуко, після книжки, в якій досліджувався певний предмет, він, як правило, брався за працю, в якій виявлявся та піддавався детальному аналізу метод, за допомогою якого здійснювалося попереднє дослідження, причому ця сама парна логіка відтворювалася і в його наступних працях [8, с. 213]. У цій же бесіді М. Фуко відкрито заявив, що кожна його книжка хоча б трохи відображує його безпосередній особистий досвід [8, с. 219]. Говорячи про чинники, що зумовили формування його специфічного типу мислення, він послався не тільки на великі філософські системи,

які вивчав в університеті (гегельянство та феноменологія), а й на приклад, що був поданий йому такими авторами, як Ж. Батай, Ф. Ніцше, М. Бланшо та П. Клоссовський, які не були філософами в інституційному смислі слова і замість побудови систем сконцентрували увагу на власному досвіді [8, с. 214]. Більше того, М. Фуко дав зрозуміти, що в тому випадку, якщо філософія буде визнана такою формою діяльності, що має повністю абстрагуватися від особистого досвіду того, хто філософує, він взагалі не вважатиме себе філософом [8, с. 214]. Він також наголосив, що займаючись історичними дослідженнями, він, замість того, щоб намагатися догодити професійним історикам, використовував певні історичні відомості з метою створити самого себе та залучити інших до спільного переживання того, чим вони є [8, с. 216]. Примітно, що говорячи про зв'язок своїх особистих пошуків з досвідом інших людей, зокрема — з такими багатолюдними (власне, вже значною мірою надіндивідуальними) практиками, як антипсихіатрія або рух ув'язнених у Франції, він зазначив, що розмови про його власну афіліацію з ними доречні лише до певної міри, тобто, черговий раз наголосив принципову самотність, незвідність себе навіть до тих рухів, одним з ініціаторів яких був [8, с. 219].

Думка Фуко, що в усіх його книжках так чи інакше залишалася частка його особистого досвіду, дає ще один, як нам здається, дуже цінний інсайт стосовно того, що він насправді мав на увазі, говорячи про «смерть автора». Завершуючи твір, в який вкладено принаймні крупицю себе, автор відчуває, що він стає іншим: той, ким він був, коли тільки брався за написання цього твору, справді помирає, особливо якщо він, як і належить справжньому авторові, писав його із повною самовіддачею. Та це дуже специфічна смерть, адже за нею цілком може прийти нове народження: завершивши один твір і тим самим символічно вбивши його та себе в ньому, автор «переходить до інших творчих та екзистенційних можливостей», тобто, до народження нового твору, а з ним і до свого нового життя як автора [5, с. 8–9]. Якщо слідувати цій інтерпретації, то автори «Археології знання», «Наглядати та карати» або, скажімо, відповідей на запитання Тромбадори (назвемо їх умовно «Фуко-1969», «Фуко-1975» та «Фуко-1978» — за роками видання відповідних текстів) насправді помирили, однак через ці та велику низку інших подібних смертей жив і продовжує жити не просто автор, а супер-автор, тобто Мішель Фуко як такий.

Таке розуміння «смерті автора», як нам здається, зовсім не виключає можливість вивчення його біографії. Навпаки, воно робить біографічне дослідження більш цікавим, а також дає усім біографам дуже цінну підказку — відмовитися від наївної впевненості,

що будь-який герой є абсолютно незмінною субстанцією, і, відповідно, від марних пошуків його «справжнього «я»», котре не може виявитися маскою [15, с. 15]. Замість цього біографам М. Фуко та багатьох інших мислителів треба «з усією можливою увагою слідувати тим лініям життя та письма філософа, в яких він сягав меж, границь, кінців, де він вичерпував останні можливості свого існування та мови, доходив до крайнощі, звідки вже неможна було рухатися далі, де він зупинявся та повертався назад, щоб спочатку пройти шлях до якогось іншого кінця, границі, або, навпаки, де він заступав небезпечну грань, буквально на шкоду собі» [5, с. 9]. А ще розуміння того, що до «Фуко-1978» були ще «Фуко-1969», «Фуко-1975» і багато інших дуже різнопланових «авторів» і «співавторів», дає змогу біографові уникнути такої поширеної помилки як погляд на героя винятково крізь призму однієї з його «інкарнацій». Так, скажімо, на «до-критичного» І. Канта нерідко дивляться лише крізь призму «критичного», а на «пізнього Шеллінга» — з оглядкою на раннього. Щось подібне відбувається і з М. Фуко: образ «філософа-борця», що склався в 1970-ті рр., нерідко затьмарює те, яким він був тоді, коли ще не брав активної участі у соціально-політичних баталіях. Однак, біограф, який знає, що його герой хотів жити, постійно вмираючи та народжуючись знову, прагне не загубити за більш пізнім більш раннє або за більш відомим — менш знане і тому старанно вивчає зміни в інтелектуальному пейзажі, на тлі якого місце одного проекту заступав інший [15, с. 16–17], а також намагається уникнути спокуси скористатися фізичною смертю героя лише для того, щоб нарешті приписати йому якусь однозначну і, відповідно, однобоку ідентичність [4, с. 330].

Зважаючи на цілі нашого дослідження, дуже показовою є метаморфоза, що трапилася з М. Фуко в останні роки життя і була пов'язана головним чином із написанням трьохтомної «Історії сексуальності». Якщо перший том, що з'явився ще 1976 р., був присвячений волі до знання, то другий і третій томи, що вийшли у світ в рік смерті філософа (1984), були сфокусовані на таких життєво-екзистенційних питаннях, як використання задоволень і турбота за себе відповідно. Якщо в «Словах і речах» М. Фуко піднімав на «філософський сміх» всіх, хто зводить знання до істин людини та не погоджується на формалізацію без антропологізації [13, с. 363], то, скажімо, автор «Використання задоволень» із великою увагою дивиться на добродійного героя античності, найцінніше знання якого розкривається у вмінні володарювати над самим собою і, насамперед, над своїми плотськими потягами [10, с. 33]. Подібні люди не викликають у автора «Використання задоволень» жодного «філософського сміху», адже, як він особливо наголошує, мудрість тако-

го типу стала в очах греків одним із символів філософського тріумфу Сократа: саме таким героєм сексуальної витриманості його шанує Платон у «Бенкеті» [10, с. 33], а Ксенофонт, бажаючи показати у першій книжці своїх «Спогадів про Сократа», що саме у житті та вченні цього афінянина стало зразком для його учнів, описує Сократові поради стосовно харчування, пиття та любовних насолод [10, с. 81]. Ще одним виразним прикладом того, що у пізнього М. Фуко мав місце рішучий зсув інтересів від знання до життя, може служити, скажімо, і той факт, що першу лекцію у курсі з герменевтики нелюбого структуралізму суб'єкта, що був прочитаний 1982 р., філософ розпочав із ключової для всього курсу заяви, що філософський тип мислення, який був властивий Сократу і полягав в об'єднанні суб'єкта та істини в концепції «турботи за самого себе», є не тільки умовою доступу до філософського життя у повному і точному значенні цього слова, а й основою раціональної поведінки для будь-якого життя, яке намагається відповідати вимогам духовної раціональності [8, с. 284].

Про те, що сам М. Фуко, попри всю анти-суб'єктність, яку він довго відстоював у теорії, невловимість, яку він постійно практикував у житті, попри всю його тривалу боротьбу за проблематизацію поняття «автор», принаймні наприкінці життя побачив у біографічній справі певний сенс, свідчить, скажімо, той факт, що 1978 р. саме за його ініціативою у видавництві «Галлімар» було засновано книжкову серію «Порівняльні життєписи». Правда, ця серія була присвячена різного роду «темним особистостям», чие існування носило майже умовний характер і авторства значних творів точно не передбачало [15, с. 305]. Однак, і у його власному випадку повноцінна біографія виявилася цілком можливою, тоді як «смерть автора» — досить умовною. М. Фуко не тільки показав, що такі поняття, як «автор» і «твір» є функціями, у створенні яких бере активну участь така знеособлена інстанція, як дискурс, а й сам із великим успіхом виконував ці функції — випускаючи книжки під власним ім'ям та реагуючи на їх неправильне або правильне прочитання [15, с. 13] і тим самим визнаючи своє авторство та створюючи нові факти, що стосувалися не тільки його індивідуальної біографії, а й самих думок, що висловлювалися в цих книжках [15, с. 18]. Він також поставав проти одних авторів і солідаризувався з іншими, при цьому ставився до них саме як автор до авторів. Так, 1977 р. М. Фуко різко негативно прореагував на вихід книжки Ж. Бадріяра, що мала назву «Забути Фуко» та ще й відверто принизив її автора, заявивши, що не може пригадати його імені [15, с. 303].

Отже, якщо користуватися традиційним фукіанським словником, можна сказати, що автор, якого цікавили переважною мірою

слова та речі, помер, але на його місці народився інший автор, в центрі уваги якого опинилися люди та вчинки. Однак, якщо виконати вимогу автора «Слів і речей» завжди доповнювати міфологізацію демістифікацією, то можна обійтися й без такої міфопоетичної символіки, адже те саме можна сказати і звичайною біографічною мовою: впродовж життя погляди М. Фуко, як і багатьох інших людей і філософів, мали цілком природну властивість у чомусь радикально змінюватися, а в чомусь зберігати континуальність. Своему ліцейському вчителю філософії М. Фуко запам'ятався як юнак, який, подібно Декарту, тяжів до вивчення та створення глобальних систем, грандіозних інтелектуальних конструкцій, і, на відміну від Паскаля, не вважав філософію частиною свого внутрішнього життєво-важливого пошуку [15, с. 27]. Однак, із наближенням смерті цей «природжений» філософ Нового часу перейнявся духом античної мудрості, для якої філософія була насамперед способом життя [15, с. 362], і почав зачитуватися книжками такого античного предтечі Паскаля, як Сенека [15, с. 368]. Так, це досить радикальна метаморфоза, та означає вона зовсім не смерть того, з ким трапилася, а урізноманітнення та увиразнення його життя. На нашу думку, саме через цю та багато інших не менш виразних метаморфоз реалізувалася мрія М. Фуко (висловлена ним в одній із приватних бесід наприкінці життя), щоб життя індивіда отримало право розглядатися як мистецтво [15, с. 368]. Не випадково, що під назвою «Життя як твір мистецтва» 1986 р. було опубліковане одне з інтерв'ю з Ж. Дельозом, присвячене спадщині Фуко [3]. До речі, відомий вислів про те, що, можливо, коли-небудь ХХ ст. буде визнане Дельозовим, зроблений М. Фуко ще 1970 р., свідчить, що вже тоді він припускав не тільки життя, а й безсмертя (символічне, але таки саме безсмертя) такого автора, як Жиль Дельоз [15, с. 284].

Грандіозний резонанс, який мала творча діяльність самого автора цього компліменту (зовсім не абстрактного «автора як функції», а саме Мішеля Фуко), знайшов відображення і в тому, що в 1986 р. група його колег створила спеціальний Центр його імені, головним завданням якого стало дослідження усієї спадщини філософа [4, с. 331]. Цей та багато інших доказів того, що справжній автор відроджується навіть після фізичної смерті, дали право Ерібону заявити, що особисті риси його героя виявилася настільки виразними, що, на відміну від обличчя накресленого на прибережному піску, вже ніколи не зітруться з історичної пам'яті людства [15, с. 21]. На думку ще одного дослідника, «основний парадокс, що кидається в очі при вивченні творчості і діяльності Фуко, такий: щоб суспільна практика стала гуманнішою, треба повністю вигнати гуманізм із теорії» [2, с. 531]. Як нам здається, те саме мож-

на сказати і про біографічні складові спадщини філософа: численні теоретичні заяви та практичні дії, які він робив з метою усунути можливість біографічного погляду на себе, насправді мали протилежний ефект: інтерес до його особистості не вщухає вже не одне десятиліття. Щодо цього його доля дуже схожа на Гайдегерову або, скажімо, Спінозову. І Фуко, і Гайдегер, і Спіноза – яскраві приклади принципової парадоксальності біографії філософа: він із усіх сил намагається вийти за межі власної суб'єктивності, завдяки чому врешті-решт отримує рідкий привілей – повертає увагу до того, якою вона була – його власна суб'єктивність.

1. *Барт, Р.* Смерть автора [Текст] / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика : пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 384–391.
2. *Визгин, В. П.* На пути к другому : от школы подозрения к философии доверия [Текст] / В. П. Визгин. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 800 с.
3. *Делез, Ж.* Жизнь как произведение искусства [Текст] / Ж. Делез // Делез Ж. Переговоры. 1972–1990 / пер. с франц. В. Ю. Быстрова. – СПб. : Наука, 2004. – С. 125–134.
4. *Табачникова, С. В.* Комментарий [Текст] / С. В. Табачникова // Фуко М. Воля к истине : по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : пер. с франц. – М. : Касталь, 1996. – С. 327–395.
5. *Фокин, С. Л.* О пользе и вреде «опыта» [Текст] / С. Л. Фокин // Эрибон Д. Мишель Фуко / пер. с франц. Е. Э. Бабаевой ; науч. ред. и предисл. С. Л. Фокина. – М. : Молодая гвардия, 2008. – С. 6–12.
6. *Фуко, М.* Археология знания [Текст] / М. Фуко ; пер. с франц. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
7. *Фуко, М.* Воля к истине [Текст] : по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко ; сост. пер. с франц., коммент. и послесл. С. Табачниковой ; общая ред. А. Пузыря. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
8. *Фуко, М.* Герменевтика субъекта [Текст] : курс лекций в Коллеж де Франс : выдержки / М. Фуко ; пер. с англ., нем., франц. ; сост., общ. ред и предисл. В. В. Винокурова, А. Ф. Филиппова // Социологос. – 1991. – № 1. – С. 284–311.
9. *Фуко, М.* Интеллектуалы и власть [Текст] : избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко ; пер. с франц. И. Окуневой ; под общ. ред. Б. М. Скуратова. – М. : Праксис, 2005. – Ч. 2. – 320 с.
10. *Фуко, М.* Использование удовольствий. История сексуальности [Текст] / М. Фуко ; пер. с франц. В. Каплуна. – СПб. : Академический проект, 1994. – Т. 2. – 432 с.
11. *Фуко, М.* Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Текст] / М. Фуко ; пер. с франц. В. Наумова ; под ред. И. Борисовой. – М. : «Ad Marginem», 1999. – 478 с.

12. Фуко, М. Порядок дискурса [Текст] : инаугурационная лекция в Коллеж де Франс, прочитанная 2 декабря 1970 года / М. Фуко // Фуко М. Воля к истине : по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : пер. с франц. – М. : Касталь, 1996. – С. 47–96.
13. Фуко, М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук [Текст] / М. Фуко ; пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. – СПб. : А-сад, 1994. – 496 с.
14. Фуко, М. Что такое автор? [Текст] : выступление на заседании Французского философского общества 22 февраля 1969 года в Колледж де Франс / М. Фуко // Фуко М. Воля к истине : по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : пер. с франц. – М. : Касталь, 1996. – С. 7–46.
15. Эрибон, Д. Мишель Фуко [Текст] / Д. Эрибон ; пер. с фр. Е. Э. Бабаевой ; науч. ред. и предисл. С. Л. Фокина. – М. : Молодая гвардия, 2008. – 378 с.
16. Collins, D. Sartre as biographer [Text] / D. Collins. – Cambridge, Massachusetts ; London, England : Harvard University Press, 1980. – 220 p.
17. Hannay, A. Kierkegaard [Text] : a biography / A. Hannay. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2001. – 496 p.
18. Wicks, R. Modern French Philosophy [Text] : From Existentialism to Postmodernism / R. Wicks . – Oxford : Oneworld, 2003. – 342 p.

Менжулін В. І. Біографія філософа після «смерті автора»: випадок Фуко.

Ключові слова: Мішель Фуко, Ролан Барт, біографістика, історія філософії, «смерть автора».

Майже всі основні виразники структуралістських чи близьких до структуралізму умонастроїв тим чи іншим чином проводили лінію на десуб'єктивізацію знання та мислення. Автор показує, що ця тенденція являла собою не стільки дискредитацію біографістики в якості повноцінного елементу історико-філософського пізнання, скільки випробування, яке вилікувало біографічний підхід в історії філософії від низки давніх істотних вад і таким чином зробило його лише ефективним. В цьому контексті особливу увагу зосереджено на загрозах, які несла біографістиці теза про «смерть автора» Ролана Барта. Одним з найрішучіших прихильників цієї тези прийнято вважати такого впливового французького мислителя ХХ ст., як Мішель Фуко. Враховуючи величезне значення, яке мають погляди Фуко для сучасної гуманітаристики, автор статті піддає спеціальному аналізу окремі вузлові аспекти його постаті та спадщини. На підставі цілої низки праць, що належать до різних періодів творчості Фуко, доводиться, що філософ мав на увазі не зникнення фігури автора як такої, а лише констатував символічну смерть, що трапляється з автором кожного конкретного твору після його закінчення. Натомість написання нового

твору символізує відродження цього автора у новому амплуа. Отже, теза про смерть автора застерігає біографа від спрощеного витлумачення образу свого героя, а не усуває біографічний аспект з історико-філософського дослідження. Більш того, як показується у статті, особиста доля Мішеля Фуко може служити одним з найвиразніших прикладів властивої біографіям по-справжньому видатних філософів парадоксальну взаємозалежність між ступенем їх особистого прагнення до виходу за межі власної суб'єктивності та ступенем об'єктивного інтересу соціуму до неї.

Menzhulin Vadim A biography of the philosopher after «the death of the author»: The case of Foucault.

Keywords: Foucault, Barthes, biographistics, biography of philosopher, death of the author.

Tendency to depersonalize knowledge and thinking was a feature of the majority of representatives or sympathizers of structuralism. The author shows that this trend did not actually discredit biographic investigations as a full-fledged element of history of philosophy, but rather cured biographical approach of some old and essential defects, thereby making it more effective. In this context, threats to biographic research posed by the «death of the author» thesis proposed by Roland Barthes receive special attention. It is generally believed that one of the most determined conceptual supporters of Barthes' on the topic was such an influential French thinker of the 20th century as Michel Foucault. Considering huge importance of Foucault's views for contemporary humanities, the author analyses some focal aspects of his personality and heritage. Analyzing a number of works, written by Foucault at various stages in his life, the author shows that this philosopher did not suggest a total disappearance of the author's figure. Foucault just established the fact that any author experiences a symbolic death once he or she has finished writing some text. However, the writing of a new text symbolizes his or her rebirth in a new role. It is made evident that, in fact, the «death of the author» thesis does not eliminate biographic aspect from history of philosophy, but rather warns a biographer against a widespread error of reductive, one-sided interpretation of a biography's hero. The author shows that Foucault himself made numerous theoretical assertions and took practical steps in order to make a biographic look at him impossible. Still, interest to his personality has not been fading for decades. In this aspect his path is one of the striking examples of the fundamental paradox immanent to biographies of many true philosophers: they try to transcend the limits of their own subjectivity as much as they can, thereby obtaining a rare privilege which is interest to their own subjectivity from others.

Менжулин В. И. Биография философа после «смерти автора»: случай Фуко.

Ключевые слова: Мишель Фуко, Ролан Барт, биографистика, история философии, «смерть автора».

Практически все основные выразители структуралистских или близких к структурализму умонастроений тем или иным образом проводили линию на десубъективизацию знания и мышления. Автор статьи показывает, что эта тенденция представляла собой не столько дискредитацию биографистики в качестве полноценного элемента историко-философского познания, сколько испытание, которое излечило биографический подход в истории философии от некоторых давних существенных изъянов и таким образом сделало его лишь более эффективным. В этом контексте особенное внимание уделено угрозам, которые нес биографистике тезис о «смерти автора» Ролана Барта. Одним из наиболее решительных сторонников этого тезиса принято считать такого влиятельного французского мыслителя XX ст., как Мишель Фуко. Учитывая огромное значения, которое имеют взгляды Фуко для современной гуманитаристики, автор статьи специально анализирует некоторые узловые аспекты его личности и наследия. На основе целого ряда работ, относящихся к разным периодам творчества Фуко, показывается, что философ имел в виду не исчезновение фигуры автора как таковой, а лишь констатировал символическую смерть, наступающую автора каждого конкретного произведения после его завершения. Вместе с тем, написание нового произведения символизирует возрождение автора в новом амплуа. Таким образом, тезис о «смерти автора» предостерегает биографа от упрощенного истолкования образа своего героя, а не устраняет биографический аспект из историко-философского исследования. Более того, как показывается в статье, личная судьба Мишеля Фуко может служить одним из наиболее выразительных примеров свойственной биографиям по-настоящему выдающихся философов парадоксальной взаимозависимости между степенью их личного стремления выйти за рамки собственной субъективности и степенью объективного интереса к ней со стороны социума.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 016:929:398.3:027.1(470+477)

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник, учений секретар
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ

Досліджено життя славіста, етнографа, міфолога, фольклориста та бібліофіла — Олександра Олександровича Котляревського, українця за походженням, який асоціюється зазвичай винятково з російською культурою. Зокрема, ідеться про його діяльність як професора Університету Св. Володимира та голови Історичного товариства Нестора-Літописця (1877–1881 рр.). Зазначено, що Олександр Олександрович Котляревський невтомною науковою та педагогічною працею залишив помітний слід в українській культурі та історії.

Ключові слова: Котляревський Олександр Олександрович, Історичне товариство Нестора-Літописця, Університет Св. Володимира, славістика, українсько-російські зв'язки.

The life of a specialist of Slav languages and literature, ethnographer, mythologist, folklore specialist and bibliophile Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskiy, Ukrainian by birth, who is usually associated only with Russian culture. The issue discussed in particular is his activity as one of professors of St. Volodymyr University and as the head of St. Nestor Historical Society (1877–81). It is pointed out that Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskiy has left his mark in Ukrainian culture and history.

Key words: Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskiy, St. Nestor Historical Society, Kyiv St. Volodymyr University, Slavonic studies, Ukrainian and Russian connections.

Исследована жизнь славіста, этнографа, мифолога, фольклориста и библиофила — Александра Александровича Котляревского, украинца по происхождению, который ассоциируется обычно исключительно с русской культурой. В частности, речь идет о его деятельности как профессора Университета Св. Владимира и председателя Исторического общества Нестора-летописца (1877–1881 гг.). Показано, что Александр Александрович Котляревский неутомимой научной и педагогической деятельностью оставил заметный след в украинской культуре и истории.

Ключевые слова: Котляревский Александр Александрович, Историческое общество Нестора-Летописца, Университет Св. Владимира, славістика, украинско-российские связи.

Постать ученого-славіста, фольклориста, міфолога, представника історичного методу пізнання явищ народного життя Олександра Олександровича Котляревського нині мало відома широкому науковому загалові, а його наукові праці в українській історіографії майже не фігурують. Водночас, творча спадщина О. О. Котляревського була високо оцінена його сучасниками. Після його смерті (1881 р.) було надруковано спогади про нього, матеріали до біографії, нариси його життя [1; 3, с. 303–325; 5; 14; 20; 23–25]. Вийшло чотирьохтомне видання творів ученого [17]¹. Сьогодні ці видання представлені у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Україна), Російської державної бібліотеки (Москва), Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), Бібліотеки академії наук РАН (Санкт-Петербург). Найбільш інформативним із погляду характеристики життєвого шляху вченого є книга О. М. Пипіна². Та, свого часу ще М. С. Грушевський зазначив, що, на жаль, у цій праці вказано лише на зв'язок О. О. Котляревського з російською культурою, але ми не знайдемо характеристики найбільше цікавої нам сторони – О. О. Котляревського як українця. За словами М. С. Грушевського, О. О. Котляревський не втратив «... теплого прив'язання до рідного краю, цікавився ним, його історичним побутом, словом, цікавився новою українською літературою, і ці інтереси та симпатії виявилися б ще ясніше, як би не той гіркий досвід політичний» [9, с. 38]. Натомість, Олександр Котляревський представлений О. М. Пипіним як винятково російський слов'янознавець.

Упродовж наступних років ім'я вченого було забуте. У радянський час статтю української дослідниці (Л. П. Лаптевої) про О. О. Котляревського було вміщено в російському довідковому виданні [22, с. 193–194]. Поодинокі статті з'являються також у російських наукових збірниках [6, с. 290–306]. Новітня українська історіографія О. О. Котляревського представлена статтями Л. П. Лаптевої та Михайла Дмитренка [12; 21]. У межах навчального посібника, Л. Т. Білецький розглядає порівняльно-міфологічну теорію вченого в контексті української літературно-наукової критики [4, с. 221–274]. Автори сходяться на думці, що оригінальна постать О. О. Котляревського, значна частина життя якого була пов'язана з Україною, заслуговує на докладне вивчення та потребує окремого монографічного опрацювання його наукової спадщини.

¹ Список праць О. О. Котляревського вміщено у четвертому томі.

² **Пипін Олександр Миколайович** (1833–1904) – літературознавець, фольклорист, автор спеціальних монографій, присвячених українській літературі та фольклорові, представник історико-культурної школи в літературознавстві, академік Петербурзької АН (1898), автор «Материалов для биографии А. А. Котляревскаго» (СПб., 1894).

В архівах Росії та України відклялися документи про О. О. Котляревського. Найбільша колекція, зокрема, листів, зберігається у Відділі рукопису Російської державної бібліотеки (Москва) у фонді 386 (фонд О. О. Котляревського). У Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки (Санкт-Петербург) документи стосовно О. О. Котляревського зберігаються у фонді О. М. Пипіна (фонд 621). Листування О. О. Котляревського з сином Нестором, П. І. Аландським, О. О. Кочубинським, В. Ф. Міллером, О. О. Хованським, І. В. Цветаєвим, О. М. Пипіним, К. С. Котляревською та іншими адресатами зберігається у фонді Котляревського Нестора Олександровича (фонд 135) Відділу рукописів Російського Інституту літератури (Будинок Пушкіна) РАН (Санкт-Петербург).

Українські архіви також зберігають документи про О. О. Котляревського. Так, у Державному архіві міста Києва (далі – ДАК) у фонді 16 (фонд Університету) представлені документи, пов'язані з діяльністю О. О. Котляревського як професора університету. У Центральному державному історичному архіві м. Києва (далі – ЦДІАК України) зберігається спеціальний фонд 2223 – Котляревський О. О. (69 архівних одиниць), опис якого містить три розділи: Біографічні документи (справи 1-7); Наукова діяльність (справи 9-53); Документи, що були відкладені в результаті наукової, службової та громадської діяльності Котляревського О. О. (справи 54-69).

Із біографічних документів О. О. Котляревського в ЦДІА України (м. Київ) представлено: Атестат [батька – Олександра Андрійовича Котляревського] про закінчення Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородко (25 січня 1829 р.); Свідоцтво Ради Московського університету про нагородження студента Котляревського О. О. золотою медаллю за наукову роботу (14 січня 1856 р.); Диплом про обрання Котляревського О. О. членом-кореспондентом Російського археологічного товариств (23 серпня 1863 р.); Диплом про обрання Котляревського О. О. дійсним членом Товариства любителів російської словесності (13 березня 1865 р.); Диплом Курляндського товариства літератури і мистецтва про обрання професора Котляревського О. О. почесним членом товариства (4 червня 1869 р.); Диплом про обрання Котляревського О. О. членом Дерптського університету (німецькою мовою) (1871 р.); Грамота про нагородження Котляревського О. О. Орденом Анни II ступеня (23 січня 1880 р.).

Розділ «Наукова діяльність» у архіві представлений рукописами Котляревського О. О. (студентська робота «О времени принятия христианской веры болгарами и об участии в этом

деле св. Кирилла Солунца», фрагменти статей та цілі статті, тексти доповідей тощо).

Третя група документів містить друковані матеріали О. О. Котляревського (відбитки статей, вирізки з журналів зі статтями О. О. Котляревського, частини монографій тощо). Найбільша за обсягом справа цієї групи документів — це справа 69 (244 арк.) — «Курс лекцій професора Котляревського О. О., записаний учителем І-ої Київської гімназії Лятошинським М. Л.» (1880–1881 рр.).

Беручи до уваги російську та українську історіографію О. О. Котляревського та архівні матеріали, передусім, зупинимося на обставинах його життєвого шляху. Тим паче, що на цьому шляху було чимало драматичних подій. Водночас, зауважимо, що українець за походженням, професор Університету Св. Володимира 70–80-х рр. ХІХ ст. та Голова Історичного товариства Нестора-літописця (1877–81 рр.), сьогодні здебільшого асоціюється винятково з російською наукою. На нашу думку, оприлюднення фактів особистого та професійного життя О. О. Котляревського в контексті розвитку української науки та культури, дослідження його співпраці з ученими тієї пори (Н. П. Задерацьким, М. О. Максимовичем, М. І. Костомаровим та ін.) дасть змогу продемонструвати органічний зв'язок ученого з Україною.

Народився Олександр Олександрович Котляревський 1837 р. поблизу Кременчука в посаді Крюковому. Він походив із дворянського роду Полтавської губернії, який мав у своєму родоводі відомого генерала П. С. Котляревського³. Батько його — Олександр Андрійович Котляревський (навчався у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька) був дрібним чиновником комісаріатської комісії в Кременчуці. Він рано помер, і подальшим вихованням Олександра займався його вітчим — В. Г. Лебедев, який також служив у комісаріатській комісії. У 1846 р. Олександр Котляревський вступив до Полтавської гімназії, яку успішно закінчив 1853 р. Аттестат отримав із наступними оцінками: «відмінно» — Закон Божий, російська та французька мова, словесність, історії, анатомія людини та фізіологія людини; «добре» — російське законодавство, грецька, німецька та латинська мова; «достатньо» — географія; «посередньо» — математика, фізика та космографії [24, с. VII]. Навчання у Полтавській гімназії Олександр згадував завжди з теплотою. З особливою прихильністю він ставився до свого вчителя давніх мов поляка Казимира Йосиповича Полевича, завдяки яко-

³ **Котляревський Петро Степанович** (1782–1852) — генерал-відінфантерії (1826). У російсько-іранську війну 1804–1813 рр. отримав перемоги на річці Аракс, біля Асландузе, штурмом взяв Ленкорань. Похований у Феодосії на міському цвинтарі. Його дружина — Котляревська Варвара Іванівна (1799–1818) померла від тяжких пологів.

му отримав хорошу філологічну підготовку (в царині латинської мови), що дало йому змогу вступити на історико-філологічний факультет Московського університету. Про Казимира Йосиповича Полевича читаємо у М. П. Драгоманова «...то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні» [13, с. 575].

Навчання Олександра Котляревського в університеті співпало з часом загального літературного та наукового пожвавлення, особливо в царині історії, філології та етнографії. Близький друг О. О. Котляревського — Олексій Веселовський,⁴ так згадував студентські роки: «С середины пятидесятих годов в студенческих кружках Москвы стала заметно выдвигаться необыкновенно своеобразная личность; и по типу, и по говору это был кровный малоросс; жизнь была в нем ключом, в умных глазах сверкал огонь, речь поражала остроумием; подвижной донельзя, главный зачинщик серьезных споров и самых потешных шалостей, он в то же время удивлял всех своим страстным увлечением наукой. Для такой же натуры, какая с блестящей оригинальностью проявлялась у студента-украинца, то была самая желанная, идеальная обстановка; движение, борьба, ломка отжившего были для него необходимы, полны особой прелести. Как бы ни судили о нем люди, знавшие его в последние годы, утомленного, уходящегося, в нем несомненно были скрыты богатые задатки общественного деятеля, публициста, влиятельного и руководящего критика» [5, с. 396].

Під час навчання у Московському університеті Олександр Котляревський шліфує свій письменницький талант, який сучасники характеризували як «... юмористический талант первой величины, ... способность на лету схватить слабость или недостаток противника и воспроизвести их в метком рассказе, так и просившемся в печать... изобретательность в пародии, неожиданных сравнениях...» [24, с. IX]. Ще студентом О. О. Котляревський розпочав публікувати свої перші наукові розвідки в літературному додатку до «Московских ведомостей» і журналі «Руський вестник». Це були, в основному, рецензії на твори російської літератури та збірки народної поезії. Його публікації вирізнялися блискучою формою викладу та оригінальністю суджень. З'являлися «насмешливые» замітки Олександра Котляревського, присвячені також громадським питанням, «дававшие простор его воинствующему юмору» [24, с. XIV]. Тоді само виникає інтерес Олександра до наукової роботи. На третьому курсі він був наго-

⁴ **Веселовський Олексій Миколайович** (1843–1918) — літературознавець, професор Московського університету та Вищих жіночих курсів; 1901–1904 рр. — голова Товариства любителів російської словесності при Московському університеті. Автор «Воспоминания обь А. А. Котляревском» (К., 1888).

роджений золотою медаллю за наукову роботу [27]. Вчителями О. О. Котляревського у Московському університеті були відомі та авторитетні професори Й. М. Бодянський⁵, Ф. І. Буслаєв⁶, Т. М. Грановський⁷, П. М. Кудрявцев⁸, П. М. Леонт'єв⁹. Йосип Бодянський познайомив О. О. Котляревського зі студентом-болгариним Любеном Каравеловим¹⁰. Від нього О. О. Котляревський отримав матеріали з болгарського фольклору, які використав згодом при написанні наукової роботи «О погребальных обычаях языческих славян» [8, с. 51]. Навчання О. О. Котляревського в Московському університеті співпало в часі з розквітом інтересу до російської народної старовини (в царині мовознавства, літературознавства, слав'янознавства). Звичайно, що молодий амбіційний студент активно включився в наукове та суспільне життя Москви. Окрім публікацій у газетах і журналах, він активно співпрацював у студентських гуртках. Товаришами О. О. Котляревського в той час були: Н. О. Попов¹¹, О. О. Козлов¹², М. С. Тихонравов¹³, К. М. Бестужев-Рюмін¹⁴, Є. М. Феоктистов¹⁵ та ін. Всі вони, з часом, посіли провідні місця в різних галузях науки та суспільного життя.

⁵ **Бодянський Йосип Максимович** (псевд.: О. Бода-Варвинець, Ісько Материнка, І. Мастак та ін.) (1808–1877) – український і російський філолог-славист, історик, фольклорист, перекладач, видавець, письменник, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1854). Автор численних наукових праць із історії, літератури, фольклору, мовознавства слов'янських країн.

⁶ **Буслаєв Федір Іванович** (1818–1897) – російський філолог і мистецтвознавець, академік Петербурзької Академії наук (1860). Автор досліджень із мовознавства, в яких намагався встановити зв'язок історії мови з життям народу, його звичаями, віруваннями, обрядами, переказами. Багато зробив для вивчення пам'яток давньоруської літератури та мистецтва.

⁷ **Грановський Тимофій Миколайович** (1813–1855) – історик-західник, суспільний діяч, професор загальної історії Московського університету, просвітник.

⁸ **Кудрявцев Петро Миколайович** (1816–1858) – історик, професор Московського університету, учень Т. М. Грановського.

⁹ **Леонт'єв Павло Михайлович** (1822–1874) – філолог, професор римської словесності та старожитностей Московського університету.

¹⁰ **Каравелов Любен** (1834–1879) – болгарський письменник, суспільний діяч. Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету.

¹¹ **Попов Ніл Олександрович** (1833–1892) – російський історик, славист, архівіст, член-кореспондент Петербурзької АН (1883).

¹² **Козлов Олексій Олександрович** (1831–1901) – філософ-персоналіст, видавець, професор Київського університету з 1884 р. Видавав журнали «Философский трехмесячник», «Свое слово».

¹³ **Тихонравов Микола Савович** (1832–1893) – історик російської літератури, професор Московського університету (з 1859), академік Петербурзької Академії наук (із 1890).

¹⁴ **Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович** (1829–1897) – російський історик.

¹⁵ **Феоктистов Євгеній Михайлович** (1829–1898) – письменник.

Олександр Олександрович Котляревський закінчив Московський університет у 1857 р., але диплом не отримав. Існує версія, що у нього були труднощі при здачі екзамену з богослов'я чи філософії у професора П. М. Терновського¹⁶. Позатим, Олександр Котляревський отримав кандидатський диплом, захистивши в Петербурзькому університеті дисертацію «О времени принятия христианской веры Болгарами и объ участии в этом деле св. Кирилла Солунца — историко-хронологическое исследование» (1862 р.).

Трудову діяльність Олександр Олександрович Котляревський розпочав із викладання в Олександрінському сирітському кадетському корпусі. Педагогічну роботу успішно поєднував із науковою. Це був найвдаліший час у його житті, сповнений надій на продовження наукової та викладацької кар'єри. На той час у сирітському корпусі працювали майже всі його студентські товариші (Н. О. Попов, М. М. Капустін, О. К. Корсак, М. С. Тихонравов, Е. Феоктистов, К. М. Бестужев-Рюмін, А. І. Георгіївський та ін.). Не зважаючи на такий авторитетний викладацький склад закладу, О. О. Котляревський за короткий час заслужив визнання як студентів, так і викладачів. Слава про нього як викладача російської словесності стрімко розлетілася Московією. О. М. Пипін зокрема відзначав: «... такие лекторы русской словесности всегда редки; из учеников его и теперь найдутся люди, способные подтвердить сказанное мною» [24, с. XIX]. Його вплив на студентів не обмежувався стінами кадетського корпусу. З найкращими учнями Олександр Котляревський займався приватно. «Теплое и человеческое отношение к ученикам, живая речь, блестящая образами и остроумием, способность серьезно заинтересоваться развитием отдельных более даровитых личностей, направлять их потом и дальше в жизни, все это привязывало молодежь к Котляревскому неразрывною связью, и его личность осталась для нея наиболее светлым явлением из всей школьной поры. Таким он был и в обстановке школы, и в частном преподавании» [24, с. XIX]. Поряд із викладацькою діяльністю він продовжує займатися літературою. З 1857 р. О. О. Котляревський працював у часописі «Русский Вестник», згодом — у «Отечественных Записках» та «Московском Обозрении». Його цікавила сфера народних переказів та історія літератури. Сучасники відзначали такі риси наукової манери молодого вченого як критичність, фундаментальні професійні знання, самостійність суджень, пристрасність викладення, гумор і сатира.

У 25 років Олександр Олександрович Котляревський уже був достатньо відомий у Москві як популярний педагог і моло-

¹⁶ **Терновський Петро Матвійович** (1798–1874) — письменник, протоієрей, професор богослов'я і церковної історії в Московському університеті.

дий учений. Його статті публікуються в низці московських видань, він бере активну участь у «Филологических Записках» О. А. Хованського¹⁷, які видавались у Воронежі. У 1862 р. відбувається приємна подія в особистому житті — він одружується¹⁸. Проте невдовзі О. О. Котляревського спіткав несподіваний удар — його було заарештовано за так званою «кельсієвою справою». В. І. Кельсієв (Василій Яна)¹⁹ свого часу емігрував за кордон, підтримував стосунки з О. І. Герценом²⁰ та М. П. Огарьовим²¹. Цікавився церковним розколом Нікона та старообрядництвом. У 1862 р. приїхав інкогніто, як Василій Яна до Москви, сподіваючись використати старообрядців у революційній пропаганді. Доля випадково звела О. О. Котляревського з В. І. Кельсієвим у знайомих. О. О. Котляревський був відомим на той час бібліофілом і послав В. І. Кельсієву рідкісне видання книги про церковний розкол О. М. Новицького²² «О духовборцах. Их история и вероучение» (К., 1832). На книзі він написав своє прізвище та поставив дату. Після від'їзду В. І. Кельсієва з Росії розпочався так званий «Процес 32-х»²³. Знайдена під час обшуку книга з підписом О. О. Котляревського і стала приводом для його арешту в кінці липня 1862 р. Достовірно встановити, чи була особиста зустріч О. О. Котляревського з

¹⁷ **Хованський Олексій Андрійович** (1814–1899) — педагог-письменник. У 1861 розпочав видавати у Воронежі на свої кошти журнал «Филологические Записки» (публікував матеріали з шкільного життя, педагогіки, вітчизняної літератури, мовознавства, славістики). Був редактором протягом 38 років.

¹⁸ **Попова Катерина Семенівна** (1843–?) — дружина О. О. Котляревського, за словами О. Веселовського «изящная, симпатичная и привлекательная».

¹⁹ **Кельсієв Василь Іванович** (1835–1872) — письменник, публіцист, революціонер. Емігрував 1859 р. до Лондона, де проводив активну роботу по збору матеріалів про розкол, на який дивився як на винятково політичну подію та намагався використати його в революційній пропаганді. Ідеї не знайшли підтримки, що змусило його змінити напрям діяльності та відмовитися від революційних поглядів. Згодом переїхав до Відня, де займався міфологією та етнографією слов'ян.

²⁰ **Герцен Олександр Іванович** (Іскандер) (1812–1870) — російський революціонер, письменник і публіцист, філософ-матеріаліст. Друг і соратник Огарьова М. П.

²¹ **Огарьов Микола Платонович** (1813–1877) — російський поет, публіцист, революціонер, філософ. Очолював разом із О. І. Герценом Вільну російську друкарню у Лондоні.

²² **Новицький Орест Маркович** (1806–1884) — письменник, магістр Київської духовної академії, професор філософії Університету Св. Володимира.

²³ «Процес 32-х» («Справа про осіб, звинувачуваних у відносинах із лондонським пропагандистом») — один із великих політичних процесів 60-х рр. ХІХ ст. Проходив 07.06.1862–27.04.1865. Головним звинуваченням було співробітництво з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим, а також допомога В. І. Кельсієву під час його нелегального перебування в Москві та Петербурзі.

В. І. Кельсієвим, не вдалося. Можливо, О. О. Котляревський лише передав книгу через знайомих. Хоча у своїх спогадах В. І. Кельсієв жодним чином не коментує факт свого перебування у цей час у Москві²⁴. В результаті слідства О. О. Котляревського було відправлено до Петропавловської в'язниці (Санкт-Петербург). Нічим не обумовлений арешт О. О. Котляревського в ході «Процесу 32-х» (що засвідчує також відсутність допитів і гарне ставлення до нього коменданта в'язниці — Сорокіна О. Ф.) затягнувся на півроку. Не зважаючи на те, що вчений мав, за його словами, чисте приміщення, користувався бібліотекою коменданта, зібрав значний запас етнографічного матеріалу (надіслав навіть статтю «На память будущим библиографам» до «Отечественных Записок», що була надрукована), арешт не пройшов безслідно. Адже після звільнення О. О. Котляревський був позбавлений права служити на державній службі по учбовому відомству [3, с. 304], тобто, займатися викладацькою та науковою діяльністю, що було основою його життя, та з ознаками туберкульозу (на той час невиліковної хвороби). Ці обставини особистого життя Олександра Котляревського мали самі трагічні наслідки для його майбутнього. Зокрема, вплинули на його фізичний (захворів на туберкульоз) і психологічний стан, поставили хрест на успішній науковій і викладацькій кар'єрі.

Таким чином, випадкова зустріч різко змінила життя О. О. Котляревського. Ті, хто зустрічався з ним після звільнення, побачили зовсім іншу людину: «Но в прежнюю среду возвратился как будто другой человек. В болезненном существе с осунувшимися чертами лица, ... напрасно стали бы искать сходства с прежнею горячею искрометною натурою...» [24, с. XXXI]. За свідченням його колишнього студента він «... вышел оттуда разбитым нравственно и душевно» [14, с. 630]. Та поза тим, не маючи інтересу до політики, з цілком сформованими науковими смаками О. О. Котляревський, не зважаючи на негативні наслідки арешту, знайшов у собі сили продовжити наукові розвідки.

У 1862-1864 рр. Олександр Котляревський активно співпрацює з історико-філологічним журналом «Филологические Записки», що виходив у Воронежі. Він намагався надати якомога більше допомоги провінційному журналові, що видавався на кошти скромного вчителя гімназії О. А. Хованського. У «Филологических Записках» О. О. Котляревський надрукував у 1862-1864 рр. низку статей, що зібрані у другому томі академічного видання його творів [17]. Час від часу їздив до Петербурга добиватися поновлення у правах, але безрезультатно. Розрадою для Олександра

²⁴ Зокрема, щодо цього нічого не згадується у кн.: Пережитое. Передуманное. Воспоминания Василия Кельсиева (СПб., 1868).

Котляревського у той час було спілкування з такими авторитетними вченими як І. І. Срезневський²⁵, А. А. Куник²⁶, М. В. Прахов²⁷. Усі вони були знайомі з ним раніше, поважали його та виказували усіляку підтримку. Зокрема, багато зробили для пришвидшення захисту О. О. Котляревським докторської дисертації. У 1874 р. він захистив дисертацію «Древности юридичного побуту балтійських слов'ян» у Петербурзькому університеті. Незаперечним визнанням особистих і професійних заслуг О. О. Котляревського були також клопотання графа О. С. Уварова²⁸ та графа П. А. Шувалова²⁹ перед міністром народної освіти про можливість поновлення права Олександра Олександровича на викладання в учбових закладах. Ці клопотання врешті-решт закінчилися призначенням О. О. Котляревського (22 червня 1868 р.) екстраординарним професором Дерптського університету на кафедрі російської мови та літератури. У 1869 р. він був звільнений з-під поліцейського нагляду, а у січні 1875 р. отримав «дозвіл служити по відомству міністерства народної освіти без обмежень місць» [21, с. 50–51].

У 1864–65 рр. Олександр Котляревський був активним помічником О. С. Уварова у справі створення Московського Археологічного Товариства, виданні його «Трудов» і «Археологического Вестника», був його секретарем.

У сер. 60-х рр. ХІХ ст. зав'язуються дружні стосунки О. О. Котляревського з українськими діячами — М. І. Костомаровим³⁰ і М. О. Максимовичем³¹ на ґрунті інтересу до української старови-

²⁵ **Срезневський Ізмаїл Іванович** (1812–1880) — славіст, філолог, етнограф, палеограф, професор Харківського (1837–1847) та Санкт-Петербурзького університетів (із 1847), засновник школи петербурзьких славістів.

²⁶ **Куник Арист Аристович** (1814–1899) — історик, філолог, етнограф, нумізмат, екстраординарний академік Петербурзької АН (1850).

²⁷ **Прахов Мстислав Вікторович** (біля 1842–?) — перекладач, учасник студентських виступів (Петербург, 1842), старший брат художника Адріана Вікторовича Прахова.

²⁸ **Уваров (граф Олексій Сергійович)** (1828–1884) — археолог, перший голова Московського археологічного товариства.

²⁹ **Шувалов Петро Андрійович** (1827–1889) — державний діяч, дипломат, генерал від кавалерії, у 1861–1864 рр. — начальник штабу корпусу жандармів та управляючий ІІІ відділенням, у 1866–1874 рр. — шеф корпусу жандармів і начальник ІІІ відділення. Радник Олександра ІІ. У 1874–1879 рр. — посол Російської імперії в Лондоні. За поглядами — консерватор, противник реформ 1860-х рр.

³⁰ **Костомаров Микола Іванович** (Ієремія Галка, Іван Богучаров) (1817–1885) — історик, письменник, публіцист, учасник Кирило-Мефодіївського товариства. Член-кореспондент Петербурзької АН (1876). Був членом-редактором Київської археографічної комісії. З 1858 р. жив у Петербурзі.

³¹ **Максимович Михайло Олександрович** (1804–1873) — учений-природознавець, філософ, історик, етнограф і фольклорист. Член-кореспондент Російської АН (1871).

ни, зокрема, етнографії. М. І. Костомаров, як і О. О. Котляревський, був прибічником використання історично-порівняльного методу в міфології. З М. І. Костомаровим та М. О. Максимовичем він був знайомий особисто, вів переписку з питань фольклору та спільних наукових проектів. Заявив себе Олександр Котляревський і в українських виданнях, зокрема, у журналі «Основа» опублікував статтю «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке» (1862). Тим самим включився в гостру наукову полеміку щодо автохтонності українців, що піддавалася сумнівам М. П. Погодіним і його прибічниками (так звана теорія «офіційної народності»). М. П. Погодін вважав, що росіяни, а не українці проживали на території Київської Русі, а українці з'явилися на Наддніпрянщині лише з XIV ст. Протилежну позицію (на основі даних фольклору та давньої літератури) відстоювали у своїх працях М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, а згодом — і М. П. Драгоманов. О. О. Котляревський став на бік українських учених, пам'ятаючи лекції свого університетського викладача Йосипа Бодяньського. Однозначним є його висновок, що «...нынешние Малороссияне — прямые и достойные потомки тех Руссичей, к народному чувству которых обращался певец Игоря, возбуждая вступить за землю Русскую и за обиду того времени!» [19, с. 14]. У якості доказів автохтонності українського населення він наводить чотири причини: «...летописная, географическая номенклатура городов, урочищ, рек, гор и т. д.; ... народные южнорусские предания; ... «Слово о Полку Игоревом», поэтический склад которого находит полное оправдание в современной народной поэзии малоруссов; ... принадлежит уже области христианского верования и легенд» [19, с. 11]. На його думку, лише любов до рідного попелища (після татарської навали), до зігрітого місця, з яким було пов'язано багато дорогих серцю спогадів могла надихнути «...разбежавшееся, при вторжении татар, население к возвращению на прежние жилища» [19, с. 14]. Слід зазначити, що Олександр Котляревський мав свій, окремий, погляд на проблему історії слов'янських народів. Полемізуючи з представниками «слов'янофілів», «західників», «офіційної народності» він зазначав, що перші — ідеалісти, схоластики; другі — ігнорують побут і життя народу, бачать державу, а не народ; треті — «неправдиві» патріоти, бо також створюють хибні історії — не історії народу, літератури, мистецтва, а історії держави, церкви тощо. За О. О. Котляревським: справжня ««велика мета» історичної науки — полегшення тяжких життєвих обставин, лише правда, що випливає із розуміння життя та народності та із добросовісного вистудювання фактів, адже чим менше історичного матеріалу, тим

більше свободи уяві і фантазії, але будинок не будується без матеріалу, історія не твориться з голови...» [12, с. 13]. Ще 1862 р., у статті «Старина и народность за 1861 год» (М., 1862), О. О. Котляревський писав про необхідність упровадження в історико-філологічних студіях порівняльно-історичного методу, що, на його думку, дасть змогу цим дослідженням здобути твердий, реальний ґрунт та із вихолощеного, випадкового знання стати на ступінь позитивної науки. На його думку, «если всеобщий интерес к изучению народности и старины не есть мимолетный и пустой, если такая наука не бесплодна для жизни, то сравнительно-исторический метод, как единственно прямой путь к уразумению основных начал народности, не только имеет право на существование, но и представляется исключительной необходимостью» [18, с. 2].

О. О. Котляревський був прибічником широкого застосування порівняльно-історичного методу у фольклористичних і міфологічних дослідженнях. Тим самим продовжуючи розвивати вчення Ф. І. Буслаєва – автора міфологічної школи, в основі якої лежить історично-порівняльний метод, встановлення органічного зв'язку мови, народної поезії та народної міфології, принцип колективної творчості.

Сам О. О. Котляревський був автором чималої кількості праць із міфології, зокрема, найбільш фундаментальною стала монографія «О погребальных обычаях языческих славян» (М., 1868), де він висловлює міркування щодо еволюції міфу, звичаю, регламентованості владою багатьох звичаїв у суспільстві. В міфології він розвивав ідеї О. І. Афанасьєва, але вніс і власні нові елементи. Так, досі актуальні його роздуми про зв'язок і взаємодію міфу, билин та переказу. На думку вченого, у міфі народ виходить за межі дійсності, у переказі розкриває участь божества у своїй історії, побуті, що його оточує, переносить небожителів на землю, змушуючи їх розпоряджатися людськими долями. Відмінною рисою концепції О. О. Котляревського стосовно міфів була увага до пізнавальної ролі міфології, її творчий розвиток. Аналіз давніх міфів він поєднував із аналізом історико-етнографічних форм побуту, в яких ці міфи отримали свій подальший розвиток [2, с. 17].

За часів перебування в Дерпті О. О. Котляревський отримав запрошення з Києва від Олександра Федоровича Кістяківського (лист від 23 березня 1869 р.), який сповіщав про бажання «киевской ученой братии» бачити його (О. О. Котляревського) на вакантній тоді кафедрі російської літератури та мови, акцентував увагу на необхідності прискорити написання докторської дисертації та обіцяв посприяти у справі відміни обмеження служби Олександра Котляревського Дерптом [1, с. 16–17; 24, с. СХХ]. М. О. Максимович, дізнавшись про запрошення О. О. Котляревського читати лекції в

Києві, був радий, але звернув увагу на те, що бажав би бачити його на кафедрі слов'янської філології, а не російської. І сам Олександр Олександрович був більше зацікавлений у викладанні курсу слов'янознавства. Однак, тяжка хвороба та від'їзд ученого за кордон на лікування перешкодили здійснити цю задумку одразу. Лише через п'ять років знову починається нова хвиля перемовин щодо викладання О. О. Котляревського в Університеті Св. Володимира. 20 грудня 1874 р. на раді Університету він одногосно був обраний на кафедру слов'янської філології ординарним професором [10]. До цього самого часу відноситься також запрошення від професора М. Я. Арістова³² викладати у Харківському університеті на кафедрі російської літератури. Та Олександр Олександрович зробив вибір на користь Києва.

Так починається київський період діяльності О. О. Котляревського. З цього часу вся його педагогічна та наукова робота (до останніх днів життя) була пов'язана з цим містом. Сюди вчений прибув із сім'єю (дружиною — Катериною Семенівною, та сином — Нестором) на початку жовтня 1875 р. (до цього перебував в однорічному відрядженні у Празі). Як свідчить його листування з О. М. Пипіним, родина Котляревських проживала у Києві на розі Шулявської та Кузнецької у будинку Горлової [7]. Про дружину О. О. Котляревського маємо мало відомостей. О. Ф. Кістяківський так характеризує її: «Бойкая дама. С московским отпечатком» [15, с. 68]. В іншому місці: «Котляревская читает Фейербаха. ...Книга не по ее голове и не по ее характеру: она извлечет мало пользы» [15, с. 84]. Олексій Іванович Веселовський, навпаки, вважав її веселою, гарною та приємною жінкою. Ім'я Катерини Котляревської згадувалося у зв'язку з діяльністю Київських Вищих жіночих курсів. Зокрема, в контексті існування так званих «чергових дам», які здійснювали нагляд за порядком на курсах на добровільних засадах. Серед них була і К. С. Котляревська [16, с. 7]. Син Олександра Котляревського, якому на час приїзду до Києва виповнилось 12 років — Нестор³³, навчався в Колегії Павла Галагана. У 1881 р., по смерті батька, він став студентом історико-філологічного факультету Московського університету. У виборі факультету Нестор поступився побажанням батька, хоча завжди відчував потяг до літератури та мистецтва.

³² **Арістов Микола Якович** (1834–1882) — історик, педагог. Викладав у Казанському (1867–69), Варшавському (1869–73), Харківському (1873–75) університетах. З 1875 р. — професор Ніжинського історико-філологічного ін-ту ім. кн. О. Безбородька. Член Московського археологічного товариства (з 1869).

³³ **Котляревський Нестор Олександрович** (1863–1925) — історик літератури, літературний критик, публіцист. Перший директор Пушкінського Дому (з 1910).

Для Університету Св. Володимира призначення О. О. Котляревського на кафедру слов'янської філології стало великою подією, оскільки лише з його приходом, на думку О. М. Пипіна³⁴, «...славяноведение впервые приобрело в нем компетентного представителя; до тех пор, с самого основания университет, славяноведение было здесь в самом печальном положении» [24, с. XXIV]. Викладацька кар'єра О. О. Котляревського в Університеті Св. Володимира була, на превеликий жаль, короткочасною і продовжувалася з січня 1876 р. по березень 1881 р. Тим не менше, він віддавався своїй улюбленій справі повністю. Слава про Олександра Котляревського як визнаного педагога йшла за ним ще з часів викладання у Москві. У Києві науковці та студенти чекали його з нетерпінням і сподіваннями. Перша лекція О. О. Котляревського, яку він прочитав в Університеті Св. Володимира підтвердила його високий фаховий рівень. Лекція нового професора привернула увагу багатьох слухачів. За згадками студентів, «...лекция носила скорее характер свободной беседы, продолжительного монолога в ответ умолкшему собеседнику — и таким характером свободного собеседования, стройного изложения, прерываемого анекдотами, воспоминаниями, меткими словцами, полными юмора, порою не лишеными язвительности, яркими в двух-трех словах характеристиками...» [24, с. СХХV]. Сучасники відзначали крайній скептицизм О. О. Котляревського в його наукових роботах і публічних лекціях. «Ничего он не принимал на веру, ко всему подходил с придирчивою критикою, во всем стремился достигь возможно полной достоверности. Отсюда его осторожность к постановке научных гипотез» [25, с. 177–178]. О. Ф. Кістяківський у своєму «Щоденнику» за 1876 р. також залишив враження щодо першої лекції О. О. Котляревського: «Январь. 21. Середа. Читал вступительную лекцию Котляревский. Чтение проходило в первой, самой большой аудитории. Аудитория была полна, хотя и не переполнена. Лекция была умная. Говорил мастер дела. Несмотря на то, что лектор читал по тетрадке и даже обращался к студентам, она произвела самое хорошее впечатление» [15, с. 67]. Слід зазначити, що стосунки О. Ф. Кістяківського і О. О. Котляревського (уже як професорів Університету Св. Володимира), як свідчать записи у «Щоденнику» першого, були не ідеальними і стали згодом досить напруженими, інколи навіть ворожими [15, с. 119, 222, 234]. Ще в березні 1876 р. О. Ф. Кістяківський відзначив у своєму «Щоденнику»:

³⁴ **Пипін Олександр Миколайович** (1833–1904) — літературознавець, фольклорист, автор спеціальних монографій, присвячених українській літературі та фольклорові, представник історико-культурної школи в літературознавстві, академік Петербурзької АН (1898), автор «Материалов для биографии А. А. Котляревскаго» (СПб., 1894).

«Я всегда с удовольствием беседую с Котляревским. Но червь недоверия и у меня, и у него существует. Мы по образованию равно одного духа, но по натуре совершенно различно» [15, с. 130]. В іншому місці читаємо: «Котляревский глубоко хитрый человек, хотя по натуре и малоросс. У него есть склад ума, сложившись и воспитывающегося в пятидесятые годы, ума отчасти сатирического, отчасти едкого. Но едкость и сатиричность не мешают ему быть глубоко практическим человеком» [15, с. 119–120]. У лютому 1977 р. називає його «мой друг» [15, с. 337]. Але картина різко змінюється вже у середині 1879 р., коли автор «Щоденника» називає О. О. Котляревського «подхалимом». «...Этот господин резок на словах у себя в квартире, да и то больше с шутовской точки зрения. И подленький иногда в своих действиях» [15, с. 490]. Звичайно, що характеристики, надані О. Ф. Кістяківським багатом ученим тогочасного Києва, зокрема й О. О. Котляревському, не можуть сприйматися нами однозначно та беззаперечно. Адже його «Щоденник» не призначався для сучасників, тому автор і не гребував міцними висловами, даючи їм оцінки. Він висловлював у «Щоденнику» ті думки, які ніколи б не наважився сказати у вічі. Сам О. Ф. Кістяківський писав: «Пишу і думаю, що якби почувли і дізналися про те, що я тут викладаю. Побили б камінням» [15, с. 490]. Та, будучи тісно пов'язаним із науковим і громадським життям тогочасного Києва, О. Ф. Кістяківський яскраво змальовує обставини особистого та публічного життя київської професури (що було досить напруженим у особистих стосунках), зокрема й О. О. Котляревського. Цікавими є зауваги М. В. Стороженка³⁵, який у своїх спогадах, відзначає, що були університетські професори, «... що не дуже прихильно ставилися до Котляревського за його гострий язик та тверду вдачу» [26, с. 144]. Більше ніде ми не зустрічаємо негативних оцінок особи О. О. Котляревського, а лише визнання його високих професійних якостей і майстерність підмічати недоліки інших, яка, інколи, переростала в сатиру. Можливо, той скептицизм і сатира, які були йому притаманні з часів навчання в Московському університеті та виявлялися не лише в науковій роботі, а й переходили на повсякденність, могли бути не до душі багатьом, що й пояснює колочі зауваження О. Ф. Кістяківського на його адресу.

В Університеті Св. Володимира О. О. Котляревський читав наступні курси: у 2-му семестрі 1875–1876 навчального року

³⁵ **Стороженко Микола Володимирович** (1862–1942) — історик, педагог, земський діяч на Пирятинщині. Член Київської Археографічної Комісії й Історичного товариства Нестора-Літописця, співробітник «Київської Старини», а також російських журналів «Исторический Вестник», «Русская Мысль». Інспектор народних училищ Чернігівщини й Київщини (з 1889), директор Київських гімназій (IV та I з 1895).

— «Історико-філологічний огляд слов'янських племен» для 1-го і 2-го курсів; «Історію слов'янознавства» для 3-го і 4-го курсів. Перший семестр 1876–1877 рр. — не працював внаслідок хвороби. У другому семестрі того самого року читав на 1-му та 2-му курсі «Зеленогорський та Краледворський рукопис» і «Вступ в науку слов'янської старовини» для 3-го та 4-го курсів. У 1877–1878 рр. у першому семестрі з 1 та 2-м курсом займався «Оглядом слов'янських діалектів», а зі старшими курсами — «Слов'янськими старожитностями та давньоруською писемністю»; у 2-му семестрі — продовжував усі курси першого семестру та замість «Слов'янських старожитностей» читав «Давню російську мову». У 1878–1879 рр. читав «Енциклопедію слов'янознавства» для молодших курсів та «Історію літератури болгарської та сербської» для старших, продовжуючи одночасно читати «Огляд давньоруської писемності». У 1879–1880 рр. молодші курси слухали «Загальне слов'янознавство», а старші — «Слов'янські старожитності та діалекти»; в другому семестрі — «Слов'янські старожитності та діалекти» були замінені на «Давню російську мову». І, на кінець, 1880–1881 рр. були присвячені «Історії й енциклопедії слов'янознавства» та «Історії польської літератури і слов'янських діалектів» [3, с. 304].

Перелік курсів, прочитаних О. О. Котляревським в університеті, свідчить про його бажання дати повний курс, тобто енциклопедію слов'янознавства з старожитностями російської мови. Саме «Енциклопедія слов'янознавства» була мабуть тим основним науковим завданням, яке Олександр Котляревський хотів втілити в життя. Але тяжка хвороба не відпустила часу на його вирішення. Професор Олександр Олександрович Котляревський останній раз з'явився в стінах Університету Св. Володимира у травні 1881 р., коли приймав екзамени у студентів відділу слов'янознавства.

У ЦДІАК України зберігається рукопис конспекту лекцій із слов'янознавства О. О. Котляревського, записаний учителем 1-ої Київської гімназії М. Л. Лятошинським. Лекції з слав'янознавства були прочитанні Олександром Котляревським у 1880–1881 рр. Даний рукопис дає нам можливість визначити структуру курсу. Зокрема, О. О. Котляревський поділив весь курс слов'янознавства на три частини: 1. Допоміжні науки. 2. Історія слов'янської філології. 3. Власне слов'янознавство [28]. Як свідчить рукопис конспекту, курс лекцій О. О. Котляревського був насичений найновішим матеріалом і узагальненнями, відзначався об'єктивністю оцінки наукового доробку славістів, й підтверджує науковий рівень читаних лекцій та високу репутацію О. О. Котляревського як передового викладача та прогресивного вченого. Аналіз курсу лекцій та спогади сучасників дають нам змогу виокремити одну особливість викла-

дацької манери вченого — любов до ґрунтовних бібліографічних посилаць. На його переконання, викладання предмету повинно давати студенту не стільки запас конкретних знань, скільки ознайомити його з науковим методом і, таким чином, уможливити самостійну роботу над предметом. Тому, його лекції користувалися великою популярністю серед тих студентів, хто «...избирали науку в подружки жизни и мечтали найти в ней успокоение от заедающей злобы дня» [25, с. 177].

Олександр Олександрович Котляревський у Києві займався не лише викладанням в університеті. Він був одним із членів університетської комісії на чолі з професором О. Селіним по доопрацюванню попереднього плану організації Київських Вищих жіночих курсів. Згодом читав там лекції з філологічних дисциплін [16, с. 35, 53]. Олександр Олександрович був членом і головою Київського Відділу Слов'янського Комітету в той час, коли в суспільстві активно обговорювалися південнослов'янські проблеми.

Крізь усе життя проніс Олександр Котляревський любов до бібліофільства, що зародилася в нього ще за часів студентства в Московському університеті. Водночас, колекціонування книг набуло для вченого і суто практичного значення, оскільки в університетах Дерпта і Києва, де він працював, гостро відчувалася нестача як нової, так і старої літератури. Відірваність Києва від Москви та Петербурга дошкуляла вченому, він писав, що значно легше отримати книгу з Америки, ніж із Петербурга. А його наукові інтереси, насамперед, історико-бібліографічні огляди зі слов'янознавства, що були так необхідні як для початківців, так і для науковців зі стажем, вимагали постійного поповнення власної бібліотеки новою літературою. Маючи потяг до систематизації знань, він займався цією справою систематично, підшукуючи тільки ті видання, що були необхідні для розробки питань слов'янознавства. Дбаючи, насамперед, про ефективне використання своєї бібліотеки, вчений створив спеціальну систему карток, що давала змогу йому як самому готувати наукові праці, огляди, реферати, так і допомагати своїм студентам у написанні дипломів. За словами О. О. Кочубинського³⁶ «...эта немецкая систематичность соединялась с горячим, страстным характером, с умом живым, всегда с юмором. Он часто напоминал Копитара³⁷, но не разделял его злаго сердца, был одна доброта. Он был тип идеального человека науки» [20, с. 236]. Слава про багату бібліотеку О. О. Котляревського розійшлася по Києву і, як відзначали сучасники, він приймав

³⁶ **Кочубинський Олександр Олександрович** (1845–1907) — славіст, професор Новоросійського університету.

³⁷ **Копітар Ерней Бартол** (1780–1844) — словенський лінгвіст, один із основоположників славістики, автор першої словенської граматики (1808), займався лексикографією, реформуванням алфавіту, збором фольклору.

у себе дома і своїх друзів, і студентів, які приходили до нього за порадами та книгами. Студентам він дозволяв годинами сидіти у власній бібліотеці для підготовки до занять та написання наукових розвідок.

Наявність такої розгалуженої бібліотеки дала змогу О. О. Котляревському видати останню свою працю, над якою він працював у Києві. Мова йде про книгу «Древняя русская письменность. Опыт библиологического изложения истории ее изучения». Друкувати цю роботу частинами Олександр Олександрович вирішив у Воронежі в «Филологических Записках». З редактором журналу – О. А. Хованським, він був знайомий ще за часів свого проживання в Москві. Окремими відбитками ця праця вийшла у 1881 р., також у Воронежі. Книга по достоїнству була оцінена сучасниками: «В немногом сказать многое и предолжить это в изящной форме, с добрым остроумием, при отсутствии всякого пристрастия, фразерства – такое общее впечатление от «Библиологического Опыта», этой, по праву, образцовой библиографии» [20, с. 40].

Значну частину свого життя в Києві Олександр Котляревський присвятив співпраці з Історичним товариством Нестора-літописця (далі – ІТНЛ). Організаторські здібності, значний науковий доробок і педагогічний талант О. О. Котляревського призвели до обрання його у 1877 р. Головою Історичного товариства Нестора-Літописця. Олександр Олександрович Котляревський доклав багато зусиль для активізації діяльності Товариства, зокрема, до поживлення його засідань. Сам особисто брав активну участь у їх проведенні. Не проходило жодного засідання, щоб він не виступав із доповіддю чи повідомленням. Як згадував М. П. Дашкевич³⁸: «... обыкновенно говорил осторумно и увлекательно. ... обратил особенное внимание на ознакомление Общества с новостями русской и иностранной исторической и филологической литературы и сумел придать большой интерес собраниям Общества» [11, с. 34–35]. Питання, які порушував О. О. Котляревський у виступах на засіданнях Товариства (як свідчить аналіз «Чтений ИОНЛ»), стосувалися наступних проблем: загальна та південно-руська археологія; перші сторінки руської історії; народна поезія; історія церковнослов'янської та російської мови, російської літератури, писемності та видавнича справа; історія архітектури, побуту та історія діалектів і літератури слов'ян (див.: Додаток А).

Заслугою О. О. Котляревського в справі діяльності ІТНЛ було також значне збільшення наукових сил Товариства завдяки вклю-

³⁸ Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) – літературознавець, історик, професор Київського університету. Голова ІТНЛ. Член-кореспондент Петербурзької АН (1902).

чення у дійсні та почесні члени багатьох учених, зокрема й із інших міст. Це при тому, що обрання проводилося прискіпливо, завдяки особистому авторитету голови. Зусиллями О. О. Котляревського була значно розширена кількість присутніх на засіданнях ІТНЛ, насамперед, із числа студентів і викладачів Київських гімназій. При ньому студенти Університету мали право без білетів відвідувати публічні засідання Товариства [11, с. 35]. При головуванні О. О. Котляревського в ІТНЛ був випущений і перший том «Чтений исторического общества Нестора-Летописца» (1879 р., під редакцією В. С. Іконнікова). Визнанням заслуг О. О. Котляревського як організатора та науковця стало його повторне обрання (1880 р.) на цю посаду, яку він займав до самої смерті. М. П. Дашкевич на засіданні ІТНЛ, присвяченому пам'яті О. О. Котляревського, зазначив, що: «... в своей деятельности в нашем Обществе и вне его А. А. завещал нам достойнейший пример» [1, с. 86]. Зовсім інша тональність в оцінці діяльності О. О. Котляревського на посаді голови Товариства подається О. Ф. Кістяківським, який пише 25.03.1880 р. про звіт голови: «Бесстыжее самохваление общества устами председателя. ... А в сущности мизерия». І далі «...этот ученый муж — человек совершенно беспринципный» [15, с. 109]. Ці ідкі зауваження на адресу О. О. Котляревського, на нашу думку, не мають нічого спільного з об'єктивним станом речей, а є виявом конфлікту на рівні особистостей. Підтвердженням цього є і той факт, що О. Ф. Кістяківський жодним чином не згадує про смерть О. О. Котляревського (помер у 1881 р.), із яким довгий час товаришував і в якого бував часто в гостях. Лише у березні 1883 р. з'являється запис: «Странный и непоследовательный был этот человек» [15, с. 400].

Слід зазначити, що коло київських знайомих О. О. Котляревського було досить широким: М. П. Задерацький³⁹, І. В. Цветаєв⁴⁰, В. І. Модестов, П. І. Аландський⁴¹ та ін. З Миколою

³⁹ **Задерацький Микола Петрович** (1845–1880) — суспільний діяч, славіст, педагог, видавець. Закінчив Київський Університет Св. Володимира, викладав російську мову та літературу в Другій Київській гімназії. У 1876 р. розпочав видання (спочатку власним коштом) «Славянського ежегодника», за його життя вийшло 3 випуски. Був секретарем Київського слов'янського благодійного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця. Виступав за союз із західними слов'янами.

⁴⁰ **Цветаєв Іван Володимирович** (1847–1913) — російський вчений-історик, археолог, філолог і мистецтвознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, професор Московського університету (з 1877), засновник і перший директор Музею витончених мистецтв у Москві (нині — Музей образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна). Батько Марини та Анастасії Цветаєвих. У 1876 р. був затверджений доцентом Університету Св. Володимира в Києві. Пропрацював там один рік.

⁴¹ **Аландський Павло Іванович** (1844–83) — історик, закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету; в 1873–74 рр. читав

Петровичем Задерацьким О. О. Котляревський познайомився у Празі у 1874 р. Їх пов'язував інтерес до слов'янознавства як науки та конкретна діяльність щодо поліпшення стосунків слов'янських народів різних країн, зокрема Австро-Угорщини та Болгарії. М. П. Задерацький разом із А. І. Степовичем⁴² видавав альманах «Словянский ежегодник», що знайомив читачів із творчістю слов'янських письменників сусідніх країн, основними подіями слов'янського світу. Там друкував свої статті й О. О. Котляревський. Так, у першому випуску «Словянского ежегодника» було вміщено статтю «Успех славяноведения в России, по А. А. Майкову, П. А. Лавровскому и А. А. Котляревскому» (К., 1876), у другому – «Виктор Иванович Григорович (Речь проф. А. А. Котляревского в заседании Киевского отделения славянского комитета 23.12.1876 г.)», «Янко Шафарик (Некролог)», «Успехи славяноведения за последнее время» (К., 1877); у третьому – «Осип Михайлович Бодянский (Историко-библиографическая поминка)» (К., 1878); у четвертому – «Поминка об И. И. Срезневском и об его ученой деятельности» (К., 1880). Співробітничав О. О. Котляревський також і з «Киевскими Университетскими Известиями»⁴³.

З Іваном Володимировичем Цветаєвим Олександр Котляревський познайомився в Університеті Св. Володимира, де обидва працювали в 1876–1877 рр. Після від'їзду І. В. Цветаєва до Москви (у зв'язку з призначенням професором Московського університету), їхні стосунки продовжувалися у вигляді листування. Їх об'єднувала любов до старожитностей, мистецтва та слов'янознавства.

Петро Іванович Аландський працював з О. О. Котляревським в Університеті Св. Володимира та на Київських Вищих жіночих курсах Св. Ольги.

Професор Університету Св. Володимира О. О. Котляревський належав до нового, ще досить рідкого типу викладачів, які поєднували знання фактичного матеріалу з теоретичними узагальненнями, що свідчило про високий рівень ерудиції. Як науковець, він у славістиці був учнем Й. М. Бодянського, але дуже скоро став самостійним, у вивченні фольклору – учнем Ф. І. Буслаєва, від яко-

там лекції з грецької словесності, в 1874 обраний доцентом Університету Св. Володимира. З 1878 р. викладав на Київських вищих жіночих курсах історію Греції та Рима та римської літератури.

⁴² **Степович Андроник Іоаникович** (Дудка-Степович) (1856(1857). У 1935 – слов'янознавець. Навчався на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Директор Колегії Павла Галагана (1893–1906). Редагував «Ежегодник Коллегии Павла Галагана» (з 1894 вийшло 5 випусків) та «Славянский Ежегодник».

⁴³ Див. його публікації: «Обзоры успехов славяноведения за последние три года, 1873–1876» (1876. – № 7, ч. 2. – С. 284–303) та «Библиографические сведения о новых книгах» (1876. – № 5. – С. 1–14; № 6. – С. 1–4).

го перейняв вплив школи Якова Грімма⁴⁴, залишаючись при цьому вільним від крайнощів, у які впадали інші представники цієї школи. Загалом, курс лекцій, прочитаних О. О. Котляревським в Університеті Св. Володимира та його праці, свідчать про комплексний підхід до вивчення слов'язознавства як науки, що об'єднує мовознавство, фольклористику, літературознавство, а його творча спадщина є актуальною й для сучасної науки та літературної критики. Олександр Олександрович Кочубинський так писав у некролозі про науковий доробок О. О. Котляревського: «Негде недосказана, намеренного или случайного, лишних экскурсов, эпизодов, тормозящих правильное течение мысли. Негде поношенных фраз, везде — оригинальный с юмором язык, оригинальность выражения. Он был образцом систематического труда, был редкою пчелою. Его библиографические сведения и работы возбуждали справедливое удивление» [20, с. 235].

Перебування Олександра Олександровича Котляревського в Києві в останні роки свого життя укріпило його зв'язок із Україною, з рідним народом. На жаль, йому було відведено мало часу для поглиблення цього зв'язку, що ніколи не обривався, але більше мав академічний характер у царині археології та етнографії. Робота в Історичному товаристві Нестора-Літописця надихнула його на необхідність популяризації історії та культури рідного народу. Найближчим його побажанням у цій справі було: «... да получить общее признание и уважение поэтическая деятельность родного нам края и язык ему родной, да утвердиться за нею полное право безбоязненного, ничем не стесняемого существования и развития. ... только при свободе местного поэтического творчества и народной речи, при доверии, уважении и поощрении их возможен отпор тому грубому эгоистическому материализму, который различными обольщениями угащает жизнь духа и все ценит и разменивает на звонкую, но фальшивую монету»⁴⁵.

О. О. Котляревський помер під час лікування у Італії, в місті Піза 29 вересня (11 жовтня) 1881 р. Його передчасна смерть глибоко схвилювала наукові кола Києва. Поховання, за бажанням померлого, відбулося в Москві. Там на той час навчався син О. О. Котляревського. Рада Університету Св. Володимира на своєму засіданні постановила відправити депутацію для участі в захороненні О. О. Котляревського в складі ректора університету професора І. І. Рахманінова, професора Г. І. Мінца і доцента П. І. Аландського. Від викладачів університету, студентів філоло-

⁴⁴ **Грімм Яків** (1785–1863) — лінгвіст, засновник школи філологів-германістів ХІХ ст., письменник, брат Вільгельма Грімма (1786 – 1859).

⁴⁵ Див.: Додаток А, № 25. – С. 144.

гів і слухачок Вищих жіночих курсів на труну О. О. Котляревського були покладені вінки. Окремий вінок був відправлений від ІТНЛ. У Києві Історичне товариство Нестора-Літописця провело спеціальне засідання (4 жовтня 1881 р.), присв'ячене спогадам про заслуги свого голови. Похований О. О. Котляревський у Московському Покровському монастирі за вівтарем головної церкви.

Олександр Олександрович Котляревський своєю невтомною науковою та педагогічною роботою на ниві слов'янознавства, фольклористики, міфології й етнографії залишив помітний слід в українській історії та культурі. Зокрема, питанням української культури присв'ятив наступні дослідження: «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке»; «О малорусских народных песнях и думах»; рецензії «Литературные заметки по поводу сочинения Г. Данилевского об Основяненко», «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова»; питанням українського фольклору присвячені огляди праць «Народные российские сказки», «Поэтические взгляды славян на природу» О. Афанасьева та ін. Залишилася нереалізованою ідея Олександра Олександровича про видання збірника дум і казок, записаних на початку XIX ст. у Подільській губернії. Маючи гіркий досвід політичного переслідування в ранньому віці («кельсієва справа»), О. О. Котляревський не брав активної участі в суспільно-політичному житті України, однак був одним із кращих, на думку сучасників, знавців південно-руської народної творчості, прискіпливо слідкував за станом її наукової розробки, розуміючи цінність даного матеріалу для науки. Водночас, не схвалював використання в науці патріотичних думок, які вважав її ворогом.

Ім'я Олександра Олександровича Котляревського — українця за походженням, який останні роки свого життя провів у Києві (1875–1881), повинне бути введене до широкого наукового обігу. А його науковий доробок має стати предметом зацікавлення для сучасних дослідників.

1. Алладский, П. И. Поминка по Александре Александровиче Котляревском [Текст] : [некролог] / П. И. Алладский. – К. : [б. и.], 1881. – 96 с.
2. Баландин, А. И. Мифологическая школа в русской фольклористике [Текст] / А. И. Баландин. – М. : Наука, 1988. – 224 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей импер. Университета Св. Владимира (1834–1884) [Текст] / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – К. : Тип. ун-та Св. Владимира, 1884. – 816 с.

4. Білецький, Л. Т. Основи української літературно-наукової критики [Текст] : [навч. посібник] / Л. Т. Білецький ; упоряд., авт. передм. і приміток М. М. Ільницький. – К. : [б. в.], 1998. – 408 с.
5. Веселовский, А. Воспоминания об А. А. Котляревском [Текст] / А. Веселовский // Киев. старина. – 1888. – № 7. – С. 395–414.
6. Власова, З. И. А. А. Котляревский в Праге [Текст] / З. И. Власова // Лит. связи славянских народов : исследования, публикации, библиография / отв. ред. В. Н. Баскаков. – Л. : [б. и.], 1988. – 346 с.
7. ВР РНБ. – Ф. 621. – Од. зб. 441.
8. Григораши, Н. Становлення літературознавчої болгаристики в Україні у ХІХ ст. [Текст] / Н. Григораши // Проблеми слов'язознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 46–60.
9. Грушевський, М. С. Рецензія на книгу Пыпин А. Н. «Материалы для биографии А. А. Котляревского» (СПб., 1894) / М. М. Грушевський // ЗНТШ. Бібліографія. – 1896. – Вип. 1. – С. 37–39.
10. ДАК. – Ф. 16. – Од. зб. 313. – Спр.183. – Арк. 1–2.
11. Дашкевич, Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-Летописца [Текст] : истор. очерк / Н. П. Дашкевич. – К., 1899. – 98 с.
12. Дмитренко, М. Олександр Котляревський – дослідник міфу та фольклору [Текст] / М. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 11–16.
13. Драгоманов, М. П. Вибране / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщук, В. С. Шандра. – К. : [б. в.], 1991. – 688 с.
14. І. Д. С. А. А. Котляревский, как преподаватель [Текст] : (Из старых воспоминаний) / І. Д. С. // Рус. старина. – 1893. – Июнь. – С. 611–631.
15. Кістяківський, О. Ф. Щоденник (1874–1885) [Текст] : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський ; упоряд. В. С. Шандра ; НАН України, Ін-т укр. археографії. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1 : 1874–1879. – 647 с.
16. Кобченко, К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» [Текст] : історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К. : [б. в.], 2007. – 271 с.
17. Котляревский, А. А. Сочинения [Текст] : в 4-х т. / А. А. Котляревский. – СПб., 1889–1895. – Т. 1–4.
18. Котляревский, А. А. Старина и народность за 1861 год [Текст] / А. А. Котляревский. – М. : [б. и.], 1862. – 100 с.
19. Котляревский, А. Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке [Текст] / А. А. Котляревский. – Пг. : [б. и.], 1862. – 14 с.
20. Кочубинский, А. А. Итоги славянской и русской филологии. По поводу книги проф. Котляревскаго : «Библиологический опыт о древней русской письменности» [Текст] / А. А. Кочубинский. – О. : [б. и.], 1882. – 239 с.
21. Лаптева, Л. П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян [Текст] / Л. П. Лаптева // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 49–56.
22. Лаптева, Л. П. Котляревский Александр Александрович [Текст] / Л. П. Лаптева // Славяноведение в дореволюционной России : библиогр. словарь. – М. : [б. и.], 1979. – С. 193–194.

23. Памяти отца наместника Леонида, А. А. Гатцука, Н. А. Попова и А. А. Котляревскаго [Текст]. – М. : [б. и.], 1893. – 20 с.
24. *Пыпин, А. Н.* Материалы для биографии А. А. Котляревскаго [Текст] / А. Н. Пыпин. – СПб. : [б. и.], 1894. – [2], СЛ, 150 с.
25. *Стороженко, М. В.* А. А. Котляревский [Текст] : очерк / А. В. Стороженко // Вестник Европы. – [1890. – Июль]. – С. 168–181.
26. *Стороженко, М. В.* З мого життя / М. В. Стороженко ; упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.
27. ЦДІА України (м. Київ). – Ф. 2223. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
28. ЦДІАК України. – Ф. 2223. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 20 зв.

Додаток А

Публікації О. О. Котляревського в «Чтениях в Историческом обществе Нестора-Летописца»

Книга 1 (1879)

1. О местоположении древнего Киевского Звенигорода (с картою) / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 37–43 ; С. 269–270.
2. От трудах академика К. И. Бора и К. Э. Эйхвальда / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 284–288.
3. О происхождении сказаний о новгородских банях / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 288–290.
4. О рукописи сборника малороссийских дум / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 290.
5. Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужалости / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 290–292.
6. Очерк учено-литературной деятельности О. М. Бодянского / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 295–301.
7. Отзывы и заметки о книгах и статьях / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – Кн. 1. – С. 304–305, 307–308.
8. О трудах А. Н. Попова / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 308–310.

Книга 2 (1888)

9. Отзывы и заметки о книгах и статьях / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 26–29, 48–49, 53–55, 57–59, 60, 66–68, 70–71, 91, 105–106, 108, 122–123, 135, 136, 137–138.
10. О Михалково-Днестрянском кладе / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 68–70.
11. О научной деятельности Д. В. Поленова / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 71–72.

12. Памяти Г. Ф. Квитки / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 77.
13. Проминка об А. С. Грибоедове / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 92–93.
14. Новый объяснительный источник повести о земном рае / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 108.
15. Новые данные к истории нравов и воспитания в русском обществе XVIII века / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 108–111.
16. О трудах академика Шифнера / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 119–120.
17. Некоторые дополнения к чтению Н. И. Петрова о Гулаке-Артемьевском / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 120–121.
18. По поводу чтений В. Б. Антоновича о трудах антропологической комиссии при Краковской академии наук / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 122.
19. Памяти И. И. Срезневского / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 123.
20. Отчет о деятельности Общества в истекшем году и о современном состоянии Общества / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 124–126.
21. Памяти Н. П. Задерацкого / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 131.
22. Неверное толкование некоторых русских историков одного места бесед Фотия / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 134–135.
23. Памяти А. Ф. Писемского, проф. Колосова и проф. Лешкова / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 137–139.
24. Поминка о Ф. М. Достоевском / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 139–141.
25. Об историческом значении народных поэтических призываний / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 143–145.
26. Об археологической находке в Чигиринском уезде / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 149.

Любовець Н. І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії.

Ключові слова: Котляревський Олександр Олександрович, Історичне товариство Нестора-Літописця, Університет Св. Володимира, славістика, українсько-російські зв'язки.

На основі архівних документів та аналізу історіографії питання висвітлено життєвий шлях і творчий доробок Олександра Олександровича Котляревського (1837–81) – відомого славіста й етнографа, голови

Історичного товариства Нестора-Літописця (1877–81), який здебільшого асоціюється винятково з російською наукою, хоча залишив помітний слід в українській історії та культурі. Не зважаючи на те, що вчений не брав активної участі в суспільно-політичному житті України, він був одним із кращих дослідників і популяризаторів південно-руської народної творчості, прискіпливо слідкував за станом її наукової розробки. Розкрито співпрацю О. О. Котляревського з провідними українськими вченими.

Lubovets N. I. Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskyi: bibliography materials.

Key words: Kotlyarevskyi Oleksandr Oleksandrovych, historical society of Nestor the Chronicler, University of St. Volodymyr, Slavic studies, Ukrainian-Russian ties.

Based on archival documents, and analysis of the historiography of the subject, life and scientific contribution of Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskyi (1837–81) well-known Slavic studies scholar and ethnographer, head of historical society of Nestor the Chronicler (1877–81), who is mostly associated with Russian science only, however, he also made a significant contribution to the history and culture of Ukraine. Despite of the fact that the scientist did not participate in social and political life of Ukraine, he was one of the best researcher and promoter of South-Rus folklore, and closely watched its scientific development. Featured cooperation of O.O. Kotlyarevskyi with other prominent Ukrainian scientists.

Любовец Н. И. Александр Александрович Котляревский: материалы к библиографии.

Ключевые слова: Котляревский Александр Александрович, Историческое общество Нестора-Летописца, Университет Св. Владимира, славистика, украинско-российские связи.

На основе архивных документов и анализа историографии вопроса освещён жизненный путь и творческое наследие Александра Александровича Котляревского (1837–81) – известного слависта и этнографа, председателя Исторического общества Нестора-Летописца (1877–81), который обычно ассоциируется исключительно с российской наукой, хотя оставил заметный след в украинской истории и культуре. Не смотря на то, что учёный не принимал активного участия в общественно-политической жизни Украины, он был одним из лучших исследователей и популяризаторов южно-русского народного творчества, придирчиво следил за состоянием его научной разработки. Раскрыто сотрудничество А. А. Котляревского с ведущими украинскими учеными.

*Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

МИКОЛА ПАВЛОВИЧ ДАШКЕВИЧ: ВИЗНАНИЙ І НЕЗНАНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Досліджено долю літературознавця, історика, фольклориста, бібліографа, педагога, секретаря та голови Історичного товариства Нестора-Літописця — Миколи Павловича Дашкевича (1852–1908), українця, який довгий час сприймався як діяч переважно всеросійського кшталту. Проаналізовано його діяльність як одного із зачинателів романо-германських студій в Україні, професора Університету Св. Володимира, значного вченого-літературознавця та історика. Наголошено на значному внескові Миколи Павловича як науковця та педагога до скарбниці української культури, літературознавства й історії.

Ключові слова: Дашкевич Микола Павлович, Наукове товариство Нестора-Літописця, Університет Св. Володимира, компаративістика, українсько-російські зв'язки.

The issue researches the life of a philologist, historian, folklore specialist and bibliographer, pedagogue, secretary and head of St. Nestor Historical Society — Mykola Pavlovych Dashkevych (1852–1908), Ukrainian, who has long been seen as mostly Russian personality. It also analyses his activity as one of the founders of Roman Germanic studios in Ukraine, as a professor of St. Volodymyr University, important philologist and historian.

Key words: Mykola Pavlovych Dashkevych, St. Nestor Scientific Society, St. Volodymyr University, comparativistics, Ukrainian and Russian connections.

Исследована судьба литературоведа, историка, фольклориста, библиографа, педагога, секретаря и председателя Исторического общества Нестора-Летописца — Николая Павловича Дашкевича (1852–1908), украинца, который долгое время воспринимался как деятель преимущественно всероссийского плана. Проанализирована его деятельность как одного из зачинателей романо-германских студий в Украине, профессора Университета Св. Владимира, крупного ученого-литературоведа и историка. Подчеркнут значительный вклад Николая Павловича как ученого и педагога в сокровищницу украинской культуры, литературоведения и истории.

Ключевые слова: Дашкевич Николай Павлович, Научное общество Нестора-Летописца, Университет Св. Владимира, компаративистика, украинско-российские связи.

«... був він надзвичайно низької постаті, проте дуже симпатичний на обличчі, з руським волоссям та невеличкою борідкою, одягався повсягда чепурно та як, піднявшись на кафедру під якесь урочисте посідання у чорному фраківі з білим галстуком, починав промовляти голосно, виразно, яскраво, так він немов більшав та захоплював аудиторію, що ї не дихнуть та слухають, а як закінчить промову, то ї кінця немає оплескам» [24, с. 152]. Таким постає Микола Павлович Дашкевич зі спогадів свого студента Миколи Стороженка. Так само захоплено та поважливо пишуть про вченого фактично всі, кому за життя вдалося зіткнутися із цією непересічною людиною, визначним науковцем і щирим українцем. Коли перечитуєш його праці, лекції, кореспонденцію, складається враження, що впродовж життя ця людина не зробила жодного неетичного чи просто неввічливого вчинку, не написала нічого, що не було б максимально вивірене та обґрунтоване. Микола Павлович не був ідеальним, але здається, зробив усе можливе, щоб таким бути. Літературознавець, історик, фольклорист, бібліограф, педагог, секретар і голова Історичного товариства Нестора-Літописця, один із фундаторів історичної школи та історико-порівняльних досліджень, М. П. Дашкевич ще за життя став зразком інтелектуала-гуманіста «Київської школи». Та на часі були «діячі» та «буревісники»...

Майже сто років життя та діяльність М. П. Дашкевича залишилися поза увагою дослідників, відтак, присвячена вченому історіографія незначна й містить, здебільшого, прижиттєві статті, некрологи, згадки в довідково-енциклопедичних і навчальних виданнях¹.

Найбільш повно та багатогранно у минулому столітті постать Миколи Павловича була окреслена на сторінках двох збірників, підготовлених і видрукованих його колегами-науковцями: збірці, виданій із нагоди ювілею наукової діяльності Миколи Дашкевича (К., 1906) [32], та тій, що вмістила реферати, прочитані на спеціальному засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, присвяченому пам'яті вченого, невдовзі по його смерті (К., 1908) [20].

Цікаво, що широке та розмаїте коло осіб, які щиро поважали й захоплювалися Дашкевичем-науковцем, викладачем і людиною, об'єднує насамперед незаперечна фаховість у своїй царині, широка наукова ерудиція європейського зразка та совістливе, відповідальне ставлення до всякої дорученої справи. Так, Юліан Андрійович Кулаковський², котрий у своїй промові відзначав насамперед

¹ Історіографія М. П. Дашкевича найбільш повно на сьогодні висвітлена у монографіях Г. А. Александрової та А. І. Чуткого [2; 29].

² **Кулаковський Юліан Андрійович** [13.06.1855, м. Поневеж Ковенської губ. (нині – Поневеж, Литва) – 08.02.1919, Київ]. Доктор історичних наук, професор. З осені 1881 р. – приват-доцент в Університеті Св. Володимира. З 1 квітня 1883 р. – доцент кафедри римської словесності. З жов-

сталий науковий поступ і плідну кропітку діяльність М. П. Дашкевича у Історичному товаристві Нестора-літописця, так само як Микола Павлович мав: «... великий хист до вченої діяльності, повсегда він щиро працював... Дуже добре знав він грецьку, латинську, німецьку, англійську, французьку та таліанську (італійську – Н. М.) мови, та був неабиякий промовець» [24, с. 145]. І. М. Каманін³, котрий, як і Микола Павлович, навчався у В. Б. Антоновича й так само мусив зважати на проблеми зі здоров'ям та відзначався такою ж старанністю і ретельністю роботи з документами, розповів, як М. П. Дашкевич розпочинав свою наукову діяльність. Учений молодшого ешелону А. М. Лобода⁴, який змінив на кафедрі П. В. Владимиrowa, розглянув праці М. П. Дашкевича як дослідника російської та української літератури, наголосивши, що вчений вірив, що: «життя немислиме поза національними основами, але знав та-

тня 1884 р. – екстраординарний професор Університету Св. Володимира по кафедрі римської філології. З 1888 р. – ординарний професор Університету Св. Володимира. У березні – квітні 1903 р. – делегат від університету на Першому Міжнародному конгресі історичних наук в Римі. З 29 грудня 1906 р. – член-кореспондент Імп. Академії наук. З липня 1906 р. – ординарний професор, позаштатний професор Університету Св. Володимира. Влітку 1908 р. – делегат Другого Міжнародного конгресу історичних наук в Берліні. З 1908 по 1919 рр. – голова історичного товариства Нестора-літописця [3, с. 817].

³ **Каманін Іван Михайлович** (11.09.1850, м. Димер Київської губ. – 11.01.1921, Київ). Ще студентом під керівництвом В. Б. Антоновича працював із документами Київського архіву давніх актів. По закінченні Університету в 1872 р. через хворобу працював службовцем. У 1883–1921 рр. – завідував Київським центральним архівом давніх актів. Брав активну участь у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, Російського військово-історичного товариства, Українського наукового товариства в Києві, Київської комісії для розгляду давніх актів та інших. Автор численних досліджень і документальних публікацій з історії Росії та України, загальної історії, літературознавства, славістики, палеографії, дипломатії, архівознавства. У наукових дослідженнях було введено до наукового обігу значну кількість фактографічного матеріалу, що був взятий із документальних джерел, які пізніше були знищені [13].

⁴ **Лобода Андрій Митрофанович** [26.06.1871, м. Свенцяни Віленської губернії (нині – Швенчоніс, Литва) – 01.01.1931, Київ]. З 1896 р. – приватдоцент, а з 1904 р. – професор Університету Св. Володимира. Один із ініціаторів повторного відкриття (1906) і професор Вищих жіночих курсів у Києві. З 1915 р. – головний редактор «Университетских известий». 1921–30 рр. – голова Етнографічної комісії ВУАН. З 1922 р. – академік ВУАН. З 1923 р. – очолює секцію літератури Київської науково-дослідної кафедри мовознавства, членом-кореспондент Російської АН і член Центрального Бюро Краєзнавства при ній. 1925–30 рр. – головний редактор «Етнографічного вісника». Багато років був членом (секретарем) Історичного товариства Нестора-літописця, українського «Історико-літературного товариства», Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського Наукового товариства у Києві. У 1927 р. нагороджений Великою Золотою медаллю Всесоюзного географічного товариства за значний внесок в українське народознавство, розвиток краєзнавчого руху [1].

кож, що справжній націоналізм — не у винятковості, а в примиренні «свого» з «чужим», і весь час шукав цього примирення» [2, с. 13]. Натомість учень і наступник М. П. Дашкевича на кафедрі, І. В. Шаровольський⁵ окреслив викладацьку діяльність учителя та його роботу зі студентами.

Окремо слід сказати про Т. Д. Флоринського⁶, з яким М. П. Дашкевич підтримував тісні стосунки до останніх днів свого життя. За словами Миколи Стороженка Тимофій Дмитрович потрапив до Університету, бо професура історико-філологічного факультету не дуже прихильно ставилися до О. О. Котляревського і, «щоб помститися йому хоча би після смерті, змінили свою постанову... та покликали на посаду професора слов'янознавства з Петербурга учня професора Володимира Івановича Ламанського...» [24, с. 144]. Спершу викладач «мало тямив по своїй кафедрі» й навіть свій перший курс — «давньословенської мови» — читав виключно за книжкою проф. А. С. Будиловича. Та згодом, читаючи курс «Історії слов'янознавства», «хоча і поклав за його основи «Историю словенських літератур» Пипіна та Спасовича, проте, викладаючи ... історію польської, чеської, сербо-хорватської та болгарської літератур, значно доповняв її, читаючи ті історико-літературні праці, що друкувалися усіма тими словенськими мовами, що він усіх їх добре знав... До полонізму та українства ставився він дуже вороже, а ще й того більш — до жицівства. Казали опісля його страшної смерті, що як жиди у Чека робили йому допит, то він держав таку палку та сміливу розмову, що його вмиць було замордовано» [24, с. 151].

Саме з Тимофієм Дмитровичем Микола Павлович листувався впродовж усього життя й чи не йому єдиному довіряв не лише робочі питання, а й болі душевні. Науковці, на жаль, або залишають ці взаємини осторонь своїх досліджень, або намагаються «виправ-

⁵ Шаровольський Іван Васильович [17.06.1876, с. Прохорівка на Полтавщині (нині — Канівського району Черкаської області) - 9.07.1954, Київ]. З 1906 р. — приват-доцент, а з 1908 р. — професор Київського університету та Вищих жіночих курсів. Ініціатор створення й організатор романогерманського відділення при філологічному факультеті. Очолював кафедри: західноєвропейської літератури (1930–1933 рр., за іншими даними — з 1908 по 1933 р.), іноземних мов (1933–1938 рр.), германського мовознавства (1938–1941 рр.) та німецької мови (1943–1950 рр.). Перший декан факультету іноземних мов (із 1938 р. — факультет західноєвропейських мов і літератур (1937–1940 рр.)) [6].

⁶ Флоринський Тимофій Дмитрович (28.10.1854, Санкт-Петербург - 02.05.1919, Київ). Доктор історичних наук, професор. З лютого 1882 р. — доцент кафедри слов'янської філології. З 1888 р. — ординарний, згодом — заслужений професор Університету Св. Володимира. 19 років обіймав посаду декана історико-філологічного факультету. Коли 1905 р. посада стала виборною, залишив її. Став жертвою червоного терору в 1919 р., так і не відмовившись від власних поглядів [3, с. 347–350; 31, с. 466–467].

дати» М. П. Дашкевича потребою підтримання добрих стосунків із «деканом» тощо. Натомість, гадаємо, в основі їхніх взаємин лежали не лише робочі інтереси, а насамперед глибока релігійність та єдність поглядів на панслав'янізм і єврейське питання в ньому.

Як близька вченому людина та його багаторічний керівник і колега, Т. Д. Флоринський подав біографічну довідку про Миколу Дашкевича та стисло розповів про основні праці та викладацьку діяльність ученого, його участь у роботі наукових інституцій.

Статті-некрологи, присвячені пам'яті М. П. Дашкевича, написали також: О. О. Шахматов [30], який настійно вимагав опублікувати та залучити тим самим до наукового обігу неопубліковану частину творчої спадщини науковця⁷ та наголошував, що Микола Дашкевич: «західні явища... вивчав значною мірою, щоб усебічно розв'язувати свої ... питання» (Тут і далі переклад – Н. М.) [30, с. 940]; Б. В. Варнеке, котрий також відзначав «національно зорієнтоване ставлення вченого до вивчення зарубіжних літератур» [4]; М. М. Сперанський, який акцентував академічні успіхи науковця та окреслив його визначальні риси як науковця: «... величезна ерудиція, ретельність у праці, прагнення вичерпати питання. Водночас глибина й широта постановки самих питань, цілісність світогляду, якої він шукає й у досліджуваних явищах літератури, і в науковому методі, нарешті, високогуманний погляд на науку, на людину, беззавітна відданість цій науці й безкорисливо-благородне ставлення до навколишніх» [23, с. 289]; уже згадуваний Т. Д. Флоринський, котрий поза всім іншим наголосив глибоке внутрішнє життя померлого та частково розкрив його приватне життя [27]; М. Сумцов, який наголошував на широті та ґрунтовності порівняльних досліджень Миколи Павловича, домінуванні в його працях ідеї «культурно-інтернаціонального рівноправ'я» [25, с. 3]; М. С. Грушевський, який бачив у Миколі Дашкевичу насамперед втрачену для української справи силу, яку обставини відірвали від рідного ґрунту та змусили працювати для «всеросійської» науки [9, с. 145].

Усі вище згадані публікації досить суб'єктивні, бо написані людьми, які знали М. П. Дашкевича за життя. Та вміщена в них інформація достовірна й науково виважена, хоча й викладена інколи доволі емоційно чи, навпаки, – формально. Важко погодитися з думкою А. І. Чуткого [29], що: «образ Дашкевича, поданий у цих публікаціях, певною мірою був заданий самим Миколою Павловичем», та що відчувається «досить формалізоване «зацікавлення» особою небіжчика». Гадаємо, доля та творчий набуток ученого дає всі підстави визнати, що Микола Павлович насправді був лю-

⁷ РАН, хоча й мала здійснити це, згідно свого Статуту, так і не довела цієї справи до кінця.

диною величезної працездатності, доволі аполітичною, щиро відданою науці, глибоко релігійною та дещо відстороненою від буденного життя. Що їй відобразили у своїх статтях люди, котрі добре його знали особисто.

Енциклопедичний характер носила лише стаття в біографічному словнику дійсних членів РАН, де наводився також повний перелік усіх опублікованих праць М. П. Дашкевича [10].

По смерті вченого їй ледь не до нині про М. П. Дашкевича було написано напрочуд мало [16–18; 2; 29]. Пояснюється це не так своєрідністю самої постаті вченого, як тими соціально-політичними та економічними потрясіннями, що змели з лиця історії когорту його соратників і послідовників, усіх тих, хто був спроможний зрозуміти їй належно поцінувати його доробок. Так само їй проблеми, що їх порушував Микола Дашкевич, надто довго перебували на периферії науки.

На початку минулого століття широкі згадки чи їй цілі розділи про вченого містилися праці: його студента Леоніда Білецького «Основи літературної критики» (К., 1925), Костя Копержинського «Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття» (К., 1929); Миколи Зерова «Українське письменство ХІХ ст.» (К., 1924). Та згодом аж до появи праці Михайла Наєнка «Історія українського літературознавства» (К., 2001) М. П. Дашкевич проходив у радянських посібниках під гаслом «буржуазного літературознавця», який робив інколи «не безуспішні спроби» пояснити історичне, естетичне значення кращих здобутків мистецтва слова з позицій «так званого компаративістського методу».

Щодо різного роду енциклопедичних і довідкових видань, то в дореволюційний період ім'я Миколи Дашкевича ще за його життя потрапило до енциклопедичних словників⁸. За радянських часів воно то з'являється, то зникає в довідковій літературі⁹, але щоразу згадується насамперед як ім'я російського, а вже потім українського вченого. Лише в еміграційній «Енциклопедії українознавства» М. П. Дашкевича кваліфікували як українського історика та літературознавця¹⁰.

Народився Микола Павлович 04.08.1852 р. у с. Бежев Житомирського повіту Волинської губернії [28, арк. 11 зв. – 12; 23, с. 47]

⁸ Див.: Энциклопедический словарь / издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1893. – Т. 10. – С. 163.

⁹ Див.: Большая Советская Энциклопедия. – М. : АО «Сов. энциклопедия», 1930. – Т. 20. – С. 524; Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. / АН УРСР ; голов. ред. М. П. Бажан. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1966. – Т. 1. – С. 555; Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К. : УРЕ, 1979. – Т. 3. – С. 249; Українська літературна енциклопедія. – К. : УРЕ, 1990. – Т. 2. – С. 22.

¹⁰ Енциклопедія українознавства : словникова частина. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 489.

(нині — с. Бежів Черняхівського району Житомирської області) у родині сільського священика Павла Дашкевича та домогосподарки Анастасії Павлівни Дашкевич, мав брата Валеріана («за слабкістю розумових сил» був під опікою Миколи Павловича до смерті останнього) та сестру Галину (в заміжжі — Жураховська) [12, оп. 443, спр. 142, арк. 21 зв].

Мав уроджену сердечну недостатність, що позначилося на його характері (самовідданість і дисциплінованість у праці, організованість і «скупість» контактів, схильність до песимізму, глибока релігійність). Батьки дотримувалися ліберальних поглядів, користувалися авторитетом серед місцевого православного духовенства та селян, але великих статків не мали¹¹. Відтак, початкову освіту Микола Павлович здобув удома [27, с. 13] і до кінця життя залишився вкоріненим у «малу батьківщину»: залишив кошти на будівництво «в с. Бежеве лечебниці имени протоиерея Павла и Анастасии Дашкевичей» [12, оп. 443, спр. 142, арк. 21 зв.], за власним розпорядженням був похований у Бежеві [22, с. 48], серед тем, які розробляв як історик, географічно, всі так чи інакше стосувалися Волині та Полісся. «Український характер» виховання М. П. Дашкевича відзначав згодом і М. С. Грушевський, який досить тісно спілкувався з ним на початку 1890-х рр. [8, с. 116–122].

Хоча сан батька давав Миколі Дашкевичу змогу отримати безкоштовну духовну освіту, хлопець 1860 р. вступив до Житомирської гімназії, котру 1868 р. закінчив із золотою медаллю [12, оп. 388, спр. 34, арк. 4].

Того самого року юнак подав документи до Університету Св. Володимира. Та йому було відмовлено, як особі, що не досягла 17-річного віку [12, оп. 368, спр. 22, арк. 29 зв]. Не допомогли особисті звернення ні управляючого Волинською дирекцією училищ, ні Попечителя КУО. Лише наступного 1869 р. Микола Дашкевич, блискуче склавши іспити, вступив на історико-філологічний факультет, де незмінно залишався вчительським стипендіатом. Розпочалися його «перебування» та «служба» у Києві, де Микола Павлович так і не придбав власного житла, винаймаючи оселю спершу на Великій Житомирській (буд. № 21), а з початку 1890-х — по Кадетському провулку (буд. № 15) (з 1902 р. — вул. Гоголівська)¹². До віку місцем його «життя» залишалося с. Бежеве, де зберігалася наукова бібліотека, були написані кращі праці — рецензія на роботу М. І. Петрова, монографії про святий Грааль, західноєвропейську середньовічну літературу тощо [12, оп. 443, спр. 142, арк. 15–18].

¹¹ У справі, пов'язаній із наданням М. П. Дашкевичу пенсії (1904), вказано, що ні він сам, ні його батьки не мали «родового імення» [28, арк. 12].

¹² Адреси встановлено за кореспонденцією на ім'я Миколи Павловича А. І. Чутким [29].

Упродовж 1869–73 М. П. Дашкевич навчався під керівництвом М. П. Драгоманова¹³, В. С. Іконникова¹⁴, О. О. Котляревського, Ф. Я. Фортинського¹⁵, О. І. Селіна, А. І. Линниченка¹⁶. Та природна любов і повага до «свого» зблизила його з ідеологом українства В. Б. Антоновичем¹⁷, під керівництвом якого Микола Павлович на-

¹³ **Драгоманов Михайло Петрович** (1841–1895) — український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громадянський діяч буржуазно-демократичного, згодом — ліберально-буржуазного напрямку. З 1864 р. — приват-доцент. З 1870 р. — доцент Університету Св. Володимира. У 1875 р. як політично «неблагонадійного» звільнено. Емігрував у Женеву, де 1876 р. заснував вільну українську друкарню. З 1889 р. — професор Софійського університету [5, с. 320–323].

¹⁴ **Іконников Володимир Степанович** (1841–1923). З 1869 р. — доцент кафедри російської історії Університету Св. Володимира. З 1871 р. — екстраординарний, а згодом ординарний професор Університету Св. Володимира. 1892 р. — заслужений професор університету. З 1914 — академік Російської АН, а з 1921 — академік УАН. 1873–1913 рр. — головний редактор «Университетских известий». 1877–80 рр. та 1883–1887 рр. — декан історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. 1874–1877 рр. та 1893–1895 рр. — голова Історичного товариства Нестора-Літописця. 1878–1889 рр. — завідувач Вищих жіночих курсів у Києві. 1871–1887 рр. — член Попечительної ради Київського учбового округу. 1889–1904 рр. — голова Бібліотечної комісії при Університеті. 1881–1883 рр. — членом Ради Колегії Павла Галагана. З 1904 р. — голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві [7].

¹⁵ **Фортинський Федір Якович** (1846–1902). Доктор історичних наук, професор. З 1872 р. — доцент Університету Св. Володимира. З 1877 р. — екстраординарний професор, з 1878 р. — ординарний професор. 1887–1890 рр. — декан історико-філологічного факультету. 1890–1902 рр. — ректор Університету Св. Володимира. 1878–1888 рр. — викладав на Вищих жіночих курсах. Микола Стороженко згадує: «Рідко коли якийсь професор так щиро підготовлявся до своїх лекцій та жодної ніколи не пропустив. Літературу своєї науки він знав майже усю, де що тільки було надруковано на Заході, хоча нові європейські мови знав тільки теоретично, ... пам'ять у нього була зразкова... Був він невеликої постаті, дебелинький, з маленькими, мов трохи заплющеними очима, повновидий, з широкою бородою; для усіх приступний, повсегда мов приязно усміхався; голос мав трохи глухий; держав себе з повагою, спокійно... Усі студенти так його поважали, що іспити у нього проходили блискуче, бо усі добре підготовлялися» [24, с. 145].

¹⁶ **Линниченко Андрій Іванович** (1822–1888). Магістр російської словесності. З 1855 р. — ад'юнкт кафедри російської словесності в Університеті Св. Володимира. З 1863 р. — доцент, викладач історії всесвітньої літератури. З 1865 р. — староста православної церкви університету. З 1866 р. — дійсний статський радник. У 1869 і 1874 рр. — доцент по кафедрі історії всесвітньої літератури [3, с. 369–374].

¹⁷ **Антонович Володимир Боніфатьєвич** (1834–1908) — видатний український історик, археолог, етнограф. Закінчив медичний (1855) та історико-філологічний (1860) факультети Університету Св. Володимира. Був одним із організаторів і головою київської Громади. У 1863–1880 рр. — редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. З 1878 р. — професор історії Університету Св. Володимира. У 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця. Представник народницької школи в українській історіографії, створив київську школу істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський та ін.). Очільник українського громадсько-політичного життя, підтримував тісні зв'язки з Галичиною [26].

писав відзначену золотою медаллю дипломну роботу з чітко вираженою національною позицією — «Княжение Даниила Галицкаго по русским и иностранным известиям» (К., 1873). Вони ж сприяли тому, що вчений жодного разу не торкнувся у своїх історичних розвідках теми з історії Росії. Натомість «галицька тема» згодом посідала важливе місце впродовж усієї його подальшої наукової діяльності. Погляди Миколи Дашкевича на «галицький» період історії Русі йшли врозріз із тогочасною російською історіографією, але були контекстуальні ідеям В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського.

Водночас, Микола Павлович підтримував тісні стосунки з відомим русофілом Т. Д. Флоринським, із яким листувався до самої смерті, щиро переймався науково достовірною, виваженою інтерпретацією російської літератури на українських і західноєвропейських теренах і навпаки. 1902 р. саме завдяки його ініціативі та наполегливості у Києві було врочисто відзначено п'ятдесяті роковини з дня смерті М. В. Гоголя, а Кадетський провулок перейменовано на Гоголівську вулицю. М. П. Дашкевичу були близькими ідеї своєрідного панславізму. У листі до Т. Д. Флоринського (від 19 грудня 1886 р.) він пише: «Глядя на болгар и сербов, впадаешь в невольную скорбь о безумии многих славян, которые не умеют дружить и единением своим преодолеть врагов» [14]. Водночас, у центрі об'єднавчих рухів учений бачить духовний виток слов'янства як такого — Київ («Подвиг славянских первоучителей и Библия на народных языках Запада» (К., 1886)), а сам слов'янський світ розглядає лише і тільки як складову європейської цивілізації.

Займаючись історичними студіями, М. П. Дашкевич був також непересічним філологом, що відзначали всі його викладачі. Відтак, 1873 р., за поданням проф. А. І. Линниченка, який небезпідставно вважав Миколу Павловича своїм кращим учнем і єдиним достойним наступником, М. П. Дашкевича було обрано професорським стипендіатом по кафедрі історії всезагальної літератури (створена 1863).

Упродовж магістратури (1873–1876) Микола Дашкевич виголосив відому доповідь про Болоховську землю на III археологічному з'їзді в Києві (1874) [11], де вперше висунув теорію оформлення на базі болоховського руху козацтва. 1874 р. був обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця.

1876 р. Микола Павлович захистив дисертацію на тему «Из истории средневекового романтизма. Сказание о Св. Грале» і в квітні 1877 р. отримав ступінь магістра історії всезагальної літератури та був одноставно (справа рідкісна) обраний штатним доцентом по кафедрі історії всезагальної літератури історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира [12, оп. 465, спр. 195, арк. 4 зв.]. Його перша лекція «Постепенное развитие науки исто-

рии литератур и современныя ей задачи», прочитана 19 вересня 1877, фактично означила всі основні завдання та методи історико-порівняльного дослідження, які згодом розвинув у своїх дослідженнях учений та його послідовники. Водночас, у ній М. П. Дашкевич уперше поєднав суто історичні та суто літературознавчі принципи наукового дослідження як рівноцінні, тим самим визначившись із власними підходами до розв'язання найсуттєвіших тогочасних питань гуманітаристики. Тривалий час по тому він залишався чи не єдиним ученим, знань і таланту якого вистачало на безкомпромісне дотримання цієї позиції, хоча водночас із Миколою Павловичем на факультеті працювали: С. С. Гогоцький, В. С. Іконніков, І. П. Хрущов, П. І. Аландський, Ф. Г. Міщенко, О. О. Котляревський, П. В. Павлов, Ф. Я. Фортинський, П. А. Лукашевич, О. О. Козлов.

М. П. Дашкевич став першим професором історії західноєвропейських літератур в Університеті Св. Володимира й 30 років очолював кафедру всезагальної літератури (з 1891 р. — кафедра західноєвропейської літератури). 1887 р. учений відкрив романський семінарій, що розрісся до романо-германського відділення (1900), яке Микола Платонович очолив 1906 р., заклавши, по суті, фундамент романо-германських і компаративних студій і викладання їх у Києві. Не даремно саме йому пропонували очолити кафедри після Федора Буслаєва (Москва) та Олександра Огоновського (Львів) [2; 29].

1878 р. Микола Дашкевич, відповідно до усталеної в наукових колах Російської імперії традиції, вирушає у своє перше закордонне відрядження, що тривало 2 роки. Згодом він ще двічі мав змогу попрацювати в бібліотеках та архівах Німеччини (Берлін), Франції (Париж), Англії (Лондон), Італії (Венеція) та Австро-Угорщини (Відень, Прага, Львів) [29].

З осені 1880 р. М. П. Дашкевич поновив читання лекцій в Університеті Св. Володимира. Водночас читав на Київських Вищих жіночих курсах.

Із 1885 р. і до смерті Микола Павлович був постійним активним членом університетської Ради.

У 1887 р. Микола Дашкевич взяв шлюб із О. К. Шеремет'євою [14], котра мала двох позашлюбних доньок — Марію (07.01.1881) та Марфу (22.12.1883). Власних дітей не мав.

У 1890 р. за пропозицією групи професорів (Т. Д. Флоринський, Ф. Я. Фортинський, П. В. Владіміров і Ю. А. Кулаковський) М. П. Дашкевичу було присуджено ступінь доктора історії загальної літератури за сукупністю праць (традиційно докторською працею Миколи Павловича вважали книгу «Романтика Круглого Стола в літературах и жизни Запада» (К., 1890)). А невдовзі вчений отримав звання ординарного професора Університету Св. Володимира [28, арк. 13 зв.].

Знаючи ерудованість, толерантність і обов'язковість Миколи Дашкевича та зважаючи на його вагомий науковий доробок, чимало тогочасних наукових об'єднань прагнули бачити його серед своїх членів. Ще 1878 р. він був обраний секретарем Історичного товариства Нестора-літописця [21] і незмінно обіймав цю посаду до 1899 р., коли одноставно був обраний його головою. На цій посаді перебував до жовтня 1907 р., коли, внаслідок остаточного погіршення здоров'я, змушений був відмовитися. Дякуючи його зусиллям у почесні члени Товариства було обрано: В. І. Ламанського (1883), В. С. Іконнікова (1890), В. Б. Антоновича (1890), О. О. Шахматова (1890), О. І. Соболевського (1903), О. М. Пипіна (1902), Т. Д. Флоринського (1904) [29]. Серед опублікованих праць М. П. Дашкевича 12 безпосередньо стосуються діяльності в Товаристві: це річні та історико-статистичні звіти, ювілейні огляди й історичні екскурси, некрологи. На жаль, окремо вони ніким не розглядалися, хоча й становлять значний науковий інтерес¹⁸. Сам Микола Павлович 1894 р. був обраний членом Товариства шанувальників російської словесності в Москві та Московського археологічного товариства. 1899 р. — дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. 1900 р. — дійсним членом Київської комісії з розгляду давніх актів. У 1902 р. Російська Академія Наук обрала М. П. Дашкевича членом-кореспондентом, а 1903 р. Полтавська вчена архівна комісія — своїм почесним членом.

У 1904 р. Микола Дашкевич вийшов на пенсію та, за власним проханням, підтриманим керівництвом університету та задоволенням міністром народної освіти, продовжив читання лекцій у якості позаштатного професора.

На початку 1907 р. ученого було обрано позаштатним ординарним академіком Імператорської Академії Наук [12, оп. 346, спр. 27.], що стало найвищою сходинкою в системі його вчених звань і посад.

На 1907–08 навчальний рік Микола Павлович мав 3-годинне навантаження на тиждень. Та значне загострення хвороби прикувало його з осені 1907 р. до ліжка. 20 січня 1908 М. П. Дашкевича не стало.

На 1906 р. кількість його наукових праць досягла 62, упродовж 1907 р. (не зважаючи на загострення хвороби) ученому вдалось написати ще 7, останню працю Микола Дашкевич віддав до друку за кілька днів до смерті. Окрім того, за свідченням Т. Д. Флоринського, неопублікованими залишилися 47 зв'язок курсів лекцій.

Згодом праці М. П. Дашкевича не так замовчували, як знецінювали, примітивізуючи його набуток та ідеї. Зокрема, його ком-

¹⁸ Згадувалися в загальному контексті статті: Колесник, М. П. Історичне товариство Нестора-літописця [Текст] : основні етапи й напрямки діяльності (1872–1931 рр.) / М. П. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50–56.

паративізм визнавався недоліком, порожнім «нагромадженням аналогій», на противагу «позитивному» привнесенню російської культурно-історичної школи на український ґрунт тощо. Натомість, за життя Микола Павлович був високо поцінований Іваном Франком, Михайлом Грушевським, Володимиром Перетцем, Іваном Стешенком, Євгеном Тимченком та ін. саме як компаративіст, зокрема А. М. Лобода, окреслюючи визначальну мету діяльності вченого, наголошував, що для того найважливішим було показати: «як у горнилі світового обміну ідей і форм вироблялися нові, оригінальні сплави» [20, с. 61], а М. Ф. Сумцов у літературознавчих працях Миколи Павловича вирізняв саме прагнення до «культурно-інтернаціонального рівноправ'я» [25].

Як літературознавець М. П. Дашкевич був прихильником порівняльно-історичного методу, що не суперечить, проте, його традиційному зарахуванню до культурно-історичної школи. Методологічною основою дослідження літературних і фольклорних текстів для вченого став історизм, що передбачав комплексний підхід до явищ культури й загалом вкладався в позитивістську модель літературознавства другої половини ХІХ ст. Водночас, йому був властивий методологічний синкретизм, що давав змогу підходити до вивчення творів із таким науковим інструментарієм, якого потребувала їхня художня специфіка. Відтак, методика порівняльного аналізу в студіях Миколи Дашкевича мала комплексний характер і містила, крім порівняльного, історичний, біографічний і психологічний методи.

Микола Дашкевич виробив власну схему порівняльного аналізу твору, яка складалася зі: з'ясування історичної основи твору, пошуку паралелей в інших національних літературах, з'ясування запозичень (виявлення ступеня опрацювання тих чи інших мотивів, в'яснення джерел фабули твору) та реконструкції іманентних особливостей. Водночас, кожний конкретний історичний жанр мав у науковій практиці Миколи Павловича індивідуальну схему аналізу.

Літературознавчі праці вченого типологічно поділяються на: контактено-генетичне і типологічне вивчення текстів («Питання про походження руських билин...» (К., 1883), «Питання про літературне джерело української опери І. П. Котляревського «Москаль-чарівник»» (К., 1883), «Ромео і Джульєтта» (К., 1903) та ін.), з'ясування історії певного сюжету у міжнародному контексті («З історії середньовічного романтизму...» (К., 1876), «Лицарський епос в Італії після Аріосто» (К., 1890) та ін.), вивчення творчості певного письменника в контексті світової літератури («Романтика на Заході та в поезії Жуковського» (К., 1883), «Пушкін — поет загальноєвропейський» (К., 1887), «Мотиви світової поезії в творчості Лермон-

това» (К., 1892), «Романтичний світ Гоголя» (К., 1906) та ін.), зіставлення творчості окремих письменників чи їхніх творів («Малоруська й інші бурлескні (жартівливі) «Енеїди» (К., 1898), «Спроба вказівки літературних паралелей до «Плачу Ярославни» в «Слові о полку Ігоревім» (К., 1908) та ін.), порівняльне прочитання кількох національних літератур («Світова скорбота, похмурий світогляд і песимізм в західноєвропейській поезії нового часу, переважно французькій» (К., 1895) [2].

Уже перша літературознавча праця М. П. Дашкевича «Сказання, легшія в основу бретонских романов и новейшія относительно их гипотезы» (К., 1875), засвідчила не лише його глибокі знання теоретичної думки Західної Європи, а й непересічність підходів до характеру взаємодії художніх систем, вимогу ретельного виділення різних елементів у досліджуваному творі. Першим об'єктом такого «анатомічного» вивчення стали так звані романи Круглого Столу, що справили відчутний вплив на всю західноєвропейську культуру, лише злегка торкнувшись давньоруської. Учений вважав, що причина — у різниці ідеалів європейського та руського лицарства. Так, в праці «Из истории средневекового романтизма. Сказание о Св. Граале» (К., 1877) він піддає ретельному перегляду низку західноєвропейських і російських теорій щодо походження легенди про Грааль і доходить висновку, що вузькість кола досліджуваних джерел та механістичність зіставлень призвели до помилкових висновків. Сам він визначає джерело головної легенди оповіді та з'ясовує її походження, довівши, на протипагу Олександрові Веселовському, що основою легенди є не апокриф, а живий переказ. У даній праці Микола Дашкевич уперше звертається до матеріалу української літератури, ілюструючи процес «обнароднення» (термін М. П. Дашкевича — Н. М.) запозичених сюжетів. У праці «Древнекельтский народный эпос о короле Артуре и витязях Круглого Стола и былевые песни Киево-Галицкой Руси» (К., 1886) учений поглиблює свої тези щодо визначальних позицій епіки як репрезентанта національного духу та лицарського ідеалу в західноєвропейській культурі, простежує долю середньовічної епіки в літературах Європи. А в роботі «Рыцарский эпос в Италии после Ариосто» (К., 1890) — робить огляд лицарської та протолицарської італійської епіки XIV ст. та історії наслідувань поеми Аріосто «Несамовитий Роланд». Так само ґрунтовними та вичерпними за залученням джерел і широтою охоплення проблеми є роботи, присвячені тваринному епосові: «Происхождение и развитие эпоса о животных (по поводу соч. г. Колмачевского)» (К., 1883) та «Вопрос о происхождении и развитии эпоса о животных по исследованиям последнего тридцатилетия» (К., 1904).

Поворотною працею в сенсі визначення подальших наукових інтересів та означення методологічного підґрунтя шукань вченого стала стаття «Постепенное развитие науки истории литератур и современные ее задачи (Вступительная лекция доц. Дашкевича)» (К., 1877), в якій він твердить, що література — самостійна сфера людського життя, історія літератури — історична наука, предметом якої є «внутрішнє життя людини і його вираження в літературних творах», а літератори та їхні ідеї — одні з визначальних рушіїв суспільної історії. Учений зосереджується на джерелознавчому значенні творів літератури, розрізняючи щодо цього історію наук (оперує поняттями) та історію літератури (пристосування пізнання до вищих потреб людини). Він віддає перевагу змісту над формою твору, наголошує специфіку літературних джерел як таких, що не відображають життя, а взаємодіють із ним. Відтак історія літератури за М. П. Дашкевичем — відгалуження історичної науки, сфера якого — внутрішні прагнення та ідеали людини. Тому не варто вивчати літературні явища лише в межах явищ історичних, а слід, зважаючи на єдність законів духовного поступу різних народів, порівнювати їх у різних площинах. Відтак, саме порівняльно-історичний підхід до вивчення історико-літературних явищ є для вченого найбільш об'єктивним і науковим. Він декларує загальнолюдський характер літературознавчої науки, яка лише шляхом порівняння може з'ясувати та увиразнити національні риси окремих явищ і культур. Аналізуючи попередні напрями вивчення історії літератури (естетичний, історичний, філологічний), Микола Дашкевич пропонує власне тлумачення законів розвитку літератури, що збігаються загальною із постулатами культурно-історичної школи, та пропонує подолати вади попередніх методів літературознавства шляхом синтезу культурно-історичного та порівняльного методів. Своє ставлення до різних теоретичних шкіл вчений більш широко висловив у рецензії «Средневековая греко-славянская литература (преимущественно поэтическая) и её отношение к западно-европейской поэзии. По поводу книги Gastera: Greeko-Slavonic» (К., 1887) на книжку М. Гастера.

Визначальною для літературознавчих студій М. П. Дашкевича стала також рецензія на «Нариси історії української літератури XIX століття» М. Петрова, щодо якої лише в наш час Михайло Наненко вперше відкрито визнав, що саме тут було вперше окреслено конкретні риси, що виявляють самотність української літератури на тлі європейських: «У пізніших літературознавчих працях автори лише розвивали й доповнювали означені М. П. Дашкевичем риси української літератури й обґрунтовану ним специфічність її історичного поступу» [19, с. 87]. Якщо М. Петров лише нагромадив

факти, то Микола Дашкевич зумів розгледіти справжні масштаби й особливості української літератури. Він доводить, що вона має власну самобутність, художність і народність у змісті та що в ній, завдяки постійному латино-польському впливові, відбилися визначальні загальноєвропейські течії. Ученому вперше вдалося простежити внутрішню еволюцію нової української літератури та схарактеризувати її провідні мотиви. Беручи до уваги вплив російської літератури, він не вважає його визначальним серед низки інших, а наголошує, що всі національні літератури зазнають подібних впливів та ставить проблему коректності при їхньому зіставленні. Засновуючись на принципах Шасле та Кертінга, дослідник прагне з'ясувати ступінь оригінальності українського письменства, визначальними рисами якого вважає реалізм, гумор та чуттєвість, а наскрізною ідеєю – народність. Останню він пов'язує із західноєвропейським романтизмом і особливостями української ментальності. Окремо М. П. Дашкевич наголошує на зв'язках української літератури з народною творчістю, ролі польсько-українських поетів у її формуванні, місці та особливостях літератури Галицької України. Пропонує він також власну (згодом переосмислену) періодизацію української літератури. Різко дисонують з усім сказаним останні абзаци праці, найчастіше згадувані в довідковій літературі в минулому, де Микола Дашкевич вказує на безперспективність української літератури. Та ці песимістичні декларації за словами Леоніда Білецького «оперті не на фактах, а лише на московській офіційній шовіністичній опінії» й мають на меті убезпечити автора від можливих переслідувань, а не наукову доказовість.

У подальшому Микола Дашкевич продовжував студіювати українську літературу у взаємозв'язках з іншими національними літературами («Вопрос о литературном источнике украинской оперы И. П. Котляревскаго «Москаль-Чаривнык»» (К., 1893), «Малорусская и другия бурлескныя (шутливые) Энеиды» (К., 1898), «Старейший список «Малорусской Энеиды» И. П. Котляревскаго» и «Начальные строфы старейшаго списка «Энеиды» И. П. Котляревскаго»» (К., 1901), «Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии» (К., 1901) та ін.), доводячи, що численні запозичення не лише не применшують її значення, а вказують на постійний сутнісний зв'язок українства з основними культурно-історичними рухами як Заходу, так і Сходу. Окремо слід наголосити його праці по І. П. Котляревському, в яких учений одним із перших порушив питання генези, джерел і ступеня самостійності української «Енеїди» та довів її народність.

Тривалий час замовчувалися або вважалися ненауковими нині визнані думки Миколи Дашкевича про українське походження

билин київського циклу та потребу їх осмислення в руслі світової героїко-епічної поезії («Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии» (1902), «Отзыв о сочинении В. Ф. Миллера: «Экскурсы в область русского народного эпоса»» (СПб., 1895), «Рецензия на сочинение А. М. Лободы «Русския былины о сватовстве»» (К., 1904). Як фольклорист, у своїх підходах до епосу вчений засновувався на історичному методі, відтак визнавав еволюційний характер фольклорного процесу та доводив, що українські думи — спадкоємці руських билин і що як на одні, так і інші впливали західноєвропейські лицарські поеми («К вопросу о происхождении русских былин. Былины об Алёше Поповиче и о том, как перевелись богатыри на святой Руси» (К., 1883), «Олексий Попович думи «про бурю на Чорному морі»» (К., 1906). Також він першим спробував науково узагальнити питання про зв'язок дум і юнацьких пісень.

Значним набутком літературознавчої думки стали також праці М. П. Дашкевича, присвячені західноєвропейським і російській літературам, зокрема, творчості В. Шекспіра, Ж.-Б. Мольєра, Й. В. Гете, Ф. Шиллера, Дж. Байрона, О. С. Пушкіна, М. В. Лермонтова та ін.. Здебільшого це порівняльні студії, засновані на широкому залученні фольклорних і літературних джерел та набутків тогочасної біографістики. Серед «світових» образів найглибше вчений охарактеризував Дон Жуана, Демона та образ «світової скорботи».

Визначальною рисою Дашкевича-літературознавця є також залучення біографічних даних у контексті взаємовпливів загальної культурно-історичної та літературної ситуації. Крізь біографію письменника вчений намагався з'ясувати ідейний зміст його творів і суть літературного життя доби («Вымысел и действительность в «Зезенгеймской идилии» (1897), «Значение мысли и творчества Гоголя» (1902)). Водночас, на противагу представникам біографічного методу в літературознавстві, Микола Дашкевич не вважав біографію визначальним чи єдиним джерелом висвітлення творчості автора.

Ще за життя у наукових колах, зокрема, і російських, були визнані здобутки Миколи Павловича у справі дослідження української історії, присвячені: давньому періодові (I тис. н. е.); історії Галицько-Волинського князівства, литовсько-польському періодові. Окремо слід відзначити джерелознавчі студії вченого, тематично пов'язані з його науковими інтересами.

Розпочавши з комплексних праць, вчений згодом зосередився на вузькоспеціальних дослідженнях. Та всі їх вирізняє свідоме прагнення розвивати українську історіографію в загальноєвропейському контексті та акцентування найпроблемніших аспектів вітчизняної історії. Як історик М. П. Дашкевич методологічно найближчий школі В. Б. Антоновича, водночас низка його теорій (сто-

совно болоховців, походження етноніму «Русь» та українського козацтва) є окремим самодостатнім ціннісним набутком української історичної науки.

Праця «Княжение Даниила Галицкаго по русским и иностранным известиям» (К., 1873) стала першою в Європі роботою, присвяченою винятково історії Галицько-Волинської держави як самодостатнього явища. Хронологічно дослідження охоплює більшу частину існування Галицько-Волинської держави (1205–1264 рр., присутні також екскурси в подальшу історію), а за джерельною базою залишається зразком до нині. Водночас це була перша вдала спроба науково довести «неординарність особи» Даниила Романовича та редагувати узвичаєну схему офіційної російської історіографії щодо виняткової історичної ролі Володимиро-Суздальського князівства.

Упродовж усієї подальшої наукової діяльності «галицька тема» залишалася провідною в історичних студіях Миколи Дашкевича. Так, на його дослідженнях болоховців і Болоховської землі фактично засновується вся новітня історіографія даної проблеми. Зокрема йдеться про тезу щодо появи козацтва від болоховців, висловлену у рефераті «Болоховская земля и ея зачение в русской истории» (К., 1878), яку вчений розробляв і вдосконалював упродовж всього подальшого життя («Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах» (К., 1884), «Еще разыскания о Болохове и Болоховцах» (К., 1899), «Общественный строй Южной Руси в XIII–XV вв.» (К., 1879), «Несколько догадок о начале южно-русского козачества (до конца XV в.)» (М., 1902).

Окремі аспекти галицької регіональної історії висвітлено в працях Миколи Дашкевича «Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством» (К., 1884) – про витоки унійних проектів Римських пап стосовно Галицько-Волинського князівства, написана із залученням значної кількості невідомих на той час архівних документів із Російській імперії, Англії, Італії та Австро-Угорщини, та «Грамота князя Ивана Ростиславовича Берладника» (К., 1904), в якій Микола Павлович виступає не лише істориком, а й вправним текстологом.

До питань литовсько-польської доби вчений уперше звернувся в критичній статті «Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка» (К., 1882), вступивши в полеміку з В. Б. Антоновичем і виявивши надзвичайну обізнаність із джерельним матеріалом аналізованої теми. Певним виявом регіонального патріотизму вченого стало розлоге, не пов'язане з основним напрямком статті, обґрунтування давності м. Житомира. В подальшому він торкався означеної теми в низці незначних публікацій, зокрема, в критичній замітці на працю Прохаски «Ostatnie lata

Witolda» — «Политические замыслы Витовта» (К., 1883), де висунув версію про причину неможливості унії між Литвою та Москвою через «деспотический дух» останньої.

Кращою серед історичних студій М. П. Дашкевича, значним явищем і фактичною основою для подальшої української історіографії стала ґрунтовна праця «Заметки по истории Литовско-Русского Государства» (К., 1885), де із залученням широкої джерельної бази було показано становлення Литовської держави, причини і характер литовської експансії на землі Київської Русі, зміни в соціально-економічних і політичних відносинах на українських землях у XIII–XV ст., обґрунтовано спадкоємність Великого князівства Литовського щодо Київської Русі.

Ще одним напрямком історичних студій Миколи Павловича були дослідження походження Києва та етноніма «Русь». У праці «Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы» (1886) учений, визнаючи цінність скандинавських саг як історичного джерела, ставив під сумнів теорію заснування Києва готами. Робота відзначається також залученням найновіших на той час іноземних джерел із теми (зокрема, ще не опублікованих, а надісланих авторами колезі як визнаному фахівцеві). Так само в замітці «Еще догадка о происхождении имени Русь» Микола Дашкевич ставить під сумнів норманське походження етноніму «Русь», виводячи його з назви племені росоман (ця версія дискутується й нині).

Окремого розгляду заслуговують і досі належно науково не поціновані джерелознавчі та бібліографічні праці вченого. Йдеться насамперед про огляди джерел щодо історії Русі, відібрані з «Monumenta Poloniae historica»: «Данная для древне-русской истории в Monumenta Poloniae historica» (К., 1885), «Данные для Русской истории по V тому Monumenta Poloniae historica» (К., 1888). М. П. Дашкевич не лише відібрав із найновіших джерел усе, що стосувалося переважно південноруської історії (короткі цитати), склав належні аналітичні коментарі, а й обґрунтував у передмові, які з джерел є, на його думку, найціннішими, з'ясував їхню достовірність і зв'язок із уже відомими історичними фактами. Готував Микола Павлович також ґрунтовні тематичні огляди нових видань закордонних вчених — «Новости иностранной литературы по русской истории и истории русской словесности» (К., 1882). Займався також самостійним пошуком і публікацією джерел із південноруської історії, зокрема перекладних: сторінки щоденника Павла Алеппського, що стосувалися України («Павел Алеппский, архидиякон патриарха Макария» (К., 1874)); опис Причорномор'я, складений у XVII ст. домініканським ченцем Емідієм д'Асколі («Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 году» (К., 1891)),

який містить не лише джерело, а й коментарі зі стислою довідкою про повідомлення італійців щодо Південної Русі, починаючи з XIII ст.; «Один из памятников религиозной полемики XVI в.: Послание Януша, короля Угорскаго, к проту Афонской горы (1534 г.) и ответ последняго» (К., 1901), де у коментарях наголошено на значній ролі «славянського елемента в старій Угрії» й на Афоні та на «некоторых малороссизмах в тексте ответа».

Докладністю, широтою та повнотою охоплення джерел, власною системою організації матеріалу відзначаються також бібліографічні аналітичні огляди Миколи Дашкевича: «Литература Св. Грааля за последние годы (1876–1888)» (К., 1888) та «Новейшая научная литература о Мольере» (К., 1888).

Серед праць ученого є і суто біографічні дослідження: статті «Котляревский А. А.», «Красов В. И.», «Метлинский А. Л.» для «Біографічного словника професорів і викладачів Імператорського Університета Св. Володимира (1834–1884)» (К., 1884), «Павел Алепский, архидиякон патриарха Макария» (К., 1874), ґрунтовні виважені некрологи та пам'ятні промови про О. О. Котляревського (К., 1881), Ф. Я. Фортинського (К., 1903) тощо.

Окремої розмови вимагає використання Миколою Дашкевичем біографічного методу в літературознавчих студіях і розуміння та відображення ролі особистості – в історичних.

1. Академік Андрій Лобода. 1894–1924 [Текст] : його життєпис і опис наукових праць // Зап. Іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1924. – С. 284–293.
2. *Александрова, Г. А.* Літературні перехрестя [Текст] : Микола Дашкевич у контексті порівняльних досліджень кінця XIX – початку XX ст. / Г. А. Александрова. – К. : Освіта України, 2008. – 240 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) [Текст] / под ред. В. С. Иконникова. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.
4. *Варнеке, Б. В.* Памяти Н. П. Дашкевича [Текст] : [некролог] / Б. В. Варнеке. – Казань, 1910. – 10 с.
5. Видатні постаті в історії України (IX–XIX ст.) [Текст] : короткі біоґр. нариси. Іст. та худож. портрети / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінцев та ін. – К. : Вища шк., 2002. – 358, [1] с.: портр.
6. Відбулись наукові читання до 130-річчя І. В. Шаровольського [Електронний ресурс] / Прес-центр // Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Режим доступу : <http://pressa.univ.kiev.ua/news.php?id=816>. – Назва з екрану.
7. *Войцехівська, І. Н.* Академік Володимир Іконников [Текст] : життєпис та бібліографія / І. Н. Войцехівська ; Укр. держ. НДІ арх. справи

- та документознавства, Іст. т-во Нестора-Літописця. – К., 1998. – 130 с. – (Арх. та бібліогр. джерела укр. історичної думки ; Вип. 2).
8. *Грушевський, М. С.* Щоденник (1886–1894 рр.) [Текст] / М. С. Грушевський ; упоряд. Л. Запкільняк. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – 264 с.
 9. *Грушевський, М. С.* Микола Дашкевич [Текст] : [некролог] / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Л., 1908. – Т. 81. – С. 145–150.
 10. Дашкевич Николай Павлович [Текст] // Материалы для библиогр. словаря действительных членов Имп. Акад. Наук. – Пг., 1915. – Т. 3, ч. 1. – С. 263–267.
 11. *Дашкевич, Н. П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории [Текст] / Н. П. Дашкевич // Тр. Киев. археологического съезда. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1878. – Т. 2. – С. 69–129.
 12. ДАК. – Ф. 16.
 13. *Ємець, О. В.* Археографічна діяльність І. М. Каманіна [Текст] / О. В. Ємець // Матеріали ювіл. конф., присвяченої 150-річчю Київ. археографічної комісії. – К., 1997. – С. 168–178.
 14. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 19922. – Арк. 2.
 15. ІР НБУВ. – Ф. 65. – Спр. 251.
 16. *Костриця, М. Ю.* Академік М. П. Дашкевич – дослідник Болохівської землі [Текст] / М. Ю. Костриця // Болохівщина : земля і люди : Матеріали Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький ; Стара Синява ; Любар : [б. в.], 2000. – Т. 20. – С. 287–288.
 17. *Костриця, М. Ю.* Забуте ім'я академіка М. П. Дашкевича [Текст] / М. Ю. Костриця // Духовне відродження культури України : традиції, сучасність : Матеріали і тези наук.-практ. конф. – Рівне, 1994. – С. 131–133.
 18. *Лабунька, М.* Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко [Текст] / М. Лабунька // 125 років Київській Українській академічній традиції. – Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук, 1993. – С. 219–264.
 19. *Наєнко, М. К.* Історія українського літературознавства [Текст] / М. К. Наєнко. – 2-е вид., змін. й допов. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 359 с.
 20. Памяти почётного члена Исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича [Текст] // ЧИОНЛ. – К., 1908. – Кн. 20, вып. 3. – С. 42–82.
 21. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца [Текст] // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 32.
 22. Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца [Текст] // ЧИОНЛ. – К., 1908. – Кн. 20, вып. 3. – С. 47–48.
 23. *Сперанский, М. Н.* Николай Павлович Дашкевич (1852–1908) [Текст] : [некролог] / М. Н. Сперанский // Изв. отд-ния рус. языка и словесности Имп. Акад. Наук. – СПб., 1908. – Кн. 2. – С. 265–289.
 24. *Стороженко, М. В.* З мого життя [Текст] / М. В. Стороженко ; [упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський ; голов. ред. С. Головка]. – К. : Либідь, 2005. – 430 с. : іл., портр. – (Пам'ятки

- історичної думки України).
25. *Сумцов, Н.* Памяти Н. П. Дашкевича [Текст] : [некролог] / Н. Сумцов // Южный край. – 1908. – № 92/94. – С. 3.
 26. *Ульяновський, В. І.* Володимир Антонович : образ на тлі епохи [Текст] / В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К., 1997. – 218 с.
 27. *Флоринский, Т. Д.* Н. П. Дашкевич (1852–1908) [Текст] : [некролог] / Т. Д. Флоринский // Ж-л М-ва нар. просвещения. – СПб., 1908. – № 9. – С. 12–23.
 28. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 65. – Спр. 77.
 29. *Чуткий, А. І.* Микола Дашкевич (1852–1908) [Текст] / А. І. Чуткий. – К. : Темпора, 2008. – 526 с.
 30. *Шахматов, А. А.* Николай Павлович Дашкевич (1852–1908) [Текст] : [некролог] / А. А. Шахматов // Изв. Имп. Акад. наук. – СПб., 1908. – № 11. – С. 939–941.
 31. Alma mater [Текст] : університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади : у 3 кн. Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями / упоряд. В. А. Короткий. – К. : Прайм, 2000. – 697 с.
 32. Eranos [Текст] : сб. ст. по лит. и ист. в честь засл. проф. Имп. Ун-та Св. Владимира Николая Павловича Дашкевича. – К., 1906. – V + 436 с.

Марченко Н. П. Микола Павлович Дашкевич: визнаний і незнаний діяч української науки.

Ключові слова: Дашкевич Микола Павлович, Наукове товариство Нестора-Літописця, Університет Св. Володимира, компаративістика, українсько-російські зв'язки.

Досліджено долю та науковий набуток літературознавця, історика, фольклориста, бібліографа, педагога, секретаря та голови Історичного товариства Нестора-Літописця – Миколи Павловича Дашкевича (1852–1908), українця, який тривалий час ідентифікувався у науковій літературі лише як російський діяч. Окреслено його місце в українській гуманітаристиці як вченого, близького за методологією досліджень до школи В. Б. Антоновича, розкрито внесок у дослідження вітчизняних та іноземних писемних пам'яток з історії українських земель давнього періоду, доби Галицько-Волинського князівства, литовсько-польського періоду. Розкрито джерела його глибоко національної позиції щодо ключових наукових питань як в галузі історії, так і в літературознавстві, наукову та викладацьку діяльність упродовж життя, роботу на посаді секретаря Історичного товариства Нестора-Літописця. Показано причини довготривалого недооцінювання наукової спадщини М. П. Дашкевича дослідниками. Як літературознавець, вчений багато зробив для вдосконалення і впровадження в українській науці нового на той час порівняльно-історичного методу, виробив власну схему порівняльного аналізу твору, залучав біографічну інформацію у контексті взаємовпливів загальної культурно-історичної та літературної ситуації.

Marchenko N. P. Mykola Pavlovich Dashkevych: recognized and not recognized figure in Ukrainian science.

Key words: Dashkevych Mykola Pavlovich, Scientific society of Nestor the Chronicler, University of St. Volodymyr, comparative science, Ukrainian-Russian ties.

Researched life and contribution to the science development of literary critic, historian, folklorist, bibliography scientist, educator, secretary and head of Historical society of Nestor the Chronicler – Mykola Pavlovich Dashkevych (1852–1908), Ukrainian who was identified in scientific literature as Russian for a long time. Featured his place in Ukrainian humanitarian science as a scientist, whose methodological research approach is similar to the school of V. B. Antonovich, presented his contribution to the study of national and foreign written historical documentation about Galitsko-Volynskyi knight ship times, Litovski-Polish period. Described his national position related to key science problems in history and literature, scientific and lecture activity during his lifetime, working on a secretary position in the Historic society of Nestor the Chronicler. Demonstrated the reasons for a long time non-appreciation of scientific heritage of M. P. Dashkevych by researchers. As a literature scientist, he did a lot for improvement and introduction of a new for that time comparative-historical method in Ukrainian science, developed a personal schema of comparison analysis of a composition, used biographical information in the context of mutual influence of cultural-historical and literature situations.

Марченко Н. П. Николай Павлович Дашкевич: признанный и неизвестный деятель украинской науки.

Ключевые слова: Дашкевич Николай Павлович, Научное общество Нестора-летописца, Университет Св. Владимира, компаративистика, украинско-российские связи.

Исследована судьба и научное наследие литературоведа, историка, фольклориста, библиографа, педагога, секретаря и председателя Исторического общества Нестора-Летописца – Николая Павловича Дашкевича (1852–1908), украинца, который долгое время идентифицировался в научной литературе как русский деятель. Очерчено его место в украинской гуманитаристике как учёного, близкого за методологией исследований к школе В. Б. Антоновича, раскрыт вклад в исследования отечественных и иностранных письменных памятников истории украинских земель давнего периода, времен Галицко-Волынского княжества, литовско-польского периода. Раскрыты источники его глубоко национальной позиции относительно ключевых научных вопросов как в отрасли истории, так и в литературоведении, научную и преподавательскую деятельность на протяжении жизни, работу на должности секретаря Исторического общества Нестора-Летописца. Показаны причины длительной недооценки научного наследия М. П. Дашкевича исследователями. Как литературовед ученый много сделал усовершенствования и внедрения в украинскую науку нового на то время сравнительно-исторического метода, разработал собственную схему сравнительного анализа произведения, привлекал биографические данные в контексте взаимовлияния общей культурно-исторической и литературной ситуации.

Таїсія Іванівна КІВШАР
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

СТАНОВЛЕННЯ СТЕПАНА СІРОПОЛКА ЯК БІБЛІОТЕКОЗНАВЦЯ

Досліджено життєвий і творчий шлях та бібліотекознавчу діяльність видатного українського вченого, громадського та політичного діяча Степана Онисимовича Сірополка (1872–1959). Висвітлено маловідому сторінку наукової біографії С. О. Сірополка прилуцького та московсько-тульського періодів.

Ключові слова: Сірополко Степан Онисимович, бібліотека, бібліотекознавство, громадсько-політична діяльність, земська діяльність.

Researched life and contribution to the science development and library science activity of the famous Ukrainian scientist, public and political figure Stepan Onysymovych Siropolko (1872-1959). Featured little known before part of the scientific biography S. O. Siropolko of Prilytskyi and Moskovsko-Tulskyi periods of his life.

Key words: Siropolko Stepan Onysymovych, library, library science, social and political activity, zemska activity.

Исследовано жизненный и творческий путь, а также библиотековедческую деятельность выдающегося учёного, общественного и политического деятеля Степана Онисимовича Серополка (1872–1959). Освещена малоизвестная страница научной биографии С. О. Серополка прилуцкого и московско-тульского периодов.

Ключевые слова: Серополко Степан Онисимович, библиотека, библиотековедение, общественно-политическая деятельность, земская деятельность.

Поглиблене вивчення наукової діяльності визначного українського вченого, педагога, книгознавця, бібліотекознавця, дослідника історії книжкової та бібліотечної справи, української освіти та журналістики, громадського і політичного діяча Степана Онисимовича Сірополка (1872–1959) дало змогу уточнити нашу попередню періодизацію його наукової біографії [9, с. 123]. Виявлені джерела свідчать, що першим варто вважати прилуцький період, який розпочався з дати народження вченого (серпень 1872 р., Прилуцький повіт), включав отримання ним початкової освіти та продовжувався до 1893 р., коли Степан Сірополко здобув середню освіту, успішно закінчивши класичну Прилуцьку чоловічу гімназію.

Директором цього закладу, коли розпочинав навчання С. Сірополко, був Теодосій Вороний, прогресивний освітній діяч, який навчався в Університеті Св. Володимира, коли куратором Київської шкільної округи був М. Пирогов, відомий хірург і анатом, із дозволу якого групою студентів і професорів засновувалися київські недільні школи як загальноосвітні заклади для дорослих і дітей, що належали до установ позашкільної освіти і в роботі яких Т. Вороний брав участь. Після закінчення університету Т. Вороний був професором Ніжинського ліцею, а потім обіймав директорські посади — спочатку бердянської, а згодом прилуцької гімназій. За спогадами одного з учнів прилуцької гімназії, коли її очолював Т. Вороний: «...своїх учнів він рішуче, іноді з небезпекою для себе, боровив і перед округом, і перед вчителями, і перед поліцією та приймав до своєї гімназії багатьох, виключених з інших гімназій, а одного навіть прийняв з двійкою за т. з. «поведеніє» [26, с. 320]. Т. Вороний очолював гімназію за життя її почесного попечителя Г. П. Галагана (1819–1888), а по його смерті був звільнений без права обіймати будь-яку державну посаду [26, с. 320].

Як вихованець прилуцької гімназії С. Сірополко впродовж усього життя підтримував зв'язки з багатьма її вихованцями та щиро цікавився долею вчителів. Так, він дізнався про звільнення з цього закладу двох учителів математики — Івана Богословського та Івана Кононенка — з причин політичної неблагонадійності та без права працювати в освітніх закладах [26, с. 320]. «З числа учителів прилуцької гімназії за часів мого перебування в ній залишив у моїй пам'яті теплі згадки, крім названих вище двох учителів, Олександр Лебедев, учитель латинської і грецької мов. Він радо випозичав книги зі своєї великої бібліотеки декому з учнів і зумів прищепити їм любов до книги», — писав згодом С. Сірополко [26, с. 321]. У «Атестаті зрілості» С. Сірополка зазначалося, що його поведінка під час навчання була «відмінною», виконання письмових робіт «добрим», а старанність і допитливість «достатніми» [28, арк. 2]. З предметів, що вивчались у гімназії, хлопець мав такі оцінки: Закон Божий — «відмінно»; російська мова, словесність, логіка, грецька та латинська мови — «добре»; фізика, математична географія та німецька мова — «задовільно» [28, арк. 2].

Отже, у прилуцький період С. Сірополко отримав початкову та середню освіту, а також під впливом викладачів класичної Прилуцької чоловічої гімназії, серед яких були як високоосвічені, так і «політично неблагонадійні» особи, відбувалося його формування як громадянина та людини, котра не лише любила книгу, а й упродовж життя вивчала її як соціально-культурне явище, досліджуючи історію, теорію та практику книжкової та бібліотечної справи.

Отримані в гімназії знання давали право юнакові продовжити навчання у вищих навчальних закладах Російської імперії. Він обрав найкращий на той час класичний освітній заклад Росії – Імператорський Московський університет і у червні 1893 р. переїхав із Прилук Полтавської губернії до Москви. З цього часу розпочинається новий московсько-тульський період життя С. О. Сірополка.

У «Справі № 807 (від 1893 р.) канцелярії інспектора студентів Імператорського Московського університету про прийняття у студенти Степана Сірополка» міститься клопотання Степана Онисимовича на ім'я Ректора університету від 8 червня 1893 р. про зарахування його до числа студентів юридичного факультету, де у вересні того самого року він і розпочав навчання [28, арк. 1]. У цьому самому документі вказано адресу постійного проживання Степана Сірополка на той час: Полтавська губернія, м. Прилуки, 2-га частина, будинок Тупіка [28, арк. 1].

Важливим джерелом для виявлення біографічної інформації стала особиста «Справа № 807 (від 1893 р.) канцелярії інспектора студентів Імператорського Московського Університету про прийняття у студенти Стефанія Сірополка» [28, арк. 2], що містить відомості про початок другого, московсько-тульського періоду життєвого та творчого шляху визначного українського ученого та громадського діяча.

Представлені в «Справі...» необхідні для вступу до вищого навчального закладу документи (прошення С. О. Сірополка на ім'я ректора про зачислення до числа студентів юридичного факультету від 28 червня 1893 р., атестат зрілості про закінчення Прилуцької гімназії за № 556, метричне свідоцтво за № 1157, свідоцтво приписки до призивної ділянки за № 2728, копія формулярного списку за № 1232 про службу батька, помічника почмейстера Роменської поштової контори, колезького секретаря Онисима Івановича Сірополка, складеного 25 травня 1885 р., студентський квиток для входу до Імператорського Московського університету, листок успішності та інші матеріали) дають змогу виявити й уточнити окремі біографічні відомості Степана Сірополка.

Зокрема, вдалося уточнити дату народження вченого, яку нами у попередніх роботах було введено до наукового обігу, опираючись на автограф автобіографії С. О. Сірополка¹, де він зазначав, що на-

¹ Варто зазначити, що ступінь достовірності фактів, викладених у автобіографії, що є результатом сумлінної праці людини зі своєю пам'яттю, пропущеним через внутрішню цензуру, зрештою, досить висока. Письмова автобіографія становить своєрідне важливе джерело особового походження, оскільки, як правило, її пише особистість на підставі синтезування й упорядкування життєвих фактів і подій. Автобіографія як свого роду «персональний документ» і «персональний наратив» одночасно, становить суттєве інформативне джерело. Відомий дослідник біографічного

родився 2 серпня (14) 1872 р., і яку відтоді наводять подальші дослідники його творчості. У виявленому нами Свідоцтві про народження Степана Сірополка, що є основним вірогідним джерелом встановлення автентичних біографічних даних, міститься інша дата народження вченого. У документі, виданому на підставі даних Полтавської духовної консисторії, зазначено, що: «...у метричній книзі, що зберігається в архіві Консисторії Прилуцького повіту села Обичіва Михайлівської церкви за тисяча вісімсот сімдесят другий рік (1872) під номером 19 записано так: Серпня чотирнадцятого (14) числа у Обичівській поштовій станції Оглядач Онисим Іванов Сірополко та законна дружина його Марія Андріїва, обидва православного віросповідання, народився син Стефан. Охрестили 15 серпня, священник Стефан Верещагін із дяком Кирилом Дейнекою. Восприємниками були дворянин Василь Прокоф'єв Добровницький і Колезького секретаря Григорія Сребницького дружина Олександра Іванова» [28, арк. 4].

Проблема визначення дати народження особи як факту початку наукової біографії є дискусійною в українській біографістиці в контексті співвідношення старого та нового стилю проведення датування. Одночасне подання двох дат — за старим і за новим стилем літочислення дає змогу встановити число місяця та рік, коли насправді народилася людина, а також виявити помилки у наступних чи попередніх дослідників, щодо датування цього факту.

У нашому випадку, за даними метричної книги, Степан Онисимович Сірополко народився 14 серпня за старим стилем, або 26 серпня 1872 р. — за новим. Метрична книга, як документ, дала змогу уточнити дату народження досліджуваної нами особи.

Треба відзначити, що метричні книги суттєво поповнюють джерельну базу сучасної біографістики. Народження та хрещення дитини фіксувалося в метричній книзі одним записом, що свідчив про дві різні важливі події в житті людини — про факт її народження та про церковне здійснення Таїнства Хрещення. Духовна влада суворо стежила за правильністю та точністю здійснюваних записів і тому ці документи становлять основне джерело при визначенні дат народження, хрещення, а також смерті, оскільки записи в метричних книгах є основним вірогідним джерелом встановлення автентичних біографічних даних.

У Свідоцтві про народження Степана Сірополка зазначено, що місцем його народження є село Обичів, Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині — село Обичів, Прилуцького району Чернігівської області). Ця інформація співпадає з наведеною вченим у автобіографії.

жанру А. Момільяно, писав, що автобіографія — найбільш суб'єктивний (сповідальний) засіб самовираження людини в джерелі.

Здебільшого біографічні праці у відомостях про місце народження містять назви лише за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Натомість, наведення всіх назв населених пунктів і адміністративно-територіальної приналежності місця появи на світ особи дає змогу не лише уточнити назву населеного пункту на час народження людини, а й простежити зміни впродовж певного історичного періоду.

Серед біографічних відомостей визначної особистості важливими є дослідження не лише подій в індивідуальній біографії, а й вивчення походження, родинних взаємозв'язків. У цьому контексті слід зазначити, що батько Степана Сірополка Онисим Іванович Сірополко народився у 1840 р. і походив із полтавських міщан. Як засвідчує «Формулярний список про службу Помічника Почмейстера Роменської Поштової контори Колезького Секретаря Онисима Івановича Сірополка» від 25 травня 1885 р. він отримав домашнє виховання, у червні 1858 р. розпочав трудову діяльність на посаді поштаря Лубенської поштової контори, де його було затверджено на службу у поштовому відомстві на двадцять років [28, арк. 7]. Згодом у тому самому званні його переводили до Переяславської (1859) та Золотоноської (1861) Поштових контор. На початку березня 1867 р., коли Онисим Сірополко закінчив Золотоноське повітове училище, він отримав посаду доглядача спершу Обичівської, а згодом – Султанської та Бориспільської Поштових станцій. З 1877 по 1885 рр. Онисим Іванович працював помічником Почмейстера Хорольської Поштової контори, Лохвицьким Почмейстером, Помічником Пирятинського, а також Роменського Почмейстера. За вислугу років Указом Урядового Сенату від 19 грудня 1876 р. за № 142 отримав нижчий цивільний чин Колезького реєстратора з 18 грудня 1875 р. Для отримання чину Губернського секретаря потрібно було не менше трьох років прослужити в більш низькому чині, що й було характерним для О. І. Сірополка, який у серпні 1879 р. став Губернським секретарем зі старшинством. Одержання вищого чину потребувало перебування на державній службі ще три роки і Указом Урядового Сенату від 3 квітня 1883 р. за № 33 Онисим Сірополко став Колезьким секретарем зі старшинством [28, арк. 8 зв.], здобувши цивільний чин 10-го класу, що давав змогу обіймати нижчі керівні посади.

Враховуючи той факт, що «Формулярний список про службу Помічника Почмейстера Роменської Поштової контори Колезького Секретаря Онисима Івановича Сірополка» був укладений у 1885 р., коли йому виповнилось 45 років із метою «надання документу у навчальний заклад при улаштуванні його сина Георгія» [28, арк. 7 зв.], і те, що Степан використав цей самий до-

кумент у 1893 р., за вісім років після його укладання, при вступі до Імператорського Московського університету, можна припустити, що невдовзі по складанні формулярного списку про роботу батька, який успішно просувався по службі, того не стало. Як згадувала донька С. Сірополка, Олександра: «... тато С. Сірополка не жив довго, тому Степан від 4-ї класи гімназії мусів підробляти на життя: допомагав молодшим учням у науці. Вже в тому часі мав свою бібліотеку й позичав книжки своїм товаришам» [10].

Родина Онисима Сірополка була багаточисельною, разом із дружиною Марією Андріївною, вони мали п'ятеро синів: Михайла (30 вересня 1863 р., м. Золотоноша), Івана (15 квітня 1867 р., с. Обичів Прилуцького повіту), Георгія (5 січня 1869 р., с. Обичів Прилуцького повіту), Степана (2 серпня 1872 р., с. Обичів Прилуцького повіту), Василя (29 грудня 1879 р., м. Лохвиця) – та дві доньки: Марію (28 березня 1875 р., м. Бориспіль) і Антоніну³ (13 лютого 1877 р., м. Хорол)⁴ [28, арк. 8].

На юридичному факультеті Імператорського Московського університету, куди вступив на навчання С. Сірополко, провадили викладацьку та науково-дослідну роботу видатні вчені у галузі юриспруденції, політичної економії, статистики. Зокрема, римське право викладав ординарний професор, титулярний радник, доктор римського права П. Соколовський і професори В. Хвостов і А. Гусаков; громадянське право та громадянське судочинство – ординарний професор, титулярний радник, доктор цивільного права Є. Нефедьєв і екстраординарний професор, статський радник, магістр цивільного права Ю. Гамбаров, який у 1880–84 рр. працював доцентом Імператорського Новоросійського університету; торгове право та торгове судочинство – Є. Нефедьєв; кримінальне право та кримінальне судочинство – екстраординарний професор В. Легонін, ординарний професор, статський радник, доктор карного права Г. Колоколов і екстраординарний професор, статський радник, доктор карного права і громадський діяч М. Духовський; історію російського права – ординарний професор, статський радник, доктор державного права П. Мрочек-Дроздовський та ординарний професор, дійсний статський рад-

² Саме ця дата зазначена у документі.

³ Вийшла заміж за Миколу Равича [24.01(05.02) 1875, м. Золотоноша, Полтавська губ. (нині – Черкаська обл.) – 28.01.1949, м. Рогенсбург, ФРН] – лікаря, українського політичного діяча. Працював у лікарнях Полтавщини та Київщини, а з 1919 р. виїхав із родиною на Волинь як радник міністерства здоров'я та член Уряду УНР. З 1920 р. – на еміграції у Польщі, жили в Каліші й Тарнові. 1923 р. переїхали до ЧСР, згодом – на Закарпатську Україну, пізніше – повернулися до ЧСР, а з 1945 р. – у Німеччині.

⁴ Датування щодо народження дітей родини Онисима Сірополка подане за старим стилем.

ник, доктор цивільного права Д. Самоквасов, який походив із Чернігівської губернії та був відомим археологом, а також професор Д. Числов; державне право — ординарний професор, дійсний статський радник, доктор державного права О. Олексієв; міжнародне право — ординарний професор, дійсний статський радник, доктор міжнародного права, граф Л. Камаровський та професор В. Уляницький; поліційне право — ординарний професор, дійсний статський радник, доктор поліційного права, громадський діяч І. Тарасов, вихованець Університету Св. Володимира, в якому працював до 1889 р.; фінансове право — заслужений ординарний професор, таємний радник, доктор фінансового права І. Янжул, відомий економіст, який походив із Полтавської губернії та впродовж чверті століття обіймав кафедру фінансового права; церковне право — заслужений ординарний професор, таємний радник, доктор канонічного права О. Павлов, який був також професором церковного права у Імператорському Новоросійському університеті (80-ті рр. ХІХ ст.); політичну економію та статистику — ординарний професор, дійсний статський радник, доктор політичної економії О. Чупров, відомий економіст, громадський діяч, публіцист, улюбленець студентів, а також професор статистики та економіки Н. Каблуков і магістр політичної економії О. Мануїлов; енциклопедію права та історію філософії права — ординарні професори М. Зверєв, який пізніше став ректором Московського університету, а потім — помічником міністра народної освіти Російської імперії, та П. Новгородцев; богослів'я — заслужений ординарний професор, магістр богослів'я — протоієрей М. Єлеонський [13, 259; 7, 381].

Упродовж навчання в університеті С. О. Сірополко проживав на Чистопрудному бульварі у будинку потомственного почесного громадянина І. Кабанова [29, арк. 25]. Юнак не користувався стипендіями, а також іншими формами допомоги, що існували для матеріальної підтримки бідних студентів, про що свідчать його звернення до інспектора студентів Імператорського Московського університету впродовж 1893–95 рр., в одному з яких (23 серпня 1895 р.) зазначено: «Честь маю уклінно прохати Ваше Високородіє зробити необхідне розпорядження і видати мені посвідчення в тому, що я не користуюсь стипендіями, а також допомогою для представлення до Московської Опікунської Ради» [28, арк. 22]. Опікунська рада існувала як орган адміністративного керівництва імператорського московського Виховного будинку, його кредитних установ і благодійних закладів. В управлінні московської Опікунської ради були виховні будинки та сирітські притулки Росії, лікарні, лазарети, середні спеціальні навчальні заклади,

банки, земельні та фінансові пожертви різних осіб благодійним установам тощо. Ймовірно, що матеріальну підтримку для отримання вищої освіти Степан Сірополко мав від благодійних пожертв московської Опікунської ради, що надавала допомогу бідним студентам, до яких належав майбутній учений, втративши батька за кілька років до початку навчання в університеті. Як згадувала донька С. О. Сірополка Олександра, татко поїхав на навчання до Імператорського Московського університету саме тому, що дізнався, що там надавали матеріальну підтримку бідним студентам.

Справді, наприкінці ХІХ ст. у Російській імперії були апробовані різні форми матеріальної допомоги для молоді, що прагнула отримати вищу освіту. Крім Московської опікунської ради існували Товариства допомоги студентам Казанського, Харківського, Московського, С-Петербурзького університетів, що могли надавати допомогу не лише студентам, а й випускникам упродовж першого року їх самостійної роботи. Головними напрямками діяльності товариств допомоги студентам були: надання стипендій і внесення плати за навчання в університеті.

У «Справі № 264 Юридичної випробної Комісії про Сірополка Степана квітень–травень 1897 р.» містяться документи, потрібні для закінчення Імператорського Московського університету, зокрема, визначені «Правилами, вимогами та програмами випробовувань у комісії юридичній» [14, с. 4] для проведення іспиту: клопотання Степана Сірополка на ім'я її голови, в якому зазначено: «Подаючи при цьому фотографічну картку, випускне Університетське свідоцтво про зарахування восьми семестрів, свідоцтво про витримання півкурсowego випробування, свідоцтво університетської інспекції про поведінку та твір, що вимагається правилами, маю честь уклінно просити Ваше Превосходительство про допущення мене до випробування в Юридичній Комісії» [30, арк. 1]. У цьому самому документі йдеться про те, що замість квитанції про внесок на користь Юридичної випробувальної Комісії у розмірі двадцяти рублів (призначені для друкування дипломів, оплати екзаменаторів та інші витрати, пов'язані з проведенням іспитів), що, згідно правил, мав надати кожний випускник, С. О. Сірополко «подав клопотання до чину Попечителя про звільнення від внеску 20 р. на користь Випробної Комісії» [30, арк. 1], що свідчило про його незадовільне матеріальне становище.

Обов'язковий для кожного студента випускний письмовий твір на вибір із галузей римського, громадянського або кримінального права Степан Сірополко написав із курсу римського права, присвятивши роботу висвітленню проблеми реальних договорів [30, арк. 2]. Він охарактеризував їхні різновиди та здійснив аналіз кла-

сифікації документів. За трибальною системою оцінки письмових відповідей — «незадовільно», «задовільно» і «вельми задовільно» випускник отримав «задовільно».

С. О. Сірополко не випадково обрав для випускної роботи саме римське право, що називали «писаним розумом» і яке складало основи громадянського права багатьох країн світу. Як згадував М. Осоргін⁵: «...неможливо було з повною відповідальністю ставитися до російського права при наявності права римського, найважливішого предмету, який викладали професори Хвостов та Соколовський» [12, с. 478]. Характеризуючи В. Хвостова автор зазначав, що римське право вчили «назубок», а іспит «переживався», професор «був ядовитим і різав безжалісно» [12, с. 478]. Що ж до професора П. Соколовського, то студенти слухали лекції без нудьги і його не боялися: «слухали його не всі, та й він особливо не гнався за повною аудиторією» [12, с. 479]. Значний вплив на студентів мали лекції професора О. І. Чупрова, який ніколи не ставив незадовільні оцінки і якого колишні його вихованці називали «учителем життя» [8, с. XLII]. С. О. Сірополко у своїх спогадах про вчителя зазначав: «...кожний, хто хоч раз у житті чув або бачив О. І. Чупрова усвідомлював, що не існує у світі більш принадного звання і положення, як звання «людина». Не дивно, що лише одна згадка імені О. І. Чупрова викликає на обличчях багаточисельних його учнів і прихильників радісну усмішку: таким є чарівність ідеальної особистості О. І. Чупрова» [22, с. 244]. Згодом, аналізуючи праці О. І. Чупрова, зокрема з питань народної освіти, С. Сірополко відзначав, що: «немає жодної статті О. І., де б він не з'ясовував значення знань у справі покращання економічного життя» [24, с. 300]

У «Списку осіб, проекзаменованих у Юридичній випробній Комісії при Імператорському Московському Університеті у квітні – травні 1897 року» Степан Сірополко числився під № 263 серед вихованців вузу, які отримали диплом Другого ступеню [29, арк. 16], що давали випускникам, знання яких у переважній більшості предметів оцінювались як «задовільно». Для диплому Першого ступеню необхідно було, щоб сукупність знань випускника були визнані комісією «вельми задовільно» з римського, громадянського та кримінального права, а крім того, щоб із загальної кількості оцінок усного випробування половину становила така сама оцінка.

Під час випускних іспитів С. О. Сірополка Головою Юридичної випробної комісії як довіреною особою міністра освіти Російської імперії, яка діяла на підставі особливої інструкції та особистих сто-

⁵ Прозаїк, публіцист, критик, перекладач, один із визначних діячів російської еміграції, який в цей самий час навчався на юридичному факультеті Імператорського Московського університету.

сунків із міністерством, був відомий історик і юрист, доктор російської історії, ординарний професор історії російського права Університету Св. Володимира, член-кореспондент Імператорської Академії Наук М. Володимирський-Буданов. Присудження випускникам юридичного факультету Імператорського Московського університету 1897 р. дипломів відбулось 31 травня, а видача — 4 жовтня того самого року [29, арк. 16].

Після закінчення навчання Степан Сірополко працював помічником присяжного повіреного, згодом отримав звання присяжного повіреного.

Присяжним повіреним у Російській імперії називали адвоката на державній службі при окружному суді або судовій палаті. Процес формування зовсім нового незалежного правозахисного інституту присяжних повірених завершився в державі у 70-х рр. ХІХ ст., коли і розпочалася її активна діяльність у нових судах Російської імперії. Утворення адвокатури стало помітним явищем громадського життя країни. До роботи в адвокатурі прагнули люди, захоплені ідеями перетворення Росії, котрі сподівалися використувувати судову трибуну для критики існуючого ладу [16, с. 43]. Право на отримання звання присяжного повіреного мали тільки ті особи, які відповідали установленими в законі умовами. Присяжними повіреними могли бути особи, яким виповнилось 25 років, необхідними були також наявність вищої юридичної освіти та п'ять років судової практики на посаді чиновника судового відомства або помічника присяжного повіреного. Присяжний повірений у заяві про прийняття його в адвокатуру повинен був вказувати вибране ним місто для праці. Судові устами докладно регламентували права, обов'язки та відповідальність присяжних повірених. Адвокатуру звинувачували з приводу непомірних гонорарів присяжних повірених, оскільки норма винагороди за адвокатську працю була досить значною. Діяльність присяжних повірених зосереджувалася в одному окрузі, згідно закону вони повинні були вибирати місце проживання в одному із міст округу тієї судової палати, до якої були приписані. Тільки в межах цього округу вони могли бути задіяні у всіх судових справах.

Ймовірно, адвокатський хліб давався С. О. Сірополку важко. За спогадами його доньки: «...та праця не відповідала його характеру, хоч на процесах дуже вдало захищав своїх клієнтів і дехто навіть пророкував велику кар'єру, він покинув цю працю» [10]. Деякий час служив у статистичному бюро Московського губернського земства, а згодом переїхав до Тули, де обіймав посаду секретаря комісії з народної освіти Тульського губернського зем-

ства. Тут він співробітничав із тульським поміщиком, який працював у судових і земських органах Тульської губернії, відомим земським діячем, головою Тульської губернської земської управи князем Георгієм Євгеновичем Львовим, якого у лютому–березні 1906 р. було обрано до Першої Держаної думи, а згодом він став видатним російським громадським і політичним діячем.

Із 1899 р. С. Сірополко починає співробітничати з російською громадсько-політичною газетою «Русскія Ведомости», що була друкованим органом ліберальної московської професури та земських діячів, як постійний кореспондент з Тули, а потім — із Нижнього Новгорода [15, с. 172]. У 1901 р. з'являється його перша бібліологічна праця у вигляді систематичного бібліографічного покажчика літератури з селянського питання, в укладанні якого він брав участь. На жаль, виявити це видання не вдалося, але інформація про нього міститься у листі Степана Сірополка до Миколи Петровича Дружиніна⁶ від 17 січня 1911 р.:

«Многоуважаемый Николай Петрович!

На днях выйdet в свет очень хорошая брошюра об освобождении крестьян, составленная Виноградским «Крепостное право». Цена 5 к. По выходе я пришлю ее Вам для ознакомления.

Ваши книги я включил в списки, которые мне приходится составлять для библиотек. Вашей книги в публикации «Право» я не знаю; [нерозб.] не откажите ее прислать.

Не знаю есть ли у Вас «Систематический указатель литературы по крестьянскому вопросу», в составлении которого я принимал ближайшее участие. Сейчас это издание разошлось. Если у вас нет этого указателя, то я вышлю его Вам. Указатель, конечно, старый так как публиковался в 1901 году. Искренне уважающий Вас — Ст. Серополко — подпись » [5].

Працюючи на посаді секретаря комісії з народної освіти Тульської губернської земської управи, С. О. Сірополко приділяв увагу поширенню спеціальних знань серед народу, зокрема популяризації «Правил про народні читання з медицини, гігієни, ветеринарії та тваринництву», затверджених міністерством внутрішніх справ 10 серпня 1901 р. У своїй доповіді «До питання про лікарсько-санітарний нагляд за школами у Тульській губернії», виголошеній 15 червня 1902 р. на VIII-му з'їзді земських лікарів губернії, що вийшла друком, він наголосив, що «Правила про народні читання з медицини, гігієни, ветеринарії та тваринництву» дають змогу лікарям здійснювати читання по рукописних текстах або поширювати медичні знання згідно програм, затверджених губернським лікарським інспектором [19, с. 11]. Він виступив із пропозицією: «...по-

⁶ Юрист, журналіст, громадський діяч, видавець газети «Голос» у м. Ярославлі (1909–15).

пуляризувати гігієнічні знання серед народу шляхом влаштування лікарями народних читань з медицини та гігієни, а також через продаж популярних брошур з цих предметів у земських амбулаторіях, для чого просити Губернську Земську управу дозволити лікарям комісійний продаж брошур з губернського земського книжкового складу» [19, с. 11].

Слід згадати також підготовлений у цей час С. О. Сірополком за дорученням Тульської губернської земської управи «Короткий огляд тридцятип'ятирічної діяльності Тульського Губернського Земства в галузі народної освіти», в якому він відзначив основні напрями діяльності земства за означений період, зосередивши увагу на діяльності від 1896 р., коли спостерігалась активізація праці в галузі освіти, певною мірою зумовлена відкриттям відділу народної освіти при губернській земській управі. Зокрема, він зазначав, що губернські земські збори у лютому 1898 р. із метою підвищення виховного та освітнього рівня вчителів прийняли пропозицію про необхідність проведення щорічних педагогічних курсів, а також про відкриття навчально-педагогічної бібліотеки, укомплектованої в межах каталогів, схвалених Святим Синодом і Міністерством народної освіти Російської імперії [18, с. 8–9]. С. О. Сірополко відзначив як позитивне в організації позашкільної освітньої діяльності Тульського губернського земства відкриття навчально-педагогічного музею, до складу якого ввійшли також зразкові учительська й учнівська бібліотеки та навчальні посібники для наочного викладання у початкових училищах [18, с. 10]. На його думку, оскільки бібліотеки як інформаційні та культурно-освітні заклади забезпечують доступ до нових знань, це сприяло більш повному задоволенню потреби у них учителів і учнів.

Як важливу подію в організації позашкільної освіти Степан Сірополко відзначив відкриття у червні 1901 р. у Тулі губернського земського книжкового складу, в організації якого брав участь і завданням якого було наблизити книгу до населення, постачати повітові земства Тульської губернії книжками та підручниками, на які державні та громадські установи мали знижку до 15% від їх вартості, а приватні особи – 10% [18, с. 10]. С. О. Сірополко також відзначив, що з цього складу за період із червня 1901 р. по травень 1902 р. отримали книжки 54 шкільних, 2 учительських, 5 бібліотек і безоплатних бібліотек-читалень та 2 громадські бібліотеки Тульської губернії [18, с. 12], що свідчило про розвиток мережі земських книгозбірень губернії. Участь губернського земства в організації бібліотек, їх фінансування сприяло збільшенню кількості шкільних і народних бібліотек-читалень, що дало

змогу населенню користуватися їх фондами, розширювати та поглиблювати освіту та загальний розвиток. Наведена класифікація земських бібліотек свідчить про спробу С. О. Сірополка до їх систематизації як важливих установ мережі позашкільної освіти.

Беручи участь у роботі Першої земської виставки з народної освіти, що відбувалася 23–30 червня 1902 р. у м. Курськ і була організована заходами Курського губернського земства, Степан Сірополко серед інших документів, підготовлених до цього заходу, представив також зразковий каталог для учительських бібліотек, підготовлений комісією з народної освіти Тульського губернського земства [21, с. 2]. Він зробив докладний аналіз різних напрямів освітньої діяльності земств, зазначаючи, що ті губернії мають високі результати в галузі поширення грамотності серед народу, в яких губернське земство допомагає повітовим земствам або заповнює їх роботу в цій галузі.

На початку листопада 1902 р. С. О. Сірополко, як делегат Тульського Товариства взаємної допомоги учителям, бере участь у роботі Першого Всеросійського з'їзду представників Товариств допомоги особам учительського звання, що проходив у Москві під час різдв'яних канікул 1902/3 навчального року. У доповіді «Про заходи забезпечення шкіл добре підготовленим учительським персоналом» він серед інших порушив проблему організації земських учительських бібліотек, зазначаючи, що від цього залежить, насамперед, підвищення освітнього рівня учителів, а також на це спрямовувалось і належне забезпечення їх загальноосвітніми та спеціальними періодичними виданнями [20, с. 7]. Торкаючись питання комплектування цього типу книгозбірень, автор наголосив на зайвій регламентації надходження книжок до учительських бібліотек, зумовленій необхідністю особливого «схвалення» Ученим Комітетом Міністерства народної освіти Російської імперії всіх видань, допущених в учительські бібліотеки. Варто зазначити, що з 1888 р. Учений Комітет згаданого міністерства складав і видавав списки дозволених книжок (зразкові каталоги), згідно яких тільки і могли комплектуватися фонди всіх народних бібліотек Російської імперії, зокрема й учительських, і шкільних, а виключення складали лише бібліотеки духовного відомства [11, с. 10]. Те, що списки дозволених книг, допущених Комітетом до народних бібліотек, були надзвичайно обмеженими, засвідчують відомості Тульського губернського земства: із усіх існуючих на кінець 1890 р. назв книжок для бібліотек були доступними тільки 3–3,5 %, а періодичних видань — 17 % [4, с. 551]. Таким чином Степан Сірополко привернув увагу до посиленої цензури бібліотечних фондів зем-

ських учительських бібліотек, що давала змогу комплектувати їхні фонди лише книгами, зазначеними у спеціальних каталогах, схвалених відповідною державною структурою. Суворая цензура земських учительських бібліотек проіснувала до 1905 р. [3, с. 127]. Поглибленню знань учителів, на думку С. О. Сірополка, сприяло б зняття хоча б часткових обмежень щодо доступу книг в учительські бібліотеки, тому він запропонував у своїй доповіді: «...порушити клопотання перед Міністерством Народної Освіти про допущення в учительські бібліотеки книжок, дозволених для публічних бібліотек та громадських читалень» [20, с. 15]. Щодо фондів публічних бібліотек, то цензурні заборони також існували, але у порівнянні з учительськими бібліотеками вони були більш ліберальними. Пропозиції С. О. Сірополка та інших земських просвітніх діячів сприяли тому, що згодом, у 1906 р. міністром народної освіти І. І. Толстим були видані нові правила, у відповідності з якими народні бібліотеки будували свою роботу згідно правил про публічні бібліотеки, що послабило цензурні утиски й уможливило комплектування їх фондів різноманітною літературою.

Упродовж 1904 р. Степан Сірополко брав активну участь у роботі Тульського товариства взаємної допомоги вчителів, діяльність якого спрямовувалася на покращення загальноосвітньої діяльності та духовного життя вчителів. З метою вивчення інформаційного забезпечення вчителів він провів своєрідне анкетування в усіх земських школах Тульської губернії, результати якого оприлюднив у доповіді 23 травня 1904 р. «Положення вчителів в земських школах Тульської губернії», де зокрема відзначив незадовільне його становище, відсутність так необхідних учительських бібліотек і прагнення Тульського губернського земства забезпечити кожен школу передплатними загальноосвітніми або педагогічними журналами [23, с. 9]. Він порушив проблему розвитку мережі земських учительських бібліотек, діяльність яких спрямовувалася на формування інформаційних запитів учителів, які, в свою чергу, сприяли поширенню просвіти серед народу. В різних земствах Російської імперії потреби вчителів у нових виданнях задовольнялися за рахунок передплати, що здійснювалася по різному, але головними її формами були: повна оплата якого-небудь конкретного періодичного видання, необхідного для вчителя, або ж оплата частини його вартості. Такі засоби поширення друкованих видань розповсюджувалися не тільки на періодику, а й на книги, на видання з різних галузей знань, а також спеціальні праці, присвячені народній освіті [1, с. 9]. Існувала практика, коли земство асигну-

вало вчителям необхідну суму для передплати періодичних видань або встановлювало 50% знижку з номінальних цін при купівлі книжок учителями в земських книжкових складах. Степан Сірополко запропонував: «...влаштувати учительські бібліотеки при повітових земських управах для безоплатної доставки книжок учителям за допомогою земської пошти, розсильних; або з оплатою певної частини їх вартості» [23, с. 18], а також виписувати на кошти земства загальні та спеціальні педагогічні періодичні видання. Фактично він прагнув запровадити принцип загальнодоступності та безоплатності для вчителів при користуванні земськими учительськими бібліотеками, що, в свою чергу, сприяли змістовному інформаційному забезпеченню освітян.

Він продовжував удосконалювати свої знання в галузі бібліографії, беручи участь у складанні бібліографічного покажчика «Краткий указатель литературы по крестьянскому вопросу» (Тула, 1904), підготовленого комісією при Тульській громадській бібліотеці [17, с. 302].

У доповіді «Правовий стан учителів у навчальних училищах Тульської губернії», виголошеній С. О. Сірополком у травні 1905 р. на засіданні Тульського товариства взаємної допомоги учителям, він повернувся до проблеми скасування цензурних обмежень щодо читання учителів, яке підпорядковувалось особливому каталогу Міністерства народної освіти, зазначивши, що ці бюрократичні заборони перешкоджають покращенню правового стану учителів [25, с. 69]. Звуження читацьких потреб засобами цензури на друковані видання було характерним для організації роботи всіх земських бібліотек, що значною мірою перешкоджало поширенню освіти серед народу.

Активну просвітницьку діяльність цього періоду загальмував арешт Степана Сірополка наприкінці 1905 р. У справі «Листування Прокурора Московської судової палати» під грифом «Таємно» міститься копія телеграми від 20 січня 1906 р. на ім'я Міністра юстиції від Голови Ради присяжних повірених Московського округу, де зазначено, що: «...на підставі надійшовшої до Ради присяжних повірених Московського округу заяви затримані в адміністративному порядку і утримуються під вартою більше місяця присяжні повірені та помічники присяжних повірених» [27, арк. 208.]. Серед 14 осіб зустрічаємо і прізвище Степана Сірополка. Оскільки була небезпека для здоров'я ув'язнених і «...значні утруднення для їх клієнтів, а також неправильності зверхтермінового ув'язнення в адміністративному порядку, рада має честь просити прийняти заходи щодо їх звільнення, або щодо порушення відповідного судового пересліду-

вання, якщо для того будуть підстави» [27, арк. 208]. У представленні Прокурора Тульського окружного суду від 6 лютого 1906 р. на ім'я Прокурора Московської судової палати з приводу арешту С. О. Сірополка зазначено, що: «...за відомостями виключно агентурного порядку Степан Сірополко був членом Тульського комітету партії соціалістів-революціонерів, але яких-небудь фактичних даних, що підтверджують ці свідчення Начальник Жандармського управління не має» [27, арк. 220]. Через відсутність достатніх підстав щодо порушення справи присяжного повіреного Степана Сірополка, його питання було вирішене в адміністративному порядку [27, арк. 220 зв.]. Про його арешт і перебування у тульській в'язниці впродовж двох із половиною місяців повідомлялось у періодичній пресі [15, с. 172].

Партія соціалістів-революціонерів (есерів), до якої міг належати С. Сірополко, утворилася в результаті об'єднання різних народницьких кружків і груп у кінці 1901 – на початку 1902 рр., та організаційне оформлення відбулося на 1-му з'їзді, що проходив у кінці грудня 1905 – на початку січня 1906 р., коли було прийнято програму партії та Тимчасовий організаційний статут. Членами партії були переважно інтелігенція, студенти та службовці. Програма есерів полягала у поваленні самодержавства та встановленні демократичної республіки, автономії областей на федеративних засадах, широкому застосуванні федеративних стосунків між окремими національностями, визнанні за ними безумовного права на самовизначення, запровадженні рідної мови у всіх місцевих громадських і державних установах, загальному виборчому праві без відмінностей статі, релігії та національності, безоплатній освіті, відокремленні церкви від держави та свободі віросповідань, свободі слова, друку, зборів, недоторканності особи та житла, знищенні постійної армії, заміні її «народною міліцією», запровадженні восьмигодинного робочого дня, скасуванні податків, встановленні прогресивного податку на прибуток підприємців. Центральне місце в програмі есерів належало аграрному питанню, вони вимагали скасувати приватну власність на землю.

Отже, С. О. Сірополка було заарештовано саме в час проведення першого з'їзду партії есерів, але проти нього не було порушено відповідного судового переслідування та було звільнено з під варті.

Водночас, у публічних виступах і публікаціях Степана Сірополка, зокрема, у доповіді «Правовий стан учителів у навчальних училищах Тульської губернії», опублікованій у журналі «Саратовская земская неделя» (травень, 1905 р.), зустрічаються думки, співзвучні з окремими положеннями програми

есерів, зокрема, він висловив міркування про те, що доля народної освіти та покращення правового стану учителів безпосередньо пов'язані зі «...встановленням для всіх громадян Росії свободи особистості, слова, друку, зібрань, союзів, пересування, недоторканності особистості і житла, а також рівних прав для всіх національних мов» [25, с. 71]. Отже, він поділяв погляди есерів на завоювання демократичних прав, що дали б змогу людям, зокрема й учителям, задовольняти свої політичні, соціальні, національні та духовні потреби, відстоювати громадянську свободу.

За спогадами доньки С. Сірополка Олександри, формальною причиною арешту її тата послужив той факт, що він на одному з заводів Тули створив «хор «работников оружейного завода», у репертуарі якого були українські пісні і солісткою в якому була Ніна, дружина С. Сірополка [10]. Як зазначала О. Сірополко: «... співали українські пісні і мали три концерта з великим успіхом, але далі губернатор заборонив, бо, мовляв, «этот волосатый с подпевками ведет революционную пропаганду». Моя мама оповідала, що в літі з відчинених вікон було чути пісню «Зелений барвіночку, стелися низенько...» [10]. Виступи колективу були заборонені, а організатора звинуватили в антиурядовій діяльності, заарештовано й ув'язнено на кілька місяців. «У березні 12(25).03.1906, коли я народилася, татка пустили на один день на «чесне слово» додому, щоб маму і мене привітати. За деякий час татка випустили, але за умовою, що вийде за кордон. На щастя, князь [Г. Є.] Львов вихлопотав, щоб татка залишили в Росії. Ми всі переїхали до Нижнього Новгороду, де народився у 1908 році (08(21).01. – Т. К.) мій третій брат Степан» [10].

У Нижньому-Новгороді, де після ув'язнення оселився С. Сірополко з родиною, він довго не міг знайти роботу, за ним було встановлено нагляд, як зазначала О. Сірополко: «...служниця приходила уночі і казала мамі: «Барыня, опять пришли с обыском» [10]. Ув'язнення С. О. Сірополка загальмувало на певний час його наукову діяльність, про що свідчить бібліографія його праць.

Отже, у московсько-тульський (1893–1907) період свого життя Степан Сірополко здобув вищу освіту, отримав звання присяжного повіреного, а також здійснював практичну роботу в галузі розбудови освіти та бібліотечної справи, став відомим земським просвітянином і громадсько-політичним діячем.

Він залишив адвокатську кар'єру та розпочав просвітницьку діяльність, коли у колах інтелігенції була популярною й усвідомленою ідея необхідності просвіти народу. Крім активної участі у розвитку системи народних шкіл і училищ, інтелігенція сприяла

піднесенню системи позашкільної освіти та просвіті народу. У європейській Росії цю функцію взяли на себе земства. Земську інтелігенцію представляли «особи демократично налаштовані і просякнуті щирим бажанням принести користь населенню» [2, с. 37]. У самому народному середовищі також усвідомлювалася необхідність освіти та просвіти, відтак, спостерігалась обопільність прагнень інтелігенції та народу, обґрунтованість та узгодженість просвітньої діяльності. На зламі століть земська інтелігенція сприяла виділенню коштів на розвиток і підтримку сфери народної освіти, брала активну участь у розвитку системи позашкільної освіти шляхом улаштування публічних лекцій і читань для народу, влаштування народних бібліотек-читалень. Діяльність щодо просвіти народу земська інтелігенція починала розуміти як необхідну та притаманну їй функцію. Представники інтелігенції усвідомлювали, що, якщо вони прагнуть «...надати хоч мало-мальський значний вплив на темну народну масу, то необхідно створити собі цілу армію помічників із самого народу... інтелігентна людина дуже дорого обійшлася суспільству, щоб задовольнитися однією особистою допомогою: бути тільки учителем, лікарем, земцем — він не повинен забувати що до його обов'язків належить бути одухотворяючим початком цих тисяч» [6, с. 202], тільки таким чином «інтелігенція може боротися з одним із головних зол нашого народного життя — неучтвом» [6, с. 203].

Діяльність Степана Сірополка на посаді завідуючого відділу народної освіти Тульського губернського земства допомагала формуванню його як земського просвітнього діяча, який розробляв і впроваджував практичні та теоретичні засади організації земської позашкільної освіти, сприяючи розвиткові мережі земських бібліотек, книжкових складів, учительських бібліотек, народних читань. Він розглядав бібліотеки як важливі складові мережі закладів позашкільної освіти. Практична робота спрямовувалася на виділення коштів для розвитку та підтримки просвіти народу, на активну участь у розбудові системи закладів позашкільної освіти. Він усвідомлював потреби селянства в загальній і спеціальній освіченості та можливості її отримання через мережу бібліотек, заснованих та утримуваних земствами. Земські учительські бібліотеки, земські книжкові склади, в організації яких брав безпосередню участь С. О. Сірополко, сприяли покращенню інформаційного забезпечення учителів, які здійснювали просвітницьку роботу серед широких верств населення. Утворенні на початку ХХ ст. районні учительські бібліотеки, що були прикріплені до земських шкіл і розташовувались у великих місцевих центрах, розширювали мережу земських книгозбірень і по-

кращували книгозабезпеченість учителів, чому значною мірою сприяла його праця по просвіті народу за допомогою книжок і бібліотек, що була функціонально притаманною представникам інтелігенції, зорієнтованої на конкретну громадсько-перетворюючу діяльність.

У московсько-тульський період діяльності С. Сірополка відбулося його формування як бібліотекознавця, оскільки у публікаціях, виступах і доповідях він актуалізував проблему розвитку мережі земських бібліотек, спробував подати їх типологію. Особливу увагу приділив визначенню соціальних функцій земських учительських бібліотек, виокремивши серед них інформаційну та освітньо-культурну. Він також торкнувся ідеологічної функції бібліотек у контексті бібліотечної цензури, характеризуючи її негативний вплив не лише на формування бібліотечних фондів, підготовку бібліотечних працівників, а й на гальмування загальноосвітнього розвитку громадян, порушення їх права на отримання необхідної інформації.

Бібліографічні покажчики літератури, присвячені селянському питанню, в укладанні яких брав участь С. Сірополко, можна вважати першими його працями в галузі бібліографії, що свідчили про становлення його як бібліографа.

1. *Абрамов, К. И.* Земские библиотеки в России [Текст] / К. И. Абрамов // История библиотек. – СПб., 1999. – Вып. 2. – С. 8–25.
2. *Белоконский, И. П.* Земское движение [Текст] / И. П. Белоконский. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1914.
3. *Блюм, А. В.* Система правительственной регламентации круга народного чтения во второй половине XIX в. [Текст] / А. В. Блюм // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. : сб. науч. тр. – Л., 1983. – С. 125–133.
4. *Веселовский, Б. Б.* История земств за сорок лет [Текст] / Б. Б. Веселовский. – СПб. : О. М. Попова, 1909. – Т. 1. – 724 с.
5. ВР РНБ. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 1882.
6. Вопросы русской общественной жизни [Текст] // Мир Божий. – 1894. – № 4.
7. История Московского университета [Текст] : в 2-х т. – М. : МГУ им. Ломоносова, 1955. – Т. 1. – 564 с.
8. *Каблуков, Н.* Олександр Іванович Чупров [Текст] : биограф. очерк / Н. Каблуков // Чупров А. И. Ученые труды в издании Императорского Московского университета : в 4 ч. – М., 1910. – Вып. 1. – Т. 1, 2. – С. 415–445.
9. *Ківшар, Т.* Культурно-просвітня та наукова діяльність Степана Сірополка у 1921–1924 рр. [Текст] / Таїсія Ківшар // Перші книгознавчі читання : зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 123–132.
10. Лист О. Сірополко до автора статті від 28 грудня 1992 р. – Зберігається у автора.

11. *Матвеев, М. Ю.* Земские народные библиотеки в дореволюционной России : становление и развитие [Текст] / М. Ю. Матвеев // История библиотек : исследования, материалы, документы / сост. : И. Г. Матвеева, Б. Ф. Володин. – СПб., 2000. – Вып. 3. – С. 9–27.
12. Московский университет в судьбах русских писателей и журналистов [Текст] : Воспоминания. Дневники. Письма. Статьи. Речи. – М., 2005. – 708 с.
13. Отчет о состоянии и действиях Императорского Московского университета за 1897 год [Текст]. – М., 1899.
14. Правила, требования и программы испытаний в комиссии юридической [Текст]. – СПб., 1890.
15. Русские ведомости. 1863–1913 [Текст] : сб. статей. – М., 1913.
16. *Сергеев, В. И.* Проблемы становления российской адвокатуры в историческом контексте судебных реформ XIX и XXI веков [Текст] : (Российская адвокатура и судебная система на рубеже столетий) / В. И. Сергеев // Рос. судья. – 2001. – № 11. – С. 42–44.
17. *Серополко, С.* [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Педагогический листок. – 1910. – Кн. 4. – С. 301–302. – Рец. на кн. : Указатель книг по истории и общественным вопросам / под ред. : Н. А. Гредескула, С. Ф. Знаменского, С. А. Князькова. – СПб. : Изд. Подвижного музея ; Тип. М. А. Александрова. – 1910. – 626 с.
18. *Серополко, С.* Краткий обзор тридцатипятилетней деятельности Тульского Губернского Земства в области народного образования [Текст] / С. Серополко. – Тула, 1902. – 12 с.
19. *Серополко, С.* К вопросу о врачебно-санитарном надзоре за школами в Тульской губернии [Текст] / С. Серополко // Протокол заседаний VIII съезда земских врачей Тульской губернии. – Тула, 1902. – С. 11.
20. *Серополко, С.* О мерах обеспечения школ хорошо подготовленным учительским персоналом [Текст] / О. С. Серополко // Сб. докладов съезда представителей Обществ вспомоществования лицам учительского звания 1902/3 уч. г. – М., 1902. – 15 с.
21. *Серополко, С.* Отчет о командировке на курскую выставку по народному образованию [Текст] / С. Серополко. – Тула, 1902. – 9 с.
22. *Серополко, С.* Памяти А. И. Чупрова [Текст] / С. Серополко // Педагогический листок. – 1908. – Кн. 4. – С. 241–245.
23. *Серополко, С.* Положение учащихся в земских школах Тульской губернии [Текст] / С. Серополко. – Тула, 1904. – 19 с.
24. *Серополко, С.* Посмертное издание трудов А. И. Чупрова [Текст] / С. Серополко // Педагогический листок. – 1909. – Кн. 4. – С. 296–301.
25. *Серополко, С.* Правовое положение учащихся в начальных училищах Тульской губернии [Текст] / С. Серополко // Саратовская земская неделя. – 1905. – № 5. – С. 66–71.
26. *Сірополко, С.* Історія освіти в Україні [Текст] / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 911 с.
27. ЦІАМ. – Ф. 131. – Оп. 70. – Спр. 2246. – Арк. 207–208.
28. ЦІАМ. – Ф. 418. – Оп. 307. – Спр. 807.

29. ЦІАМ. – Ф. 418. – Оп. 463. – Спр. 86.
30. ЦІАМ. – Ф. 418. – Оп. 77. – Спр. 2287.

Ківшар Т. І. Становлення Степана Сірополка як бібліотекознавця.

Ключові слова: Сірополко Степан Онисимович, бібліотека, бібліотекознавство, громадсько-політична діяльність, земська діяльність.

Висвітлює недосліджену сторінку наукової біографії видатного українського вченого, громадського та політичного діяча Степана Онисимовича Сірополка (1872–1959), пов'язану з початковим етапом його життєвого та творчого шляху, що дало змогу виділити в ній прилуцький і московсько-тульський періоди. Залучення архівних документів сприяло введенню до наукового обігу відомостей про гімназійні та студентські роки С. Сірополка, коли формувалося його світобачення, а також про початок його трудової та наукової діяльності. У досліджуваній період С. Сірополко здобув середню та вищу освіту, отримав звання присяжного повіреного, здійснював практичну роботу в галузі розбудови освіти та бібліотечної справи, став відомим земським просвітянином та громадсько-політичним діячем. Відбулося його формування як бібліотекознавця, оскільки він не лише актуалізував проблему розвитку мережі земських бібліотек у публікаціях, виступах і доповідях, а й спробував подати їх типологію, визначити соціальні функції земських учительських бібліотек, виокремивши інформаційну, освітньо-культурну та ідеологічну. С. Сірополко справедливо розглядав бібліотеки як важливу складову мережі закладів позашкільної освіти. Водночас проходило становлення його як бібліографа.

Kivshar T. I. Establishment of Stepan Siropolko as a library scientist.

Key words: Siropolko Stepan Onysymovych, library, library science, social and political activity, zemska activity.

Featured never researched before part of the scientific biography of prominent Ukrainian scientist, social and political figure Stepan Onysymovych Siropolko (1872-1959), covered the beginning stage of his life and professional activity, which highlighted two periods of his lifetime: Prilytskyi and Moskovsko-Tulskyi . Research of archival documents provided information about gymnasium and student years of S. Siropolko, when his views were shaping, and also information about his first jobs and scientific research was given. During the researched period S. Siropolko got secondary and high education, received the title of barrister, performed practical work in education and library activities promoting, he became famous zemskyi prosvityanin (educator) and political and social figure. His establishment as a library scientist was taking place at that time, he did not only open discussion about development

of zemskiy libraries network in his publications, presentations and reports, but also tried to come up with library types, define social functions of zemskiy libraries, separating information, educational, cultural and ideological functions. S. Siropolko looked at the libraries as an important part of after school education. Simultaneously he was establishing himself as a bibliographer.

Кившар Т. И. Становление Степана Серополка как библиотековеда.

Ключевые слова: Серополко Степан Онисимович, библиотека, библиотековедение, общественно-политическая деятельность, земская деятельность.

Освещает неисследованную страницу научной биографии выдающегося украинского ученого, общественного и политического деятеля Степана Онисимовича Серополка (1872–1959), связанную с начальным этапом его жизненного и творческого пути, что дало возможность выделить в ней прилуцкий и московско-гульский периоды. Привлечение архивных документов способствовало введению в научный оборот сведений о гимназических и студенческих годах С. Серополка, когда формировалось его миропонимание, а также о начале его трудовой и научной деятельности. В исследуемый период С. Серополко получил среднее и высшее образование, звание присяжного поверенного, осуществлял практическую работу в отрасли образования и библиотечного дела, стал известным земским просветителем и общественно-политическим деятелем. Состоялось его формирование как библиотековеда, поскольку он не только актуализировал проблему развития сети земских библиотек в публикациях, выступлениях и докладах, но и попробовал подать их типологию, определить социальные функции земских учительских библиотек, выделив информационную, образовательно-культурную и идеологическую. С. Серополко справедливо рассматривал библиотеки как важную составляющую сети заведений внешкольного образования. В это же время проходило его становление как библиографа.

*Людмила Іванівна КУЗЬМЕНКО,
провідний археограф Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
кандидат історичних наук (Київ)*

ВІКТОР ДОМАНИЦЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Розкрито основні віхи біографії Віктора Миколайовича Доманицького (24.01.1893–24.03.1962) – громадського діяча, вченого-агронома, соціолога, кооператора, професора Української господарської академії у Подебрадах, ректора Українського технічно-господарського інституту в Регенсбурзі. Висвітлено його перебування з 1922 р. на еміграції у Німеччині, пізніше – Чехословаччині, США, педагогічну та публіцистичну діяльність.

Ключові слова: Доманицький Віктор Миколайович, український національний рух, українська еміграція, Українська господарська академія в Подебрадах, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі.

The publication defines the main landmarks of the biography of Viktor Mykolayovych Domanytskyi (January 24, 1893 – March 24, 1962) – a public figure, agronomist scientist, sociologist, cooperator, professor of Ukrainian Economic Academy at Podyebrady, rector of Ukrainian Technical and Economic Institute at Regensburg. It describes his stay as an emigrant in Germany from 1922, later – in Czechoslovakia and the USA, his pedagogic and publication activity.

Key words: Viktor Mykolayovych Domanytskyi, Ukrainian national movement, Ukrainian emigration, Ukrainian Economic Academy at Podyebrady, Ukrainian Technical and Economic Institute at Regensburg.

Раскрыты основные вехи биографии Виктора Николаевича Доманицкого (24.01.1893–24.03.1962) – общественного деятеля, ученого-агронома, социолога, кооператора, профессора Украинской хозяйственной академии в Подебрадах, ректора Украинского технико-хозяйственного института в Регенсбурге. Освещены его пребывание с 1922 г. в эмиграции в Германии, позже – Чехословакии, США, педагогическая и публицистическая деятельность.

Ключевые слова: Доманицкий Виктор Николаевич, украинское национальное движение, украинская эмиграция, Украинская хозяйственная академия в Подебрадах, Украинский технико-хозяйственный институт в Регенсбурге.

У розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки. Через аналіз їхнього життя та діяльності можна реконструювати правдиву картину суспільного життя. Звідси – інтерес істориків до вивчення

життєпису громадсько-політичних і культурних діячів, зокрема й Віктора Доманицького.

Віктор Миколайович Доманицький (24.01.1893–24.03.1962) – учений-агроном, соціолог, етнолог, кооператор, громадський діяч, брат відомого українського вченого, історика, кооператора, громадського діяча Василя Доманицького. Початкову освіту отримав у Колодистській церковно-приходській школі в 1901–02 рр. У десять років став учнем Першої Олександрійської гімназії в Києві (1902–11) [9, арк. 67]. У вищих класах гімназії виявляв інтерес до мистецтва, закінчив курс малювання у проф. Рябчевського, однорічний курс дикції і декламації визначного актора П. Матковського. У 1908–11 рр. був активним членом драматичного гуртка. Ці, на перший погляд, другорядні знання допомогли у його пізнішій праці в галузі суспільної агрономії та сприяли завоюванню уваги та інтересу до нього з боку слухача. Згідно зі словами проф. О. Архимовича, разом із яким Віктор Доманицький пройшов гімназійні та університетські студії, «він відзначався волелюбністю та почуттям особистої гідності, свого національного походження ніколи не приховував», а також «надзвичайним розмахом організаційних планів і невсипущою енергією» [4; 9, арк. 89].

Восени 1911 р. В. М. Доманицький вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира і закінчив його у 1915 р., склавши державні іспити та отримавши диплом другого ступеня. На вибір факультету тільки частково вплинула зацікавленість Віктора Миколайовича предметом, бо насправді у нього вже тоді були ширші, суспільного масштабу зацікавлення. Але як наймолодший син, В. М. Доманицький мусив взяти на себе адміністрацію досить великого родинного маєтку і природничі студії давали йому добру теоретичну базу для практичної праці. І справді, від самого початку набуті знання він застосовував для вирішення своїх господарчих проблем. Був активним членом студентського гуртка дослідників природи.

У роки Першої світової війни В. Доманицький був мобілізований і служив офіцером-фортифікатором у штабі російського Балтійського флоту. Лише у 1917 р. зміг повернутися в Україну, активно включився у суспільно-політичне життя. Був членом української дипломатичної делегації УНР, що вела переговори з російським урядом.

У 1918–20 рр. Віктор Доманицький займався справами розвитку української кооперації. Спершу це була праця в Українському народному кооперативному банку у Києві («Українбанку»), директором якого був його брат Платон. Віктор мав посаду секретаря товарного відділу та був керівником підвідділу хіміч-

них фабрикатів. У серпні 1918 р. він перейшов працювати до Центрального союзу українських кооперативів «Централ» у Києві як секретар правління та керівник агрокультурного підвідділу. У липні 1920 р. був обраний керівником агрокультурного підвідділу «Централу» [9, арк. 67].

1920–21 рр. відкрили для В. М. Доманицького нові можливості. Восени 1920 р. Сільськогосподарський науковий комітет України запропонував йому очолити Бюро фабрикатів землеудобрінь при секції ґрунтознавства, яку очолював проф. Т. Г. Мохов, на той час ще молодий науковець, а згодом визначний учений — спеціаліст із ґрунтів України [8, с. 151]. Кооперативний інститут ім. М. І. Туган-Барановського у Києві запросив В. М. Доманицького на посаду асистента при кафедрі економіки дрібних господарств, якою керував проф. І. М. Подільський. Віктор Доманицький займався питанням аналізу бюджету селянських господарств, входив до складу Ради школи як один із представників від асистентів і водночас виконував обов'язки вченого секретаря у товаристві українських економістів при Академії Наук у Києві [9, арк. 67].

У травні 1921 р. Віктор Миколайович став секретарем Київського краєвого Управління по дослідній справі й одночасно був обраний на посаду вченого секретаря Київської філії Сільсько-господарського Наукового комітету України. З 6 вересня 1921 р. — завідуючий відділом пристосування (сільськогосподарської пропаганди) Уманської сільськогосподарської станції й одночасно виконувач обов'язків завідуючого господарством станції. Навесні 1922 р. був обраний ученим секретарем Київського відділу Всеукраїнського агрономічного союзу [9, арк. 67 зв.].

Проте, як і багато інших представників української інтелігенції, Віктор Доманицький змушений був виїхати з України. Першим місцем перебування В. М. Доманицького за кордоном стала столиця Німеччини — Берлін. Там він улітку 1922 р. викладав на курсах українознавства, а з 1923 р. керував господарською практикою та був лектором у технічній школі у Вінсдорфі під Берліном [7, с. 98, 100]. Згодом, у 1924 р. В. М. Доманицький прийняв запрошення від ректорату Української господарської академії (далі — УГА) переїхати до Чехословаччини. Майже третину свого життя він провів у Подебрадах. Це був найкращий час, але не час найкращих можливостей. Більшість років, які Віктор Миколайович провів у Чехословаччині, припала на важку економічну кризу та війну. У Подебрадах він займався педагогічною та публіцистичною діяльністю. 19 січня 1924 р. був обраний професорською радою УГА в Чехо-Словацькій Республіці (далі — ЧСР) на посаду асистента при кафедрі загального хліборобства, на якій був затверджений мініс-

терством закордонних справ в ЧСР від 26 червня 1924 р. За дорученням професорської ради УГА з 1 жовтня 1924 р. читав курс лісової ботаніки [9, арк. 67 зв.]. Школа хоч і знаходилася ще в процесі розбудови, однак працювала вже два роки. Завдяки В. М. Доманицькому в Академії було започатковано традицію виконувати студентськими силами всі можливі завдання по розбудові матеріальної бази Академії. Зокрема, багато студентської ініціативи та праці було вкладено у кабінет хліборобства, який вченому доручили організувати разом зі студентами факультету агрономії. У кабінеті спеціального хліборобства були виставлені великі колекції різних культурних рослин (всього понад 200 видів). Багата колекція викликала великий подив у відвідувачів Академії, особливо тому, що була зібрана руками студентів. До колекції входили також моделі різних корнеплодів, виконаних настільки бездоганно, що їх зовнішній вигляд викликав захоплення. Як зазначав В. М. Доманицький у праці «Традиції Українського технічно-господарського шкільництва», зі своїми експонатами Академія брала участь у різноманітних виставках і навіть отримала нагороди: велику державну бронзову медаль у Празі 1926 р., почесний диплом Міністерства хліборобства ЧСР 1924 р. і похвальний диплом Хліборобської єдноти 1924 р. та інші [12, арк. 7].

У 1925 р. В. М. Доманицький був призначений професорською радою УГА лектором курсів селекції сільськогосподарських рослин і сортознавства, а з 1926 р. читав лекції з курсу сільськогосподарської дослідної справи. З цього курсу студенти дізнавалися про сільськогосподарське дослідництво в Україні та могли порівняти його з сільськогосподарським дослідництвом Західної Європи, ознайомитися з методами праці та проведення дослідів. Віктор Доманицький викладав також сортознавство; кожне своє твердження він ілюстрував даними з літератури, а коли йшлося про культурні сорти, — то й малюнками цих сортів. На лекціях із сортознавства завжди було багато книжок, атласів, альбомів різними мовами. В березні 1925 р. вчений був підвищений у кваліфікації на ступінь лектора, а в осени того самого року зачитав пробну лекцію на тему «Проблема організації сталого господарства в степу», пізніше захистивши цю працю (17 травня 1928 р.), отримав звання доцента [9, арк. 67 зв.]. Заслухавши доповідь професора Володимира Чередієва про керування кафедрою спеціального хліборобства, професорська рада 14 червня 1928 р. більшістю голосів доручила керувати кафедрою доценту В. М. Доманицькому, про що свідчить «Витяг з протоколу засідання Професорської Ради агрономічно-лісового факультету від 14 червня 1928 р.» [9, арк. 85]. Окрім того, з власної волі та зацікавлення вчений регулярно брав участь у се-

мінарі політичної економіки, який проводив проф. О. Мицюк при економічному факультеті. Згодом В. М. Доманицький присвятив О. Мицюку статтю «Професор Олександр Мицюк (з нагоди 25-ліття літературно-наукової і громадської діяльності)», що засвідчить його прихильне ставлення до цього професора: «Перед нами шлях українського вченого і громадського діяча сучасної переходнової доби. Переходова доба творить звичайно і переходові типи. І треба було мати дуже багато енергії, волі, настирливості, твердості в переконаннях, ідеалах, кінцевих вісах, щоб дотриматись на раз зайнятих позиціях. Від селянської хати — до катедри на Високій школі, від селянського хлопця — до міністра УНР! Який далекий і тяжкий шлях!» [11, арк. 6].

В. М. Доманицький виявляв інтерес до фахових організацій студентів і радо з ними співпрацював. Українське агрономічне товариство при УГА теж входило до кола його інтересів. Ще однією організацією, з якою вчений тісно співпрацював, був Центральний союз українського студентства у Празі.

В. М. Доманицький увесь час інтенсивно працював над собою, мав вроджений дар слова та любив викладати. Професор Б. Боженко згадував: «Всіх дивувала його працездатність у науковій роботі, детальність, використання найновіших матеріалів і природний критицизм щодо цінності використаних джерел» [4, с. 31].

Віктор Доманицький вимагав від студентів серйозного ставлення до навчання. На іспитах він перевіряв загальну орієнтацію студентів у знанні предмета, не обмежувався визначеними в білеті запитаннями, через що мав славу суворого екзаменатора. Він вимагав від студентів працювати самостійно та вміти робити об'єктивні висновки. В. М. Доманицький намагався вести учнів за собою, щоб вони були не лише звичайними слухачами, а й його послідовниками.

Час проживання Віктора Доманицького у Чехо-Словаччині став також розквітом його публіцистичної діяльності. Вчений почав писати на господарсько-кооперативні теми ще в Києві, однак занадто інтенсивний ритм його тогочасного життя заважав йому. Натомість умови проживання у Подебрадах були сприятливими для творчої діяльності. Тут В. М. Доманицький інтенсивно працював над своїми науковими працями. У його роботі «Проблема організації сталого господарства в степу» розкрито історію шукань творчої думки експериментальної агрономії на Україні [3; 9]. Як видно із заяви Віктора Доманицького від 26 лютого 1931 р. до деканату агрономічно-лісового факультету, він у 1932 р. мав намір написати підручник із «насінництва в двох частинах: 1. Організація насінньових господарств і державні та громадські заходи для піднесення сортівництва та насінництва; 2. Техніка насінневих культур» [8,

арк. 89]. Його перу належить низка статей на різноманітну тематику. Будучи фахівцем широкого профілю, В. М. Доманицький захоплювався економікою, кооперацією, агрономією, брав активну участь у з'їздах, сесіях, народних конференціях.

Слід зазначити, що Віктор Доманицький наполегливо працював у науково-педагогічній сфері. Так, у весняному семестрі 1930–31 рр., окрім управ із селекції рослин, паралельно працював над літературно-науковими працями «П'ятдесят років праці сільськогосподарських дослідних установ на Україні», «Вступ до сортівництва та сортознавства», «Дослідні кружки». Також учений брав участь у Міжнародному хліборобському конгресі в Празі (5–8 червня 1931 р.), про що йдеться у заяві В. Доманицького до деканату агрономічно-лісового факультету УГА від 2 травня 1931 р. [9, арк. 91].

Віктор Миколайович був причетним до справи публікації та редагування видань, присвячених його братові Василю Доманицькому. Так, «Звернення голови управи кооперативного фонду ім. Василя Доманицького Віктора Доманицького до управи кредитного товариства «Єдність» від 19.II.1928» дає підстави твердити, що, коли на честь Василя Доманицького було вирішено заснувати у Подебрадах видавництво — «Кооперативний фонд ім. Василя Доманицького», фундатором його став, очевидно, Віктор Доманицький, який очолював управу видавництва [10, арк. 22]. До участі у роботі фонду було залучено багатьох відомих людей, однак фонд проіснував недовго — чеська влада відмовилася затвердити статут цієї організації. Водночас, фонд встиг видати чотири видання. Одним із перших була брошура, присвячена пам'яті Василя Доманицького, що повинна була відновити у громадській пам'яті «згадку про того, чие ім'я не повинно йти в забуття» [1]. Пам'яті Василя Доманицького була також присвячена стаття О. Лотоцького [5].

У 1942 р. В. М. Доманицький був редактором збірника «Сільське господарство України», який видавало культурно-наукове видавництво УНО в Празі. Вчений співпрацював також із багатьма іншими організаціями та видавництвами. Його високо цінували як редактора, який вдало підбирав авторів і брав на себе ініціативу з добору матеріалу. Упродовж десяти років проживання в Подебрадах Віктор Доманицький був зосереджений на роботі в УГА та інтенсивно співпрацював із господарськими організаціями Галичини. Згодом було примусово ліквідовано навчання в Академії, а потім закрито і саму школу. Останню перетворили на Український технічно-господарський інститут (далі — УТГІ) заочного навчання.

Окрім педагогічної діяльності В. М. Доманицький брав активну участь у різних громадських інституціях Праги: був керівником Товариства українських інженерів у ЧСР 1936–37 рр., очолював

Комітет фундації ім. К. Мацієвича, співпрацював з Центральним союзом українських студентів, Українським історично-філологічним товариством та з багатьма іншими.

Свого часу В. М. Доманицький був одним із керівників Статутарного товариства українських інженерів (далі – ТУІ) у Празі, котре було засноване в 1930 р. У цьому році товариство мало в своєму складі 53 чол., а в 1938 р. об'єднувало вже більше 150 інженерів різних фахів. ТУІ мало суто професійні завдання, водночас, проводилися різні акції загально-громадського значення. Товариство співпрацювало з чеським союзом інженерів і архітекторів, Українським технічним товариством у Львові, брало участь в I Конгресі українських інженерів 1932 р. Для проведення культурно-просвітньої праці ТУІ мало спеціальну комісію, що влаштовувала цикл культурно-масових заходів [7, с. 240–241].

В. М. Доманицький належав до нечисленної групи професорів, що залишилася на своєму колишньому робочому місці та розпочала боротьбу за школу, її реорганізацію. Одночасно він підтримував фахові зв'язки з українськими установами Праги – місто було осередком багатьох його інтересів. Віктор Миколайович увійшов до педагогічного складу Українського вільного університету (далі – УВУ). 10 лютого 1934 р. завдяки праці «Проблема організації сталого господарства в степу» був призначений приват-доцентом кафедри політичної економіки з нахилом до аграрної політики. У 1938 р. захистив роботу «Індивідуальне та колективне господарювання в сільському господарстві» і, отримавши звання професора, керував кафедрою соціології УВУ [8, с. 152].

У 1941 р. за працю «Засади українського рурбанізму» В. М. Доманицький був призначений професором соціології [8, с. 152]. Після смерті С. В. Бородаєвського, професорська рада факультету права й суспільних наук доручила Вікторові Доманицькому керівництво кафедрою кооперації. В той час він займався написанням підручника «Історія української кооперації», однак рукопис згорів під час від'їзду автора з Чехословаччини.

В. М. Доманицький тривалий час співпрацював із Чехо-Словацькою хліборобською академією, зокрема з комісією соціології села та з об'єднанням чехословацьких економістів. Протягом кількох років він був завідувачем у справах видавництва УВУ.

Наприкінці війни стало очевидним, що Чехія залишиться під владою більшовиків і що залишатися тут не можна. Єдиним можливим напрямком для виїзду Віктора Доманицького була Німеччина. 23 квітня 1945 р. він разом із іншими співробітниками УТГІ залишив Чехо-Словаччину. Склад професорів, який опинився у Німеччині, був переконаний у доцільності відновити роботу, але мала місце розбіжність у поглядах щодо часу та шляхів ре-

алізації цього задуму. В. М. Доманицький певний час працював у німецькій школі, де викладав: сільськогосподарську економіку та аграрну політику, загальну соціологію, соціологію села та історію української кооперації.

12 червня 1945 р. американська адміністрація надала дозвіл на розгортання роботи УТГІ у Регенсбурзі (Баварія). Не дивлячись на великі труднощі, втрату майже всієї документації, було відновлено навчання на трьох факультетах. Деякий час у Мюнхені працювали також новостворені ветеринарно-медичний і фармацевтичний факультети. Особливе місце у заходах по відновленню інституту належало Вікторові Доманицькому. Його було обрано на посаду виконуючого обов'язки заступника директора та керівника агрономічно-лісового відділення. Він також увійшов до Правничої комісії Сенату, завдання якого полягало у відновленні статуту.

В грудні 1945 р. Професорська Рада Інституту заслужено обрала Віктора Миколайовича першим ректором УТГІ. На цій посаді він перебував два роки, а згодом ще рік виконував обов'язки проrektора. Патроном УТГІ була Спілка професорів УГА, більшість із яких прожили довгий час на еміграції і вважали себе творцями українського академічного шкільництва. Іншу групу викладачів становили новоприбулі науковці. В. М. Доманицький був прихильником збалансованого педагогічного складу та намагався його урізноманітнити, але ці його зусилля мали своїм наслідком і суттєві ускладнення. У процесі відновлення Школи серед викладацького складу виникли політичні розбіжності, що доходили навіть до агресії. Все це зрештою почало негативно позначатися на житті Академії. З часом виявилось, що розбудованої наново школи не вдасться зберегти і В. М. Доманицький прийняв рішення переїхати до США. Сталося це у вересні 1949 р. У США вчений прожив до кінця свого життя, тобто, більше двадцяти років. Про Віктора Доманицького як людину, про риси його просопографічного портрета дізнаємося з його листування та спогадів людей, які його знали [8, с. 153–154].

Як свідчать листи близьких Віктора Доманицького, він був відвертим, чесним, прямолінійним, довірливо ставився до справ і людей. Якщо з кимось не погоджувався, ніколи цього не приховував, критикував завжди відверто, часто палко, але не злостиво. Конструктивний патріотизм був традицією його родини та вирішальним чинником в усіх його діях, що доводить, зокрема, листівка від Доманицьких до В. М. Доманицького від 30.07.1909 [2]. Свою м'якість і сердечність виявляв лише перед найближчими. Його позитивна вдача сприяла легкому контакту з людьми. Як згадує Б. Боженко, колега В. Доманицького по УГА, останній «був ви-

сококультурною, інтелігентною людиною м'якої вдачі та ніколи не встрявав у ніякі конфлікти як персонального, так і суспільного характеру. Але всі, – навіть найдрібніші конфлікти, людська несправедливість та інертність сильно на нього діяли й він дуже тяжко переживав» [4, с. 58].

У останні роки життя Віктор Доманицький продовжував наполегливо працювати. У 1959 р. взяв активну участь у заходах із відзначення ювілею гетьмана України Івана Мазепи. У 1961 р. у Чикаго вийшла друком його книга «Тарас Шевченко : синтетично-націологічні студії його життя й творчості», у 1962 – «Етапи розвитку науки про націю». Проте, весною 1961 р. здоров'я В. М. Доманицького погіршилося – до хворого серця приєдналася водянка, що змусило вченого розпочати інтенсивне лікування. Підлікувавшись, Віктор Миколайович повернувся до роботи: планував видати свої спогади у кількох томах під назвою «На хвилях війни і революцій». На прохання своїх шанувальників почав готувати матеріали до свого ювілею, що припадав на 1963 р. Але дожити до цього не вдалося – 24 березня 1962 р. В. М. Доманицький помер у Міннеаполісі (штат Міннесота, США) [4, с. 57]. Похований він в Українському Пантеоні на православному цвинтарі Св. Андрія Первозванного у Баунд-Бруку, штат Нью-Джерсі, поряд із багатьма визначними діячами: Є. Маланюком, В. Січинським, В. Дорошенком, Т. Осьмачкою, М. Мухиним.

Як свідчить творча спадщина вченого, він володів проникливим баченням історика, спостерігав і оцінював факти сучасного йому українського життя, здебільшого не зауважені іншими.

Серед українців було чимало творчих постатей із нелегкою долею. Проте більшості з них, нехай і з запізненням, вдалося знайти своє місце, здобути визнання сучасників.

Віктор Доманицький належав до кола тих українських громадських діячів, які плідно й наполегливо працювали на ниві українського національного Відродження початку ХХ ст.

Правдива реконструкція ролі В. М. Доманицького, повернення його постаті на сторінки історичного літопису в сукупності всіх його заслуг і прорахунків, надає сучасному поколінню політиків і громадсько-культурних діячів стимул черпати з його діянь досвід, учити бути такими палкими представниками свого часу, якими були українці початку минулого століття.

1. Бібліографія. В. Доманицький [Текст] : з нагоди 15-ї річниці його смерті // Тризуб. – 1925. – № 10-11. – С. 30.
2. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 47. – № 212. – Арк. 15.

3. *Доманицький, В.* Проблема організації сталого господарства в степу [Текст] / В. Доманицький // Сільськогосподарський збірник. – Подєбради : [б. в.], 1927. – 48 с.
4. *Дучимінська, О.* Віктор Доманицький [Текст] / О. Дучимінська. – Вінніпег : Накладом Укр. Вільної Акад. Наук, 1963–1964. – 83 с. – (Укр. вчені).
5. *Лотоцький, О.* Під тягарем громадської праці [Текст] / О. Лотоцький // Тризуб. – 1925. – № 5. – С. 16–18.
6. *Наріжний, С.* Українська еміграція [Текст] : культурна праця укр. еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
7. *Наріжний, С.* Українська еміграція [Текст] : культурна праця укр. еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага : [б. в.], 1942. – Т. 1. – 604 с.
8. *Романенко, А.* Віктор Миколайович Доманицький (перший ректор УТПІ) [Текст] / А. Романенко // Укр. висока політехнічна шк. на чужині. Укр. технічно-господарський ін-т (Подєбради-Регенсбург-Мюнхен). – Нью-Йорк : [б. в.], 1962. – Т. 2. – С. 151–154.
9. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 260.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 5. – Спр. 716. – Арк. 22.
11. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 1–6.
12. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 493. – Арк. 1–8.

Кузьменко Л. І. Віктор Доманицький – український учений, педагог, громадський діяч.

Ключові слова: Доманицький Віктор Миколайович, український національний рух, українська еміграція, Українська господарська академія в Подєбрадах, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі.

Розкрито основні віхи біографії Віктора Миколайовича Доманицького (1893–1962) – громадського діяча, вченого-агронома, соціолога, кооператора, професора Української господарської академії у Подєбрадах, ректора Українського технічно-господарського інституту в Регенсбурзі. Розглянуто його діяльність упродовж 1918–1921 рр. у низці наукових і громадських установ України, що переймалися питаннями кооперації та сільського господарства. Простежено життя та наукову й громадську працю в еміграції (Німеччині, Чехо-Словаччині, США), зокрема, докладно проаналізовано роботу в Українській господарській академії та Українському технічно-господарському інституті. Відзначено, що в останні роки життя Віктор Доманицький продовжував наполегливо працювати: вийшли друком книги «Тарас Шевченко : синтетично-націологічні студії його життя й творчости» (1961), «Етапи розвитку науки про націю» (1962).

Kuzmenko L. I. Victor Domanitskyi – Ukrainian scientist, educator and social activist.

Key words: Domanitskyi Victor Mykhailovych, Ukrainian national movement, Ukrainian emigration, Ukrainian academy of Agriculture in Padebradi, Ukrainian technical-agricultural institute in Strassburg.

Highlighted main venues of biography of Victor Mykhailovych Domanitskyi (24.01.1893–24.03.1962), public figure, agriculturist, sociologist, cooperator, professor of Ukrainian Academy of Agriculture in Padebradi, rector of Ukrainian technical-agricultural institute in Strassburg. Researched his activities during 1918–1921 years in a row of scientific and public institutions in Ukraine, which dealt with questions of cooperation and agriculture. Researched his life and scientific and public work in emigration (Germany, Czecho-Slovachchina, USA), especially analyzed his work in Ukrainian agricultural academy and Ukrainian technical-agricultural institute. During last years of his life Victor Domanitskyi continued to work hard: he published »Taras Shevchenko: synthesized –national studies of his life and oeuvre« (1961), «Stages of development of a science about nation» (1962).

Кузьменко Л. И. Виктор Доманицкий – украинский ученый, педагог, общественный деятель.

Ключевые слова: Доманицкий Виктор Николаевич, украинское национальное движение, украинская эмиграция, Украинская хозяйственная академия в Подебрадах, Украинский технико-хозяйственный институт в Регенсбурге.

Раскрыты основные вехи биографии Виктора Николаевича Доманицкого (1893–1962) – общественного деятеля, ученого-агронома, социолога, кооператора, профессора Украинской хозяйственной академии в Подебрадах, ректора Украинского технико-хозяйственного института в Регенсбурге. Рассмотрена его деятельность на протяжении 1918–1921 гг. в ряде научных и общественных учреждений Украины, которые занимались вопросами кооперации и сельского хозяйства. Прослежена жизнь, научная и общественная деятельность в эмиграции (Германии, Чехословакии, США), в частности, обстоятельно проанализирована работа в Украинской хозяйственной академии и Украинском технико-хозяйственном институте. Отмечено, что в последние годы жизни Виктор Доманицкий продолжал настойчиво работать: были изданы книги «Тарас Шевченко : синтетично-націологічні студії його життя і творчості» (1961), «Етапи розвитку науки о нації» (1962).

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІКИ

УДК 929:303.64 (470+477) Могилянський М.М.

*Світлана Миколаївна ЛЯШКО,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

КЕРІВНИЧИЙ ПОСТІЙНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ СКЛАДАННЯ БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЯЧІВ УКРАЇНИ М. М. МОГИЛЯНСЬКИЙ: ДОСВІД ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

На тлі історичних подій перших десятиліть ХХ ст. досліджено долю правника, громадського діяча, літератора, публіциста та вченого-гуманітарія, керівничого Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України Михайла Михайловича Могилянського. Розкрито його внесок у справу підготовки Біографічного словника діячів України.

Ключові слова: Могилянський Михайло Михайлович, суспільно-політичне життя, Всеукраїнська академія наук, Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України, українсько-російські зв'язки.

The work researches the life of a lawyer, public figure, man of letters, publicist and classical scholar, head of the Permanent Commission for making a biographic dictionary of Ukrainian personalities Mykhailo Mykhailovych Mogylianskyi against the background of historical events of the first decades of the 20th century. It also reveals his contribution to the making of the Biographic dictionary of Ukrainian personalities.

Key words: Mykhailo Mykhailovych Mogylianskyi, social and political life, All-Ukrainian Academy of Sciences, Permanent Commission for making a biographic dictionary of Ukrainian personalities, Ukrainian and Russian connections.

На фоне исторических событий первых десятилетий ХХ в. исследована судьба юриста, общественного деятеля, литератора, публициста и ученого-гуманитария, руководителя Постоянной комиссии для составления биографического словаря деятелей Украины Михаила Михайловича Могилянського. Раскрыт его вклад в дело подготовки Биографического словаря деятелей Украины.

Ключевые слова: Могилянський Михайл Михайлович, общественно-политическая жизнь, Всеукраинская академия наук, Постоянная комиссия для составления биографического словаря деятелей Украины, украинско-русские связи.

*«Ви більше мабуть ніж ми знаєте ціну життєві
і з доброї волі не віддасте переваги хоч і тихому
безтурботному життєві, але ж і безкольоровому»*
(Із листа П. Панча до М. Могилянського від 10.06.1926)

Із останніх десятиріч ХХ ст. вітчизняна біографія приділяє значну увагу історико-антропологічним дослідженням [35, с. 5–16]. У межах цих досліджень істотно змінилося ставлення до неповторних, індивідуальних біографій людей, яких, за існуючими критеріями, неможливо віднести до видатних історичних діячів. Зміщення акцентів у бік персональної історії пов'язане із загальними змінами ставлення до особистості та тенденцією до персоналізації предмету історії. Сучасний погляд на персональну історію дає змогу дослідникові поширити кордони біографічного методу, повніше використовувати при вивченні життя особи мікро- та макроаналіз, залучати різні види джерел, у яких зберігається індивідуальний досвід, емоційні переживання особи, що можуть пролити світло на реконструкцію особистого життя, формування та розвиток внутрішнього світу, індивідуальну поведінку, особистий вибір тощо, а також на недостатньо вивчені аспекти історичного соціуму, в якому проходило життя особи [66, с. 262–268]. Особисті історії сприяють реконструкції багатьох аспектів минулого.

Перші десятиріччя історії Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) пов'язані не лише з діяльністю визначних учених та організаторів науки – В. І. Вернадського, В. Л. Модзалевського, С. О. Єфремова, А. Ю. Кримського, Д. І. Багалія, О. П. Новицького, О. І. Левицького та ін. Історія розвитку науки в Україні, її окремих напрямів тісно пов'язана з діяльністю всього наукового колективу Академії, співробітники якої внесли значний інтелектуальний, організаційний внесок у розвиток вітчизняної науки. До їх числа слід віднести й Михайла Михайловича Могилянського, діяльність якого в цій інституції поки ще недостатньо висвітлена.

Доба, на яку припадає активна праця у ній Михайла Могилянського, ще мало досліджена в людському вимірі. Вона наповнена значними політичними та соціальними змінами та подіями, що акумулюють значне напруження людської волі, психіки, фізичні та моральні потуги кожної людини. Дослідники вважають, що «...комплексное изучение человека, взятого во всей полноте его связей и отношений с окружающим миром и во всем богатстве его характеристик как целостного биосоциального существа – пожалуй один из признаков современного процесса глобализации. В науке это находит выражение в появлении множества новых отраслевых «антропологий», так и в неуклонной тенденции к сис-

темному междисциплінарному дослідженню проблеми «человека» [1]. У цьому контексті кожна сфера людської діяльності важлива, значуща та гідна самого ретельного професійного вивчення.

При написанні цієї праці були використані архіви Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф. I, III, X; Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) – Ф. 195; Чернігівського державного архіву; Російського державного архіву літератури та мистецтва (далі – РДАЛМ) – Ф. 1267; Державного архіву Російської федерації (далі – ДА РФ) – Ф. 5878); Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (далі – НД ВР РДБ). Особливий інтерес являють автобіографічні матеріали, зокрема «Повесть о днях моей жизни. 1890-1905» [65, зош. 1-25], «В девяностые годы» [45], автобіографічний начерк, написаний 1929 р. на прохання Інституту В. І. Леніна¹ [15, спр. 2399], особисте листування (декілька сотень листів) із перелічених архівів, а також із фонду відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ЦДІАК України (фонд Грушевських, 1235), фондів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського [34, с. 367-462], Державного музею К. О. Федіна (Москва), літературні, літературознавчі, публіцистичні твори М. М. Могилянського, а також свідчення сучасників. При реконструкції біографії М. М. Могилянського відчувалася відсутність низки джерел особистого характеру, що створювало для автора статті певні епістемологічні труднощі. Для реконструкції окремих фрагментів біографії, поряд із особистими джерелами, використовувався культурно-історичний контекст.

Михайло Михайлович Могилянський розпочав свою працю в Всеукраїнській Академії наук п'ятдесятирічною людиною. Але з попереднім та академічним періодом його життя та діяльності пов'язані певні події, зокрема й фатальні, наслідки яких суттєво вплинули на працю вченого у ВУАН і подальше життя. Тому в статті їм також приділена увага.

Статті та публікації, присвячені М. М. Могилянському, поки ще маловідомі широкому науковому загалу. Вони почали з'являтися в Україні наприкінці 80-х рр. в ХХ ст. [26; 53; 79-82] і стосувалися, переважно, окремих епізодів його життя або напрямів діяльності. Кожен із дослідників додав до вивчення життя та творчості

¹ Інститут Леніна був створений 31.03.1923 р. 02.09.1923 р. був підпорядкований ЦК РКП(б) на правах відділу. 31.05.1924 р. XIII з'їзд РКП(б) оголосив про відкриття Інституту Леніна. 20.08.1928 р. постановою ЦК ВКП(б) Інститут Леніна було злито з Істпартом і у листопаді 1931 р. об'єднано з Інститутом К. Маркса і Ф. Енгельса в Інститут Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б).

Михайла Михайловича свій внесок. Так, у результаті наукових пошуків Г. М. Кураса і В. Г. Сарбея вдалося встановити точну дату та місце смерті М. М. Могілянського. У дослідженнях Н. Шумило перевага надається літературній і літературознавчій діяльності вченого. Так, саме їй належить заслуга підготовки до публікації роману «Честь». Водночас, бурхливе життя, широке коло друзів і знайомих, багато з яких є національною гордістю, талановита родина, багатогранна літературознавча, публіцистична, журналістська, перекладацька діяльність цієї непересічної особи ще чекає своїх дослідників і потребує заповнення нарративом. У цьому контексті ми розглядаємо нашу працю як спробу створити канву життя М. М. Могілянського та висвітлити на ній один із суттєвих етапів життя та діяльності, пов'язаний із Всеукраїнською Академією наук.

Михайло Михайлович Могілянський народився 22.11(4.12).1873 р. у Чернігові. Батько — Михайло Якович закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира (Київ) і займався юридичною практикою. Про нього Михайло Михайлович згадував так: *«Веселый, общительный, он был кумиром для всей многочисленной родни, ... любимым другом и добрым надежным для множества преданных друзей и приятелей, моральным маяком и авторитетом для всего своего общественного и семейного окружения ... Его мнением, его оценкой не только интересовались, но и дорожили, его осуждения избегали, не раз трепетали»* [65, зош. 2, с. 166]. У 80-90-х рр. XIX ст. Михайло Якович обіймав посаду товариша голови карної палати Чернігівського окружного суду.

Мати, Марія Миколаївна (в дівоцтві — Максимович) — освічена, культурна жінка. Закінчила Левашовський пансіон у Києві та з відзнакою — класи Фундуклеївської гімназії. Основною рисою її характеру, яку, як пише Михайло Михайлович, він успадкував від матері, було: *«не только делать то, чего она хотела, хочет очень, но и положительно быть не в состоянии отказаться от того, чего она хотела и считала вправе хочет ...»* [65, зош. 2, с. 199]. Мати турбувалася та сприяла поширенню горизонтів суспільних інтересів сина. По смерті батька (24.08.1894, Чернігів) родина переїхала до Петербурга. На початку XX ст. Марія Миколаївна працювала секретарем у петербурзькому видавництві М. В. Пирожкова, що об'єднувало прогресивних російських і українських авторів, була уповноваженою «Общества Вспомоществования студентам Петербургского университета по заведыванию университетской столовой». Перша книжка Михайла Михайловича («Оповідання», 1916) побачила світ у Петербурзі саме завдяки їй. Померла М. М. Могілянська 14 липня 1918 р. [65, зош. 3, с. 215].

Мав Михайло Могилянський двох братів. Старший брат – Микола², відомий російський антрополог, етнограф, музеєзнавець, а молодший – Петро³, відомий у Петербурзі адвокат. Також М. М. Могилянський мав сестру.

Михайло Михайлович закінчив класичну гімназію у Чернігові (1892). Під час навчання захопився ідеями М. Драгоманова, особливо з національних питань і українського, зокрема, ідеєю федеративного устрою. У нарисі «В девяностые годы», завершеному у 1922 р., він напише про вплив ідей М. Драгоманова наступне: М. Драгоманов «...виявився надійним провідником між Сцїллою доктринерства, абстрактного космополітизму, який закриває очі на реальну дійсність, і Харибдою вузького націоналізму, схилення перед «національними святощами» за рахунок загальнолюдського змісту» [45, с. 136]. За спогадами Ю. Виноградського, М. Могилянський брав участь у створенні нелегальної бібліотеки гімназистів і семінаристів. Частина книг із українського відділу бібліотеки зберігалися в будинку Могилянських. На його ім'я також була передплачена газета «Народ», що видавалася в Галіції за участю М. Драгоманова. Це були дуже ризикові кроки з боку гімназиста Михайла Могилянського. В бібліотеці був також часопис «Зоря» за участю І. Франка та М. Павлика [18, № 2]. Свої знання з україніки Михайло набував у цій бібліотеці, але, за його словами, ще раніше на його світогляд вплинули: «песни и сказки няни, окружающая природная стихия, позже – украинский театр, украинская книга – были факторами моего органического украинства, ослаблявшегося однако обрусевшей, в значительной степени, семьей и школой, в которой все украинское было строжайше запрещенным и как таковое преследовалось...» [65, зош. 15, с. 479]. У гімназичний період підліток познайомився з празьким виданням «Кобзаря» Тараса Шевченка, що зберігався в бібліотеці батька. У цих книгах і журналах молодий Могилянський шукав відповіді на питання боротьби із самодержавством як невідкладним історичним завданням [45, с. 135, 137].

У 1892 р. М. М. Могилянський став студентом юридичного факультету Петербурзького університету. Під час навчання брав

² **Могилянський Микола Михайлович** (1871, м. Чернігів – 1933, Прага) – антрополог, етнограф, музеєзнавець. Закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Завідував етнографічним відділом Російського музею (Петербург). У складі Російського Географічного товариства проводив роботу по складанню етнографічної карти Росії. У 1918 р. емігрував до Чехословачії. Викладав географію й етнографію у Празі.

³ **Могилянський Петро Михайлович** (1881, м. Чернігів – 1921, Київ) – юрист. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Займався адвокатською діяльністю у Петербурзі. Член Петроградської української громади, її Ради, Управи Українського Червоного хреста [17, спр. 5831].

участь у петербурзьких марксистських гуртках, Касі взаємодопомоги студентів Петербурзького університету [45], у травні 1899 р. заарештовувався, кілька місяців пробув у петербурзьких «Хрестах», вислався під 3-річний гласний нагляд поліції у Чернігів. У «Хрестах» познайомився з Іваном Каляєвим — революціонером-терористом, виконавцем замаху на московського генерал-губернатора, великого князя Сергія Олександровича. І. П. Каляєв залишився у пам'яті Михайла Могилянського людиною «високо розвинутим почуттям честі» та високих моральних обов'язків.

Для отримання свідоцтва про завершення семи навчальних років, або 14 семестрів в Університеті, М. М. Могилянський у березні 1900 р., за допомогою матері, отримав дозвіл від Міністерства народної освіти та департаменту поліції прибути до Петербурга для складання іспиту з богослов'я. По дорозі завітав до свого приятеля М. М. Лохова (Ольхіна) до Пскова, де познайомився з В. І. Леніним. Як свідчать «Спогади про зустріч з В. І. Леніним» [73, спр. 643, 7 арк.], за дорученням останнього, повертаючись до Чернігова, Михайло Могилянський заїхав до Полтави, де зустрівся з В. П. Ногіним та Ю. О. Мартовим (Цедербаумом) та передав останньому листа. Це мало наслідком новий арешт.

Згодом, за згадкою Н. Д. Полонської-Василенко, зустріч із В. І. Леніним створила в Академії навколо Михайла Могилянського свого роду «ореол»: «...мало хто навіть зі старших комуністів мав у своєму життєписі такий аут, і де б не був Могилянський, його оточувала комуністична молодь і побожно розпитувала, який вигляд мав Ленін, що він казав, які були інтонації його голосу і т. д.» [59, с. 126]. Згодом ця зустріч, участь у полеміці з національних питань, критика в статтях В. І. Леніна позиції партії кадетів і, зокрема, М. М. Могилянського, стане одним з приводів для його майбутніх обвинувачень у націоналізмі.

Навесні 1903 р. М. М. Могилянський склав у Новоросійському університеті (м. Одеса) останні державні іспити. На той час він був цілком захоплений перспективою вступу до адвокатури. Мріяв брати участь як захисник у політичних процесах. У революційний період 1905 р. посилилася роль професійної освіти в Росії, а також надія і віра в можливість сприяти політичним перетворенням, що обмежать самодержавство та покращать життя. Такі погляди були притаманні освіченій молоді⁴. В автобіографічних споминах він так писав про свою мрію та перші кроки на цьому шляху:

⁴ Так, О. Ф Керенський, майбутній Голова Тимчасового уряду, після закінчення Санкт-Петербурзького університету (1899–1904) мріяв увійти до групи «політичних адвокатів», які захищали осіб, котрих обвинувачували у політичних злочинах [22, с. 249].

«... Чувствовал себя безраздельно принадлежащим к числу «пренебрегающих презренной пользой» ... Всегда неизменно у меня было живое чувство, которое определяло линию поведения, чувство, что в мир пришел я не для того, чтобы заботиться о нуждах «низкой жизни», не для того или иного устройства своего житейского благополучия, самые мысли о каком-то рождели скуку. И никогда стремление к житейскому благополучию не становилось препятствием на пути моих идеологических исканий [підкреслено нами – С. Л.], что все-же, однако, не мешало мне в них запутываться, заходить в тупик, терять уверенность в правильной ориентации, испытывать острую саднящую тоску этой утраты и без тлетворного влияния забот о личной пользе житейского карьеризма. Вкуса к нему никогда не имел...» [65, зош. 25, с. 1992]. Ця розлога цитата додає розуміння до устрою приватного й особистого життя М. М. Могілянського, багато що пояснює у його вчинках на різних етапах життя.

Як адвокат Михайло Михайлович брав участь у великих «аграрних» процесах у Києві, Вінниці, Глухові, Чернігові, у політичних процесах у Чернігові, Києві, Петрограді. Був захисником у «погромних» процесах у Кишиневі. На недовгому шляху адвоката М. М. Могілянський не зробив ані кар'єри, ані розбагатів. Його мати у листі до М. Шрага писала: «Вы представить себе не можете, какой это, попросту говоря, глупый бессеребрянный ... Не знаю, известны ли вам эпизод о том, как он приезжал в Чернигов специально на защиту по сенсационному делу, сотканному административной паутиной, а затем выступал по этому делу в Сенате и ему не возвратили даже его путевых расходов и денег, истраченных на бесконечные ответные телеграммы делового характера. Ему пришлось полтора месяца оплачивать путевые расходы из грошовой работы газетной. И так он действует везде, когда дело касается материальных его интересов» [13].

Після 1920 р. М. М. Могілянський уже не повертався до адвокатської діяльності. Пізніше цей період життя, пов'язаний із професійною адвокатською діяльністю, він назве однією з своїх великих помилок. Зокрема він писав: «...Юристом я стал вопреки тому, что юридические науки в сущности меньше всего интересовали меня, а к таким важнейшим юридическим дисциплинам как римское и гражданское права я даже питал необходимое отвращение... Только общей теорией права и праву государственному отдал я известную дань увлечениям да немало поработал над отделом уголовного права о преступлениях политических и общественных. Но поработал все-таки только мимоходом, между прочим». Свій вибір професії він пояснював, з одного боку, зацікавленістю політичною економією, а з іншого — шкільною програмою з літератури, «извратившей мое представление о филологических науках вообще и понимание значения и удельного веса античной культуры» [65, зош. 10, с. 464]. Ще раніше, у спогадах «В девяностые

годы» Михайло Могілянський писав, що в питанні звільнення Росії від самодержавства, відкритою для нього залишалася відповідь на питання про методи революційної боротьби. Його вирішення він сподівався отримати від університетської науки. Цією обставиною й визначився вибір юридичного факультету [45, с. 134]. Подальше життя М. М. Могілянського здебільшого було спрямоване на літературну діяльність і працю у ВУАН. Але юридична освіта й адвокатська практика виявлялися впродовж усього життя Михайла Михайловича. У різних життєвих ситуаціях він у той чи інший спосіб захищав честь і гідність свою та своїх близьких і друзів.

З Чернігівщиною у М. М. Могілянського був пов'язаний певний період життя та суспільної діяльності. У 1904–1917 рр. він був гласним⁵ Городнянського повітового земського зібрання⁶. Як пізніше писав Михайло Могілянський: «Участие в земской работе в качестве гласного было осуществлением давней мечты, рожденной где-то, вероятно, около 1890 г. под влиянием Драгомановских идей. Земство было для меня той средой, той ареной, в которой и на которой метод борьбы за политическое преобразование страны, примененной в «Манифесте Кассы взаимопомощи», должен был привести к постановке Конституционной проблемы...» [65, зош. 19, с. 1579]. Тому, перебуваючи значну частину часу в Петербурзі, він намагався не пропускати зібрань, особливо тих, на порядку денному яких стояли політичні чи економічні питання [65, зош. 9, с. 1584].

У 1913 р. тими самими земськими зборами Михайло Могілянський був обраний на посаду мирового судді у Городні. 25 лютого 1914 р. (за старим стилем) він разом із Марією Миколаївною, яка була в гостях у сина, провели в Городнянському соборі панахиду по Т. Г. Шевченкові. Як писав Михайло Михайлович у листі до М. С. Грушевського: «В Городні се впервые відбулася Шевченківська панахида ... На жаль у церкві людей було дуже мало...» [17, спр. 5807]. У червні 1917 р. він повернувся на посаду Городнянського мирового судді, а в серпні був призначений товаришем голови Чернігівського окружного суду. Ще раніше, короткий термін він займав посаду присяжного повіреного при цьому суді. Як свідчить «Характеристика политической деятельности членов Черниговской земской управы и уездных земств 1909–1915», увесь час перебування в Чернігові та Городні, як політично неблагонадійний, він знаходився під наглядом поліції [78].

⁵ За словником Брокгауза та Ефрона (СПб., 1894, т. 12, с. 533–542), відповідно до Положень 1864 і 1890 рр., гласний повітового земського зібрання — член земського зібрання, що відбувалося один раз на рік; обирався один раз на три роки.

⁶ Городня — місто в північній частині Чернігівської губ; від 1782 р. і до революції — повітове місто.

У 1918–20-х рр. займав у Чернігові посади секретаря кооперативного відділу раднаргоспу, голови літературного комітету відділу народної освіти та голови Чернігівського українського видавництва «Сіверянська думка». Брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. На все життя він зберіг дружні стосунки з чернігівцями — М. М. Коцюбинським, І. Л. Шрагом, А. В. Верзиловим, родинами Василенків, Дорошенків.

Громадську діяльність на посаді гласного Городнянського повітового земського зібрання М. М. Могилянський поєднував із професійною адвокатською, політичною, публіцистичною та літературознавчою діяльністю у Петербурзі. У 1913–1914 рр. М. М. Могилянський був присяжним повіреним при Петербурзькому окружному суді [78]. Брав участь у справі Бейліса. У 1911 р. він у числі кількох сотень представників науки, культури, освіти, армії, студентства підписав звернення В. Короленка «К русскому обществу. По поводу кровавого навета на евреев»⁷. За участь у протесті петербурзьких присяжних повірених Санкт-Петербурзької судової Палати по справі Бейліса притягався до суду (23.10.1913). Був звільнений із посади та засуджений Петербурзьким окружним судом на півроку тюремного ув'язнення. Перша світова війна звільнила М. М. Могилянського від відбуття покарання. Про цей факт життя Михайло Михайлович згадував у листах до М. С. Грушевського [74] та інших документах [15, спр. 2399; 20, спр. 5968, арк. 3].

Петербурзький період життя був однією із яскравих сторінок у біографії М. М. Могилянського. У цей час він брав участь у роботі Петербурзької громади — філії Всеукраїнської організації (Київ), що згуртувала навколо себе творчу інтелігенцію. Історія українського руху того часу в Петербурзі тісно пов'язана з іменами Г. П. Житецького, Д. І. Дорошенка, О. Г. Лотоцького, П. Я. Стебницького, П. І. Зайцева та іншими. Двоє останні увійшли до першого складу Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України УАН-ВУАН (1918–33). У зв'язку із діяльністю української колонії в Петербурзі, О. Г. Лотоцький⁸ тепло згадує і М. М. Могилянського: *«Дуже жвавою та активною постаттю на петербурзькому ґрунті був Михайло Михайлович Могилянський. Натура талановита, різнобічна, хоч трохи розкидана, і це останнє перешкоджало йому в якійсь одній ділянці виявити ті здібності, що дала йому природа»* [38, с. 682].

⁷ Автор звернення «К русскому обществу» — В. Г. Короленко. Стаття була надрукована в газеті «Речь» від 30.11.1911 р.

⁸ **Лотоцький Олександр Гнатович** (1870–1939) — громадський, культурний, церковний, державний діяч, письменник, публіцист, видавець. Протягом 1900–17 рр. жив у Петербурзі, працював у Контрольній палаті. Брав активну участь в діяльності української колонії в Петербурзі.

Поряд із професійною та політичною діяльністю, М. М. Могилянський активно займався журналістикою. Друкував інформаційні повідомлення, часто торкаючись українських справ, на сторінках тижневика «Украинский вестник», «Речь», української газети «Рідна справа — Вісті з Думи». Частина публікацій стосувалися огляду культурного життя в Україні, діяльності Української Громади, української парламентської фракції та Українського Парламентського клубу в I (27.04–08.07.1906) і II (20.02–02.06.1907) Державних Думах, пропаганди автономії України, мовного питання тощо. У 1907 р. у Петрограді вийшла його підсумкова брошура щодо діяльності I Державної Думи — «Первая государственная Дума».

У 1906–09 рр. М. М. Могилянський співробітничав із видавництвом М. В. Пирожкова у Петербурзі. У 1906 р. М. В. Пирожков придбав право на видання часопису «Полярная звезда», рупору кадетської партії, до якої належав М. М. Могилянський. У травні – вересні 1906 р. видавництво друкувало тижневик «Украинский вестник», у січні – травні 1907 р. — газету «Русская жизнь». На сторінках цих видань з'являлися літературознавчі рецензії та політичні огляди М. М. Могилянського.

Через книжковий магазин видавництва розповсюджувалися праці М. П. Василенка, М. С. Грушевського, В. С. Іконникова, Г. П. Житецького, О. С. Лаппо-Данілевського, М. П. Павлова-Сільванського, М. О. Славінського, М. І. Стороженка, О. Я. Єфименко, Ф. Сологуба, М. В. Гоголя тощо. У квітні 1909 р. М. М. Могилянський виступив в Особливому присутствіі Петербурзької судової палати захисником М. В. Пирожкова в справі друку книги «Белые зарницы» К. Д. Бальмонта та «Антихристианина» Фрідріха Ніцше. Ця справа й ім'я захисника окремих епізодом увійшли до роману М. В. Черноокова «Книжники» (Л., 1933, с. 100–101) [58; 83, с. 182]. У наступні роки Михайло Могилянський брав участь в організації (1921) та діяльності Петроградського Товариства прихильників української історії, письменства та мови⁹, працював в одному з державних видавництв у Петрограді.

Журналістикою М. М. Могилянський захопився ще у студентські роки. Спочатку це були кореспонденції про нову літературу, видавничі події, культурне життя, діяльність чернігівського земства в «Русских ведомостях». Згодом він поширив коло зацікавленостей на політичні та культурні події в Росії та Україні, співробітничав із численними російськими й українськими газетами та часописами («Биржевые ведомости», «Свобода и культура», «Южные запис-

⁹ Від 1923 р. — Товариство дослідників української історії, письменства та мови.

ки», «День» тощо). На рубежі століть М. М. Могилянський був постійним співробітником українських газет «Киевское слово» (1898–1906), «Киевские отклики» (з 1904 р., редактори – В. Я. Железнов, М. П. Василенко). У підготовці та виданні «Киевских откликов» брали участь такі яскраві особистості як В. Л. Беренштам, С. О. Єфремов, В. Г. Короленко, І. Л. Шраг, І. М. Стешенко та ін. У 20–30-х рр. ХХ ст. багато рецензій було надруковано в українських часописах «Життя і революція», «Червоний шлях» [76, с. 35, 53, 65, 66, 73, 87, 148, 149, 182] та ін.

Українською мовою Михайло Могилянський почав писати (псевдонім – Мих. Андрійко, криптонім – М. А.) рецензії, публіцистичні статті, кореспонденції у галицьких радикальних виданнях «Народ» (Львів-Коломия, 1890–1895), «Життя і слово» (Львів, 1894–1897); друкувався у «Раді», «Літературно-науковому віснику» [37], «Української хаті», «Промені». Перше україномовне оповідання «Стріл» було надруковане в «Літературно-науковому віснику» [51]. У 1916 р. у Петрограді вийшла його художня збірка «Оповідання».

Протягом 1915–26 рр. вийшли низка літературно-критичних праць, присвячених Тарасові Шевченку («Шевченкові роковини», Чернігів, 1916), Михайлові Коцюбинському («Художник слова», Пг., 1915), Іванові Франку («І. Франко», Чернігів, 1919). Начерки «Поэзия Надсона» (1897), «Критические наброски» (1898), «Реабилитация Пушкина» (1900) завершили серію брошур в дусі «легального марксизму»¹⁰ [32].

Як літератор, М. М. Могилянський заявив про себе спершу російськомовними драмами. Окремими книгами видав: «Мираж» (СПб., 1902), «Тина»¹¹, «Усталые» (СПб., 1906). Драма «Усталые» була останньою роботою у цьому жанрі, написаною російською. До драматичної форми М. М. Могилянський повернувся лише через 30 років. Більша частина його творів не були опубліковані за життя автора. Окремі з них зберігаються у ІР НБУВ [57, с. 377], ЦДАМЛМ України [75, с. 258, 259], а також в архівах і книгосховищах Києва, Москви, Санкт-Петербурга. Там само зберігається ще досить багато документальних джерел щодо життя Михайла Михайловича Могилянського [2; 3; 6; 57, с. 366–368; 65; 75, с. 258–259].

Політичного спрямування полемічні статті, нотатки у газетах і часописах, брошури з висвітленням інших окремих пи-

¹⁰ «Легальний марксизм», за визначенням В. І. Леніна, був віддзеркаленням марксизму в буржуазній літературі, а його представники – буржуазними демократами, «для которых разрыв с народничеством означал переход ... к буржуазному либерализму» (Ленин В. И. ПСС, 4-е изд., т. 13, с. 81).

¹¹ Драма «Тина» була надрукована в додатку до журналу «Всемирный вестник» (СПб., 1903, № 8–9).

тань суспільного життя з'являлися у період до його виходу з лав конституційно-демократичної партії (травень, 1917)¹². Серед них – «Первая государственная Дума» (СПб., 1907), «О культурном творчестве (украинская проблема)» (Пг., 1916), «Историческое освещение финляндского вопроса» (СПб., 1910, 1912) [підписана псевдонімом М. Руссобтовский¹³] тощо. З приводу останньої праці М. М. Коцюбинський писав у листі до Михайла Могилянського: *«Прочитав Вашу книжку про Фінляндію – і мушу признатися, що тільки тепер фінлянське питання стало для мене ясным. І за це я дякую Вам. Книжка зроблена прекрасно, картина виходить сильна і яскрава»* [24, с. 224].

На сторінках російських часописів М. М. Могилянський активно популяризував українську культуру та літературу. Рецензії на українські видання з'являлися російською мовою на сторінках петербурзьких часописів «Украинская жизнь», «Речь», «День». У такій спосіб він знайомив російських читачів із новинками української літератури. Скажімо, з повістю Ольги Кобилянської «Через кладку» («Речь», 1912). Перекладав російською твори українських письменників. У 1911–14 рр. підготував три томи творів М. М. Коцюбинського. Два перші – перекладав сам, третій – разом із Ф. Волховським. «Олексій Максимович [Горькій], – писав йому в листі від 28.11.1911 р. Михайло Коцюбинський із о. Капрі – *хвалив Вас: «Чуть ли не единственный человек, который знакомит русскую публику с украинской литературой – прекрасно делает!»* [25, с. 156–157]. У 1934–35 рр., пам'ятаючи про цей епізод, М. М. Могилянський звертався за допомогою та підтримкою до О. М. Горького.

Багатий матеріал, що розкриває творчу лабораторію письменників, їхню дружбу, зберігається у фондах Чернігівського державного літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського [34, с. 367–461; 24]. Михайло Коцюбинський шанував Могилянського не тільки як перекладача, а й як талановитого белетриста [25, с. 257]. Прочитавши оповідання М. М. Могилянського «Стріл», він напише в листі до нього: *«Тільки що прочитав Ваше оповідання «Стріл», і воно дуже сподобалося мені ... Пишіть, дорогий Михайле Михайловичу, я певний, що Ваша робота марно не загине, що вона дасть щось для Вас і для нашої літератури. Од щирого*

¹² М. М. Могилянський вийшов з партії після VIII з'їзду партії у травні 1917 р. через незгоду в українському питанні [17, спр. 5807; 73, спр. 668, 2 арк.]. У додатковому томі до п'ятого видання творів В. І. Леніна в біографічній довідці про М. М. Могилянського відзначено, що він вийшов із партії кадетів після Жовтневої соціалістичної революції.

¹³ Руссобтовский – Рус из Обтова, прадід М. М. Могилянського по лінії батька, родове ім'я предків [65, зош. 1, с. 3].

серця вітаю Вас. Мені дуже приємно було стрітися з Вами на одному полі і навіть в одному журналі» [48, с. 78]. Наприкінці 20-х рр. Михайло Михайлович опублікував у часописі «Червоний шлях» спогади про свого великого друга та рецензію на 4-й та 5-й томи творів М. М. Коцюбинського [49; 50].

Слід зазначити, що бібліографічні, критичні та літературні огляди, реферування та висвітлення змісту часописів і періодичних видань, повідомлення про видання художніх творів і рецензійні нотатки на театральні вистави, тематично чи концептуально близьких рецензентові, займали багато часу в житті М. М. Могилянського. В автобіографічному нарисі він таким чином визначив кількість своїх дописів: *«Больше всего в жизни написал «корреспонденций» (несколько тысяч) и «рецензий» (много сотен)»* [15, спр. 44229]. Частина праць цього спрямування, переважно літературно-критичних, була пов'язана з літературознавчими зацікавленнями автора, що збереглися на все його життя. Про просвітницьке значення спогадів Михайла Могилянського про М. М. Коцюбинського й І. Я. Франка, виданих у Чернігові, та його праць такого спрямування, Микола Зеров у 1919 р. писав: *«Видані на провінції, де так важко добути українську книжку, вони мають своє значення, подаючи коротенькі відомості про двох чільних представників українського натуралізму й модернізму...»* [14, с. 304]. Але значна частина писалася з метою отримання засобів до власного та родини існування. У 1910 р. в листі до М. М. Коцюбинського Михайло Михайлович про такий спосіб виживання напише: *«...психологической возможности для художественного творчества не получается. Нет внутренней свободы, нет отстоя, все течет ... В таких условиях может получиться только нечто такое, чего и без того много в литературе...»* [34, с. 372]. В іншому листі він продовжує цю думку: *«...пишу рецензии в «Земское и городское дело» да статьи по политическим вопросам (надоели хуже горькой редьки!) в провинциальные газеты...»* [34, с. 376]. На жаль, таким способом добування засобів існування шляхом продажу продукції розумової діяльності користувалося багато представників російської й української інтелігенції.

У 1923 р. М. М. Могилянський остаточно повернувся до Києва. Одинадцять наступних років його життя були пов'язані з Всеукраїнською Академією наук, куди він був запрошений у липні 1923 р. після смерті П. Я. Стебницького на посаду керівничого Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (далі – Комісія, Біографічна комісія). Цей вибір не був випадковим. М. М. Могилянський на той час був відомий своїми літературознавчими, критичними, публіцистичними працями в багатьох виданнях Західної та Центральної України та Росії. Його жит-

тя та діяльність проходила в Чернігові, Петербурзі, Києві — містах із активним політичним, суспільним життям і культурними традиціями. Завдяки своїй літературній діяльності він був знайомий і пов'язаний спільними інтересами з багатьма представниками української та російської культурної та наукової інтелігенції.

Не без вагань, 50-річний М. М. Могилянський прийняв запрошення працювати у Біографічній комісії ВУАН. А вже на перше запрошення працювати у Комісії, що було зроблене В. Л. Модзалевським на початку 1919 р., він відповів відмовою, пославшись на особливі обставини та бажання повернутися до Чернігова [16, № 3361, арк. 1]. Та зрештою, разом із М. П. Василенком (голова) М. М. Могилянський (керівничий) очолив Біографічну комісію, а згодом перебрав на себе також обов'язки редактора відділу діячів науки, освіти, культури та мистецтва від друг. пол. XVIII ст. і працював на цих посадах до кінця існування Комісії (1933). Цей вибір Спільного зібрання Академії наук був вдалим. Завдяки багаторічній журналістській, літературній та адвокатській праці Михайло Могилянський мав багато знайомих у різних політичних, наукових і літературних колах України та Росії. Відкритий, товариський, він легко зав'язував контакти. Ці риси характеру сприяли спілкуванню з керівництвом Академії, співробітниками, численними кореспондентами та допомагали Михайлу Михайловичу на цій посаді.

Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України була створена з метою підготовки Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху) 26 листопада 1918 р. [40, с. 16–40]. Згідно зі Статутом УАН Комісія була окремою самостійною установою у системі Академії наук, що підпорядковувалася Спільному зібранню та була наділена певними повноваженнями щодо координації наукових робіт, пов'язаних із дослідженням історії українського народу. У перші три роки роботи Комісії була закладена ґрунтовна теоретична та методична база підготовки Біографічного словника, розроблені організаційні засади для вирішення завдань, що стояли перед нею. Серед головних документів виділимо наступні: «Докладна записка про програму і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі» [8], «Інструкція для співробітників Постійної Комісії для складання Біографічного Словника українських діячів при Українській Академії наук» [41, с. 53–57], «Пропозиції щодо організації праці в Постійній комісії Біографічного словника» [41, с. 66–68], «Про завдання та методику роботи Постійної комісії ...» [41, с. 45–52], «Додаткові пояснення до Інструкції для співробітни-

ків постійної ...» [41, с. 62–66] та ін. Завдяки тому, що від самого початку діяльність Біографічної комісії була розгорнута на відповідних наукових засадах, їй вдалося за неповних 15 років досягнути певних результатів.

Посада керівничого з початку створення Комісії була єдиною штатною посадою. Як керівничий Михайло Михайлович мав вести усі справи та відповідати за них перед Академією наук. Але реальні зобов'язання керівничого було значно ширшими. Він контролював роботу постійних штатних і нештатних співробітників, кореспондентів, ставив перед ними завдання з обробки джерел і заповнення карток; контролював своєчасне занесення нових імен до загального Реєстру та до Реєстрів на поточні літери, написання біографічних довідок; редагував біографічні статті та писав їх сам; проводив кадрову політику; турбувався своєчасним отриманням платні співробітниками за виконану роботу; вів ділове листування з Президією Академії; звітував і складав річні плани роботи; готував засідання Комісії; вишукував авторів для написання біографічних статей тощо [17, спр. 5104, арк. 1–9]. Окремий вид роботи складали збір автобіографічного та біографічного матеріалу від сучасників, переговори з якими також здійснював керівничий [41, с. 613–673].

Багато років у Комісії працювали (безоплатно) редакторами відділів і підвідділів відомі історики, фахівці з окремих наукових напрямків – історик держави та права М. П. Василенко (голова, 1920–23), літературознавець, театрознавець, театральний критик П. І. Рулін, літературознавець, архівіст В. В. Міяковський, історик, архівіст, археограф В. О. Романовський, історик євреїв І. В. Галант, мистецтвознавець Ф. Л. Ернст, історики І. П. Крип'якевич, В. О. Пархоменко, Н. Д. Полонська-Василенко, К. В. Харлампович, історик, архівознавець О. М. Андріяшев, музикознавець, літературознавець Д. М. Ревуцький, літературознавець С. О. Єфремов (голова; 1923–29) [41, с. 268–274]. Завдяки визнанням в Росії й Україні джерелознавцям В. Л. Модзалевському, В. В. Міяковському, В. О. Романовському, Ф. Л. Ернсту на початку діяльності Комісії вдалося скласти реєстр джерел щодо відбору імен, у якому головна роль відводилася джерелам із історії України. У складних умовах діяльності Комісії працею переважно нештатних постійних співробітників О. М. Андріяшева, Г. Л. Берло, О. О. Тулуба, В. О. Горкова, П. І. Руліна [41, с. 268–274] вдалося зібрати картотеку на 200 тисяч біобібліографічних карток (із яких близько 150 тисяч за часи керування Комісією М. М. Могилянським), та скласти Реєстр імен. Для порівняння наведемо, що «Азбучный указатель имен русских деятелей для Русского биографического слова-

ря» (1887) налічував 40020 імен. Особлива заслуга в організації цього процесу належить М. М. Могилянському.

Багато біографічних довідок для словника було написано особисто Михайлом Михайловичем. Він був майстром коротких і точних біографічних портретів і зарисовок. Так, І. П. Каляев, із яким він познайомився у «Хрестах», запам'ятався йому таким: *«Он был совсем особенным, неповторимым, непохожим на других, в мелочах и крупном. Душевная мягкость и тонкая деликатность сочетались в нем с сильной волей и несгибаемой принципиальностью. Прямота и искренность не оставляли места не только для политиканства, но и для столь обычного недоговаривания. ... Паренье его души всегда было высоким. ... В революцию его влекли не те или иные убеждения, а экзальтированная мистическая восторженность, глубокая, сердце мечем насквозь прошедшая боль о поруганном народе. Революция была для него стихией, в которой напряженно ярким немеркнущим светом горела его душа, жаждавшая смерть...»* [65, зош. 16, с. 1011–1013].

А ось як він пише про М. П. Василенка часів спільної праці у газеті «Киевские отклики»: *«Я затруднился бы точно определить, в чем заключалась оригинальность душевного облика, привлекательное своеобразие его звучания, но от множества людей штампованных и ординарных они его отличали. Отличало и совершенно исключительное добродушие, редкая доброта, участливый интерес к личности собеседника, мягкость. Но сколько я встречал людей в тех или иных комбинациях, богатых этими качествами и, однако, никто не повторял Николая Прокофьевича»*. На думку Могилянського, у діяльності Василенка, поряд із дослідницькою працею, притягала популяризація знань і викладацька діяльність. *«Он был ученым того типа, для которого научное творчество и исследовательская работа ... просто невозможны в той обстановке, в которой знание не проникает в широкие массы, от этих масс не получают идейного импульса к работе. Отсюда его постоянное стремление к популяризации научных знаний в форме ли публичных лекций различного типа, популярных научных статей и т.п. ... Сотни больших и маленьких статей и заметок написал Н. П. для энциклопедических словарей не только для заработка, но и для удовлетворения своей потребности в популяризации научных знаний»* [65, зош. 22, с. 1553].

Ще раніше він, разом із М. П. Василенком, Б. Л. Модзалевським, С. О. Єфремовим та іншими українськими представниками науки та культури був постійним автором «Нового энциклопедического словаря» Брокгауза і Ефрона [81, с. 88]. Тут вміщено його статті про письменників, діячів культури — Миколу Вербицького, Володимира Винниченка, Миколу Вороного, Михайла Драгоманова, Віктора Забілу, Панаса Мирного, Олександра Олеся тощо.

Робота Біографічної комісії викликала жвавий інтерес не лише в різних куточках України, а й у Росії. З листами про бажання надати допомогу зверталися окремі вчені, наукові й учбові установи, вчителі, краєзнавці, музейні працівники. Михайлові Могилянському вдалося поєднати суспільний рух із завданнями Комісії. Він листувався з кореспондентами Комісії з різних міст України та Росії. Серед кореспондентів – О. Д. Багалій (Харків), М. Г. Астряб (Лубни), І. Я. Айзеншток (Харків), В. Я. Гнатюк (Львів), О. В. і В. Б. Варнеке (Одеса), О. О. Рябінін-Скляревський (Одеса), О. І. Покровський (Одеса), А. Верзилов (Чернігів), Я. К. Імшенецький (Полтава), С. І. Ерастов (Новоросійськ), Д. І. Яворницький (Дніпропетровськ) [41, с. 661-676]; Вінницький, Житомирський та ін. біографічні гуртки [42; 43]; Істпарт (Харків), «Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльно-поселенцев» (Москва), «Державне видавництво України» тощо. Епістолярій містить як листи керівничого до кореспондентів, так і відповіді з матеріалами до Біографічного словника. Наведемо деяких адресатів М. М. Могилянського, російських діячів науки та культури, з якими він листувався під час праці у Комісії – Д. В. Айналов, С. І. Ерастов, Ф. Д. Проценко, К. І. Ванченко-Писанецький, С. Д. Мстиславський, І. С. Абрамов [41, с. 661-676]. Всі ці листи мають значну інформаційну цінність для реконструкції діяльності Біографічної комісії та висвітлюють особливу роль Могилянського у цьому процесі.

Листування в житті Михайла Могилянського займало значне місце. У передмові до виданих листів Михайла Коцюбинського він писав: *«Наш нервовий час ... не дає стільки вільного часу для кореспонденції, а крім того люде розуміють оден одного з півслова. Тому й листування часто стає подібним до телеграфічного коду, умовного висловлення в стислій формі складних почувань і багатих змістом духових подій, ареною яких иноді зовсім непомітно для неспостережливих стає душа сучасної людини. Иноді й без особливих подій люде, яких часом тягне думкою щось спільно пережити, або просто приязно стиснути руку, листуються, і слова їх листів зовсім невиразні для стороннього читача, бо почуття, з яким приязно стискають руку, не знаходять, а навіть і не шукає слів, бо й без них знаходить шлях від серця до серця ...»* [48, с. 59]. Один із останніх листів у житті Михайла Михайловича з селища Велика Мурта Красноярської області датований 18 травня 1942 р. (за кілька днів до смерті) й адресований родичці «Нюсеньке» до Ленінграда з проханням вислати гроші на ліки [73, спр. 652].

Свідками багатосторонніх стосунків М. М. Могилянського з його сучасниками є численні листи. [3; 7; 15, од. зб. 44096–44107; 17, од. зб. 4762; 34; 53; 55; 73, спр. 647–663]. Завдяки інформації, що інколи міститься лише у листах, нам та іншим авторам, які при-

святили свої дослідження М. М. Могилянському, вдалося встановити або реконструювати окремі події. Уцілілий епістолярій М. М. Могилянського досі не зібрано, не систематизовано та не опубліковано. Багато листів розпорошені по численних архівах та інституціях України і Росії.

Незважаючи на всі складнощі життя того часу, енергії цієї людини вистачало також на літературну працю та багато чого іншого. Н. Д. Полонська-Василенко так згадувала про часи роботи в Академії та, зокрема, в Біографічній комісії: *«У комісії [Біографічної комісії ВУАН] «Миха» (підписував статті – «Мих») завжди бився живчик життя ВУАН. Академія стала його родиною ... Його кабінет став тим містом, де сходилися щодня десятки співробітників; одні були зв'язані з працею комісії, а інші приходили, щоб довідатися про останні події літературного, громадського та політичного життя. Там можна було зустріти не тільки всіх співробітників ВУАН, але й професорів київських високих шкіл, літераторів, співробітників газет, приїжджих з інших міст...»* [59, с. 125].

Праця у Комісії займала багато часу. Але Михайло Михайлович не залишав літературну справу. Ця тема ще потребує професійного дослідження з боку літературознавців. Ми торкаємося лише окремих сюжетів, пов'язаних із літературною діяльністю М. М. Могилянського, не випадково. Хоча основним місцем роботи у 1923–34 рр. залишалася праця в Біографічній комісії ВУАН, академічна зарплатня не забезпечувала гідного життя її співробітникам. Про ті тяжкі часи досить відверто писали у споминах, щоденниках, листах Н. Д. Полонська-Василенко, А. Ю. Кримський, В. П. Петров (В. Домонтович), С. О. Єфремов тощо [5; 9; 60, с. 82–89].

Як і багато інших співробітників ВУАН, М. М. Могилянський був вимушений заробляти на життя собі та своїм родичам публіцистичною, журналістською, літературною працею. Особливо успішно він виявив себе у літературній критиці та літературознавстві. Багато літературних оглядів та рецензій на твори українських письменників надсилав М. М. Могилянський до російських видань «Звезда», «Былое», «Летописи Дома литераторов». Активно співробітничав в українських часописах «Літературно-науковий вісник» [37], «Червоний шлях» [77], «Життя і революція» [12] та ін. (рецензії на твори Івана Карпенка-Карого, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Дж. Конрада, Анатолія Франса та ін.), із Державним видавництвом України, видавництвами «Час», «Криниця», «Друкарь» тощо. Статті М. М. Могилянського були присвячені багатьом значним явищам у літературному житті 20-30-х рр. Так, міркуючи про значення класичної літератури для сучасників і про сучасну літературу, він дійшов висновку, що революція в духовній культурі

особи, її психіці відрізняється від соціальної революції [46, с. 3–4]. Досить скептично він ставиться й до «революційної літератури». Обґрунтовує необхідність вивчення класичної спадщини.

Як письменник М. М. Могилянський пише новели, романи, оповідання. В своїх літературних творах він продовжував напрям інтелектуальної прози. У радянські часи створював оригінальну художню прозу в манері, близькій до Миколи Хвильового. Його «колосальну неоціниму працю на користь Українського слова» та «незламну силу вічно молоді душі», що спрямована на «високо-корисну роботу», відзначали літературні колеги — Г. Косинка й О. Варава у поздоровленні з нагоди 50-річчя Михайла Михайловича [18, № 137].

У період становлення «радянської» літератури Михайло Михайлович брав активну участь у літературному житті Києва. Він виступав на літературних вечорах, зокрема, — на публічних виступах неокласиків, до ідейно-естетичних поглядів яких був наближений. Про це писав Микола Зеров у листі до Марка Черемшини: «...ядром групи є кілька поетів, але до нас пристають кілька істориків літератури з професорських аспірантів, кілька критиків. ...З симпатичними елементами нас можна нарахувати чоловік 12» [14, с. 1051]. У цьому угрупованні під «критиком» він мав на увазі саме М. М. Могилянського.

За виступ 15.03.1925 р. на одній із літературних вечірок неокласиків, де він підтримав тезу Миколи Хвильового про орієнтацію в літературній творчості на Європу, його, разом із іншими неокласиками, звинуватять у відриві від сучасності та прихильності до буржуазної ідеології [36]. Ось як згадує літературні вечори неокласиків О. П. Филипович, брат П. П. Филиповича. «Такі вечірки відбувалися у залі ВУАН на вул. Короленко, 54, або у приміщенні Української всенародної бібліотеки на розі вул. Короленка та бульвару ім. Т. Г. Шевченка. Вони проходили дуже бурхливо. Після виступів М. Зерова, М. Рильського, О. Бургардта, М. Драй-Хмари починалися дискусії. З одного боку — представники «пролетарської критики» (В. Десняк, А. Лісовий, Б. Коваленко та ін.) звинувачували неокласиків за відрив від життя, несучасність, обвинували в буржуазній ідеології. З другого — виступаючі літератори. Іноді до них приєднувався М. Могилянський, старший за віком, «людина з тонким естетичним смаком, прекрасний знавець літератури ... а й «класиків марксизму», Дарвіна — і, як правило, збивав із пантелику і роззброював «пролетарських критиків» дуже вдало дібраними цитатами з Маркса, Енгельса, Луначарського». Закінчував свій виступ так: «Звичайно, як би це сказав я, то ви б мені пришили буржуазну ідеологію; але це говорить ...

Карл Маркс (або Енгельс, або Луначарський), твір такий і такий, сторінка така і така». Цю тактику М. Могілянського неокласики описали в «Неокласичному марші» так:

*«Масонський вигляд; жест лицарський
І під пахвою пук цитат, –
Мій Санчо Панса – Луначарський,
А Маркс – мій приятель і брат»* [70, с. 148].

В. П. Затонський, якого згодом було репресовано як «українського буржуазного націоналіста», на одному з засідань політбюро ЦК КП(б)У відзначав, що серед співробітників Академії: «...вже є провісники і ідеологи української буржуазії. ... Вся ця Академія наук, вся ідеологія публіки, що знаходяться навколо Академії наук та в літературі іменують себе неокласиками, є по суті ідеологія прийдешньої української буржуазії і звідси їх орієнтація на Європу, звідси прагнення будувати українську культуру «хоч гірше аби інше», щоб не була схожа на російську» [71, спр. 93, арк. 62].

У 20-ті – на початку 30-х рр. поняття «культурна революція» означало войовниче переборення решток «буржуазності» (старої, справжньої культури, традиційної тощо) з активною заміною всього цього матеріалістичною революційною ідеологією з комуністичним змістом. Партія не тільки контролювала розвиток сучасної літератури, а й інтерпретування з марксистських позицій українських класиків [39, с. 52]. У полі зору партійних ідеологів опинилася і редколегія журналу «Червоний шлях», в якому Михайло Михайлович друкував свої численні критичні статті.

Наступні трагічні події в житті М. М. Могілянського співпали з публікацією оповідання «Вбивство» в журналі «Червоний шлях» [47] і стали переломним моментом у його житті та літературній праці. У своєму сні головний герой оповідання вбиває свого кумира за зраду політичних поглядів та ідеалів. У художньому портреті кумира сучасники і влада признали М. С. Грушевського. 22.05.1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало політичною помилкою як оповідання, так і його публікацію в журналі «Червоний шлях» [71, спр. 85, арк. 57, 60]. До окрпарткомів Головліту УСРР 9.06.1926 р. було надіслано лист ЦК КП(б)У за підписом секретаря ЦК КП(б)У В. П. Затонського, в якому редакціям журналів і газет було запропоновано не вміщувати статті М. М. Могілянського, як белетристичні та публіцистичні, так і дописи [72, спр. 22660, арк. 97]. Постановою ЦК КП(б)У від 20 грудня було усунуто з посади головного редактора О. Шумського та звільнено від роботи у журналі Миколу Хвильового. Серед причин, оголошених для широкого загалу, було «припущення цілого ряду помилок редакцією журналу», таких як публікація твору «Вбивство» Михайла Могілянського [77, с. 8].

У цілком таємному листі ДПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 04.10.1926 р. відзначалося, що: «Відомий український літератор Могилянський в одному з номерів харківського журналу «Червоний шлях» умістив невелике оповідання під заголовком «Вбивство». ...Оповідання написано своєрідною езоповою мовою, але якщо в нього вдумуватися, то стає явним, що цим вождем-зрадником, якого в оповіданні стратили за зраду, є ...професор Грушевський. ... Могилянський направив оповідання-памфлет проти Грушевського за те, що ...Грушевський осмілівся визнати радянську владу і федеративні початки входження України до Союзу, т. є. зрадив національному ділу. ...Це гарний зразок того, як шовіністи намагаються використати літературу зі своєю метою» [61, с. 145–146].

На думку Н. Д. Полонської-Василенко, мотиви появи цього оповідання такі. М. М. Могилянський був пов'язаний дружніми взаєминами з родиною М. С. Грушевського ще за часів професорства останнього у львівському університеті. «В 1924 році М. С. Грушевський, обраний на академіка, приїхав з-за кордону до Києва. Повернення його, президента Української Республіки, до України, де панували переможці, і увага, з якою спочатку поставився до нього більшовицький уряд, викликали серед українських кіл розчарування та незадоволення. М. М. Могилянський цілком поділяв ці настрої та відбив їх у своїй новелі «Вбивство»... » [59, с. 126].

В своєму щоденнику за 5 червня 1926 р. С. О. Єфремов занотував: «...Грушевський скаржився, ніби я підмовив Могилянського надрукувати погрозу йому смертю за те, що він перейшов до більшовиків. ...Словом, «пошла писать губерния» – і губерния препаскудна» [11, с. 381]. Далі: «29 серпня. Заходив М. Могилянський і розповідав про свою справу. Написав він оповідання, власне, записав свій сон – ніби він вбив Грушевського за те, що той зрадив усі свої попередні погляди і своїм існуванням заражав повітря. Оповідання найслабше, власне, з того боку, що воно, як взагалі у Могилянського, не художнє. Дві-три риси в своєму оповіданні він узяв справді портретних, і це також помилка. Але як не як, а «Червоний шлях» теє оповідання надрукував. Усі пізнали Грушевського. Пізнав він і сам себе і нічого кращого, неборачисько, не знайшов зробити, як «расписаться в получении». Почав ходити по комуністичних установах та до нотаблів з скаргою, що «єфремовська партія» руками Могилянського хоче його згладити з світу за те, що він одійшов од шовіністичної інтелігенції і пристав до большевиків. ...Появилось кілька статтів з характеристикою Могилянського як чорносотенця – статей дурних, брехливих і нахабних...» [11, с. 395].

У політичних умовах, що склалися в країні та Академії наук, М. М. Могилянський був вимушений відправити лист до редакції «Червоного шляху», в якому визнавав публікацію оповідання по-

милкою власною та редакції: «Видрукування в № 1 р. 1926 «Червоного шляху» мого оповідання «Вбивство» дало привід для дуже прикрих для мене непорозумінь – аж до обвинувачення мене в заклик до боротьби з радянською інтелігенцією та антисемітизмі. Прошу дати місце моїй заяві: Участь в радянському соціалістичному будівництві вважаю за єдиний гідний для української інтелігенції шлях і для себе особисто іншого не мислю. Що ж до антисемітизму, то вважаю його за брудніший вияв націоналізму та шкідливу спадщину дореволюційної дійсності. Дуже шкодую, що «Вбивство» подало привід для непорозумінь, і вважаю, що видрукування його було тяжкою помилкою. Вину свою в тій помилці визнаю й сподіваюся спокутувати її участю в повну міру своїх сил в будівництві радянської соціалістичної культури» [33, с. 294]. Н. Шумило справедливо вважає цей крок з боку М. М. Могілянського вимушеним і пов'язаним з єдиною можливістю повернутися до легального літературного процесу [81, с. 89].

Як наслідок публікації цього оповідання, в наступні роки рукописи М. М. Могілянського не приймаються до друку в Україні. Видавництво «Час» викреслює його ім'я з однієї з хрестоматій, підготованих до друку. «Червоний шлях» повертає статтю про Пантелеймона Куліша з припискою: «Стаття про Куліша не пійде. 04.11.1929» [15, спр. 44162]. На прохання М. М. Могілянського часопис «Червоний шлях» повертає частину рукописів, серед яких «Письменник власної біографії», «Порошене серце», рецензію на твори Г. Шкурупія (1926). 10.02.1930 р. редакція повідомляє, що рецензія Михайла Могілянського на редакційну передмову в збірці творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (з примітками І. Я. Айзенштока) до друку не ухвалена [15, спр. 44123, 44124]. Роман «Честь» 14 березня 1930 р. передано до ДВУ [15, спр. 44166], потім – до харківського видавництва «Література і мистецтво». Лише у 1990 р. роман «Честь» із ґрунтовною передмовою Н. Шумило було надруковано у журналі «Вітчизна» [52].

У видавництві ВУАН у березні 1927 р. цензори затримали підготовлену до друку IX книгу «Записок історично-філологічного відділу» зі статтями С. О. Єфремова про М. Ф. Біляшівського та М. М. Могілянського про М. М. Коцюбинського. «В моїй статті (про Біляшівського) ледве чи знайдеться щось злочинне, так саме і в Могілянського (про Коцюбинського), oprич самого прізвища, яке хочуть тепер зробити само вже злочинним», – записує у щоденнику С. О. Єфремов [11, с. 470]. Академія наук продовжувала друкувати його статті, але під псевдонімами. Один із яких, за згадкою Н. П. Полонської-Василенко був «Чуб». У 1927 р. під час святкування ювілею Д. І. Багалія, М. М. Могілянський підніс ювілярові збірку своїх праць, що були надруковані під псевдонімами [59, с. 127]. Окрім наведених вище, виступав під псевдоніми: І. Лебединский,

Валерьян Чубинский, Петро Чубский, Т. Максимович (передмови до вибраних творів Марка Вовчка, Ганни Барвинок, збірки «П. Куліш»; «Досвітні огні» (усі — 1927) та ін. Лише у 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, зваживши на заяву М. М. Могілянського до редакції журналу «Червоний шлях», відмінило прийняту постанову і видало дозвіл на публікацію творів [71, спр. 163, арк. 70].

У цей непростий для М. М. Могілянського ситуації міцну підтримку виявили друзі. Наведемо лист письменника Івана Дніпровського¹⁴.

Любий друже Михайло Михайловичу.

Найперше: спокій. Друге: абсолютний спокій. Третє: самий найабсолютніший спокій. Жодного змарнованого дня. Кожна хвилина використана на всі проценти. Всі ультрафіолетові проміння на усміхнуті уста.

А тепер — моя з приводу всього думка. Ви не були кадетом. Ви не були пролетарем. Ви — український інтелігент «в сон-зілля купаний з коліски». Яблуневий цвіт падав на Вашу душу, капле до останнього часу. І Ви ніколи не будете нічим. Ви будете завжди інтелігент. Це не суд, а підсумки мої в цій неприємній справі (не токмо Вас одних). [...]: і не намагайтесь стати нічим.

Вся Ваша помилка, вісь гріх Ваш — що Ви встряли до політики. Ви мусили бути тільки письменником («И жил он на берегах Дуная — чужие люди за него зверей и рыб ловили в сети ...») який політик [...] з Вас ? Коли ви [...] юні !! діти !!!

Що додати Вам ? Чи послухаєте моєї скромної ради ? Послухайте: Сам Господь бог послав Вам таке щастя. Це значить що Ви таки даєте монографію про Куліша — найбільший, найголовніший, найкапітальний труд Вашого життя.

Це значить: Ви абсолютно — замовкаєте на два роки (Термін, для монографії достатній). Це значить: Віднині Ви не розмінюєте себе, не дробити себе на тисячі поривів — єднаєте в одне сильне — «центро-стремительное» бажання, в єдину вперту, нехитну волю. Жидної рецензії, статті ! Ні звука !

Не злобно, а іменно радісно, зі сміхом в душі, що нарешті і Вам дали змогу працювати.

Це одбере від Вас 1/3 бюджету — плюньте з високої гори (вилізте на щонайвищу).

Жодної скарги. Голову вгору ! Майте на увазі, мій ясний друже: я свідомий того, що я раджу. Я знаю, що це жорстоко. Але коли б це був я сам, я дав би невблаганну собі директиву, таку як Вам даю.

¹⁴ Дніпровський (справж. Шевченко) Іван Данилович (1895-1934) — письменник, перекладач, член спілки пролетарських письменників «Гарт», літ. організації ВАПЛІТЕ. Один із зачинателів робітничої та ленінської тем в укр. поезії (поєми «Донбас», 1922; «Ленін», 1924).

В цьому Ваша перемога. В цьому запорука ясного сміху на тридцять років.

Коли Ви почнете борсатись, виправдовуватись і т. п. – Ви ще більше заплутаєтесь. Пам'ятайте, що Ви опинились між двома сильними іменами. Борсаючись – Ви будете роздушені. Я Вам даю [...]му на два роки, повної безумовної «Воляції», – а зототі ворота Вам дасть наш сильний друг – Панько. Поставте два монументи: йому і собі.

Крик – не допоможе. Сміх, [...], «лучезарный» сміх в праці – тільки. Навіть знайомим, [...] в листах ні до кого, ні звука, ні півзвука. Докажіть Вашу силу. Докажіть, що Ви не смиренний, ображений інтелігент, а велетень духа !

Сили, спокою і здоров'я бажаю, тисну. Ваш Дніпровський. 28.07.1926 р. [15, спр. 44112. Лист публікується вперше].

На наш погляд, в своєму листі Іван Дніпровський визначив головну сутність і призначення М. М. Могілянського – український інтелігент за думками, почуттями, вчинками та літературознавець за призначенням.

Підтримав М. М. Могілянського і П. Г. Тичина, який на той час працював у редколегії журналу «Червоний шлях».

Дорогий Михайло Михайловичу!

Не звертайте Ви уваги на ті пасквілі, що появились і в Києві і в Харкові. Читав я тільки харківську статтю, – і як вже вона мене обридла ! По-перше критик із кожи «лезет вон», по-друге, »антисемітизм» (о боже!) і по-третє – все це дуже брудно. По суті кажучи, в оповіданні нічого такого нема, крім білої бороди, і от уявіть собі, ця біла борода наробила шуму. Хоч би ж було Вам руду взяти ! ... 12.08.1926 р. » [15, спр. 44180].

З цього приводу наведемо ще одну думку, яку висловив Євген Онацький¹⁵ в «Українській малої енциклопедії», яку він підготував і видав в Буенос-Айросі (Аргентина). Головним змістом гасла «Могілянський Михайло» є політичне зрадництво Могілянського, суть якого полягає в непослідовності його позиції щодо національної самостійності України, незаслужене засудження вустами головного героя «новелькі» «Убивство» М. С. Грушевського за його повернення в Україну, що розглядається як зрада ідеалів української державності. За це Могілянський був примушений скласти в пресі покаяну заяву [56, с. 1024]. Але це думка вченого та письменни-

¹⁵ **Онацький Євген** (1894–1979) – український громадський, державний і політичний діяч. У 1917–18 рр. – член Української Центральної Ради і Малої Ради; у 1919–20 рр. – керівник пресового бюро української дипломатичної місії у Римі, член ОУН (із 1929), професор Вищого Східного інституту в Неаполі (1936–40), лектор Римського університету (1940–43). Після 1945 р. жив і працював у Аргентині. Автор «Української Малої Енциклопедії» (тт. 1–4, 1957, 1959, 1962–63).

ка, який спостерігав за подіями в Україні з далеких Італії, а потім Аргентини. В Україні тих часів державна та суспільно-політична системи детермінують поведінку людини та її вчинки в тій чи іншій ситуації. М. М. Могилянський не був винятком.

Політичні процеси в країні суттєво впливали на діяльність установ ВУАН та її дійових осіб. Почата у 20-ті рр. реорганізація ВУАН, провадження класової політики радянськими партійними органами щодо Академії ускладнювала роботу цієї головної наукової установи. 1923 р. — початок перебудови «старої» Академії на нових радянських ідеологічних засадах. У постанові ЦК КП(б) У з приводу «чистки» наукової інтелігенції під наглядом партії, Народним комісаріатом освіти виконувалася вказівка керуватися класовим принципом і усунути з Академії «політично-ворожий елемент» [71, спр. 40, арк. 261]. У нових умовах стара академічна інтелігенція стає об'єктом жорсткого переслідування з боку партійного апарату ЦК, як «осередок української буржуазної культури і політики» [71, спр. 93, арк. 62]. Одними з перших, хто зізнав переслідування в Академії наук, були науковці історико-філологічного циклу та дослідники соціально-економічних проблем. Академік М. П. Василенко, до речі, й голова Біографічної комісії, одним із перших потрапив на показовій процес над українською інтелігенцією (вересень 1923, т. зв. «Київський обласний центр дії»).

У січні 1928 р. для оцінки «справжнього стану Академії наук» у ВУАН працювала спеціальна комісія Наркомату освіти. Щодо Біографічної комісії, то серед головних політичних закидів перевіряючих наводилося, що: *«...створена в умовах гетьманського режиму УАН ...з початку свого існування стала і залишилась і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), — з другого боку — кадетсько монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури»*. В цьому документі можливість працювати в ВУАН пов'язується з ідеологічними характеристиками: *«...перед Наркомосом стоїть у всю височень питання ґрунтовного підходу до виставлених до ВУАН кандидатур з всебічною перевіркою їх з точки зору наукової цінності — як їх соціально-політичної вартості, так із точки зору забезпечення для ВУАН можливості виконання її завдань [щодо] дійсного представництва цілої української науки і її участі [в] українському культурному процесові»* [71, спр. 147, арк. 176–194; 19, с. 420, 425]. У розвиток політичних обвинувачень, у 1929 р. було заарештовано й оголошено натхненником та ідейним керівником т. зв. контрреволюційного буржуазно-націоналістичного органу «Спілка визволення України» в ВУАН академіка С. О. Єфремова, який у 20-ті рр. очолював і Біографічну

комісію, та якого з М. М. Могілянським пов'язували давні дружні та творчі стосунки.

У ВУАН за вказівкою нового партійного керівництва розпочалася тотальна перевірка підрозділів. Особливо ретельною вона була стосовно підрозділів гуманітарного циклу. Ці обставини докладно висвітлені у збірці документальних матеріалів «Історія Національної Академії наук України. 1929–33. Документи і матеріали» (1998) та інших працях [44].

В офіційному «Звіті про роботу другого, соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 рік», до якого входили підрозділи історичного циклу, відзначалося, що: «...на II Відділі було декілька антирадянських груп науковців. ...Як саботажники та шкідники виявили себе [С. В.] Шамрай, [М. Ф.] Каратківський, [М. М.] Могілянський, ...великодержавник по ідеології...» [20, с. 303]. Далі в звіті повідомляється, що історичний цикл було «очищено» від «нацдемівців» і «великодержавників», у число яких потрапили співробітники Біографічної комісії – В. О. Романовський, Н. Д. Полонська-Василенко, М. О. Тарасенко.

У «Звіті про роботу історичного циклу за 1933 рік» було записано, що: «профіль установ [М. С.] Грушевського та [М. М.] Могілянського був яскраво нацдемівський із елементами фашизму» [20, с. 309]. Чимало «буржуазного» та «ворожого» було виявлено в діяльності Біографічної комісії, якою керував «єфремовець» М. М. Могілянський. За визначенням комісії, Михайло Михайлович займався у Біографічній комісії: «вивченням нацдемів, петлюрівських бандитів, атаманчиків, українських князів, поміщиків, сахарозаводчиків і попів, і зовсім ігнорував вивчення революційних діячів, особливо доби пролетарської революції та соціалістичного будівництва (Артем, Антонов-Овсеєнко)» [20, с. 305].

Партійно-політичні звинувачення діяльності Біографічної комісії були спрямовані переважно проти М. М. Могілянського як «колишнього кадета», «прихильника неокласиків», «ідеологічного ворога радянської влади», «буржуазного націоналіста», який підлягав «чистці». Щоб зрозуміти зміст одного з численних обвинувачень, слід повернутися на початок століття, коли Михайло Михайлович був членом конституційно-демократичної партії і підтримував платформу кадетів щодо культурно-національного визначення України. Знайомство з В. І. Леніним, перебування в лавах загальноросійської партії кадетів (1905 – травень, 1917), його виступи з національних питань¹⁶ стали одним із основних приводів для обвинувачення у буржуазному націоналізмі.

¹⁶ В. І. Ленін критикував М. М. Могілянського за погляди в національному питанні, висловлені ним у статті «Всеукраїнський съезд студентства» (газета «Речь» № 174 від 29.06.1913 р.).

Полемізуючи з Д. І. Донцовим, який був прихильником політичного сепаратизму в питанні відносин між Україною та Росією, Михайло Могілянський вважав, що він приведе до розриву не тільки в політичній області, а й у галузі культури [62, с. 229, 231]. У 1913 р. В. І. Ленін у статті «Кадеты об украинском вопросе» піддав критиці антисепаратистський, на його погляд, виступ «кадетского публициста Могілянского». В ній він писав: «*г. Могілянский указывает на факт выступления некоторых украинских социал-демократов против лозунга политически независимой Украины на всеукраинском съезде студенчества во Львове летом 1913 г.*» [27–30]. Цей епізод із своєї політичної діяльності М. М. Могілянський докладно виклав у автобіографічному нарисі (12.02.1929), написаному на замовлення Інституту В. І. Леніна [15, спр. 2399], фактичний матеріал із якого було використано для Показчика імен 2-го видання творів В. І. Леніна [31].

6 серпня 1930 р. Михайло Могілянський «пройшов чистку в апараті ВУАН» [20, с. 115]. На той час в Академії наук розгорталася масштабна політична кампанія проти співробітників, під час якої потрібно було виявити методологічні помилки у власних працях і попередніх наукових здобутках, а також у працях колег. За єдино правильний науковий метод критики було визначено марксизм-ленінізм. На засіданнях Комісії, поряд із робочими питаннями (насамперед, — підготовка першого тому Біографічного словника), заслуховувалися доповіді керівничого Комісії з самокритичним оглядом своєї як попередньої діяльності, так і діяльності в Академії наук із обов'язковим ухилом у бік діалектичного матеріалізму: «Ідеологічна постать П. Куліша» (14.03.1931), «Опрацювання біографій діячів с.-д. руху та діячів доби боротьби за Радянську владу» [доповідь проілюстрована біографіями Абрамовича (с.-д.) і М. І. Арсеничева (комуніста); 27.02.1931]; «Проблема біографії в світлі діалектичного матеріалізму» (08.12.1931) [17, спр. 5228, арк. 3], «Деятели революционного движения в России» у зв'язку з завданням Біографічного словника» (18.05.1932) [17, спр. 6242]. Таких засідань протягом 1931 і 1932 рр. було проведено декілька [17, спр. 6238, 6240].

Так, доповідь М. М. Могілянського «Проблема біографії в світлі діалектичного матеріалізму» з підзаголовком «із самокритичним оглядом своєї попередньої роботи» відбулася 08.12.1931 р. о 19 годині в приміщенні ВУАН (вул. Короленка, 54). Оголошення про засідання, порядок денний було надруковане в газеті «Пролетарская правда». На «прилюдне» засідання були запрошені співробітники з інших підрозділів Академії [17, спр. 6043, 6044]. Як приклад, наведемо типовий і обов'язковий для того часу виступ у диску-

сії Л. О. Окіншевича¹⁷, який наголосив, що потрібно визнати незадовільним, насамперед, початок самокритичної частини доповіді. Приводом до самокритики повинні бути власні переконання Могилянського: «...що треба практично переглянути свою попередню наукову продукцію і засудити перед радянською громадськістю усі попередні у своїй науковій і громадській праці помилки, ...зокрема – ідеологічну і методологічну спорідненість класово-ворожнечим угрупованням старої Академії, ...докладніше зупинитися на висвітленні історії свого перебування в кадетській партії та виразніше визначити пролетаріатові класово-ворожнечу буржуазну її природу та роль в політичній боротьбі».

Влітку 1933 р. діяльність Комісії, у якій практично залишалися два працівники – М. М. Могилянський та М. О. Тарасенко, було згорнуто, а М. М. Могилянського було переведено до секції пролетарської революції. У новій структурі Михайло Михайлович працював декілька місяців. За завданням керівництва секції, на жовтень 1933 р. він підготував «наукову біографію залізного наркома» К. Є. Ворошилова [73, спр. 640]. За два місяці Постановою Президії ВУАН від 02.12.1933 р. його було звільнено від роботи в Академії, а 13.02.1934 р., за Постановою Президії ВУАН, було ліквідовано й Біографічну комісію [20, с. 13, 299–300].

Незважаючи на всі об'єктивні та суб'єктивні негаразди, Біографічна комісія була однією з небагатьох комісій Всеукраїнської академії наук, що протягом 15 років свого існування послідовно виконувала затверджену ще у 1919 р. певну програму. Для порівняння наведемо: Комісія УАН-ВУАН для складання енциклопедичного словника, що працювала в 1921–22 рр. та у 1926–30 рр., мала скромніші результати. Але загалом праця Біографічної комісії зі складання Українського біографічного словника, через низку причин залишилася незавершеною.

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. М. М. Могилянський доклав багато зусиль для захисту справи з підготовки Українського біографічного словника та своєї репутації науковця. Про це свідчать щорічні звіти, пояснювальні записки, листи до керівних органів ВУАН, зібрані в справі «Завданнях Комісії Біографічного Словника діячів України та ресурси до їх виконання» [17, 4968,

¹⁷ **Окіншевич (Окиншевич) Лев Олександрович** (1898-1980) – історик права. У ВУАН – штатний співробітник Комісії для виучування історії західно руського та українського права (1921-1933). У 1925-29 рр. навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. Був секретарем місцевому академії, головою академічної секції наукових працівників профспілки працівників освіти. У 1928-1931 рр. виконував обов'язки директора видавництва ВУАН; у 1931-1932 рр. був заступником секретаря соціально-економічного відділу ВУАН.

арк. 30; спр. 5016, арк. 73; спр. 5151, арк. 1–10; спр. 5812, арк. 1–4]. Після звільнення, М. М. Могілянський звертається з листом до Президії Всеукраїнської академії наук, головний зміст якого полягає в наступному: *«Я не добиваюсь возвращения на работу в ВУАН, я добиваюсь только признания, что мотивация этого увольнения неправомерна...»* [73, спр. 669, с. 9]. Далі він послідовно аргументує докази до кожного з наведених у Постанові пунктів: відсутність за 12 років роботи в ВУАН суттєвої наукової продукції з історичної проблематики; обвинувачення в «ворожій, націоналістичній, з буржуазно-рестовраторськими настановами» роботі. Витрачає на це багато духовних сил, оскільки не може прийняти необ'єктивні наклепи.

М. М. Могілянський звертає увагу Президії на ту обставину, що за науковою кваліфікацією він ніколи не був істориком, а як літературознавець має досить наукових праць і публікацій. На роботу в ВУАН він був запрошений Спільним зібранням, структурою якого була Біографічна комісія. Його посада керівничого передбачала організацію праці, а не написання наукових праць із історії.

У цьому листі він також звертає увагу не тільки на об'єктивні, а й на суб'єктивні обставини роботи Комісії. Так, відсутність штатних співробітників упордовж існування Комісії унеможливила планомірність роботи та виконання завдань, поставлених ще 1919 р. На початковому етапі діяльності Біографічної комісії керівництво ВУАН визнавало її роботу як підготовчу і, ймовірно: *«...руководящие органы ВУАН были правы, не закрыв Комиссию ...при условиях, когда планомерное издание Биографического словаря деятелей Украины отодвигалось в неопределенную даль, ибо и до приступа к такому изданию, Комиссия уже выполняла весьма важные научные задания»* (підкреслено нами — С. Л.) [73, спр. 669, с. 9]. І далі: заступаючи на посаду *«...я получил указания [від академіків А. Ю. Кримського і С. О. Єфремова — С. Л.], ...что при создавшемся положении ничего и думать о составлении словаря, надо лишь вести подготовительные работы, которые в момент, когда Комиссия получит необходимые для выполнения задач научные силы и штаты, помогут сразу же приступить к работе...»*. І справді, величезна організаційна та підготовча робота керівничого й окремих співробітників Комісії була виконана при повній відсутності матеріальних умов і наявності достатнього штату. Її результати дали змогу поставити на порядок денний створення словника та складання біографій на перші літери алфавіту [73, спр. 669, с. 5].

Щодо окремих публікацій у пресі начебто про вихід першого тому Біографічного словника на літеру «А», то М. М. Могілянський дає таке пояснення. *«Научный сотрудник ВУАН Либерберг печатно и в*

публичных выступлениях обсуждал материал, помещенный в *вышедшем первом томе Биографического Словаря и обличал «националистические установки» руководителя Комиссии». Але, ще літом 1933 р. «первый том (буква А) еще не был готов для сдачи в печать...»* (підкреслено нами – С. Л.) [73, спр. 669, с. 5, 6].

Декілька причин щодо ліквідації Біографічної комісії, які окреслив М. М. Могилянський, ми навели вище. Їх засвідчив і неодмінний секретар ВУАН академік А. Ю. Кримський. У своєму звіті про роботу Академії за 1926 р. («Загальний огляд 1926 року») він акцентував на нечисленному складі штатних співробітників у відділах та установах і низькій платні [19, с. 231-233]. Така ситуація залишалася й надалі без особливих змін і суттєво вплинула на кінцеві результати діяльності Комісії.

Суттєві перестороги комуністичних очільників держави викликав і персональний склад Комісії. З 25.02.1920 по липень 1923 р. Комісією керував академік М. П. Василенко. Одночасно він виконував обов'язки Президента ВУАН, був членом Президії ВУАН, організатором і керівником декількох комісій, досліджував історію та право України. У 1924 р. був засуджений у справі т. зв. «Київського обласного центру дії» (КОЦД). Головою Комісії до 1929 р. був один із головних суб'єктів т. зв. «справи СВУ» – С. О. Єфремов, академік, заступник товариша президента ВУАН, віце-президент ВУАН, член Президії ВУАН, керівник низки академічних комісій, відомий літературознавець. Він підтримував її працю порадами, захищав на адміністративному рівні, сприяв отриманню платні, відряджень тощо. Аналогічну підтримку Комісія мала від неодмінного секретаря ВУАН академіка А. Ю. Кримського, який теж незабаром закінчив своє життя як «український буржуазний націоналіст».

До складу Біографічної комісії входили редактори відділів і підвідділів, нештатні постійні співробітники [41, с. 268-274]. Редакторський склад Комісії був представлений високопрофесійними фахівцями у своїх галузях знань. Але окрім своєї участі у діяльності Біографічної комісії, вони працювали на керівних посадах в Академії, в інших комісіях ВУАН та наукових установах, займалися дослідницькою діяльністю [41, с. 274-296]. Так, Ф. Л. Ернст, окрім Біографічної комісії, працював у різних інституціях із охорони пам'яток, створення музейного фонду тощо, проводив активну науково-дослідну роботу. Заарештовувався у 1933, 1941 рр., розстріляний у 1942 р. В. В. Міяковський працював у декількох комісіях ВУАН, керував Архівним управлінням і Київським центральним історичним архівом ім. В. Б. Антоновича. Досліджував архівні матеріали про культурних і громадських діячів ХІХ ст. Засуджений у справі «СВУ». В. О. Романовський працював і керував декількома

комісіями та кафедрами в ВУАН, Центральним архівом давніх актів Києва. Звільнений із посад у 1931 р. Історик В. О. Пархоменко працював у низці комісії ВУАН, зокрема, й Біографічній, займався дослідницькою працею. Заарештований у справі «СВУ».

Праця у підрозділах ВУАН, керівна та наукова діяльність, за яку вони отримували платню, не давала змоги в повному обсязі виконувати редакторську роботу в Біографічній комісії. Без сумніву, ця обставина не сприяла планомірності й якості праці з обробки, осмислення накопиченого біографічного матеріалу та його редагування. М. М. Могилянський, оцінюючи працю редакторату, пише, що редакторської: «...работы он никакой не нес. ...Только с величайшими усилиями мне удавалось созвать редакторат раз месяц, раз в два месяца – на заседания для рассмотрения общих принципиальных вопросов постановки словарных работ» [73, спр. 669, с. 24]. Щодо праці окремих співробітників, зокрема І. В. Галанта, до обов'язків якого входило написання біографій єврейських діячів, то він «...в 10-летний период моего заведывания работой Комиссии, как и все другие редакторы, ничего не делал и не написал для словаря и не проредактировал ни одной строчки» [73, спр. 669, с. 22].

Свою думку про відставання редагування вже написаних біографічних довідок і Реєстру імен на літери «А» і «Б», що призвело до затримки у підготовці першого тому Словника до друку, висловив у листі з Ніжина до М. М. Могилянського нештатний співробітник Біографічної комісії К. В. Харлампович: «...ваши ближайшие сотрудники, начальники отделов не только не позволяют сказать Вам Б, но и А пикнуть не дают. Два не представляют списков на Б, а третий не наладил очерков по отделу искусств. Но и Комиссия в целом, кажется, уже много раз назначала сроки для представления материалов в типографию, доселе не проредактировала того, что уже написано. Но если бы в декабре... 1931 г. Вы прислали мне список фамилий на Б, я б немедленно просмотрел бы и, прежде всего, чтобы увидеть, сильно ли изменился курс Комиссии. Похоже на то, что из числа Ваших подопечных будут исключены лица духовного сана, а из Ваших сотрудников – писавшие о них, и, в том числе, ниже подписавшийся» [40, с. 32].

Основне навантаження по написанню біобіографічних карток і складанню Реєстру імен припадало на постійних нештатних співробітників Комісії. За цю роботу вони отримували невелику платню. Їхній склад залишався практично незмінним упродовж діяльності Комісії. Це представники старшого покоління, які народилися, переважно, в 60-і рр. ХІХ ст., мали вищу гуманітарну освіту та через вік не ставили перед собою мету зробити наукову або іншу кар'єру.

Історія Біографічної комісії – це історія сукупності осіб із їхніми суб'єктивно обумовленими вчинками, характерами, забобо-

нами, діями, що впліталися в загальну тканину історії свого часу. Тому до діяльності Біографічної комісії слід підходити як до колективної праці, в якій людський фактор грав суттєве значення та впливав на загальні результати.

Назвемо ще одну, на наш погляд, важливу причину. Підготовка першого національного біографічного словника Української держави — Українського біографічного словника, здійснювалася під керівництвом і за кошт Української академії наук, але вона не отримала статусу «державного замовлення», як це було з «Большой советской энциклопедией», (1926-47, Москва). Над підготовкою лише першого тому «Большой советской энциклопедии» працювало 90 штатних співробітників. В Україні протягом 15 років існування Комісії, практичну роботу виконували один штатний (керівничий) і нерегулярно 4-8 нештатних співробітники. М. М. Могилянський справедливо вважав, що виконання такого важливого завдання не під силу одній лише Академії наук. Для виконання подібної роботи потрібний не тільки час, а й великі наукові сили та матеріальні засоби [17, спр. 5151, арк. 1-10]. Він також добре розумів неможливість виконання завдання з підготовки Біографічного словника в існуючих політичних умовах, під постійним ідеологічним тиском.

Але, на наш погляд, головна причина полягала у принциповій суперечності, що наприкінці 20-х рр. виникла між об'єктивними принципами наукового пошуку та жорсткого політичного детермінізму, втілюваного у життя більшовицьким керівництвом. У цих умовах годі було сподіватися на підтримку тих ідей, поглядів і наукових підходів, що були покладені в основу створення Українського біографічного словника. Існуюча політична система та її ідеологія ставили під сумнів необхідність Словника у тому вигляді і з тим змістовним наповненням, яким його бачили перші керманічі Академії наук і автори концепції.

Роль М. М. Могилянського у Комісії була більшою, ніж просто керівничого. Він був душею біографічної справи. Н. Д. Полонська-Василенко, згадуючи період спільної праці в Академії, пише: *«Жити спокійно Могилянський не міг. Він завжди хвилювався, «горів» і вносив у дискусії свій палкий темперамент. Ставши керівником комісії, він переніс до ВУАН всю свою душу»* [59, с. 125]. Завдяки працездатності, авторитету, ерудиції, особистої відповідальності, мужності М. М. Могилянського Біографічна комісія існувала та працювала в самі тяжкі роки існування Академії наук.

Повний творчих сил, задумів і бажання працювати над створенням національного Біографічного словника, Михайло Михайлович після звільнення опинився, насамперед, у тяжкому моральному стані. У наступні роки він усякими способами, що були йому до-

ступні, займався реабілітацією свого імені. Захищаючи свою честь і право на пенсію, він звертається до Центрального бюро секції наукових співробітників [рос. ЦБ СНР] (Москва) з проханням поновити його членство. З метою підтвердження виконання ним замовлення від редакції «Словаря деятелей революционного движения в России» (Москва) на підготовку біографічного матеріалу, він звертається до цієї інституції. Але в обох випадках отримує відмову [73, спр. 669, с. 12].

До моральних негараздів додалися скрутне матеріальне становище та хвороби. Після звільнення з ВУАН, М. М. Могилянський відчував себе «*заживо погребенным*», до якого доходять «*только голоса жизни*» [7, № 36147]. Багато душевних сил і здоров'я віднімала боротьба з наклепами на його адресу з боку ВУАН та інших державних установ.

Так, подання роману «Честь» до харківського видавництва «Література і мистецтво» викликало появу з цього приводу у передовій статті «Літературної газети» за 21 липня 1933 р. пасажу: «... ворог знахабнів до того, що одверто підсовує нам свої отруйні шовіністичні «твори» в надії, що їх ніхто не викриє. Досить покликатись на те, що М. Могилянський не посоромився прислати до ЛіМу свій твір «Честь», який ідейним спрямуванням нічим не різниться від славнозвісного «Вбивства».

У 1934 р. у VII томі «Литературной энциклопедии» була поміщена персоналія «Могилянський М.». Автор, який вкрився за ініціалами «К. К.», охарактеризував М. М. Могилянського лише як публіциста та критика, який у своїх статтях виступає як «український націоналіст», «противник пролетарской литературы», «реакционер», «пропагандист буржуазной науки». З численних прозаїчних праць автор статті виділив лише одне оповідання «Вбивство», що, на думку автора, є «выступлением против Советской социалистической Украины» і стало основою для обвинувачення Могилянського в націоналізмі [21, стб. 407].

У листі (ймовірно, вже другому) на ім'я заступника головного редактора «Литературной энциклопедии» П. І. Лебедєва-Полянського¹⁸, надісланому наприкінці 1935 р., Михайло Михайлович називає статтю в енциклопедії «*насквозь брехливой и клеветнической*». Він пише, що характер енциклопедичного видання передбачає повноту викладу всіх напрямів діяльності особи. Це торкається, найперше, дефініції, в якій не згадується його журналістська, письменницька, перекладацька діяльність. Неповно та тенденційно подана публіцистична діяльність, особливо його осо-

¹⁸ П. І. Лебедєв-Полянський (1881–1948) — рос. літературознавець, акад. АН СРСР. У 1920–21 рр. входив до оргбюро Всеукр. Пролеткульту.

биста позиція щодо національного питання. Основна критика була спрямована на позицію партії кадетів щодо національного питання (а не його особисту), з якої він вийшов ще в 1917 р. Наприкінці листа Михайло Михайлович просить «*дать сатисфакцию в форме тех или иных поправок*», або редакційних заяв в пресі, або в подальших випусках словника [73, спр. 646].

Одночасно Михайло Михайлович звертається, з надією на реальну допомогу, до О. М. Горького, творчість і особисті якості якого він дуже шанував. Про свої листи до О. М. Горького він пише відомому російському письменнику К. О. Федіну, з яким його пов'язували давні творчі стосунки [15, спр. 44195]. В одному з листів від 29 вересня 1934 р. зокрема зазначено: «*Знаю, что Ал. Макс., если бы захотел, мог бы много помочь мне в моей реабилитации, но, думаю, – пройдет ли письмо через «игольное ухо» секретарей? Сумею ли я возбудить интерес Ал. М-ча к моему делу, показать ему всю вопиющую неправду травли против меня...*» [7, № 36140]. М. М. Могилянський також просить К. О. Федіна порушити питання про несправедливість, що чиниться щодо нього, на з'їзді письменників. Захисту з боку впливових російських письменників, на який він очікував і сподівався, він не отримує.

У зв'язку з листами до О. М. Горького та К. О. Федіна, повернемося до подій кінця 20-х – 1934 рр. в Україні, коли паралельно з ідеологічним тиском на українську літературу та її кращих представників (С. О. Єфремов), відбувалася чистка українського мовознавства (Г. К. Голоскевич, В. М. Ганцов, О. Б. Курило). Одним із звинувачень під час процесу СВУ було обвинувачення у спробі відірвати українську мову від російської. Одночасно в українській пресі розкручувалася «мовознавча дискусія», спрямована на підготовку ґрунту для русифікації української мови.

У журналі «Вапліте» (1927, № 3, с. 137) письменник Олекса Слісаренко зацитував вислів О. М. Горького, в якому той назвав українську мову «украинским наречием» [67, с. 137], чим викликав активні дебати в українській пресі [10, с. 94]. Свою думку з цього приводу в листі до О. М. Горького висловив і Михайло Михайлович. Адресу останнього він отримав від К. О. Федіна у травні 1928 р. [15, спр. 44196]. В архіві М. М. Могилянського в ІР НБУВ збереглася копія листа від Олексія Максимовича, в якому він відповідає адресату: «*...По вопросу о моем отношении к «диалекту» или «Самостийной мове», скажу Вам, что я не националист, но хотел бы, чтобы все люди говорили одним языком, безразлично каким, хотя бы – латинским. Я не считаю братство людей «безумной мечтой», для меня это – реальное дело, вот почему мне думается, что разноязычие затрудняет общение между людьми...*» [15, спр. 44141].

Ймовірно, Михайло Михайлович поділився своїми міркуваннями з цього приводу і з К. О. Федіним, на що у травні 1929 р. отримав відповідь письменника: «...Ради бога, не спрашивайте меня об украинцах! Дело это такое тонкое в наше время и пишу я к Вам, вроде, как во Францию – Бог знает, дойдет ли письмо и не получится ли чего-нибудь, какой-нибудь неприятности. Ну, что же, были украинцы, мы их чествовали, поили, кормили, а они под конец до того разошлись, что даже пьесу в Москве русского писателя Булгакова со сцены сняли: оскорбляет, говорят, русская пьеса наши украинские достоинства» [15, спр. 44197].

Після 1934 р. М. М. Могилянський залишився в умовах не забезпеченого та невизначеного майбутнього, часто перед тяжким вибором, від якого не в силах ухилитися. Вчений розділив долю багатьох тодішніх діячів науки та культури. Трагічно склалася доля його дітей – доньки Лідії (Ладі)¹⁹ і сина Дмитра²⁰. 16 січня 1929 р. була заарештована Лада (Ладя). За обвинуваченням у контрреволюційній організації «Демократический союз», що нібито закликала «до боротьби з існуючим устроєм», вона була засуджена до розстрілу, який замінили десятьма роками таборів. Строк відбувала на Соловках. У 1930, 1931, 1932, 1933 рр. Михайло Михайлович мав побачення з донькою. За ударну працю на будівництві Біломор-Балтійського каналу Лада була звільнена достроково через 4 роки. Ще рік працювала в управлінні таборів на Ведмежій горі. З осені 1934 р. жила разом із десятирічною донькою Іною, працювала редактором табірної газети «За нову людину» (українською мовою) у м. Дмитрові поблизу Москви на будівництві каналу Москва – Волга (Дмитровлаг)²¹. Її вірші та пісні були відомі по всій трасі каналу. В 1936 р. Ладу було прийнято кандидатом до Союзу радянських письменників. Тепло відізвався про вірші поетеси О. М. Горький: «Не буду говорить о таких, почти совершенных произведениях, как отличные стихи Могилянской» [4, с. 307]. У липні 1936 р. Лідія Михайлівна виступала на засіданні Президії Правління Спілки письменників СРСР у Москві з цієї нагоди [64]. Після звільнення

¹⁹ **Могилянська Ладя (Лідія) Михайлівна** (псевдонім: В. Калент'єв, М. Д. Яснов; 1899–37 ?) – поетеса. Друкувалася з 1919 в ж. «Просвещение» (Чернігів), «Зоря» (Дніпропетровськ), «Червоний шлях», ЛНВ, «Всесвіт», «Життя і революція» та ін. Автор збірки «Два канали» (1935). Реабілітована у 1957 р., по справі 1929 р. – у 1990 р.

²⁰ **Могилянський Дмитро Михайлович** (псевдонім: Д. Тась; 1901–28.02.1938, Бутово) – укр. письменник. Автор поем «Аглая», «Колхозная осень». Його кращі вірші увійшли до антології «Українська поезія» (1930). Дружина Д. Могилянського – художниця Агнеса Михайлівна Уманська. Реабілітований у 1958 р.

²¹ Місто Дмитров – управління Дмитровлагу, будівництво каналу Москва – Волга (близько 0,5 млн. в'язнів) [68, с. 182].

з Академії Михайло Михайлович проживав у доньки в Дмитрові. Деякий час син Дмитро також жив у Дмитрові, де працював літературним співробітником газети «Москва – Волга», але незабаром повернувся до Харкова. У 1937 р. він був відряджений від газети «Соціалістична Харківщина» на відкриття каналу. По поверненні до Харкова був заарештований і розстріляний. Тоді само заарештували та незабаром розстріляли Ладу [69, с. 186–190].

Арешт Лади та Дмитра значно погіршив стан здоров'я Михайла Михайловича, який був на той час уже тяжко хворим. Після арешту дітей Михайло Михайлович мав бажання переїхати до Ленінграда, але прожив там лише п'ять місяців, оскільки не зміг отримати право на постійне проживання в місті. У Ленінграді він підготував до передачі в Літературний музей²² близько 50 сторінок споминок про Івана Франка (свого часу переданих для використання І. Айзенштоку), підготовчі матеріали до нової повісті, які писав для *«удовлетворения запросов все еще беспокоящего ума...»*. Разом близько 1300 сторінок *«четвертушек»*, [73, спр. 651, лист від 23.10.1940].

В 1938 р. заарештували чоловіка доньки Олени – журналіста Бориса Ісаєва. Незабаром, у жовтні була заарештована і вислана до Красноярського краю на п'ять років і Олена Михайлівна, журналістка за фахом. Наприкінці 1938 р. Михайло Михайлович звернувся з листом до першого заступника наркома внутрішніх справ Л. П. Берії з проханням допомогти з'ясувати долю його дітей – Лідії, Дмитра та Олени: *«...проверить правильность и справедливость примененных в отношении их репрессий»*, бо *«никто из них не мог быть действительно виновным в действиях, враждебных советскому государству, вредительстве и контрреволюционной агитации»* [73, спр. 645, арк. 1–4]. Але на той час дітей – Дмитра та Лади вже не було серед живих.

У 1937 р. Михайло Михайлович переїхав до Дніпропетровська й оселився в родині молодшої доньки Ірини²³. У Дніпропетровську жив, як він сам пише, *«в полной душевной апатии»*, ізольовано від живих людей. Почав вивчати англійську мову, щоб перекладати Шекспіра. Вік і стан здоров'я вимагали від нього турбот про долю особистого архіву, *«чтобы дело своей жизни достойно увенчать и*

²² Йдеться про Державний літературний музей, створений у 1934 р. у Москві. З В. Д. Бонч-Бруєвичем, першим директором музею, М. М. Могилянський листувався з приводу продажу рукопису *«Повесть о днях моей жизни»* та інших матеріалів особового архіву. Після реорганізації Державного літературного музею мемуари *«Повесть о днях моей жизни»* (1890–1905) потрапили до Російського державного архіву літератури і мистецтва, де зберігаються нині [63, тетр. 1–25, 1014 стр. Автограф].

²³ **Ірина Михайлівна Могилянська** (за чоловіком – Саф'ян) – у майбутньому – проф. Дніпропетровського металургійного інституту.

еще гонорар получить». З цією метою він продовжував упорядковувати свій багатий архів, листування тощо. Листувався з фаховими музеями й архівами з метою продажу цікавої для них частини особистого архіву. Продовжував писати мемуари, за які розраховував отримати гроші²⁴.

«Повесть о днях моей жизни» Михайло Могілянський переписував і дописував, переважно, у Дніпропетровську. Він не випадково обмежив її хронологічні межі. В повісті відсутні багато подій, пов'язаних із приватним життям, життям рідних і близьких людей і друзів. Так, він не розповідає про свої стосунки зі старшим братом Миколою, який у 1918 р. виїхав до Чехословаччини. У листі від 25 грудня 1939 р. до свого доброго знайомого, відомого російського фізика В. Е. Грабаря²⁵ Михайло Могілянський пояснює це так: *«Пишу с наименьшими подробностями, которые, если бы я имел в виду издание мемуаров для так называемого широкого читателя, я сам бы считал лишними, но поскольку я свою эпопею русской и украинской жизни больше чем за 50 лет к. XIX и начала XX столетий не рассчитываю публиковать, то думаю, что как собранию материалов, для освещения разных сторон эпохи, большее количество и мельчайших подробностей не повредит»* [54]. Збереглося два листа (09.05.1956, 26.12.1940) до дирекції Літературного музею на вул. Моховій, 6 у Москві, в яких йдеться про продаж рукопису «Повести о днях моей жизни» [65], яку він сподівався доповнити подіями 1913–17 рр. З цього самого приводу листувався з іншими установами, серед яких Державне видавництво газети «Известия», музей РРФСР, але отримав відмови (01.07.1936; 11.06.1941) [73, спр. 670]. Листувався з В. Д. Бонч-Бруєвичем щодо передачі рукопису повісті та інших матеріалів до Державного літературного музею у Москві. У 1939 р. у нього було куплено 13 зошитів мемуарів за досить невеличкий гонорар, із яким Михайлові Михайловичу довелося погодитися [15, спр. 44141, лист від 08.03.1939]. Частина листів йому вдалося продати до Літературного музею, за що отримав 63 рублі [73, лист від 29.03.1941]. У Дніпропетровську він також написав два романи «Всюду страсти роковые» (1939) і «Хильда» (1941).

У Дніпропетровську *«великою потіхою було сердечне ставлення до нього Д. І. Яворницького»* та його дружини. Про часті зустрічі та розмови з опальним на той час академіком згадувала Н. Д. Полянська-Василенко [59, с. 131]. За іронією долі, в одному з протоколів допиту заарештованого академіка А. Ю. Кримського, їхні спільні дружні зустрічі та бесіди у Дніпропетровську у 1938 р.

²⁴ Очевидно, йдеться про «Повесть о днях моей жизни».

²⁵ Нині зберігається у фонді В. Є. Грабаря Відділу рукописів ГДБ (картон 6, № 20).

інтерпретуються як «наради з питань подальшої тактики українських націоналістів» [76, с. 36].

Після звільнення з Академії, М. М. Могилянський залишився без пенсії та інших засобів до існування. У Дніпропетровську не склалися стосунки з чоловіком доньки. Він вважав свій стан принизливим щодо Ірини, яка багато працювала, хворіла, мала борги та хворого батька. Михайло Михайлович мав надію отримати гроші від продажу архіву та за деякі статті, написані на прохання, скажімо, Чернігівського музею, що: *«освободило бы от тяжести быть для кого-либо обузой, что так гнетет»* [73, спр. 651, лист від 23.10.1940]. У листі до ленінградських родичів від 09.05.1941 р., він повідомляє про свою хворобу, відсутність грошей на ліки, конвертів для листів тощо. *«Я все время терплю, терплю, но не все же можно вытерпеть и есть какой-то предел всякому терпению»*. Необхідно *«...решиться на поездку в тайгу, чтобы оттуда уже не возвращаться»* [73, спр. 651].

Але й на останок тяжкі випробування не полишали Михайла Могилянського. Пізньої осені 1941 р. він, старий і хворий, разом із донькою Іриною, був евакуйований до Великої Мурти, що у Красноярському краї, де перебувала на засланні донька Олена, де й помер 22.03.1942 р. [26, с. 60] після важкої хвороби, проживши на цій землі 69 літ.

Первісно ми назвали статтю про Михайла Михайловича Могилянського «М. М. Могилянський – лицар Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України», маючи на увазі не харизматичного бійця, а людину, яка протягом 11 років виконувала важливе національне завдання й останньою покинула Комісію. Радше за все, життєвим призначенням Михайла Михайловича Могилянського була творча праця. Тому не випадково він відмовився від адвокатської та політичної кар'єри на користь літературі та літературознавству. Літературознавець – саме так він визначав свою фахову приналежність [17, спр. 5807, арк. 1–3]. Сучасники теж сприймали його як талановитого українського літературознавця та критика [15, спр. 44112]. Але цей вид творчої діяльності не приносив коштів для гідного життя йому та чисельній родині Могилянських. Ми припускаємо, що важливим фактором для його згоди працювати в Біографічній комісії Академії наук, окрім зарплатні, стали обставини, що поєднували цю посаду з тим фахом, який для себе багато років тому визначив сам М. М. Могилянський. На той час у ВУАН працювало багато його приятелів і друзів, близьких за світоглядом, світовідчуванням, літературною працею, громадською (земська діяльність на Чернігівщині, Петербурзька громада) та політичною діяльністю (конституційно-демократична партія) – М. П. Василенко, С. О. Єфремов, П. Я. Стебницький,

П. І. Рупін та багато інших. У Комісії він, разом із С. О. Єфремовим, К. М. Антонович-Мельник, Г. Л. Берло, був хранителем традицій, закладених гуртком В. Б. Антоновича з укладання українського біографічного словника [40, с. 8–15] та відповідним виконавцем. Завдяки його організаційним, виконавчим здібностям, працездатності та підтримці ідеї кількох поколінь українських патріотів зі створення Українського біографічного словника з боку першого складу керівництва УАН – ВУАН, Біографічна комісія працювала до 1933 р.

М. М. Могилянський прожив складне, напружене та цікаве життя. Його особиста доля та доля родини склалися трагічно, але потужний інтелект, працелюбність, інші непересічні особисті якості сприяли тому, що він залишив помітний слід в історії української науки та культури. Моральні тортури, яких учений зазнав у останні роки життя після звільнення з Біографічної комісії ВУАН, не маючи будь-яких коштів до життя, не змусили його зрадити улюбленій справі. Через низку причин особа М. М. Могилянського не стоїть нині у перших рядах українських достойників, але приклад його життя є яскравою ілюстрацією до слів Олександра Кониського: *«Як в науці, так само і в письменстві, і в штуці вплив і вагу становлять не самі лишень генії та таланти першої лави. Треба признати, що не менш їх має вагу і вплив ціла маса робітників другорядних, тих, що працюють на ниві думки, просвіти, культури: одні з отсих робітників оруть, ралять ниву, другі засівають, а інші жнуть вже зрощені на тій ниві нові ідеї ... Нашим критикам, а ще більше історикам нашого письменства і штуки не можна обминати найменших робітників слова і залишати їх в забутку...»* [23].

1. Борзенков, В. Г. О методологических основаниях комплексного изучения человека [Текст] / В. Г. Борзенков, Б. Г. Юдин // Вестник РГНФ. – М., 1997. – № 3. – С. 76–90.
2. ВР ДПБ (СПб.). – Ф. 1060
3. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 182.
4. Горький, М. Сочинения [Текст] : в 30 т. / Максим Горький – М. : Гос. изд.-во худ. лит., 1952. – Т. 17. – 494 с.
5. Грушевський, М. С. Всеукраїнська Академія Наук [Текст] : хроніка / М. С. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 217–221.
6. ДАРФ. – Ф. 5878.
7. Державний музей К. О. Федіна. – № 36140–36147.
8. Докладна записка про програми і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу і української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громад. руху) [Текст] // Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. – К., 1919. – С. 68–72.

9. *Домонтович, В.* Болотяна лукроза [Текст] : із спогадів / В. Домонтович // Хроніка 2000. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – Вип. 2. – С. 102–116.
10. *Дорошевич, О.* Максим Горький та українська література [Текст] / О. Дорошевич // Життя і революція. – 1932. – № 10. – С. 86–94.
11. *Єфремов, С. О.* Щоденники. 1923-1929 [Текст] / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с. – (Серія «Мемуари»).
12. Життя і революція. 1925–1934 [Текст] : систематичний покажчик змісту / уклад. Н. М. Рева. – Л., 1970. – 163 с.
13. *Журавлева, Т. П.* «Он не мог жить спокойно ...» [Текст] / Т. П. Журавлева // Черниговский полдень. – 2006. – 10 груд. – С. 4.
14. *Зеров, М.* Українське письменство [Текст] / М. Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 1300 с.
15. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 44094–44229.
16. ІР НБУВ. – Ф. 3.
17. ІР НБУВ. – Ф. 10.
18. ІР НБУВ. – Ф. 131.
19. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928 [Текст] : документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін. – К., 1998. – 762 с.
20. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933 [Текст] : документи і матеріали / упоряд. Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін. – К., 1998. – 542 с.
21. К. К. Могилянський М. [Текст] / К. К. // Лит. енциклопедія : в 11 т. / гл. ред. А. Луначарський. – М. : ОГИЗ РСФСР ; Госуд. словарно-энцикл. изд-во «Совет. энцикл.», 1934. – Т. 7. – 888стб.
22. *Колоницкий, Б.* Легитимация через жизнеописание [Текст] : біографії А. Ф. Керенського (1917 год) / Б. Колоницкий // История и повествование : сборн. статей / под ред. Г. В. Обатнина, П. Песонена – М. : Новое лит. обозрение, 2006. – 600 ст.
23. *Кониський, О.* Біографічні замітки [Текст] / О. Кониський // Ватра : літ. зб. – Стрий : друк. А. Мілера сина, 1887. – С. 105–118.
24. *Коцюбинський, М.* Твори [Текст] : в 4 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 4. – 326 с.
25. *Коцюбинський, М.* Твори [Текст] : в 7 т. / М. М. Коцюбинський. – К., 1975. – Т. 7. – 414 с.
26. *Курас, Г. М.* Михайло Могилянський : «Ніколи в житті я не був націоналістом ...» [Текст] / Г. М. Курас, В. Г. Сарбей // Вісник Академії наук УРСР. – 1990. – № 4. – С. 56–61.
27. *Ленин, В. И.* Кадеты и «право народов на самоопределение» [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М., 1961. – Т. 24. – С. 208–210.
28. *Ленин, В. И.* Кадеты об украинском вопросе [Текст] / В. И. Ленин // Там же. – Т. 23. – С. 337–338.
29. *Ленин, В. И.* Национал-либерализм и право наций на самоопределение [Текст] / В. И. Ленин // Там же. – Т. 24. – С. 247–249.
30. *Ленин, В. И.* О праве наций на самоопределение [Текст] / В. И. Ленин // Там же. – Т. 25. – С. 255–320.
31. *Ленин, В. И.* Собрание починений [Текст] : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1925–1932.

32. *Ленин, В. И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве [Текст] : Отражение марксизма в буржуазной литературе. По поводу книги П. Струве. Критические заметки и вопросы об экономическом развитии России / В. И. Ленин // Ленин В. И. Собр. соч. – М. : Госиздат, 1920. – Т. 1. – С. 223–362.
33. Лист М. М. Могилянського [Текст] // Червоний шлях. – 1929. – № 5/6.
34. Листи до Михайла Коцюбинського [Текст] : в 4-х т. / упоряд. та коментар. В. Мазного. – Чернігів : Чернігів. обереги, 2002. – Т. 3. – 480 с.
35. Личность и общество, или история в биографиях : вместо предисловия) [Текст] // История через личность : ист. биогр. сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2005. – С. 5–16.
36. *Лісовий, А.* П'ятеро з Парнасу [Текст] / А. Лісовий // Більшовик. – 1925. – 15 берез.
37. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту [Текст] : довідкове видання / уклад. Б. Ясінський. – К. ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. – Т. 1–109 (1898–1932). – 541с.
38. *Лотоцький, О.* Українська колонія в Петербурзі [Текст] / О. Лотоцький // Хроніка 2000 : укр. культурологічний альманах. – К., 2003. – Вип. 55–56 : Санкт-Петербург і культура України. – С. 638–806.
39. *Луцький, Ю.* Літературна політика в Радянській Україні. 1917–1934 [Текст] / Ю. Луцький. – К., 2000. – 240 с.
40. *Ляшко, С. М.* Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України – перша біографічна інституція в Україні (1918–1933) [Текст] / С. М. Ляшко // Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ – 40-і рр. ХХ ст. : нариси історії. – Запоріжжя : Дике поле, 2006.
41. *Ляшко, С. М.* Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933 [Текст] / С. М. Ляшко // Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-укл. С. М. Ляшко. – К., 2003. – 687 с.
42. *Ляшко, С. М.* Щодо участі краєзнавців Вінниччини у роботі Постійної комісії УАН – ВУАН для складання біографічного словника діячів України [Текст] / С. М. Ляшко // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 533–536.
43. *Ляшко, С. М.* Щодо участі краєзнавців Житомира у роботі Постійної комісії УАН – ВУАН для складання біографічного словника діячів України [Текст] / С. М. Ляшко // Житомиру – 1120 (884–2004) : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : М. Косенко, 2004. – Т. 31. – С. 352–355.
44. *Матвеева, Л. В.* Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук [Текст] / Л. В. Матвеева. – К., 2003. – 294 с.
45. *Могиланский, М. М.* В девяностые годы [Текст] / М. М. Могиланський // Былое. – 1924. – Т. 23. – С. 132–161.
46. *Могиланский, М.* Устойчивость психического быта [Текст] / М. М. Могиланський // Лит. записки. – СПб., 1922. – № 1.

47. *Могілянський, М. М.* Вбивство [Текст] / М. М. Могілянський // Червоний шлях. – Х., 1926. – № 1. – С. 53–55.
48. *Могілянський, М. М.* Листи М. Коцюбинського до Мих. М. Могілянського [Текст] / М. М. Могілянський // Наше минуле. – К. : Вид. Т-во «Друкарь», 1918. – Ч. 2. – С. 58–85.
49. *Могілянський, М. М.* Рецензія на книгу : Твори М. Коцюбинського / за ред. С. Єфремова. – Т. 4 (3-е вид.), Т. 5 (2-е вид.) [Текст] / М. М. Могілянський // Червоний шлях. – Х. : ДВУ, 1929. – № 10/11. – С. 178–180. – (Б-ка укр. класиків).
50. *Могілянський, М. М.* Спогади про М. М. Коцюбинського [Текст] / М. М. Могілянський // Червоний шлях. – Х. : ДВУ, 1929. – № 10/11. – С. 110–117.
51. *Могілянський, М.* Стріл / М. М. Могілянський [Текст] // Літ.-наук. вісник. – 1912. – Т. 57. – 269–273.
52. *Могілянський, М.* Честь / М. М. Могілянський [Текст] // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 92–176.
53. *Мукосеева, Л. П.* Листування М. С. Грушевського з М. М. Могілянським [Текст] / Л. П. Мукосеева // Вісник Київ. славістичного ун-ту. – К., 2004. – № 18. – С. 203–220. – (Серія : історія)
54. НД ВР РДБ. – Ф. 376 (В. Є. Грабаря). – Картон 6. – № 20.
55. НД ВР РДБ. – Ф. 695. – Оп. 6. – Од. зб. 19. – Арк. 1.
56. *Онацький, Є.* Могілянський Михайло [Текст] / Є. Онацький // Укр. мала енциклопедія : в 4 т. / Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1947. – Т. 2.
57. Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / упоряд. : О. С. Боляк, С. О. Булатова, Т. І. Воронкова та ін. – К., 2002. – 766 с.
58. *Пирожков, В. М.* Издательство и книжный склад [Текст] : книги, выходящие в 1904–5 гг. / В. М. Пирожков. – СПб. : [б. и., б. д.]. – 50 с.
59. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Київ часів М. Зерова та П. Пилиповича [Текст] / Н. Д. Полонська-Василенко // Хроніка 2000. – К., 1993. – Вип. 1-2 (3-4). – С. 117–135.
60. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Українська Академія наук : (нарис історії) [Текст] / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 215 с.
61. *Пристайко, В.* Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття : 1924–1934 [Текст] / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Україна, 1996. – 331 с.
62. Протоколи Центрального комітета и заграничных групп конституционно-демократической партии [Текст] : в 6 т. : 1912–1914 гг. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1997. – Т. 2. – 520 с.
63. РДАЛМ. – Ф. 612, ГЛМ. – Оп. 1.
64. РДАЛМ. – Ф. 631, СП СССР. – Оп. 15. – Од. зб. 70. – Арк. 7–8.
65. РДАЛМ. – Ф. 1276. – Оп. 1.
66. *Репина, Л. П.* История человеческого знания [Текст] : пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2-е изд. – М. : Дрофа, 2006. – 288 с.
67. *Слісаренко, О.* Наше сьогодні [Текст] / О. Слісаренко // Вапліте. – 1927. – № 3. – С. 137.
68. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.) [Текст] : бібліогр. довідник / упоряд. Н. Мудра. – Л. : Світ, 2004. – Вип. 1. – 192 с.

69. Федоров, Н. Канал и судьбы («Дмитровский вестник», Московская область) [Текст] / Н. Федоров // Журналистика как поступок : сб. публикаций победителей и финалистов премии им. А. Сахарова / ред. А. К. Симонова. – М : Медея, 2004.
70. Филипович, О. Спомини про брата [Текст] // Київ. неокласики / упоряд. В. Агеєва. – К. : Факт, 2003. – С. 137–160. – (Серія «Укр. мемуари»).
71. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6.
72. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20.
73. ЦДАМЛМ України. – Ф. 195. – Оп. 1.
74. ЦДА України (м. Київ). – Ф. 1235. – Спр. 646. – Арк. 20, 21.
75. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України [Текст] : путівник / уклад. Ю. Кулініч, С. Куц, М. Ходоровський. – К., 2005. – Вип. 2. – 618 с.
76. Чабан, М. Січеслав у серці [Текст] / И. Чабан. – Д. : ВПОП «Дніпро», 1994. – 105 с.
77. Червоний шлях (1923–1936) [Текст] : систематичний покажчик змісту / упоряд. Н. В. Лощинська. – К., 2003. – 214 с.
78. Чернігівський державний архів. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 150.
79. Шевчук, В. Могілянські. Забута письменницька родина України [Текст] / В. Шевчук // Україна. – 1988. – № 27. – С. 8–9.
80. Шумило, Н. «Ваша робота марно не загине» [Текст] / Н. Шумило // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 342–345.
81. Шумило, Н. «Життя людське – храм, а не морг!» [Текст] : про роман Михайла Могілянського / Н. Шумило // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 86–91.
82. Шумило, Н. Талант глибокий, багатогранний [Текст] / Н. Шумило // Літ. Україна. – 1989. – 6 лип.
83. Эльзон, М. Д. Издательство М. В. Пирожкова [Текст] / М. Д. Эльзон // Книга : исследования и материалы. – М. : Книга, 1987. – Сб. 54. – С. 159–185.

Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могілянський: досвід просопографічного дослідження.

Ключові слова: Могілянський Михайло Михайлович, суспільно-політичне життя, Всеукраїнська академія наук, Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України, українсько-російські зв'язки.

Дослідження життєвого шляху М. М. Могілянського присвячене подіям, вчинкам, обставинам, оточенню, творчим пошукам і внутрішньому світові цієї непересічної особи в історії української культури. Для досягнення цієї мети притягалися методи історії, біографістики, соціології, літературознавства, культурної антропології тощо. Найбільше багатобарвний талант Михайла Могілянського розкрився під час його праці в ВУАН (Всеукраїнська академія наук), зокрема в її Біографічній комісії, що є центральною темою дослідження. Історія життя М. М. Могілянського наочно

засвідчує ту обставину, що історія ВУАН є сукупністю окремих людських історій — не тільки видатних учених та організаторів вітчизняної науки, а й скромних подвижників, таких як М. М. Могилянський.

Lyashko S. M. Head of Permanent committee for creation of bibliographical dictionary of Ukrainian prominent figures M. M. Mogylyanskyi: experience of prosopographic research.

Key words: Mogylyanskyi Mykhailo Mykhailovych, social-political life, Ukrainian Academy of Science, Permanent committee for creation of bibliographical dictionary of Ukrainian prominent figures, Ukrainian-Russian ties.

Researched the lifetime of M. M. Mogylyanskyi, devoted to events, decisions made, circumstances, environment, inner creation search and inner world of this special person in the history of Ukrainian culture. For the achievement of this goal one used methods of history, biography science, sociology, literature science, cultural anthropology, etc. The many-sided talent of Mykhailo Mogylyanskyi was demonstrated mostly during his work in Ukrainian Academy of Science, particularly in Biographical committee which is a central topic of research. Life path of M. M. Mogylyanskyi demonstrated that the history of Ukrainian Academy of Science is a summation of separate people's life histories — not only prominent scientists and organizers of national science, but also modest fellow campaigners like M. M. Mogylyanskyi.

Ляшко С. Н. Руководитель Постоянной комиссии для составления биографического словаря деятелей Украины М. М. Могилянский: опыт просопографического исследования.

Ключевые слова: Могилянский Михаил Михайлович, общественно-политическая жизнь, Всеукраинская академия наук, Постоянная комиссия для составления биографического словаря деятелей Украины, украинско-российские связи.

Исследование жизненного пути М. М. Могилянського посвящено событиям, поступкам, обстоятельствам, окружению, творческим поискам и внутреннему миру этой незаурядной личности в истории украинской культуры. Для достижения данной цели использовались методы истории, биографистики, социологии, литературоведения, культурной антропологии и тому подобное. Больше всего разносторонний талант Михаила Могилянського раскрылся во время его труда в ВУАН, в частности в ее Биографической комиссии, которая является центральной темой исследования. История жизни М. М. Могилянського наглядно удостоверяет то обстоятельство, что история ВУАН является совокупностью отдельных человеческих историй — не только выдающихся ученых и организаторов отечественной науки, но и скромных подвижников, таких как М. М. Могилянский.

Оксана Іванівна ШАЛАК,
докторант Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
НАН України, кандидат філологічних наук (Київ)

СЕРГІЙ ВЕНГРЖЕНОВСЬКИЙ – МАЛОВІДОМИЙ ФОЛЬКЛОРИСТ ІЗ ПОДІЛЛЯ

Досліджено життя самотнього етнолога та фольклориста, нині малознаного соратника М. Лисенка та В. Антоновича, – Сергія Олександровича Венгрженовського (1844–1913). Зокрема, проаналізовано його діяльність у складі Подільського історико-археологічного товариства, співпрацю з М. Лисенком, редакцією часопису «Киевская старина». Увагу зосереджено на специфіці збирацької діяльності С. О. Венгрженовського й особливостях тогочасного відтворення українського фольклору засобами російської графіки.

Ключові слова: Венгрженовський Сергій Олександрович, Подільське історико-археологічне товариство, фольклор, етнологія, українсько-російські зв'язки.

The work reveals the life of an original ethnologist and folklore specialist, a little known nowadays fellow-soldier of M. Lysenko and V. Antonovych – Sergiy Oleksandrovych Vengrzhenovskiy (1844–1913). The issues analysed in particular are his activity in Podilske Historical and Archaeological Society, his cooperation with M. Lysenko and with the editorial staff of «Kiyevskaya starina» periodical. The attention is concentrated at the specifics of collective activity of Mr. Vengrzhenovskiy and at the peculiarities of the recreation of Ukrainian folklore through Russian graphics of that time.

Key words: Sergiy Oleksandrovych Vengrzhenovskiy, Podilske Historical and Archaeological Society, folklore, ethnology, Ukrainian and Russian connections.

Исследована жизнь самобытного этнолога и фольклориста, ныне малоизвестного соратника Н. Лысенко и В. Антоновича, – Сергея Александровича Венгрженовского (1844–1913). В частности, проанализирована его деятельность в составе Подольского историко-археологического общества, сотрудничество с Н. Лысенко, редакцией журнала «Киевская старина». Внимание сосредоточено на специфике собирательской деятельности С. А. Венгрженовского и особенностях тогдашнего воспроизведения украинского фольклора с помощью русской графики.

Ключевые слова: Венгрженовский Сергей Александрович, Подольское историко-археологическое общество, фольклор, этнология, украинско-российские связи.

Сергій Олександрович Венгрженевський (Венгржиновський) — один із маловідомих дослідників фольклору Поділля, чия рукописна збірка подільських пісень досі znana та заслужено шанована серед фахівців, народився в родині сільського священика 7 жовтня 1844 р. на Могилів-Подільщині (нині — територія Вінницької області) [14, с. 25; 3, с. 146]. За іншими відомостями це сталося 26 вересня 1850 р. (за старим стилем) у селі Нове Поріччя на Проскурівщині, чи в селі Могильна (нині — Гайсинського району Вінницької області) [15, с. 34; 13, арк. 1; 4, с. 154].

С. О. Венгрженевський закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище та Кам'янець-Подільську духовну семінарію (1869), був вільним слухачем історико-філологічного факультету Одеського університету. Працював домашнім учителем, земським статистиком у Хотинському повіті та самому Хотині, у м. Кам'янці-Подільському, контролером на Могилянському заводі поблизу Гайсина на Поділлі [15, с. 34–35]. Із 1890 р., ставши членом Подільського історико-археологічного товариства, вивчав історію Поділля, звичаї, вірування, народну медицину, фольклор подільян¹. Досліджуючи подільську вишивку, ткацтво та писанку, зосередив свою увагу на особливостях регіональної традиції.

Про життя, діяльність, творчі зв'язки Сергія Венгрженевського відомо мало. Поза фольклористикою, зважаючи на лист до редактора «Киевской старины» О. Лашкевича (1842–1899) [2], він постає також перекладачем із польської та непересічним письменником, який черпав матеріал для своїх сюжетів із фольклору. Задля останнього, як зазначав сам Сергій Олександрович у листі від 26 грудня 1887 р., він: «просив Володимира Боніфатійовича Антоновича надати відомості про Дмитра Вишневецького-Байду» [12].

Серед найвідоміших праць С. О. Венгрженевського, де автор вдавався до аналізу фольклорних зразків, контексту їх виконання, — «Еще кое-что о Кармалюке», «Рабочие воли в Брацлавщине и их номенклатура», «Языческий обычай у Брацлавщине «гонимы шуляка» [5–8]. Докладний перелік і опис 13 праць дослідника подав Ю. Сіцінський у матеріалах до підготовки біографічного словника діячів України (1928 р.) [13]. Частина рукописної колекції С. О. Венгрженевського збереглася в архіві Миколи Лисенка («Пісні (з мелодіями і без мелодій). Записав Венгрженевський С. та від нього невідомий записувач», 58 арк. [10]). Дійшли до наших днів також (як довів відомий історик і теоретик музичної фольклористики А. Іваницький) пісні, записані на Хотинщині [9, 76], надіслані свого часу також Миколі Лисенку [11] та видані у «Збірнику українських пісень» (К., 1911, вип. 7). Очевидно, це незначна частка

¹ Що засвідчують документи архіву Подільської духовної консисторії.

збереженого зі спадщини «енергійного і невтомного діяча в складі членів Історико-археологічного товариства» [15, с. 34].

Одне з найвідоміших досліджень С. О. Венгрженовського, назване автором «етнографічним етюдом», — «Языческий обычай в Брацлавщине «гоньты шуляка», опубліковане 1895 р. у «Киевской старине». Воно вирізняється незвичайно ретельним (як для фольклориста-аматора) ставленням до окремих подробиць, варіантів обряду (один — записаний від Івана Лукіяновича Солодаря, мешканця с. Бохоник Вінницького повіту, інший — «зі слів п. Грека, мешканця Немирова»), до тлумачення та коментарів, а також — окремою розвідкою про паралелі мотивів та образів подільського ритуалу з образами античної міфології. Із розумінням справи С. О. Венгрженовський застеріг читача, що записи здійснено не під час обряду, а від окремих інформаторів — із їхніх спогадів². Венгрженовський, очевидно, розумів недосконалість такого запису й тому зробив застереження: «В тих місцях, де записані повідомлення, чоловіки не беруть участі в святі шуляка, хіба випадково чи в ролі «ритуального чоловіка», тому в цій справі вони менш компетентні, ніж баби, які й можуть доповнити і поправити наші повідомлення» [7, с. 294]. Дослідник вказав також на місце побутування ритуалу, водночас зазначаючи причину його зникнення: «Цьому обряду менше всього пощастило в нас, тому що він зберігся ледве тільки в декількох повітах Брацлавщини, а саме: у Вінницькому, Літинському, Гайсинському, а частково в Ямпільському і Брацлавському, та й то, здається, не в усіх селах, а спорадично, тільки в таких місцях, де немає церков або, в усякому разі, священиків, тобто в приписних парафіях, де нікому було переслідувати його» [7, с. 282].

Сергій Венгрженовський ретельно описав усі подробиці виконання обряду: місце («вибір місця обумовлюється тінню і водою» [7, с. 284]); час («в перший день посту (Петрівки)» [7, с. 282]); учасників (одружені жінки); виготовлення ляльки шуляка («...баби тоді разом роблять із хусток шуляка, приставляючи йому дзьоб і ноги із прутиків, обгорнутих ганчірками. Шапка йому робиться із п'яти хусток, а на спину кладеться каптур (очіпок, чепець) у вигляді сідла. Готового шуляка садять на розіслану хустку, по кутах якої насипано купки зерен: просо, овес, жито, конопляне сім'я та ін.; поміж купок зерен посередині кожного краю хустини розтавлені: на 1-му хліб, на 2-му цибуля, на 3-му сир, на 4-му м'ясо» [7, с. 284]).

Подаючи «шулякові» пісні, фольклорист намагався щонайточніше відтворити лексику («льпнувъ» — гливнув, подивився; «спам-

² Скупа паспортизація, можливо, пов'язана ще й із тим, що інформатори — чоловіки, які часто до обряду не були причетні.

нятався» — оговтався; «обирка» — загорожа для худоби; «тутка» — тут), сталі звороти («зубы стявъ»), фонетику. Однак використання російської графіки (такими, очевидно, були вимоги «Киевской старины») утруднювало це завдання та спричиняло низку ускладнень під час прочитання. Так, російське «е» позначало як українське «е», так і «є»: «такее», «малее»; українське «і» було позначене двома графемами — «і» та «и»:

Зъ вечора въ недилю

Посію шальвію... [7, с. 287]

Хоч іноді видається сумнівним вживання «и» на позначення «і», оскільки вимова «ложкі», «куркі», «нянькі» нехарактерна для подільської говірки:

Шулякъ излякався,

Та въ курки спытався... [7, с. 285].

Або:

Треба ложки, треба мыскы,

Треба няньки до колыскы... [7, с. 286].

Фольклорист намагався відтворити варіанти у вимові: «ночовати» та «ночувати» [7, с. 286], «іому» й «ему» [7, с. 286–287]; твердість «р»: «рабеньки» (7, с. 288) — рябенькі; твердість в кінці дієслів третьої особи однини та множини за допомогою «ъ» (хоч і непослідовно): «стоитъ», «спиваютьъ», «несутьъ», «ходятьъ». Звісно, тут важко (оскільки відсутній рукопис статті та польовий запис) визначити, що належить до текстологічних засад Сергія Венгрженовського, а що — до едиційних вимог «Киевской старины». Крім того, фольклорист зазначив, що варіант ритуалу записав «Г. А. В.» [7, с. 283], ніде не розкриваючи прізвища записувача. Однак текст статті справляє враження активної участі автора в процесі записування. Недосконалість запису С. О. Венгрженовський попередньо обумовив: «...це повідомлення потребує доповнень і правок, тому що повідомлювач в багатьох місцях пропускає цілі пісні, в інших — не закінчує їх, зізнаючись, що він забув. Вірогідно, що в нього є і пропуски такі, про які він не підозрює...» [7, с. 294].

Пісні подано в контексті виконання, особлива увага — до поведінки виконавиць (зокрема, невербальної): «загнувши руки назад і похитуючись, співають» [7, с. 287], «танцюють «Метелиці» довкола хустки» [7, с. 286].

Подаючи інший варіант обряду із Немирівщини, записаний ним особисто «від п. Грека», фольклорист не тільки ретельно описав усі відмінності, порівняно із попереднім варіантом, а й звернув увагу на оргіастичність свята та назву його, зазначаючи, що і назвою, і суттю обряд відрізняється від свята «Русалій» і «Розгр», хоча подекуди й збігається з ними у часі. Кілька разів автор наголо-

сив, що Русалії святкують сусіди подолян — молдаване, свято має дещо спільне із Розграми (тиждень із другого дня Зелених свят до Петрівки, коли розгулюють полями померлі немовлята — «мнявки», «гrecухи»), проте звичай «ганяти шуляка» цілком відмінний від цих літніх свят.

У пошуках коренів обряду, С. О. Венгрженівський звернувся до грецької міфології, хоча деякі паралелі видалися натягнутими вже самому авторові («прошу вибачення у читача за те, що, можливо, я розпростер свої аналогії задалеко» [7, с. 323]. Однак, таке зіставлення фольклористу бачилося можливим, оскільки він покликався на теоретичні здобутки Миколи Сумцова та Олександра Веселовського: «Без сумніву, в звичаях нашого народу багато таких уламків язичницьких обрядів, які мають вражаючу подібність з язичницькими культами древнього світу, на що вказали вже п. п. Веселовський у колядках і Сумцов у весіллі...» [7, с. 313]

Отже, наприкінці автор дійшов висновку, що звичай «гони-ти шуляка» мав багато спільного із Пріапееми давніх греків із «великим домішком» Вакхового культу та із забарвленням, наданим «особливостями національного характеру».

Значно поглиблює розуміння текстологічних засад Сергія Венгрженівського як записувача його рукописна збірка «Пісні (з мелодіями і без мелодій). Записав Венгрженівський С. та від нього невідомий записувач» [10] із архіву Миколи Лисенка. Рукопис складається з окремих і різних (за розміром, непослідовною пагінацією пісень) незшитих аркушів, значно пізніше пронумерованих олівцем (58 арк.). Так, на першому аркуші пісня, записана чорним чорнилом під цифрою 158, зазначеною синім чорнилом, на другому — під цифрою 159, на шостому — 68, сьомому — 100. Ніякої послідовності не простежується. Пісні, переписані на перших аркушах [10, арк. 1–21], — це «вибілені» записи із чернетки [10, арк. 22–29], де містяться без певної відповідності польові записи пісень. Перший польовий запис пісні «Ой луже, луже...» [10, арк. 22] відповідає «вибіленому» на арк. 18. У вибілених варіантах фольклорист користувався українською графікою, позначаючи проте «йо» та «ьо» через російське «ё»: «лён», «ёго», а «ї» — через «ј» («за јм», «јдь», «јден») або «і» («кращоі»). У вибілених варіантах також фігурує літера «ѱ» (з «дашком»), якої у чорнових варіантах немає. Цим, як видається, записувач намагався удосконалити відтворення фонетичних особливостей задля точності.

Чернетка: «Мої чорні брови» [10, арк. 23]. «Вибілений» варіант: «Мої чорніј брови» [10, арк. 13] тощо.

У чистових зразках також відсутній «ъ», інших істотних відмінностей між польовими і «вибіленими» варіантами не помітно.

Записувач намагався відтворити істотні фонетичні особливості: «хочещця», «морочищця» [10, арк. 3], «міні» (Д. відм. займенника «я», спочатку записав «мені», потім зробив виправлення) [10, арк. 19]; фіксував варіанти вимови: «порадю» та «поражу» [10, арк. 8], «Не вьспів хлопець, не вьспів малий...» [10, арк. 9]; позначав наближеність вимови: «Ой хвртуно, ой хвртуно...» (зверху над «хв» надписано «ф») [10, арк. 16]; відтворював в окремих випадках твердість «р» у подільській говірці: «Ой ходімо до цара» [10, арк. 20].

Прагнення точності засвідчував і наголос в окремих сумнівних випадках: «Гей, годі, годі, царю-государю» [10, арк. 8]; «А щастя не знайшла» [10, арк. 19].

Паспортизація у рукописі не вирізняється докладністю, проте Сергій Венгрженовський намагався, хоч і скорочено, зазначити місце запису. З його рукописів постають здебільшого містечка та села Балтського, Гайсинського, Проскурівського, Ямпільського повітів Подільської губернії: «Каменець-Подольській, м. Круті Балт. пов. Под. губ.», «с. Низький Ташлик Гайс. пов. Под. губ.», «м. Тернівка Гайс. пов. Под. губ.», «Кіев», «м. Хащовата Гайс. пов. Под. губ.», «с. Литанівка Гайс. пов. Под. губ.», «с. Карповці Проск. пов. Под. губ.», «с. Янов Гайс. пов. Под. губ.», «м. Бабчинці Ямпол. пов. Под. губ.», «с. Грушка Ямпол. уезд», «с. Дударі Кан. уезда». Цю частину рукопису складають здебільшого ліричні пісні, хоч є й кілька історичних: про Семена Палія та Мазепу [10, арк. 8], про Саву Чалого «Ой був в Січі старий козак...» [10, арк. 9], про Нечая «Изъ темного ліса...» [10, арк. 28–28 зв.].

Інша частина рукопису — це пісні з нотами: весільні, колядки, щедрівки, гаївки, купальські, колодійні, косарські. На арк. 30 вгорі зазначено: «Весільні пісні з Под. губ. од д. Серг. Олек. Венгрженовського (Тростянець)».

Щодо рукопису пісень, записаних Сергієм Венгрженовським на Хотинщині [11], А. Іваницький робив два припущення: що фольклорист знав нотну грамоту та сам нотував мелодії, але: «більш вірогідне припущення: С. О. Венгрженовський передав Миколі Лисенкові тексти і наспівав (або награв на фортепіано, що не виключено) мелодії по пам'яті, а Лисенко їх нотував» [9, с. 72]. А тому можна припустити, що й пісні з Поділля від С. О. Венгрженовського також нотував Микола Лисенко, до якого потрапили записи, однак це тільки гіпотеза. Можна також припустити, що нотував пісні сам С. О. Венгрженовський або один із його кореспондентів, оскільки з «Языческого обычая в Брацлавщине...» відомо, що фольклорист користувався записами Г. А. В., чийого імені назвати не зміг із якихось важливих міркувань.

Наступні аркуші рукопису [11, арк. 30–58] рясніють коментарями та поясненнями. Як видається, зроблені вони не рукою

С. О. Венгрженовського (про «невідомого записувача» вказано і на самому рукописі). Хоча, можливо, йдеться про «пізніший» почерк самого фольклориста. Про це можуть свідчити слова супровідного листа-коментаря, ймовірно, до Миколи Лисенка: «Я посылаю Вамъ несколько колядокъ и щедривокъ, къ этимъ семи мотивамъ я могъ бы послать еще съ десятокъ или даже два десятка текстовъ колядокъ и щедривокъ, особливо колядокъ къ мотиву № 5 съ припевомъ «Ой дай Боже», потому что они все поются по этому мотиву. Впрочемъ, если они Вамъ будутъ нужны, то Вы напишите мне, и я ихъ Вамъ вышлю. Въ прилагаемомъ при семъ оттиске Вы найдете щедривку къ мотиву № 4 и колядку къ мотиву № 6.

Колядки и щедривки еще мне обещали собрать, когда они будутъ готовы, я Вамъ ихъ вышлю...» [11, арк. 38 зв.]. Останні слова викликають сумнів, що записи належать кореспондентові С. О. Венгрженовського, оскільки мало хто з кореспондентів користувався послугами інших збирачів.

На нотному папері, пронумерованому як аркуші 30–37, занотовано 36 весільних мелодій із окремими варіантами (до № 19, до № 24), за ними — аркуш із семи мелодіями колядок і щедривок, на 38 аркуші — тексти до мотивів, записані в с. Летковичі Гайсинського повіту, на аркуші 40–41 — мелодії до пісень жартівливих і косарських, за ними — мелодії гаївок, де записувач особливу увагу приділив назвам, що, очевидно, давали самі виконавці («Горобчыкъ», «Дощечка», «Зельманъ», «Чыжыкъ», «Володаръ», «Кривого танця», «Заиньку за головоньку», «Ой якъ, якъ мыленького та пошукаты», «Самъ ходю, самъ», «Козло», «Довгои лозы», «Коло млына калына», «Кострубонька», «Ой ходить жукъ по жучыни», «Чы дыво, чы ны дыво?», «Ой гыла...», «А въ городечку царивна», «Гей, жоно, додому...», «Я жъ, я жъ, я жъ молодець», «На городи маковецъ», «Ой ништо жъ тамъ не бувавъ»), поміж ними кілька аркушів із мелодіями ліричних, купальської (№ 5) та обжинкової [11, арк. 46] пісні, на шматочку нотного паперу — із коментарем: «поют ее, когда идутъ съ венками до пана после окончания жнивъ»).

Виокремлюється ще одна частина рукопису, на якій олівцем зазначено: «Записано в Тростянці Подольськ[ої] губ., Куне Гайс[инського]. пов., Севериновки Брацлав[ського] уезд., Русовой Ямпольсь[кого] [уезд.], Летковичи». За цією назвою — описи гаївок-танків зі схематичними малюнками та розлогими коментарями. Так, про гаївку «Володар» записувач твердить: «Въ этой гаивке девушки образуютъ кругъ, среди которого стають две девушки и стоя, поють гаивку» [11, арк. 48]. Гаївку-танок «Горобчику» відтворює так: «Гаивку въ Севериновке Брацлавского уезда ведутъ, какъ гаивку «Довга лоза», т.е. девушки, взявшись за руки, вытягиваются

въ рядъ, образуя линию, при чемъ две первые девушки становятся подъ прямымъ угломъ къ линии, не разнимая рукъ и поднявъ ихъ вверхъ, образуя такимъ образомъ арку, подъ которой проходитъ целый рядъ девушекъ, начиная съ самой задней, когда все девушки пройдутъ подъ аркой, тогда вторая девушка первой пары поворачивается на одномъ месте такъ, чтобы и самой пройти черзъ эту арку, конечно, не отнимая своей правой руки отъ руки первой девушки и левой отъ третьей, которая связываетъ ее съ целой линией, такимъ манеромъ она остается предъпоследней въ линии, а первая — последней. Когда девушки опять вытянутся въ линию, то две последние девушки предыдущей линии образуютъ своими руками арку, подъ которой проходитъ вновь образовавшаяся линия съ первыхъ прежней линии. Это повторяется до безконечности...» [11, арк. 48]. Далі записувач зробив малюнок-схему самого танка й описав інші танки: «Дощечка», «Кривого танця», «Жук», «Довгої лози», «Щиглику-горобчику», «Гаю-гаечку...», «Сам хожу», «Кострубонько», «Козло», «Жельман», «На городи маковець...» За цим описом фольклорист подав тексти гаївок [11, арк. 50–54 зв.] та інших пісень, подекуди визначаючи жанр: «колодійная», «косарская», «громадильницькая», «шуляковая», «вероятно, колодійная». Записи супроводжує докладний коментар: «Гаївки играють только въ первые два дня Пасхи исключительно одни девушки, въ редкихъ случаяхъ принимаютъ участие въ играхъ молодья бабы, но, кажется, только тогда, когда еще среди девушекъ у нихъ есть много подругъ. Гаївочные хороводы водять исключительно вокругъ церкви на церковномъ погосте, въ другихъ местахъ играть гаївки считается неприличнымъ; и тамъ, где батюшка не позволяетъ игръ на церковномъ погосте, гаївокъ совсемъ не играютъ. Въ нижеследующемъ списке я представляю маленькое описание гаївочныхъ хороводовъ» [11, 54 зв.] Саме за цими словами мав би бути опис танків, який міститься значно раніше на арк. 48–49, що засвідчує первісно інше розміщення аркушів, та пізнішу їх пагінацію: тобто за мелодіями гаївок мали б бути тексти записів, а вже за ними описи гаївок, що відтворювало певну послідовність у роботі записувача.

Є коментарі й до інших пісень. Так, до купальської «На Купайла на Ивана...» фольклорист зробив примітку: «Эта песня имеетъ другой варіантъ, его начало записано подъ мотивомъ того же номера, но мне его нигде не удалось записать» [11, 55 зв.]. Пісню «Бодай же той коваленко...», зафіксовану серед гаївок і купальських, записувач коментував: «Эта песня поется на крестинахъ, причемъ бабы кулаками стучатъ въ «коминь» [11, арк. 55]. Щодо колодійних пісень зазначено: «Колодійныхъ песенъ мне удалось записать толь-

ко пять, но мне обещали записать ихъ еще больше. Выборъ ихъ очень трудень, потому что оне отличаются порнографическимъ характеромъ, и большинство ихъ для печати непригодно. Все пять колодийныхъ песенъ записаны въ селе Севериновке Брацлавского уезда» [11, 58 зв.], що засвідчувало ставлення не тільки записувача до зразків із фривольним змістом, а й загалом — тодішньої науки. Ще 1935 р. В. Адріанова-Перетц щодо російських «нехороших загадок» еротичного змісту зауважувала: «Донедавна збирачі фольклорного матеріалу з власних чи цензурних міркувань пропускали у виданнях багато-чого, що торкається цієї галузі» [1, с. 499].

Записи цієї частини рукопису значно багатші на докладно паспортизовані варіанти пісень, більше уваги звернено на виконавця, хоч ці відомості й скупі: «Купальная». Въ Тростян[це] Подольск. [губ.] отъ девицы Палашки» [11, арк. 55 зв.]; «Записано отъ Насти Каплуныхы изъ с. Луки Шаргородской Могилев. уезда» [11, арк. 56]; «Отъ Насти Каплуныхы» [11, арк. 56]; «Текстъ этой гаивки записанъ в м. Куне Гайсинского уез. отъ Оксаны Прис[яжнюкъ]» [11, арк. 50]; «Къ мотиву № 12 записан[о] въ Русава Ямполь[ского] уезда» [11, арк. 51], «Записано въ с. Севериновке» [11, арк. 54]; «Записано в Проскур. уез., всего текста у меня нетъ» [11, арк. 54 зв.]. Серед інших обрядових є одна із «шулякових» пісень, записана від Насті Каплунихи в Луці Шаргородській Могилівського повіту.

Скрізь, у цій частині рукопису, починаючи із арк. 30, записувач використовував (як і в статті «Языческий обычай в Брацлавщине «гоныты шуляка») російську графіку, застосовуючи ті самі графеми на позначення звуків («На городи маковець, // По три гроши молодець // На городи стрилка, по сто злотыхъ дивка» [11, арк. 54 зв.]). Однак характерно, що цієї «шулякової» пісні немає серед опублікованих, оскільки вона записана в Могилівському повіті, а не у Вінницькому чи Брацлавському, звідки подано варіанти обряду в опублікованій статті, — тобто, Сергій Венгрженівський розумів неможливість зведення зразків із різних місцевостей — задля повноти чи досконалості запису.

Ще одна стаття С. О. Венгрженівського «Еще кое-что о Кармалюке», опублікована в «Киевской старине» (1886, Кн. 7), — це переказ російською мовою народних оповідань про Кармалюка. Автор віднайшов чотирьох оповідачів-свідків історичних подій, пов'язаних із Кармалюком, декотрі — самі зустрічались із героєм подільських легенд та переказів. Усі четверо — священики з різних подільських сіл. Окремі оповідання починаються словами: «Еду я...», що засвідчує реальність подій та участі в них оповідача. Фольклорист засвідчив пильну увагу до оповідачів і, хоч імен двох із них не назвав (певно, на їхнє прохання: фігурує криптонім

А. В., за яким, можливо, ховається той самий записувач, про якого згадано в статті «Языческий обычай...» — Г. А. В.), проте про одного — свого родича, благочинного Летичівського повіту зазначив: «Розумний, спостережливий, із чудовою пам'яттю, добрий оповідач, він оповідав мені багато цікавого із життя Поділля тридцятих і сорокових років» [5, с. 553]. А щодо о. Створжинського — іншого очевидця подій, пов'язаних із Кармалюком, фольклорист зазначив: «Завжди після такої розповіді Створжинський додавав: — Не дотримав свого слова Кармелюк, не відвідав мене...» [5, с. 556], наголошуючи, що оповідача слухав багаторазово — і, можливо, робив повторні записи від нього. Однак за відсутності рукописів, із певністю цього твердити не можна. Прикметно, що, попри російську мову оповідань, окремі фрази — діалоги між героями, передано мовою ураїнською із використанням російської графіки, що загалом характерно для едиційної практики «Киевской старины»: «Стий, попе, куды ѓдешъ...», «Добре, що маєшъ що ѓсты» [5, с. 556].

Інший невеликий допис Сергія Венгженовського в «Киевскую старину» — «Из моей записной книжки» (1892, Кн. 12), у якому автор подав чотири фольклорні записи із Поділля, перед тим зазначивши, що два роки тому почав фіксувати в своєму записнику «все, що мені вдалося почути цікавого із народного життя і місцевої історії, туди потрапляють перекази про заснування і назви села, вказівки на урочища і місця, де закопані скарби із озаками, за якими можна відшукати їх, місцеві перекази і легенди, колядки и щедрівки, прислів'я і приказки з історією їх походження, пісні та ін., зазвичай найбільше матеріалу дають священники, економі, винокури, мельники...» [8, с. 468]. Записи частково паспортизовані, два із них — від Івана Письменного «в містечку Куні Гайсинського пов.», один (переказ «Основание и название города Ольгополя») — від «гайсинського протоієрея». «Політичну сатиру» «Не ворчы ты старый, // Папо римській святый...» загалом не паспортизовано, хоч і редакція «Киевской старины» і висловила з цього приводу жаль. Цікаво, один із записів від того самого оповідача подано російською мовою, інший — українською із використанням російської графіки та численними діалектизмами й намаганням фонетично точно їх відтворити («хлопчиско», «паробкомъ»). Однак, за відсутності рукопису — самого записника, важко стверджувати: чи це ознаки текстологічних засад збирача, чи едиційний недогляд часопису. Однак, характерні для рукописної колекції С. О. Венгженовського наголоси «Киевская старина» передала послідовно: «Бувъ у идного чоловіка сынъ едынакъ, та винъ его такъ пеастьивъ, такъ пеастьивъ, що винъ ставъ ледащо...», «схваты его за верхъ и прыгныа додолу» [8, с. 470].

Окремо слід сказати про етнологічні розвідки Сергія Венгрженовського, де фольклорний матеріал дослідник використовував як ілюстративний. Тут він дотримувався переважно двох способів у вираженні тексту: переказування (легенд, переказів, апокрифів) російською мовою та цитування (прислів'я, приказки, загадки, пісні) із використанням російської графіки (помітна непослідовність у використанні графем «ы» та «и» на позначення українського «и»). Так, у статті із певними зародками етнолінгвістичного аналізу «Рабочие воны в Брацлавщине и их номенклатура», опублікованій у «Киевской старине» (1898, Т. LXI), де С. О. Венгрженовський вдавня до класифікації кличок волів за різними ознаками, він навів апокрифічну легенду про походження вола: «...незабаром після гріхопадіння прародичів Бог вигнав із раю всіх звірів і віддав їх у розпорядження Адама. Адам взяв тільки волів і почав орати землю. І з тих пір людина не перестає розлучатися з волом, найстараннішим і найвірнішим помічником його в способах добування насущного хліба...» [6, с. 36]. Описуючи вола, його силу, неповороткість і незграбність дослідник звертався до загадок і прислів'їв, подаючи їх російською графікою: «спрытныи, якъ виль до кареты», «працое, якъ чорный виль», «безъ вола хата гола», «старый виль борозны не попусе», «сылованымъ воломъ не наробышся», «робы сокырою — сокыру заробышь, робы воломъ — вола заробышь», «штыры тыки, два патыки, сёме помахайло», «заревивъ виль за сто мьль, за сто гиръ (громъ)», «бигунчыкы бижать, ревунчыкы ревуть, сухе дерево несуть» [6, с. 36–37]. Щодо останньої загадки С. О. Венгрженовський зазначив, що вона — «Ушицкого уезда», однак здебільшого фольклорний матеріал подано у статті непаспортизованим, що відтворювало загалом тогочасну панівну едиційну тенденцію.

Непаспортизованими залишилися і чумацькі пісні, уривки яких автор цитував задля переконливості думки про те, що: «добре дібрана пара волів завше більше цінується, ніж погано дібрана». Російська графіка при цьому не завжди точно відтворювала українську фонетику:

Задумалы чумаки въ дорогу.
Поробылы соби возы нови,
Поробылы ярма кленови,
Поробылы занозы дубови,
Покупылы воны половыи,
Покупывши тай попарувалы [6, с. 43].

Отже, як засвідчують опубліковані дослідження та рукописне зібрання пісень С. О. Венгрженовського, збирач належав до тих фольклористів-аматорів другої половини ХІХ ст., чие зацікавлення

народною творчістю подолян не обмежувалося вузькими межами описовості. Його методика фіксації фольклору за допомогою російської графіки полягала у фонетичному відтворенні почутого, прагненні до наголошування слів, частковій паспортизації записів. Особливу увагу збирач приділяв варіантам і народним назвам зразків, вдавався до тлумачення незрозумілих слів і виразів, а також коментував записаний фольклорний матеріал. Відтак, його записи, зокрема, оприлюднені на сторінках «Киевской старины», прислужилися як українським, так і російським науковцям і становлять значний науковий інтерес і до нині.

1. *Адрианова-Перетц, В.* Символика сновидений Фрейда в свете русских загадок [Текст] / В. Адрианова-Перетц // Академия наук СССР академику Н. Я. Марру XLV. – М. ; Л. : АН СССР, 1935. – [4], 787, [2] с. : ил., 7 л. ил.
2. Александр Степанович Лашкевич (Некролог) [Текст] // Киев. старина. – 1889. – Т. 27. – С. 485–494.
3. *Баженов, Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. [Текст] / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
4. *Батирєва, І. М.* Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] : дис. ... канд. іст. наук / І. М. Батирєва. – К., 2005. – 249 с. – На правах рукопису.
5. *Венгрженовский, С.* Еще кое-что о Кармалюке [Текст] / С. Венгрженовский // Киев. старина. – 1886. – № 7. – С. 553–559.
6. *Венгрженовский, С.* Рабочие волю в Брацлавщине и их номенклатура [Текст] / С. Венгрженовский // Там же. – 1898. – Т. 61 (июль-август). – С. 36–49.
7. *Венгрженовский, С.* Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка» [Текст] / С. Венгрженовский // Там же. – 1895. – Т. 50 (август-сентябрь). – С. 282–323.
8. *Венгрженовский, С.* Из моей записной книжки [Текст] / С. Венгрженовский // Там же. – 1892. – Т. 39 (декабрь). – С. 468–472.
9. *Іваницький, А. І.* Історична Хотинщина. Музично-етнографічне дослідження [Текст] : зб. фольклору / А. І. Іваницький. – Вінниця : Нова книга, 2007. – 576 с., ноти, фото.
10. НАФ РФ ІМФЕ. – Ф. 24–5 / 76.
11. НАФ РФ ІМФЕ. – Ф. 24–5 / 69.
12. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 9900.
13. ІР НБУВ. – Ф. 10. – Од. зб. 6377.
14. Матеріали до біографій етнологів і народознавців України [Текст] / уклад. С. М. Ляшко, С. П. Залозна. – К. ; Запоріжжя : Дике поле, 2001. – 174 с.
15. *Яворовский, Н.* Сергей Александрович Венгрженовский (Некролог) [Текст] / Н. Яворовский // Православная Подолия. – 1914. – № 2. – С. 34–38.

Шалак О. І. Сергій Венгрженовський – маловідомий фольклорист із Поділля.

Ключові слова: Венгрженовський Сергій Олександрович, Подільське історико-археологічне товариство, фольклор, етнологія, українсько-російські зв'язки.

На основі архівних джерел досліджено життєвий і творчий шлях Сергія Олександровича Венгрженовського (Венгржиновського) (1844–1913) – одного з маловідомих дослідників фольклору Поділля, члена Подільського історико-археологічного товариства, котрий плідно вивчав історію, звичаї, вірування, народну медицину та фольклор подолян. Відзначено, що він одним із перших звернув увагу на особливості регіональної традиції, вдався до контексту виконання фольклорних зразків, розкрито методику збирацької практики С. Венгрженовського як записувача фольклору.

Shalak O. I. Serhiy Vengrzhenovskiy - little-known folklorist from Podillya.

Key words: Vengrzhenovskiy Serhiy Oleksandrovych, Podil historical-archeological society, folklore, ethnology, Ukrainian-Russian ties.

Based on the archival documents, researched life and career of Serhiy Oleksandrovych Vengrzhenovskiy (Vengrzhinovskiy) (1844-1913) – one of a little-known researcher of folklore of Podillya, member of Podil historical-archeological society, who studied history, customs, faith, non-traditional medicine and folklore of Podil habitants. Highlighted that he was of the first researchers who paid attention to the regional peculiarities of traditions, studied context of folklore presentation, method of information gathering of S. Vengrzhenovskiy as a folklore collector is presented.

Шалак О. И. Сергей Венгрженовский – малоизвестный фольклорист из Подолья.

Ключевые слова: Венгрженовский Сергей Александрович, Подольское историко-археологическое общество, фольклор, этнология, украинско-росийские связи.

На основе архивных источников исследованы жизненный и творческий путь Сергея Александровича Венгрженовского (Венгржиновского) (1844–1913) – одного из малоизвестных исследователей фольклора Подолья, члена Подольского историко-археологического общества, который плодотворно изучал историю, обычаи, верования, народную медицину и фольклор подолян. Отмечено, что он одним из первых обратил внимание на особенности региональной традиции, прибегал к контексту исполнения фольклорных образцов, раскрыто методику собирательской практики С. Венгрженовского, в частности, особенности записи фольклора.

*Микола Володимирович ГОРБАТЮК,
завідувач науково-дослідного відділу «Іван Франко і Київ»
Музею видатних діячів української культури Лесі Українки,
Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького
(Київ)*

ІВАН ФРАНКО І ЛЕСЯ УКРАЇНКА У ЛІТЕРАТУРІ, ГРОМАДСЬКИХ СПРАВАХ І У БУДЕННОМУ ЖИТТІ

У статті здійснено огляд історії взаємин Івана Франка та Лесі Українки. Зокрема, прослідковано контакти між родинами Франків і Косачів, з'ясовано вплив І. Франка на становлення Лесі Українки як письменника, а також проаналізовано їхню співпрацю на літературній ниві. Особлива увага приділена дослідженню взаємовпливів І. Франка і Лесі Українки у сфері громадсько-політичної діяльності.

Ключові слова: І. Я. Франко, Леся Українка, літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ ст., громадсько-політична діяльність.

The article views the history of relations between Ivan Franko and Lesya Ukrainka. In particular, in the article Francos and Cosachs family contacts were traced, the Franco's influence on the Lesya Ukrainka's formation as a writer was determined, moreover their literary cooperation was analysed. Special attention was paid to mutual influence of Ivan Franko and Lesya Ukrainka in the sphere of political and social activity.

Key words: Ivan Franko, Lesya Ukrainka, the literary process of the end of the 19th and the beginning of the 20th century, political and social activity.

В статье дан обзор истории взаимоотношений Ивана Франка и Леси Украинки. В частности, отслежены контакты семей Франко и Косачей, установлено характер и мера влияния И. Я. Франка на становление Леси Украинки как писателя, а также проанализировано их сотрудничество на литературном поприще. Особенное внимание уделено исследованию взаимного влияния И. Франка и Леси Украинки в сфере общественно-политической деятельности.

Ключевые слова: И. Я. Франко, Леся Украинка, литературный процесс конца ХІХ – начала ХХ в., общественно-политическая деятельность.

Іван Франко та Леся Українка належать до числа найбільш відомих українців останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. Їхнє життя і творчість, не зважаючи на зовнішню несхожість, мали дуже багато подібного – це і надлюдська працездатність, і надзвичайна відданість ідеалам, і постійна боротьба з життєвими негараздами та хво-

робами. У взаємовідносинах Франка та Лесі були різні періоди: від щирих і дружніх, майже сімейних взаємин, до відкритої конфронтації на ґрунті розбіжностей у поглядах на майбутнє національного руху в Україні. Втім, їм вистачало сили та розуму виходити з будь-якої ситуації з гідністю, зберігати товариські стосунки та повагу одне до одного.

Історіографічна база даного дослідження доволі широка. Історії взаємин І. Франка та Лесі Українки присвятили праці Я. Горак [2], В. Горинь [3], І. Денисюк [4; 5], М. Драй-Хмара [6], П. Одарченко [18] та ін. Утім, у переважній більшості дослідники розглядають лише окремі періоди їхніх взаємовідносин. Натомість, автор статті ставить за завдання дослідити історію творчих і побутових контактів письменників упродовж усього їхнього життя.

Під час першого приїзду І. Франка до Києва у лютому 1885 р. його зустрічі з Лесею Українкою не могло бути, оскільки остання наприкінці 1884 р. – у першій половині 1885 р. перебувала у с. Колодяжному [14, с. 56–58]. Можна припустити, що бачитися письменники могли у травні 1886 р., коли І. Франко приїздив до Києва вдруге для одруження з Ольгою Хоружинською. Леся Українка в той час (лютий – кінець травня 1886 р.) також перебувала у Києві, куди її перевезли батьки для проведення операції на нозі. Втім, навіть якщо така зустріч відбулася, вона була короткотривалою та носила винятково побутовий характер, оскільки Леся (травень 1886 р.) почувалася дуже зле та була змушена лежати у ліжку [14, с. 61–63].

І. Франко був одним із перших, хто заперимітив і схвально оцінив талант Лесі Українки – при його посередництві у 1884 р. у журналі «Зоря» були опубліковані її перші проби пера – вірші «Конвалія» та «Сафо» [16, с. 127]. Значно ближче із творчістю Лесі І. Франко ознайомився у 1887 р. під час роботи над жіночим альманахом «Перший вінок». Видання цього збірника було здійснене з ініціативи та на кошти Олени Пчілки і Наталі Кобринської під редакцією І. Франка. У ньому було опубліковано поему Лесі Українки «Русалка» та вірші «Любка», «На зеленому горбочку» й «Поле» («Літо краснее минуло...») [1, с. 56–57]. З приводу публікації творів Лесі Українки у альманасі «Перший вінок» Олена Пчілка у березні 1887 р. писала І. Франку, що було б добре додати до поеми «Русалка» редакційну примітку стосовно романтичного характеру твору, наголосити, «що романтичні очертї фантазії» взагалі характерні для творів авторів-початківців. «Можна думати, – наголошувала Олена Пчілка, – що з літами Українка Леся вийде на реальнішу дорогу (принаймні она каже вже й тепер, що коли б була не послала торік своєї «Русалки», то вже-б тепер не пустила її в світі).

Але задля трохи наївного романтичного змісту поезії, мені здається, шкода залишати доволі поетичний твір» [20, с. 39–40].

Вважаючи, що важливою школою для починаючого поета є перекладацька праця, І. Франко заохочував Лесю Українку до здійснення перекладів кращих зразків світової літератури. Він радів появі перекладів творів Г. Гейне, зроблених Лесею Українкою та М. Славинським, допомагав їм порадами та наставництвом, був редактором і керував технічною стороною видання їх збірки, що вийшла у світ у червні 1892 р. у серії «Всесвітні твори» [2, с. 138].

Перша документально зафіксована зустріч Лесі Українки та І. Франка відбулася між 2 і 5 лютого 1891 р. У цей час юна поетеса разом зі матір'ю Оленою Пчілкою були проїздом у Львові, де зупинилися на відпочинок і для полагодження деяких справ по дорозі до Відня, куди прямували задля лікування Лесиної, хворої на туберкульоз кістки, ноги. «Перебуваючи у Львові ми бачились тепер з літературними колами «Зорі», — писала у спогадах О. П. Косач. У цьому журналі, активним співробітником якого був І. Франко, вона публікувала свої вірші та оповідання з 1883 р., а Леся — з 1884 р.¹ У редакції «Зорі» Леся Українка багато спілкувалася з І. Франком, М. Павликом та Н. Кобринською. Розмови велися переважно про політичне життя у Галичині, діяльність радикальної партії, роботу, що ведеться у справі піднесення національної свідомості селян тощо. Існують відомості про те, що під час цього візиту до Львова Косачі ходили у гості до подружжя Франків, які в той час мешкали у Львові у будинку на вул. Заблікевича, 10 [15, с. 9–10, 12]. Особливо приємне враження справила Леся Українка на близького друга І. Франка М. Павлика. З цього приводу у листі до М. Драгоманова від 6 лютого 1891 р. він писав: «Недавно була тут Ваша сестра з дочкою... Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка...» [19, с. 121].

І. Франко з дружиною проводжали Косачів, коли вони їхали до Відня, просили на зворотному шляху заїхати до Львова та зупинитися не в готелі, а в них на квартирі. Приїхавши до Відня, десь між 27 січня та 1 лютого (8 і 13 лютого). Олена Пчілка надіслала О. Франко листа, в якому писала: «Дуже ми дякували Вам цілу дорогу за те, що вирядили нас з запасом від Вашої доброї ласки. Я не знаю, щоб ми робили інакше. Наш поїзд, запізнившись, летів так, що спинявся на одну, на дві мінати на станціях, так що не було чого й думати виходити з поїзда до буфету. Отже, коли б не ваш за-

¹ 15 (27) листопада 1884 р. у журналі «Зоря» було надруковано перший вірш Лесі Українки «Конвалія», а у наступному номері часопису другий — «Сафо».

пас, то були б голоднісінькі до самого Відня — а так їхали собі, як пани, без жадного лиха». Також Олена Пчілка просила вислати їхні львівські фото та два примірники «Першого вінка» [20, с. 68].

У Відні Косачі пробули до 18 березня 1891 р. Повертаючись додому, вони, як і обіцяли, заїхали до Львова та зупинилися на квартирі Франків. Про це перебування довідуємось із листа Лесі Українки до брата Михайла Обачного, написаного в кінці березня 1891 р.: «У Львові ми затримались тільки один день, але все ж затриматися було конечне треба, ми там зіставили свої уліти (твори — М. Г.), дещо розпитали, дещо розказали. Я сиділа весь час у Франків, а мама заходила до редакторів та в типографію» [15, с. 13].

Із огляду на передвиборчу компанію, що тривала у місті, остереігаючись агітації з боку Олени Пчілки та Лесі Українки, львівська поліція попросила їх залишити місто. Втім, Косачам вистачило часу, щоб ще дужче зблизилися з І. Франком, його дружиною та М. Павликом. Тоді само подружжя Франків було запрошене на літо до Колодяжного. Зі Львова Косачі вирушили пізно, їх проводжали Франки та інші друзі. Повернувшись додому, Олена Пчілка негайно сповістила Ользі Франко про «благополучне» повернення додому та писала, що «все турбувалась, як то Ви тоді дістались додому, що вже така пізня була пора» [20, с. 74–75].

Як і було домовлено, у середині травня 1891 р. подружжя Франків разом із дітьми мало прибути на відпочинок у родинну садибу Косачів у с. Колодяжному на Волині. Незадовго до приїзду Ольга Франко надіслала лист до Олени Пчілки, у якому просила надати їй інформацію побутового характеру: про розклад руху поїздів, вартість квитків, можливість купити продукти на залізничних станціях тощо. Через відсутність Олени Пчілки у Колодяжному, відповідь на поставленні запитання дала Леся Українка. У листі, датованому 9 травня 1891 р. вона дала низку практичних порад О. Франко: про переїзд від вокзалу до Колодяжного турбуватися не варто — за ними буде послано візника; молоко можна взяти із собою прокип'ячене — не зіпсується; радила не брати з собою служницю, «бо в нас було би кому доглянути Ваших дітей»; квитки для дітей віком від 3 до 5 років коштують відсоток вартості квитка для дорослих тощо. «...А тепер збирайтесь хутенько та й рушайте, — писала Леся, — Вже то, певне, така моя доля, що як тільки приїде до нас на літо хто цікавий, то я мушу втікати десь так, де мені зовсім не хочеться, як би от тепер у ту Євпаторію. Приїздіть до нас хутчіш, аби я могла хоч розмовитися з Вами про все як слід». Водночас, вона просила привезти їй книжку І. Франка «Помарніла наша доля» та інші нові твори письменника [14, с. 139–140].

Приїхавши у Колодяжне, Франки не застали там ні Петра Косача, ні Олену Пчілку, які приїхати тільки за кілька днів; вдо-

ма були тільки їхні діти. Отже, у І. Франка було вдосталь часу для спілкування з Лесею. Як свідчить пізніше листування письменників, а саме лист Лесі Українки до І. Франка від 31 грудня 1902 р. із Сан-Ремо, розмова між ними велася на літературні теми. І. Франко ділився із Лесею задумами своїх ненаписаних творів, зокрема розповідав їй план однієї драми, елементи якої пізніше вона впізнала у «Кам'яній душі» [24, с. 13].

У Колодяжному І. Франко пробув тиждень. Улюбленим місцем родинних розмов у садибі Косачів був стіл під велетенським каштаном, обвішаним лямпіонами [5, с. 123]. Про те, які розмови точилися за цим столом І. Франко оповідав М. Драгоманову у листі від 8 червня 1891 р., написаному відразу по поверненні до Львова. П. Косач найбільше розповідав про діяльність «Старої громади», її роботу над словником української мови та виданням творів Т. Шевченка; повідомляв про політичну позицію «Старої громади», члени якої наполягали на неутручанні киян у галицькі партійні справи, вважаючи головним налагодження «чисто наукових зносин з Галичиною» (перетворення Товариства імені Шевченка з комерційного товариства на наукове) [32, с. 278–279]. Значна увага у розмові обох громадських діячів приділялася ставленню «Старої громади» до журналу «Народ». П. Косач передав І. Франку основні закиди громадівців: 1) переважання раціоналізму над толерантністю (толеранцією); 2) проголошення соціалізму основною програмною засадою часопису, «коли наш мужик індивідуаліст»; 3) занадто гостра полеміка з народовцями. «На перше я відповів, — писав І. Франко у вже згаданому листі до М. Драгоманова, — що ставити в програмі толеранцію для нас значило би згори зложити оружжя перед єзуїтським католицизмом [...] Ставити індивідуалізм для мужика пролетарія або халупника — се просто безсовісно, а соціалізм поставили ми як науковий принцип, а не як практичну, детально оброблену програму [...]. Що ж до полеміки, то я вказав на те, що критики «Народу» звичайно занедбують поговорку «*audiatur et altera pars*»² і судять о «Народі», не знаючи, що і як говорять його галицькі противники» [32, с. 281].

Окрім інтелектуальних розмов і вирішення громадсько-політичних справ, перебуваючи у Колодяжному, І. Франко знаходив час і на відпочинок: ловив раків і в'юнів у ставку та ходив по гриби. «В намулі сажавки водилися раки, — згадувала І. Косач-Борисова, — і я пам'ятаю, як Іван Франко, що гостював у нас зі своєю дружиною і дітьми, з захопленням ловив їх. Пригадую, як він, убраний, бродив у воді, і коли вилазив з води, то, спокійно відривав п'явки, що, бувало, начіпляються йому до босих ніг. На нас, ді-

² Треба вислухати і другу половину (лат.).

тей це робило велике враження» [11, с. 161]. Схожі спогади про перебування І. Франка у Колодяжному залишила і О. Косач-Кривинюк [13, с. 35].

Пробувши у Колодяжному тиждень І. Франко був змушений повернутися до Львова, громадських справ і підготовки до іспиту перед захистом докторської дисертації. Його дружина з дітьми залишалися на Волині до кінця літа і повернулися до Львова лише 6 вересня 1891 р. Олена Пчілка того літа двічі їздила в Крим до хворої Лесі. Без них пані Франкова нудьгувала. «Я так останніми днями привикла до Вас, — писала вона, — що лишитись на хвилинку без Вас було мені дуже прикро [...] так мені була мила, пожадана Ваша присутність» [9, арк. 1–2]. А от діти Франків, яких Косачі жартівливо називали «лисами», у Колодяжному не нудьгували. Тарас Франко згадуватиме, що мати розповідала йому, як під час перебування у Колодяжному він набив Дору Косач (Дрозда). Про цю дитячу баталію писала й Леся Українка: «Тішуся я, що вдома все гаразд, сподіваюся, що Дроздові бойові рани досі вже загоїлись. Одначе, як бачу, «закордонні брати» завзяті!» [22, с. 94].

Поява Франків на території Російської імперії не пройшла непоміченою у поліцейських колах. У Києві до жандармерії були викликані Є. Трегубов і О. Кониський, яких допитували у справі надання «Старою громадою» 300 карб. на видання газети («Зоря» — М. Г.). Не без іронії, Ольга Франко згодом писала Олені Пчілці, що її сестра Олександра, дружина Є. Трегубова, не приїхала тоді у Колодяжне «через переполох, котрий зробився коло них з приїздом фамілії нашої в Росію» [13, с. 35]. Утім, Франки недооцінювали небезпеку та даремно іронізували над переполохом своїх київських родичів. Косачі були суворо попереджені про неприпустимість таких контактів із закордонними «ворогами» у майбутньому і, коли Ольга Франко виявила бажання знову приїхати в Колодяжне, Олена Пчілка була змушена відповісти відмовою (писала, що ніхто не повірить, що це «родственное свидание») [8, арк. 313–314].

Перебуваючи під враженням неабиякої гостинності родини Косачів І. Франко наприкінці вересня 1891 р. писав Олені Пчілці: «Пишу цей лист ще під свіжим враженням оповідань моєї жінки про ту безконечну, справді материнську турботу і терпеливість, з якою Ви, зайняті своїми власними клопотами і гризотами, піклувалися ще й моєю сім'єю через усе літо. Я не в силі описати Вам, як глибоко зворушили мене ті оповідання і завстидали не трохи: я добре тямлю, як мало я заслужив на таку Вашу добрість, хоч запевняю Вас, що в моїм поважанні Ви все стояли високо, обіч Вашого брата, а мого найліпшого приятеля. Та все вже якась така фатальність, що я завсігди мушу робити прикрості та клопоти тим, котрим найбільше завдячую» [32, с. 298].

Наприкінці вересня 1891 р. Олена Пчілка звернулась до І. Франка із проханням зайнятися виданням поезій Лесі Українки [20, с. 82]. Відповідь письменника не змусила довго на себе чекати. Він писав, що «готов узятися за нього і зробити його швидко своїм коштом у «Літ[ературно] наук[овій] бібліотеці» або й осібно» і просив Лесю якнайшвидше присилати план книжки і самі вірші [20, с. 84]. Також він радив містити у збірці тільки оригінальні твори й уникати перекладів. Водночас, наприкінці вересня 1891 р., І. Франко повідомляв про початок видання «Антології європейських поетів», у якій найближчим часом мали вийти збірки творів Г. Гейне та В. Гюго, і звертався до Лесі із проханням зробити переклад окремих творів із «Легенд віків» В. Гюго [20, с. 84]. Він постійно заохочував молоду поетесу до перекладацької роботи та високо оцінював якість її перекладів — як прозових, так і поетичних. «Прекрасний переклад!» — писав він М. Драгоманову про її переклад статті Верна про релігію. У листі від 1 січня 1895 р. письменник просив М. Драгоманова залучити Лесю Українку до перекладу «Горквемади» В. Гюго: «Я дуже бажав би напечатати сю драму по-нашому, і думаю, що кращого переводчика не найду» [33, с. 9]. У відповідь 2 березня 1895 р. Леся Українка писала І. Франку: «Після таких великих і так мало заслужених компліментів, які я мала від Вас з powodu мого перекладу, мені випадало б сказати: давайте скоріш не то що «Горквемаду», а хоч і самих «Miserables» [22, с. 287].

Навесні 1892 р. Леся Українка підготувала до друку збірку своїх віршованих творів, що згодом була видана під назвою «На крилах пісень». 20 квітня (2 травня) 1892 р., надсилаючи І. Франкові першу частину поезій, вона просила видати збірку за зразком перекладів Г. Гейне, що побачили світ у Львові дещо раніше, а також самотійно зробити остаточну коректу книжки, сподіваючись, що «то вже буде мені та певність, що хоч у моїх віршах і є помилки поетичні, то не буде друкарських» [22, с. 132; 14, с. 180–181]. Слідом за листом Лесі Українки на адресу Франків надійшов ще один лист — від Олени Пчілки (був адресований О. Франко). У ньому висловлювалися наступні побажання до видання: книжка має бути надрукована у такому самому форматі і таким самим шрифтом, як і переклади Г. Гейне, накладом у 600 примірників; кожен новий вірш має починатися на новій сторінці, за винятком тих випадків, коли при переписуванні вірші йдуть один за одним; особлива увага має бути звернена на коректуру [20, с. 88]. Косачі настільки сильно прагнули убезпечити першу збірку Лесі від граматичних помилок, що на їх прохання І. Франко не тільки вичитував надруковане сам, а й носив для правки ще й О. Огоновському [2, с. 139].

У жовтні 1892 р І. Франко виїхав до Відня для складання докторських екзаменів. З цього часу майже всю роботу по упорядку-

ванню «На крилах пісень» Лесі Українки (читання окремих коректур, вирішення фінансових питань тощо) взяла на себе О. Франко. У середині жовтня 1892 р. вона сповіщала чоловіка про надсилку Косачами чергової частини рукопису та про плутанину із залишенням білих місць між віршами, запитувала поради [38, с. 177]. У відповідь І. Франко писав: «Скрипт³ Пчілок давай до друку. З переривами у них таке баламутство, що нічого на те вважати. Як там на скрипті написано, то зецер⁴ так і зробіть. Давай друкувати!» [32, с. 361]. Правда, «Пчілки» не поспішали із надсилкою грошей, що викликало у О. Франко занепокоєння: чи директор друкарні Товариства ім. Т. Шевченка, у якій друкувалася збірка, Кароль Беднарський, дасть дозвіл на складання шрифту [38, с. 182]. Утім, уже наприкінці листопада 1892 р. Косачі надіслали 55 рублів на друк віршів, тоді само Ольга Франко залучила до коректи Миколу Ганкевича [38, с. 186]. Посильну допомогу надавав і І. Франко, який редагував частину коректурних листків у Відні, а потім надсилав їх у Львів [32, с. 366]. Невдовзі збірка поезій Лесі Українки була готова до друку й у середині березня 1893 р. побачила світ. У статті «Наше літературне життя в 1892 році» («Зоря», № 1–2 за 1893 р.) І. Франко дав надзвичайно високу оцінку першого видання творів Лесі Українки, класифікувавши її як «найважливіший здобуток поетичний нашої літератури за 1892 рік» [28, с. 15].

Відгукувався він і на вихід інших творів Лесі Українки. Так, 29 червня 1894 р. у газеті «Kurjer Lwowski» з'явилася його невеличка рецензія на поему «Роберт Брюс, король Шотландський» із прихильною оцінкою твору. «Чудова мова, гладка форма і чарівність правдивої поезії цього твору, — писав І. Франко, — робить його справжньою перлиною у новітній українській поетичній літературі» [28, с. 149].

Коли наприкінці 1893 р. І. Франко готував видання нового журналу «Житє і слово», однією з перших він запросив до співпраці Лесю Українку. Остання щиро раділа за свого товариша, оскільки 31 жовтня (12 листопада) 1893 р. у листі до Осипа Маковея писала: «про фольклористичне видання п. Франка я вже знаю з його листа і дуже рада, що у нас буде видаватися такий журнал. Постараюся допомогти йому чим можу» [14, с. 220; 22, с. 181]. На запрошення взяти участь у журналі Леся відгукнулася відразу і в листі до Каменяра від 11 (23) жовтня 1893 р. переповідала про свій намір опублікувати у «Житті і слові» купальні пісні, зібрані у Ковельському та Звягельському повітах Волинської губернії. Там само вона з'ясовувала технічні деталі (чи можна подати разом із

³ Скрипт (пол. skrypt) — рукопис, лист, документ.

⁴ Зецер (пол. zecer) — складач шрифту, наборщик.

піснями їх нотні мотиви, які мав відредагувати М. Лисенко, і яким правописом, фонетикою чи радикальним (йотованим), слід подавати рукопис), а також обіцяла підшукати нових дописувачів для Франкового журналу [22, с. 174; 7, с. 43–44]. 49 купальних пісень, разом із коротеньким вступом про те, як саме справляють Купала в кожному з зазначених повітів, були опубліковані у 2 і 3 книгах першого тому «Життя і слова» за 1894 р. під назвою «Купала на Волині» [12, с. 84–85]. І. Франко також опублікував у часописі низку поетичних творів Лесі Українки («Грішниця», «О, знаю я, багато ще промчить», «Хвилина розпачу» (1897 р., т. 6, кн. 5, 6); «На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи», «Слово, чому ти не твердая криця», «Fiat pox!» (1897, т. 6, кн. 1); «Давня казка» (1896, т. 5, кн. 6)) та прозовий твір «Притча про чотири перстні» (1894, т. 2, кн. 1). Там само було розміщено зроблений Лесею Українкою переклад статті французького богослова Моріса Верна «Історія і релігія жидів» (1895, т. 4, кн. 1). Не зважаючи на критичне ставлення Лесі до своєї роботи, яка у листі до І. Франка від 2 березня 1895 р. писала: «Журить мене все-таки сей переклад Верна, дерев'яний він такий (і переклад, і сам Верн, с[еб] т[о] його стиль — протестантський)», І. Франко був дуже задоволений її виконанням. Цей, а також декілька інших перекладів Лесі Українки (між ними «Біблія, або Старий заповіт» того ж М. Верна, що був опублікований у журналі «Народ» за 1894 р.) були дуже потрібні І. Франку, який хотів видати кодекс українських апокрифічних легенд, де поряд із виявленими текстами мав намір подати короткі відомості про їх походження та знайти паралелі в історії інших народів [2, с. 140].

Досить відомою та докладно дослідженою в історичній літературі є полеміка між І. Франком та Лесею Українкою з приводу їх поглядів на питання поступу національного руху в обох частинах України: у Галичині та Наддніпрянщині. Виступи обох громадських діячів характеризувалися надмірною гостротою та відвертістю, що, очевидно, було пов'язано як із недостатньою поінформованістю сторін про їхню політичну позицію та особисту участь у громадському житті України, так і небажанням відмовлятися від власних політичних переконань.

Полеміка почалася зі статті І. Франка «З кінцем сезону», опублікованої у IV книзі журналу «Житє і слово» за 1896 р. [27], де він закликав усе свідоме громадянство до систематичної праці серед народу та різко розкритикував українських радикалів (до яких у той час близько стояла Леся Українка) за те, що вони надмірно зосередилися на абстрактному теоретизуванні, яке зрештою призвело до глибокого розриву між інтелігенцією та народом. Поки інтеліген-

ція не зблизиться з народом, не усвідомить його духовних і політичних прагнень, вважав І. Франко, доти й не зміняться умови життя українців у Росії [27, с. 401–405]. Отож, можна констатувати, що І. Франко, виступаючи від імені радикальної партії, фактично висловлював народницькі погляди.

У статті І. Франко не лише висловив недовіру до того, що пануючі у Росії порядки стоять на перешкоді зближенню інтелігенції та селян, вказавши на поляків, литовців і латишів, що успішно пропагували національні ідеї серед народу, більше того, він поставив під сумнів сам факт існування українських радикалів-драгоманівців [27, с. 405]. Справжнім радикалізмом І. Франко вважав радикалізм галицький, що «здвигнув ся не грошима, а працею і агітацією серед народа і ними стоятиме й далі» [27, с. 405]. Також І. Франко висміював наддніпрянців за їхнє прагнення працювати лише «сь дозволена начальства» та закликав стати на шлях нелегальної роботи. «Сором українській інтелігенції, — закінчував він, — сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоби Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що і найкраща конституція перейде над ним до днєвного порядку і куватиме на него нові ярма. Бо дурня і в церкві б'ють, а на похиле дерево і кози скачуть» [27, с. 407].

Після появи «З кінцем року» у журналі «Житє і слово» «радикально-національний» гурток української молоді, керований М. Міхновським, вирішив видати статтю у Києві окремою брошурою. Цей факт викликав неабияке обурення групи М. Ковалевського. На думку М. Павлика, саме за спонукою М. Ковалевського Леся Українка написала у відповідь на критику І. Франка статтю «Не так тії вороги, як добрії люди», підписавши її незрозумілим криптонімом «Н. С. Ж.». Отримавши рукопис десь у січні-лютому 1897 р., І. Франко тривалий час зволікав із його публікацією, навіть пропонував забрати його назад або згладити найбільш гострі кути полеміки, оскільки стаття могла б призвести до повного розриву між галицькими радикалами та київськими прибічниками «Н. С. Ж.» [4, с. 57–58; 14, с. 381–382]. Утім, Леся Українка вимагала, щоб стаття була надрукована [22, с. 362]. Під тиском М. Ковалевського, який раніше надавав фінансову допомогу журналові «Народ», а тепер фінансував часопис «Житє і слово», стаття таки була опублікована у III книзі «Житя і слова» за 1897 р. [3, с. 35].

Стаття-відповідь Лесі Українки виявилася прямолінійною, гострою, інколи навіть нервовою. Проілюструвати це твердження мо-

жуть такі вислови з її боку як: «[Франко] дає далеко не провірені рецепти спасенія душі і рідного краю», «нехай би д. Франко критикував українців, та не жалувал би й своїх» [21, с. 19], «Взагалі, дозволю собі сказати, що стаття «З кінцем року» в тій частині, де д. Франко говорить про українців, здається мені зложеною дуже недбало» [21, с. 24]. Авторка «Не так тії вороги, як добрії люди» заперечує низку положень, висловлених І. Франком, зокрема не погоджується із оцінкою радикального руху в Наддніпрянській Україні, поглядами на місце та роль селянства у процесі національного відродження, тезою про необхідність початку нелегальної політичної діяльності тощо. Не погоджувалася Леся Українка і з думкою про «вищість» галицьких радикалів у порівнянні із їхніми наддніпрянськими колегами, а успіхи галичан вбачала у існуванні конституційного ладу в Австро-Угорській імперії та вищій політичній активності тамтешнього селянства.

Найбільше протестує Леся Українка проти проголошеної І. Франком тези про необхідність «*безпосередньої пропаганди серед народу*» (розрядка автора — М. Г.). На її думку основною перешкодою, що стоїть на цьому шляху, є «брак елементарних прав слова і людини» в Російській імперії, і саме це змусило радикальних діячів визнати, що інтелігенція, перше, ніж служити своєму народові, мусить вибороти можливість вільного доступу до нього [21, с. 21]. Протестувала вона і проти закидів І. Франка наддніпрянським радикалам про те, що вони для своєї праці чекають «дозволення начальства», оскільки останні не збиралися «посилати петиції та віддавати свою справу на цареву ласку» [21, с. 23].

Що до роздумів І. Франка про «поміч з боку» — фінансову підтримку галицького радикально-демократичного руху старогромадівцями, яка, як він твердить, наддністрянців «деморалізує», а наддніпрянців «привчає відкуплятися» від обов'язку вести активну політичну боротьбу у себе вдома, то Леся Українка заявляє, що люди, які до цих пір допомагали галицьким радикалам, не вважали себе «поміччю збоку», «вони давали гроші не на «добродійні цілі», а на спільну рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепало через галицькі фінансові злидні» [21, с. 24].

Публікуючи у третій книзі журналу «Житє і слово» за 1897 р. статтю Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди», І. Франко помістив поряд свою відповідь на неї під назвою «Коли не по конях, то хоч по оглоблях». Статтю І. Франко розпочав низкою спростувань, оскільки вважав, що Леся Українка як автор полеміки не цитує його дослівно, а вкладає в його уста такі речі, яких він не говорив: 1) не говорив, що українські радикали «мало роблять, мало хочуть робити, врешті, що їх самих мало»; 2) «не клав галичан за

примір українцям»; 3) не звинувачував російських революціонерів українського походження у тому, що вони спрямували свої сили на здобуття всеросійської політичної волі, а висловлював жаль, що вони «не зуміли віднайти український національний ідеал» [35]. Як бачимо, в окремих пунктах спростування, дроблені І. Франком, говорять не на його користь, але залишимо це на совісті автора. У статті І. Франко повторив думку про необхідність перейняття досвіту агітаційної практики у поляків, литовців, латишів чи грузин, а не у росіян, вважаючи, що «російське ходження в народ... було роботою зовсім хибною і безплідною», а також продовжував наполягати на тому, що головним завданням українських радикалів має бути провадження національно-просвітницького руху між селянством та українськими робітниками [35].

Позиція, яку зайняв І. Франко, була не такою твердою як на початку дискусії. Висловленні ним думки щодо погляду на проблеми сучасності та перспективи майбутнього у багатьох аспектах перегуквалися із твердженнями Лесі Українки. Остання вирішила не відповідати на статтю І. Франка і полеміка, таким чином, припинилася.

Проте, цей випадок «непорозуміння між своїми» не призвів до розриву стосунків ні з Лесею Українкою, ні з М. Ковалевським. Так, у статті про М. Ковалевського, написаній із приводу десятиріччя з дня смерті останнього, І. Франко писав: «Ковалевський признав мені повну рацію і вже дальшої полеміки не допускав, а літом 1897 р., будучи у Львові, відвідував мене часто, бавився з моїми дітьми і зблизився до мене як щирий друг» [36, с. 136–38].

Значна частина дослідників вважають, що полеміка Лесі Українки та І. Франка ґрунтувалася виключно на розходженнях у поглядах на український національний рух і не мала впливу на особисті стосунки. Так, М. Драй-Хмара був переконаний, що у статтях обох письменників «особистих моментів не було, а було *принципове розходження, ідеологічна диференціація* (курсив автора — М. Г.), характерна для української інтелігенції кінця ХІХ століття» [6, с. 109]. М. Горинь пише, що ця дискусія: «не стала і не могла стати за привід до непорозумінь між ними, вони не змінили ставлення одне до одного» [3, с. 64]. Більше того І. Денисюк і Т. Борисюк стверджують, що дискусія стала початком трансформації політичної та національної свідомості Лесі Українки, причиною її зближення з критикованим раніше М. Міховським і РУП [4, с. 65]. Існують і діаметрально протилежні погляди на наслідки цієї публіцистичної дискусії. Зокрема, Я. Горак вбачає навколо полеміки та після неї «натяки й недомовленості», «якийсь незрозумілий холод, якісь скриті образи, непорозуміння», твердить, що згодом у взаєминах І. Франка і Лесі Українки «настал довга і прикра перерва» [2, с. 140, 143, 146].

Упродовж 1897 р. листування з І. Франком Леся Українка справді не вела, оскільки відомості про обставини його життя та громадської діяльності отримувала від інших адресатів. Так, у листі до М. Кривинюка, датованому початком травня 1897 р., вона писала: «Розходяться чутки, ніби Ф[ранко] заквив журнал, ніби він вийшов (чи навіть вигнаний) з Наук[ового] тов[ариства], ніби поляки всіх напрямів ображені якоюсь його статтею про пам'ятник Міцк[евича] і напались на нього в пресі і т. ін. — щось не віриться, певне міфологія!» [14, с. 389]. Утім, поривати дружні стосунки з ним вона, як видно, не збиралася, оскільки 3 травня 1897 р. писала вже згаданому М. Кривинюку наступне: «З літературою тихо, статті моєї у Фр[анка] і досі не чутно⁵. Треба буде восени поїхати, нагадати про себе, а то загубляться зв'язки» [14, с. 388].

Невідомо достеменно, чи закриття «Життя і слова» було пов'язане з описаною вище полемікою, але наприкінці 1897 р. І. Франко, маючи великі борги, був змушений припинити видання журналу. На місці закритого часопису постало видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові — журнал Літературно-науковий вісник, що також мав виходити під редакцією І. Франка. Цю новину він повідомив листовно Олені Пчілці 2 грудня 1897 р. [33, с. 95–96]. Лист із повідомленням про заснування «ЛНВ» і запрошенням до співпраці Франко надіслав і Лесі Українці. Про зміст листа, що, на жаль, не зберігся, можемо судити із Лесиної відповіді, датованої 7 грудня 1897 р. Остання висловлювала жаль із приводу закриття «Життя і слова», дякувала за запрошення до участі у новому журналі та надіслала два вірші «Східна мелодія» та «Мрії» (опубліковані вже у № 2 часопису за 1898 р.). Ймовірно, бажаючи поставити крапку у їхній публіцистичній суперечці й остаточно примиритися з І. Франком, Леся Українка писала: «Даремне гадаєте, що наш публіцистичний контроверс мав такий фатальний вплив на мої відносини до Вас. Я завжди вміла відрізнити публіцистику від приватних справ. Отже редакція «Літ[ературного] Вістн[ика]» не зробила помилки, попросивши Вас сповістити мене про заснування цього журналу, бо навряд чи хто інший з її членів був би мені симпатичніший від Вас» [14, с. 415; 22, с. 411–412]. «Проте, читаючи лист Ф[ранка], — писала Леся Українка 13 грудня 1897 р. у листі до матері, — я не могла не подумати: «прийшла коза до воза». Тим часом я відповіла йому в дуже гречному тоні, без жадних натяків на козу, і послала два вірші. Властиве, я рада такому закінченню нашого «конфлікту», бо толку з нього не було жадного, а Ф[ранка] яко писателя і діяча я ніколи не переставала поважати, хоч в його листі до мене нема ніякого формального перепрошування, але я

⁵ Мається на увазі стаття «Не так ті вороги, як добрії люди».

його вважаю за перший крок до згоди» [14, с. 416; 22, с. 413–414]. Співпраця Лесі Українки із Літературно-науковим вісником була тривалою. На сторінках журналу, під пильним доглядом І. Франка, уперше побачили світ такі її ліричні твори як «Порвалася нескінчена розмова», «У пустині», «На столітній ювілей української літератури», цикл поезій «Ритми» («Де поділися ви, голоснії слова...», «Чи тільки ж блискавицями літати...», «Якби оті проміння золоті...», «Хотіла б я уплисти за водою...»), цикл «Хвилини» (де були вірші «Якби мої думи німії», «Ви щасливі, прекраснії зорі», «Талого снігу платочки сивенькії»), філософська поезія «Напис в руїні», поема «Одержима» та інші.

Наступного, 1898 р. за ініціативи В. Гнатюка було організовано широке святкування 25-річчя творчої праці І. Франка. Тоді само вийшли бібліографія творів письменника за останніх чверть століття та збірник «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники». Леся Українка вшанувала Каменяра поданими до збірника поезіями «Товаришці на спомин» і «Співець» (опублікований під назвою «Поет під час облоги»). Велику прихильність до свого «вельмишановного товариша», «собрата» і «учителя» висловила Леся і в листі від 9 (21) жовтня 1898 р., де писала: «Хоч трошки завчасне (урочистості відбулися у Львові 30 жовтня 1898 р. — М. Г.), але вже при сій «оказії» повиншую Вас з юбілеєм, шкода тільки, що не можу тепер відповідного стилю добрати, бо дуже спішуся. Була б я рада, коли б могла сама прибути на Ваше свято, може, тоді щире стискання руки замінило б слова. Та що там стиль! Ви знаєте, що я щиро поважаю Вас і Ваш талант, а знаючи тяжку долю українського поета, «рада б неба прихилити», аби та доля поліпшала. Щастя Вам, Боже на кожній дорозі! Щиро поважаюча Вас Леся Українка» [23, с. 74].

У липневій книзі «Літературно-наукового вісника» за 1898 р. І. Франко опублікував статтю «Леся Українка», що, за його ж висловом була «не тільки інтерпретацією її таланту, ... але також словом щирого признання і заохоти для авторки, піддержкою на її на важкому шляху» [29, с. 255]. Він відніс Лесю Українку до того типу талантів, «що виробляються звільна, що важкою інтенсивною працею доходять до панування над формою і змістом, над мовою і ідеями». У творчості Лесі Українки І. Франко виділив кілька етапів. Перший із них, який тривав від початку літературної діяльності, тобто, від 1883–84 рр. до 1888 р. і характеризувався поступальним розвитком, відходом від наслідування чужих зразків і виробленням власного оригінального стилю. Кращими творами цього часу І. Франко вважав поеми «Русалка» та «Самсон», поезії зі збірки «На крилах пісень» і цикл віршів «Подорож до моря», де, як

пише критик, вона «піднімається, [...] попадає в свій природний тон, менше в'яжеться чужими взірцями, і ми стрічаємо в тім циклі перші проблески сильного, самостійного таланту» [29, с. 260]. У період між 1888 і 1893 рр., на думку І. Франка, у творчості Лесі настає криза, час «вагання», «коли вона продукує чимало творів досить слабих і зманерованих» [29, с. 262]. Всі твори, написані у цей час, він ділить на три групи: 1) «слабі» («Місячна легенда», «Зоряне небо», «Зоря», «До мого фортеп'яно», «В магазині квіток», «Сон літньої ночі», «На давній мотив»); 2) «сконцентровані, сильні і характерні» («Пісня *brioso*», «Rondo», «Contra spem spero!», «Сльози-перли»); 3) «декілька талановито задуманих, але слабо виконаних п'єс» («В'язень», «Коли втомлюся я життям щоденним», «Досвітні огні») [29, с. 263]. Позитивно оцінює галицький критик також цикл «Кримські спогади» (1890–91 рр.), у яких майстерність Лесі «сяє повним блиском» [29, с. 266]. Починаючи з 1893 р. І. Франко спостерігає новий злет у творчості Лесі Українки, він пише, «що талант її все міцніє, ставить собі все трудніші і ширші завдання» [29, с. 267]. З особливою шанобливістю він аналізує «великий тріумф» Лесі, її поему «Давня казка», яку зараховує до одних «з найкращих і найхарактерніших окрас нашої нової літератури» [29, с. 268]. Особливо імпонує йому звернення київської колеги до теми політичної боротьби у віршах «Fiat pox!», «Грішниця» та «Мрія», яке спостерігається на цьому етапі [29, с. 270]. Закінчується розгляд творчості Лесі Українки Франковим висловом, що вже встиг стати хрестоматійним: «читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та сміливими, а притім такими простими щирими словами Лесі Українки мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну. [...] Україна, на наш погляд, нині не має поета, що міг би силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою» [29, с. 270–271].

Аналізуючи твори Лесі Українки 1884–1898 рр., І. Франко висловив думку, що основною рисою її поетичної творчості є ліричність [18, с. 55]. Пізнішими творами Леся Українка довела, що її творчій вдачі були властиві також драматичні й епічні форми, проте, і в драматичних поемах, оповіданнях і нарисах все таки домінував ліричний елемент. Сама Леся Українка в листі до І. Франка від 13–14 січня 1903 р. писала, що вона не вміє «так любити епіки, як лірики» [24, с. 19].

У 1900 р. при посередництві І. Франка у журналі «Slovanské Přehled» було опубліковано низку поезій Лесі Українки з циклу «Мелодії» (вірші «На човні», «В'язень», «Слово, чому ти не твердая

криця» та ін.) у перекладах чеської письменниці Ружени Єсенської. Відкривала цю публікацію невелика стаття І. Франка про саму поетку, в якій він у загальних рисах описав її життєвий шлях і дав характеристику творчості. І. Франко наголосив, що творам Лесі притаманні «романтичні тони» та «сентиментальні настрої», вказуючи водночас, що останнім часом (після виходу збірки «Думи і мрії») «помітний поворот на поле соціальне, [...] реально народне» [39, s. 161]. Особливу увагу він приділив виданій у 1899 р. у Львові збірці Лесі Українки «Думи і мрії», якій дав надзвичайно високу оцінку. «Від часів Шевченкового «Кобзаря» Україна не видала кращої збірки поетичних творів, — писав І. Франко, — [...] Головною її силою є лірика і малюнки сцен і ситуацій, що впливають із ліричного настрою. Тут кожне її слово має силу і пластику, тут що не строфа, то мистецьке степенування поетичного шляху» [39, s. 162].

І. Франко не забував про Лесю Українку у своїх чисельних літературних оглядах і літературно-критичних статтях. Так, у двох статтях «Literatura ukrajicsko-rusicka» та «Ршеhled literatur slovanskэch za r. 1899», опублікованих чеською мовою у журналі «Slovanskэ Ршеhled», він називає її «талановитою поетесою» [30, с. 12–13] та віддає перше місце у ліричній творчості за 1899 р. [31, с. 13]; у статті «Із чужих літератур» характеризує зроблений Лесею переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль. Сон літньої ночі» як «майстерний» [34]; у статті «Українсько-руська література і наука в 1899 р.» згадує про «чудові поезії Лесі Українки», зараховує збірку Лесі Українки «Думи і мрії» до кращих надбань української літератури минулого року [37]. У статті «Южнорусская литература», що міститься у 81 томі «Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона», І. Франко на перше місце серед українських поетів-ліриків останньої чверті ХІХ – поч. ХХ ст. поставив Лесю Українку, зауваживши, що у неї «нота глибокої гражданской скорби сливается с энергической решимостью бороться за осуществление высоких идеалов и с несколько аскетическим отрешением от личных удовольствий» [25, с. 323].

У свою чергу, Леся Українка присвятила І. Франкові цикл поезій «Сльози-перли», три вірші з якого вперше під заголовком «Ридання» надруковано у журналі «Народ» за 1891 р. У листах до І. Франка (на жаль, кореспонденція Каменяра до поетеси не збереглася чи не знайдена) вона зверталася до свого адресата з глибокою повагою, — кожен лист починається так: «високоповажний добродію», «вельмишановний товаришу і добродію», «дорогий собрате», «дорогий учителю», — а закінчувався переважно виразами: «з глибоким поважанням», «завжди прихильна до Вас», «щиро поважаюча Вас», «Ваша товаришка Леся Українка».

За свідченням К. Квітки Леся Українка «Франка дуже поважала і любила з ним розмовляти, вважаючи його за дуже інтєресного, розумного і дотепного розмовника і дуже тямущого порадирика. Переїздячи через Львів, завжди до нього заходила. Подивляла його розум, великі знання і незвичайну працьовитість [...] У відношенню її до Франка було багато звичаєвої пошани молодшого до старшого, і через те, коли вона й знаходила щось в його творах не до ладу, то висловлювалась якось обережно і неначе з ніяковістю і соромливістю. В цілому ж в оцінці творів Франка вона не розходила з звичайними поглядами нашої освіченої громади: дуже високо ставила його вірші й поему «Мойсей», з признанням відносила до дрібних прозаїчних оповідань і не дуже до більших [10, с. 228–229].

Чергова зустріч І. Франка і Лесі Українки відбулася у квітні 1901 р. Мандруючи у Чернівці, Леся впродовж чотирьох днів (9–12 (22–25) квітня) перебувала у Львові, отож мала час, щоб відвідати подружжя Франків. У листі від 28 квітня 1901 р. до своєї родини вона писала, що з нею «і пан, і пані були дуже грічні і милі, кланялись вам усім» [23, с. 222]. З І. Франком вела розмову про П. Житецького, у психічному стані О. Франко, не зважаючи на розповіді А. Трегубової (рідної сестри О. Франко) не помітила якихось відхилень, оскільки писала, що вона здалась їй «більш-менш такою, як завжди, нічого такого надзвичайного не говорила, т[о] є[сть] говорила в такому стилі, як і А[нтоніна] Ф[едорівна] [Трегубова] потрапить при всій своїй «нормальності» [23, с. 222].

За короткий час шляхи письменників пересіклися знову. На цей раз місцем зустрічі стало с. Криворівня, куди Леся Українка, подорожуючи Буковиною і Галичиною, завітала перед 19 липня (1 серпня) 1901 р. і де у той час відпочивали подружжя Франків і Гнатюків [14, с. 550]. Під час цієї зустрічі І. Франко на Лесю Українку справив «якесь дивне враження». У листі до О. Кобилянської вона писала: «з тим чоловіком щось робиться, якийсь він наче приголомшений, мало говорить, почне якусь розмову, неначе й зацікавиться нею, а потім раптом знеохотиться, урве, замовкне, або сяк-так докінчить почату фразу. Щось не чула я від нього сей раз цікавих літературно-філософських розмов, що давніше, — від політики відтягався старанно, хоч п. Квітка дуже намагався звернути розмову на політичні теми, раз тільки Ф[ранко] оживився, як почав ганити львівських соц[іал]-демократів за робітницькі розрухи [...] хтось не дуже любить бачити людей, що вже «перешуміли», надто коли бачив їх в найбільше голосний, шумливий час... Візита в Криворівні вийшла менше цікава, ніж хтось сподівався» [14, с. 554]. Під час цієї зустрічі обоє письменників обговорювали творчість

О. Кобилянської, І. Франко «дуже хвалив» її «писання» і пообіцяв написати передмову до оповідань німецькою мовою [14, с. 554].

Наступна зустріч Лесі Українки з І. Франком відбулася через зовсім короткий проміжок часу, 19 липня (1 серпня) 1901 р. у Буркуті. Він завітав до неї у компанії своїх товаришів — доктора Кульчицького і М. Міхновського. «Ф[ранко] був сьогодні в ліпшій гуморі і вже не здався [...] приголомшеним таким» — писала Леся Українка у листі до О. Кобилянської [14, с. 555]. Між 4 і 14 серпня Леся Українка написала І. Франку листа, у якому надсилає список новел, перекладених О. Кобилянською, та висловлювала щирий жаль із приводу того, що вони не можуть проводити час разом: «Нам тут дуже бракує Вас, [...] і Ваших пісень, і — Ваших пстругів!»⁶ [23, с. 265].

На початку вересня 1901 р. Леся Українка планувала навідатися до Львова для вирішення деяких видавничих справ, про що повідомляла І. Франка двома короткими листами від 1 (14) і 3 (16) вересня 1901 р. [23, с. 274-276]. Утім, силою обставин була змушена 7 (20) вересня вирушити до Києва. Цього ж дня Леся написала І. Франкові листа, у якому просила простежити за публікацією перекладів літератури соціалістичного спрямування («Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Нариси про матеріалістичне розуміння історії» А. Лабріюлі, роботу Ф. Енгельса (можливо, «Розвиток соціалізму від утопії до науки») та «Хто з чого жие?» Ш. Дікштейна і власну роботу «Додаток від впорядчика до перекладу «Хто з чого жие?»), які залишила М. Ганкевичу ще у квітні, і робота по виданню яких до цих пір не починалася [23, с. 277-278].

У кінці листопада 1901 р., під час переїзду на лікування до італійського міста Сан-Ремо, Леся Українка знову була декілька днів у Львові. Однозначної відповіді на питання, чи бачилася вона з І. Франком, немає. Цього разу поетеса зупинилася у М. Кривинюка і цілий вечір просперечалася із М. Ганкевичем та І. Трушем. Вони захоплювалися І. Франком, його універсальним талантом, завдяки якому він міг однаково якісно робити будь-яку роботу, навіть буденну та чорну. У цій дискусії Леся Українка стала на сторону свого товариша й учителя. Вона стверджувала, що саме така буденна робота перешкождала йому повністю розкрити свій талант, здійснити всі творчі задуми [15, с. 22-23; 24, с. 14-15].

Останній раз поетеса була у родинному колі Франків 9 жовтня 1902 р., гостювала у їхньому новому будинку по вул. Понінського, 4 (нині цей будинок знаходиться за адресою вул. І. Франка, 152 і тут розміщується літературно-меморіальний музей І. Франка). Про свою зустріч із Каменярем і враження від його нового помешкан-

⁶ Пструг (пол. pstrąg) — форель.

ня вона писала у листі до матері 10 (23) жовтня 1902 р.: «Далеко дуже той дім, аж за містом. Місце гарне і хата нічого собі (я, звісно, суджу по виду, а чи практично збудовано, того не знаю), вони вже там живуть [...], ледве устроїлись, в хатах дуже порожньо. О[льга] Ф[едорівна] не то щоб слаба, але їй не робить враження здорової і говорити з нею дуже трудно, через її дразливість і несподіване стрибання з теми на тему. З її чоловіком ми говорили чимало, все в границях гречності, ні до чого, звісно, не договорились. Запевняє, що, незважаючи на критику *деталів* (розрядка автора – М. Г.), він зостається все таким самим прихильником, як і раніш...» [23, с. 365].

Востаннє І. Франко та Леся Українка бачилися у першій половині червня 1903 р. Тоді вона перебувала у Львові недовго, менше двох днів, мешкала у М. Павлика. Про зустріч із Франком Леся писала у листі до М. Кривинюка: «Франко сам прийшов до мене в хату Павл[ика], пив з ним чай і балакав зовсім приязно, – іритуючих тем ми уникали. Доцц перешкодив мені вернути візиту Фр[анкові] і зайти до Грушевського» [14, с. 692]. Останнє побачення з І. Франком залишило у душі Лесі теплий спогад, оскільки за короткий час, у 19 червня (2 липня) 1903 р. у листі до нього вона писала: «в сей мій приїзд до Львова не всі наші спільні знайомі обходилися зі мною по-давньому і мало хто був такий приязний, як Ви» [24, с. 78].

З цього часу письменники спілкувалися між собою лише за допомогою листів. Особливо багато їх було у 1903 р. У цей час Леся Українка отримала пропозицію від видавництва «Донская речь» перекласти російською декілька прозових творів І. Франка. У листі від 19 червня (2 липня) 1903 р. вона звернулася до Каменяра за дозволом на здійснення цих перекладів та повідомляла, що видавництво не комерційне, а переслідує лише культурно-просвітницьку мету, отже великих капіталів не має, а тому платить лише перекладачам (із розрахунку 15–20 руб за 50000 знаків). Вважаючи, що у такому разі авторські права І. Франка будуть порушені, Леся Українка пропонувала йому відсоток від авторського гонорару та обіцяла домовитись із видавництвом про певну кількість авторських примірників для нього [24, с. 77]. Дозвіл перекладати Леся отримала наприкінці липня 1903 р, оскільки відповідь на лист І. Франка датований 1 (14) серпня. Леся писала також, що її видавець, зважаючи на недавні антисемітські виступи у Бессарабії, просить «затушувати трохи антижидівські місця» у таких оповіданнях як «Слимак», «Сам собі винен» і «Ріпник» [24, с. 82–83]. На жаль, зважаючи на те, що листи І. Франка до Лесі не збереглися, ми не знаємо, як він відреагував на вимогу видавництва. Втім, робота Лесі була закінчена, і у другій половині 1903 р. у видавництві «Донская речь» окремими

книжками було видано оповідання «На дне», «Сам виноват», «Хороший заробток». Роботу над перекладом творів Франка Леся Українка продовжувала і в 1904 р., коли у тому самому видавництві були опубліковані «К свету!», «Леса и пастбища» та «История тулупа».

З 1904 р. і аж до смерті Лесі Українки контакти обох діячів мали нерегулярний, спорадичний характер. У цьому контексті варто згадати останній лист Лесі Українки І. Франкові — запрошення до співпраці з Київською «Просвітою», який вона як товариш голови товариства підписала 16 січня 1907 р. У квітні 1909 р. хворий І. Франко випадково був у Києві на похороні П. А. Косача. Цей епізод із життя двох родин добре запам'ятала Ольга Косач-Кривинюк, яка у своїх спогадах пише: «Коли згадую Івана Франка, то зараз в моїй уяві повстає образ, як я бачила його востаннє: це було 1909 р., 4/IV, через день після смерті мого батька. Франко стояв у нас у хаті близько домовини з тілом батька і слухав панахиду; рясні сльози котилися йому по обличчю, и він не міг їх втерти своїми хворими вже тоді руками» [13, с. 35]. Втім, під час останнього візиту І. Франка до Києва його зустрічі із Лесею Українкою не було і не могло бути: важко хвора письменниця впродовж усієї першої половини 1909 р. безвиїзно перебувала у Грузії на лікуванні.

Окремо варто згадати про участь Лесі Українки у підготовці святкування 40-річчя літературної діяльності І. Франка: вона, разом із В. Гнатюком, О. Кобилянською, М. Коцюбинським, В. Стефаником, С. Томашівським, І. Трушем та ін., входила до складу організаційного комітету, підписалася під відозвою письменників, художників і вчених України до громадськості із закликом зібрати кошти на ювілейний дар І. Франку [26, с. 280–283], надіслала до збірника «Привіт І. Франкові в сорокаліття його письменницької праці. 1874–1914» казку «Про велета», поезією «Що дасть нам силу» та легенду «Орфееве чудо», які були опубліковані під спільною назвою «Триптих» [24, с. 575]. Важкохвора Леся Українка не могла відмовити І. Франку у ювілейному привітанні. З цього приводу у листі до сестри Ольги від 3 (16) лютого 1913 р. вона писала «Не прийняти участі в сьому збірнику здавалось мені просто морально неможливим» [14, с. 862].

Найкращою характеристикою взаємин, які склалися між двома найвидатнішими українськими письменниками постшевченківської доби, на нашу думку, є наступні слова Лесі Українки, адресовані І. Франку у листі від 1 (14) серпня 1903 р.: «Я вибираю собі не *amis de mes amis*, але *amis de mes idees*⁷, хоч би случайно і не всі ті *amis* любилися межи собою. Мені дуже приємно, що, очевидно, Ви тримаєтесь чогось близького до мого критерію в сім напрямі, коли

⁷ Друзів моїх друзів, але друзів моїх ідей (франц.).

не прилучаєтесь до бойкотування *appemis de vos amis*⁸ [...]. З свого боку я скажу, що Ви для мене не «чий», а «сам свій», або коли вже конче треба з тим рахуватись, чи Ви *ami*, то Ви для мене *l'ami de la sainte Poisie, la plus grande et la plus constante de toutes mes amies*⁹ [...]. Для мене в Вас є завжди щось таке, що стоїть вище всяких кружкових, котерійних та інших справ «от мира сего». Товаришування наше, здається мені, власне, «не от мира сего», не каламутьмо ж його всякими *survivals*¹⁰, бо вони нижчі від нього» [24, с. 84–85].

1. Возняк, М. Як дійшло до першого жіночого альманаха [Текст] / Михайло Возняк. – Л. : Видавець Іван Тиктор, 1937. – 88 с.
2. Горак, Я. Діалог [Текст] : (до 125-річчя від дня народження Лесі Українки та 140-річчя від дня народження Івана Франка) / Яким Горак // Дзвін. – 1996. – № 2. – С. 137–149.
3. Горинь, В. Іван Франко і Леся Українка [Текст] : відомий епізод «непорозуміння між своїми» / Василь Горинь. – Л. : Ін-т українознавства, 1998. – 92 с.
4. Денисюк, І. Національне питання у полеміці «між своїми» [Текст] / Іван Денисюк // Укр. літературознавство. – Л. : Світ, 1996. – Вип. 62. – С. 55–66.
5. Денисюк, І. О. Франки в гостині у Косачів на Волині [Текст] / І. О. Денисюк // Там само. – 1992. – Вип. 56. – С. 119–127.
6. Драй-Хмара, М. Ів. Франко і Л. Українка [Текст] : з полеміки 90-х рр. / Михайло Драй-Хмара // Життя й революція. – 1926. – № 5. – С. 109–115.
7. Житє і слово. 1894–1897 [Текст] : систематичний покажчик змісту / [укладач П. Г. Баб'як]. – Л., 1968. – 83 с.
8. ІЛ НАНУ. – Ф. 3. – № 1612.
9. ІЛ НАНУ. – Ф. 28. – № 1436.
10. Квітка, К. На роковини смерті Лесі Українки [Текст] / Климент Квітка // Спогади про Лесю Українку / [упоряд., вст. ст. і ком. А. І. Костенка]. – К. : Дніпро, 1971. – С. 219–247.
11. Косач-Борисова, І. Колодяжне [Текст] : до біографії Лесі Українки / І. Косач-Борисова // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка) : Біогр. матеріали. Документи. Іконографія / [відп. ред. О. Біланюк ; вст. ст., комент. Т. Скрипка]. – Нью-Йорк ; К. : Факт, 2004. – С. 159–171.
12. Косач-Кривинюк, О. Виписки з «Рукопису» Гліба Лазаревського [Текст] / Ольга Косач-Кривинюк // Там само. – С. 51–111.
13. Косач-Кривинюк, О. З моїх споминів [Текст] / Ольга Косач-Кривинюк // Спогади про Лесю Українку / [упоряд., вст. ст. і ком. А. І. Костенка]. – К. : Дніпро, 1971. – С. 29–41.

⁸ Ворогів ваших друзів (франц.).

⁹ Друг святої Поезії, найбільшого й найпостійнішого з усіх моїх друзів (франц.).

¹⁰ Пережитками (англ.).

14. *Косач-Кривинюк, О.* Леся Українка [Текст] : хронологія життя і творчості / Ольга Косач Кривинюк. – Нью-Йорк, 1970. – 926 с.
15. Лесиними стежками у Львові [Текст] : (метод. рек. щодо проведення літ.-краєзнавчих екскурсій з учнями) / [уклад. П. Т. Бондар]. – Л., 1972. – 31 с.
16. *Мороз, О. Н.* Іван Франко : Семінарії [Текст] / Олексій Никофорович Мороз. – К. : Вища шк., 1977. – 392 с.
17. Н. С. Ж. Не так тії вороги, як добрії люди [Текст] / Н. С. Ж. // Житє і слово. – 1897. – Т. 6. – С. 244–250.
18. *Одарченко, П.* Творчість Лесі Українки в оцінці Івана Франка [Текст] : (до 50-их роковин з дня смерті Лесі Українки) / Петро Одарченко // Сучасність. – 1963. – № 8 (серпень). – С. 52–56.
19. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / [ред. М. Павлик]. – Чернівці : Руська рада, 1910. – Т. 6. – 1910. – 421 с.
20. Українка, Леся [Текст] : документи і матеріали. 1871–1970 / Леся Українка ; [упоряд. : І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, І. М. Калинець та ін. ; відп. ред. С. Д. Пількевич]. – К. : Наук. думка, 1971. – 487 с.
21. Українка, Леся. Зібрання творів [Текст] : у 12-ти т. / Леся Українка ; [редкол. : Є. С. Шабліовський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. – 320 с.
22. Там само. – 1978. – Т. 10. – 543 с.
23. Там само. – Т. 11. – 480 с.
24. Там само. – 1979. – Т. 12. – 696 с.
25. *Франко, И.* Южнорусская литература [Текст] / Иван Франко // Энцикл. словарь / [изд. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; под. ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского]. – СПб. : Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. – Т. 81. – С. 300–326.
26. Іван Франко [Текст] : документи і матеріали (1856–1965) / [відп. ред. З. Т. Франко ; упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич та ін.]. – К. : Наук. думка, 1966. – 543 с.
27. *Франко, І.* З кінцем року [Текст] / Іван Франко // Житє і слово. – 1896. – № 6. – С. 401–407.
28. *Франко, І.* Зібрання творів [Текст] : у 50-ти т. / Іван Франко ; [редкол. : Є. П. Кирилюк (голова) та ін.] – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 29. – 664 с.
29. Там само. – Т. 31. – 596 с.
30. Там само. – Т. 32. – 519 с.
31. Там само. – Т. 33. – 528 с.
32. Там само. – 1986. – Т. 49. – 811 с.
33. Там само. – Т. 50. – 704 с.
34. *Франко, І.* Із чужих літератур [Текст] : (нова повість Е. Золя «Fecodite». Соті роковини уродин Генріха Гайне) / Іван Франко // ЛНВ. – 1900. – Т. 9, Кн. 1. – С. 54–58.
35. *Франко, І.* Коли не по конях, то хоч по оглоблях [Текст] / Іван Франко // Франко І. Молода Україна. – Л. : Укр.-руська вид. спілка, 1910. – Ч. 1.
36. *Франко, І.* Микола Васильевич Ковалевський [Текст] : (кілька споминів і листів на память десятиліття його смерті) / Іван Франко // ЛНВ. – 1908. – Т. 41, кн. 1. – С. 124–138.

37. *Франко, І.* Українсько-руська література і наука в 1899 р. [Текст] / Іван Франко // Діло. – 1900. – 3 (15) січня. – С. 2-3.
38. *Чернишенко, Л.* Листи О. Хоружинської до І. Франка (1892-1914 рр.) / Лариса Чернишенко // Наук. вісник Музею Івана Франка у Львові. – Л. : Каменяр, 2003. – Вип. 3 – С. 173-236.
39. *Franko, I.* Lesa Ukrajinka [Text] / Ivan Franko // Slovansky Prehled. – 1900. – № 4. – S. 161-162.

Горбатюк М. В. Іван Франко та Леся Українка у літературі, громадських справах і у буденному житті.

Ключові слова: І. Я. Франко, Леся Українка, літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ ст., громадсько-політична діяльність.

На основі аналізу історіографії та залучення максимально повного кола джерел автор вичерпно розглядає історію взаємин Івана Франка та Лесі Українки впродовж їхнього життя. Зокрема, докладно прослідковано контакти між родинами Франків і Косачів як на побутовому, так і на суспільно-культурному рівні, з'ясовано вплив І. Франка на становлення Лесі Українки як письменниці. На рівні документів проаналізовано їхню співпрацю на літературній ниві. Особлива увага приділена дослідженню взаємовпливів І. Франка та Лесі Українки у сфері громадсько-політичної діяльності, зокрема в руслі полеміки між ними щодо національного поступу в обох частинах України. Доведено, що впродовж життя, попри всі непорозуміння та розходження в поглядах, вони шанували та визнавали непересічність одне одного, визначальну роль у поступі української спільноти.

Gorbatuk M. V. Ivan Franko and Lesya Ukrainka in literature, public affairs and everyday life.

Key words: I. Y. Franko, Lesya Ukrainka, literature process of the end of XIX – beginning of XX cc., public-political activities.

Based on analysis of historiography and usage of maximum numbers of resources the author exhaustively researched the history of relationship of Ivan Franko and Lesya Ukrainka during their lifetime. In particular, researched in details contacts between Franko and Kosach families in every day life and on a public-cultural level, defined influence of I. Franko on establishment of Lesya Ukrainka as a writer. Based on documents, researched their cooperation in literature. Special attention is given to the research of mutual influence of I. Frank and Lesya Ukrainka in public-political sphere, in particular, the polemics between them about national development in public affairs and politics of Ukraine. Proved that during their lifetime despite of misunderstandings and difference in views, they respected each other and admitted the unique role of each other in the development of Ukrainian society.

Горбатюк М. В. Иван Франко и Леся Украинка в литературе, общественных делах и в будничной жизни.

Ключевые слова: И. Я. Франко, Леся Украинка, литературный процесс конца XIX – начала XX ст., общественно-политическая деятельность.

На основе анализа историографии и привлечения максимально полного круга источников автор рассматривает историю взаимоотношений Ивана Франка и Леси Украинки на протяжении их жизни. В частности, обстоятельно рассмотрены контакты между семьями Франко и Косачив как на бытовом, так и на общественно-культурном уровне, выяснено влияние И. Франка на становление Леси Украинки как писательницы. На уровне документов проанализировано их сотрудничество на литературной ниве. Особенное внимание уделено исследованию взаимовлияний И. Франка и Леси Украинки в сфере общественно-политической деятельности, в частности, в русле полемики между ними относительно национального движения в обеих частях Украины. Доказано, что на протяжении жизни, не взирая на все недоразумения и расхождения во взглядах, они уважали и признавали незаурядность друг друга, определяющую роль в развитии украинского общества.

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 930.2:02(470+477)

*Таїсія Іванівна КІВШАР,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
доктор історичних наук, професор (Київ);*

*Тетяна Василівна НОВАЛЬСЬКА,
декан факультету культурології,
завідувач кафедри книгознавства і бібліотекознавства
Київського Національного університету культури та мистецтв,
доктор історичних наук, професор (Київ)*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ БІБЛІОЛОГІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ДЖЕРЕЛАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ (20-ті рр. ХХ ст.)

Публікуються документи і стислий огляд листування Юрія Меженка, Дмитра Балики, Іллі Вугмана та Бориса Боровича з Володимиром Банком, що зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки та стосується становлення радянської системи підготовки кадрів у галузі бібліотекознавства, книгознавства та бібліографознавства у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: історія бібліологічної науки, Юрій Меженко, Дмитро Балика, Ілля Вугман, Борис Борович, Володимир Банк, епістолярій.

Published documents and brief overview of correspondence between Yurii Mezhenko, Dmitro Balyka, Illya Vugman and Boris Borovych with Volodymyr Bank, which are stored at the National Russian library manuscript department and related to the development of Soviet system of personnel training in library science, book science and bibliography science fields in 20 years of XX c.

Key words: history of bibliological science, Yuriy Mezhenko, Dmitro Balyka, Illya Vugman, Boris Borovych, Volodymyr Bank, epistolary.

Публикуются документы и сжатый обзор переписки Юрия Меженка, Дмитрия Балики, Ильи Вугмана и Бориса Боровича с Владимиром Банком, хранящейся в Отделе рукописей Российской национальной библиотеки и касающейся становления советской системы подготовки кадров в сфере библиотековедения, книговедения и библиографоведения в 20-е гг. ХХ в.

Ключевые слова: история библиологической науки, Юрий Меженко, Дмитрий Балика, Илья Вугман, Борис Борович, Владимир Банк, эпистолярный.

На початку 20-х років ХХ ст. відбувалось формування радянської бібліологічної науки, чому значною мірою сприяло утворення системи спеціальних фахових періодичних видань і видань, що продовжуються, на сторінках яких науковці оприлюднювали результати своїх наукових досліджень. Одним із перших професійних видань, що продовжується, стало «Библиотечное обозрение», в якому відобразилися професійні пошуки радянських бібліологів.

Праця над створенням «Библиотечного обозрения» розпочалася у 1919 р. Комітетом державних бібліотек у Петрограді, згодом виконувалася секцією наукових бібліотек підвідділу наукових установ і вищих навчальних закладів Петроградського відділення народної освіти, а пізніше – зосередилася у Державній публічній бібліотеці Ленінграда. Наклад видання становив від 2 до 3 тисяч примірників, а періодичність була такою: у 1919 – кн. 1, 1920 – кн. 2, 1925 – кн. 1-2., 1926 – кн. 1-2, 1927 – кн. 1-2. Основна проблематика журналу стосувалась організації роботи наукових бібліотек, висвітленню особливостей влаштування їх праці.

Одним з ініціаторів і організаторів видання «Библиотечное обозрение» був відомий російський історик-медієвіст, бібліотекознавець і бібліограф Володимир Еммануїлович Банк (14/26.06.1876, С.-Петербург – 10.01.1942, Ленінград), який у 1925–1927 рр. став його редактором, котрий заохочував до співпраці з журналом українських діячів книги.

В. Е. Банк був також одним із ініціаторів утворення при Публічній бібліотеці Вищих курсів бібліотекознавства, де здійснювалася підготовка та підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів і директором яких він працював у 1920–1932 рр. Досвід організації навчального процесу та кадрове забезпечення однієї із складових системи професійної освіти цікавив також і українських фахівців.

В епістолярії В. Е. Банка, що зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки, містяться листи від провідних радянських бібліотекознавців і книгознавців. Серед них привертають увагу кореспонденції українських бібліологів: директора Українського наукового інституту книгознавства Юрія Меженка, співробітника цього самого інституту Дмитра Балики (Київ), директора Одеської публічної бібліотеки Іллі Вугмана (Одеса) та співробітника Української книжкової палати Бориса Боровича (Харків).

Епістолярні джерела української бібліології ХХ ст. здебільшого неопубліковані, вони зберігаються в архівах, бібліотеках або приватних зібраннях. Тому певну цікавість становлять наведені нижче листи, в яких йдеться про співпрацю українських науковців із російським журналом «Библиотечное обозрение» та особисті взаємини з його редактором і директором Вищих курсів бібліотекознав-

ства, що діяли при Публічній бібліотеці у Ленінграді, про актуальні проблеми розвитку наукових бібліотек та становлення радянської системи підготовки кадрів у галузі бібліотекознавства, книгознавства та бібліографознавства у 20-х рр. ХХ ст.

№ 1

*Лист І. Вугмана В. Банку¹.
10/VI-25*

Многоуважаемый Владимир Эммануилович!

Получил сегодня Ваше письмо от 3 [июля] и немедленно отвечаю Вам. Ваше письмо обрадовало меня в одном отношении: Ваше упорное молчание, усугубленное молчание Нины Васильевны, Екатерины Александровны и Лидии Йосифовны, заставляет меня опасаться, что в одном из моих писем, написанных в состоянии крайнего переутомления «я брякнул» что-нибудь такое, после чего мне и отвечать не желают. Ваше любезное письмо успокоило меня. Что касается огорчений и неприятностей, то «там хорошо, где нас нет». И Ваше — я не сомневаюсь — временное охлаждение к делу, есть вполне понятная реакция на большую затрату энергии. У меня тоже временами руки опускаются. Но проходит некоторое время, «подстегнешь» себя и ...

Вы слишком, я думаю, срослись с Р[оссийской] Публ[ичной] Б[иблио]кой, как я с нашей, чтобы охладить не то, что навсегда, но и надолго.

Теперь к делу: «Библ[иотечное] Обозр[ение]» как только выйдет, пришлите пожалуйста в 10 экземплярах, для начала, но если возможно, не наложенным платежом (подчеркнуто автором), мы реализуем их в одну неделю и немедленно вышлем Вам деньги. Если же Вы высылаете его куда-либо «на комиссию», т.е. без обязательств продать, то можете прислать 26 экзмп[ляров]. Что касается нашей статьи, то вы не сообщали, будете ли Вы печатать ее с иллюстрациями или без; если с иллюстрациями, то максимальное количество их и нужны ли клише или достаточно фотографий; не имея от Вас ответа, мы предложили печатать ее на немецком языке Zentrallatte и ждем от них ответа. Можно ли совместить ее печатание в Zentrallatte с печатанием у Вас или одно исключает другое (нам интересно напечатать у вас, если совместить нельзя). Дадите ли Вы отдельные оттиски (в ней ½ листа), сколько, на каких условиях и как вообще платит «Библ[иотечное] Обозр[ение]»?

Что касается моих писанин, то смогу Вам послать (но начну писать не раньше, чем увижу собственными глазами долгожданное «Библ[иотечное] Обозр[ение]»! Статью об Александре Исаевиче

¹ Одеса. На бланку Одеської публічної бібліотеки.

в Одессе, хронику о нашей работе и позже «Ассоциация библиотек» (первоначальный набросок для библиотек помещен в № 6 «Кр[асного] Б[иблиотека]ря») и «Государственные б-ки и их место в системе Наркомпроса».

Если «Библ[иотечное] Обозр[ение]» наладил регулярный выход, то я раскачаю некоторых наших сотрудников.

Вузовский опыт в Одессе есть у Гл[авной] Б[иблиоте]ки Высш[ей] Школы (б[ывшей] Университетской) большой и ценной библиотеки в 1/2 миллиона томов, и в меньшем масштабе, у институтских б[иблиоте]к. Семинарского опыта, насколько я знаю, там нет. С удовольствием сговорюсь с ними по получении от Вас более точных указаний и «Библ[иотечного] Обозр[ения]».

У нас работа идет полным ходом. Благодаря полученной от Губисполкома довольно значительной субсидии (2000 р. в мес.) увеличили штат и довели число часов работы до довоенной нормы — от 10 часов утра до 10 часов вечера. Думаю осенью начать для сотрудников продолжительный семинар (1-2 раза в неделю, продолжительностью не меньше года), но поскольку курсы библиотекведения то (?) под руководством наших старых сотрудников. Нам очень хотелось бы иметь материалы (конспекты, программы, самые лекции и т. п.) Ваших курсов!! Если нужно затратить на перепечатку, пусть это Вас не останавливает.

В каком положении Ваша заграничная командировка? Какие планы летнего отдыха? Я предполагаю с 15 августа по 15 сентября пробыть в Крыму, в Карасане, недалеко от Гурзуфа).

Очень жаль, что Вы не пишете сколько-нибудь подробно о внутренних делах Вашей библиотеки. О неправильном уклоне можно будет поднять полемику на семинаре «Б[иблиотечного] Обозр[ения]» и «Кр[асного] Б[тблиотека]ря». Если понадобится, я это сделаю с удовольствием — пусть только будет материал.

Будьте здоровы и бодры. Искренний привет Нине Васильевне, Екатерине Александровне и Лидии Иосифовне. Не собирается ли летом кто-нибудь из них, в частности, в Одессу, в Дом отдыха для научных работников?

В ожидании скорого ответа

Жму Вашу руку.

Уважающий Вас И. Вугман (подпись).

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 126, а.1-2.

Лист I. Вугмана В. Банку².

15 ноября 1927.

Глубокоув[ажаемый] Влад[адимир] Эмман[уилович]!

Наша сотрудник И. Ю. Авербах передала мне Ваш привет и вместе с тем предложение напечатать в «Библ[иотечном] Обозр[ении]» о нашей работе. Я с огромным удовольствием делаю это в начале января, когда подведем итоги 1927 года.

Вместе с тем, могу предложить Вам статью нашего сотрудника С. И. Шестерикова «Опыт применения печатных карточек Гос[ударственной] Центр[альной] Кн[ижной] Палаты в Одес[сской] Публ[ичной]. Б[иблиоте]ке — доклад которой он представил нашей научно-исследовательской комиссии. Автор — серьезный молодой библиограф и историк литературы, ряд работ которого уже напечатаны в Изв[естиях] Акад[емии] Наук, Записках Пушкинск[ого] дома и пр.

С очень большим интересом я прочел Ваши впечатления о II Конф[еренции] научных б[иблиоте]к. В Вашей статье редкое сочетание богатства мысли и живости изложения. Делается ли что-нибудь во исполнение решений конференции? В частности, в отношении созыва следующей конференции как всесоюзной и совместно с библиографами?

Я хочу просить Вашего совета по следующему, весьма важному для нас делу: Вы знаете, что близится 100-летие нашей библиотеки (основ[ана] 13 сент[ября] 1929, открыта для публики 15 апр[еля] 1830). Из провинциальных публичных библиотек она старшая и хотелось бы отметить ее юбилей достойным образом. Едва ли не единственный способ сделать это я вижу в том, чтобы приурочить к этому времени Всесоюзный съезд, созвав его в Одессе. Если Вы считаете мою мысль правильной, то, что посоветовали бы Вы для подготовки ее в жизнь? Буду с нетерпением ждать Вашего ответа! Думаю, что как член Исполбюро Конференции Вы сможете помочь нам.

Как расходится «Биб[лиотечное] Обозр[ение]»? У нас, несмотря на энергичные меры, принимаемые нашей библиотекой — очень слабо! Я не могу взять в толк — почему? Содержание очень богатое, читают, а не покупают! Быть может причина лежит в слишком больших размерах книг (и связанной с этим цены). Не лучше ли было бы выпускать чаще, но меньших размеров и дешевле?

² Одеса. На бланку Одеської публічної бібліотеки.

Работа нашей библиотеки все ширится и растет. По нашему предложению Государственный Научный Методический комитет НКП Украины берется за изучение постановки и рациональной реорганизации библиотечного дела на Украине во всей широте, в частности, образуется библиотечная комиссия т[ак] н[азываемый] Методкомитет (?) Посмотрим, что удастся сделать.

Где Вы провели свой отпуск и как себя чувствуете? Я лечился в Боржоми и впервые познакомился с Кавказом. Чувствую себя не совсем здоровым, но работаю много. В частности, занимаюсь сейчас изучением библиотечного дела в Восточных странах (Китая, Японии, etc.) и библиотечного образования за границей.

До следующего письма. Желаю всего доброго. Передайте, пожалуйста, привет Вашему семейству, а так же моим добрым знакомым сотрудникам Вашей библиотеки — Л. И. Олавской, Е. А. Лаппа-Старженецкой и др.

Искренне уважающий Вас
И. Вугман (подпись)

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 126, а. 3.

№ 3

Лист І. Вугмана В. Банку.

Москва, 4 февраля 1935, вечер

Многоуважаемый Владимир Эммануилович!

Ваше письмо получил только сегодня т. к. взял на несколько дней отпуск и не был в [Российской центральной книжной] Палате³.

Не знаю, известен ли Вам весь ход событий, расскажу, быть может и то, о чем у вас уже слышали.

После того как выяснилось, что оба союза претендуют на то, чтобы работники научных библиотек были их членами, вопрос, как спорный, был передан секретарю ВЦСПС [А.] Аболину.

У него это дело лежало очень долго — то он болел, то уезжал, один председатель ЦК, затем другой. Наконец мы добились того, что нас пригласили на совещание для рассмотрения спора (7 января).

³ У цей час І. Вугман переїхав до Москви, де працював науковим керівником групи міжнародного книгообміну Державної центральної книжкової палати.

Присутствовали: [А.] Аболин, председ[атель] ЦК работников вузов и учреждений культ[уры] – [П.] Валескали, председатель ЦК политпросветработы – [Г.] Литвин-Молотов, четырехугольник Ленинской биб[лиоте]ки и 2 члена Б[иблиоте]ки иностранной литературы – М. Рудомино и зам[еститель] дир[ектора], от б[иблиоте]ки МГУ – [А.] Кудрявцева.

Спор был жаркий и протянулся часа 2 ½–3. Решили⁴:

- 1) библиотеки научных учреждений и вузов отнести к союзу научных учреждений⁵;
- 2) книжные палаты также; 3) устроить общее собрание сотрудников Ленинской библиотеки, на котором выступить обоим представителям ЦК [работников вузов и учреждений культуры, а также политпросветработы]; послушать голос масс! 4) решение, которое после этого будет принято относительно Ленинской б[иблиоте]ки распространить автоматически на Ленинградскую как однотипную; 5) следующее совещание устроить в ближайшие дни в составе 3-х: [А.] Аболина и двух представителей ЦК.

Через два дня состоялось общее собрание в Ленинской библиотеке. Выступали оба представителя ЦК [работников вузов и учреждений культуры, а также политпросветработы]. Постановили единогласно: в Союз вузов и научных учреждений!

На втором совещании у [А.] Аболина [Г.] Литвин-Молотов объявил: Ленинская библиотека – научная; остальные спорные библиотеки – тоже, а потому ... требуют передачи их в союз политпросветучреждений! На [А.] Аболина голосование в Л[енинской] б[иблиоте]ке произвело впечатление и он убеждал [Г.] Литвина-[Молотова] отказаться от претензий и удовольствоваться музеями, но [Г.] Литвин-[Молотов] оставался непреклонен. Вопрос перешел в Секретариат ВЦСПС.

На Секретариат ВЦСПС приглашают, по видимому, не ниже «чином» чем председ[атель] ЦК. К сожалению, [П.] Валескали заболел и от Союза вузов и [неразб] присутствовала отв[етственный] секретарь – человек с этим вопросом недостаточно знакомый. И вопрос принял неожиданный оборот: [М.] Шверник, не разобравшись в чем дело, в две минуты решил в пользу политпросветработников.

После решения Секретариата ВЦСПС – высшего профсоюзного органа – сделать что-либо по одной профсоюзной линии в ближайшее время трудно.

⁴ Решил [А.] Аболин.

⁵ [Г.] Литвин-Молотов претендовал на все без исключения [научные] б[иблиоте]ки в т. ч. АН.

Ассоциация научных библиотек подала [М.] Швернику протест, который воздействия не оказал. Я попытаюсь организовать после окончания Съезда Советов делегацию к [М.] Швернику и хотел бы иметь от Вашего месткома или Д[иректора] Б[иблите]ки [неразборчиво] на разговор от имени коллектива Вашей б[иблите]ки (т.к. от имени библиотечной гр[уппы] ЦК высшей школы идти не удобно).

Вам нужно возможно быстрее сделать след[ующее]:

- 1) Вашей парторганизации — заинтересовать этим делом зав[едующего] Ленингр[адским] культпропом и просить его написать Стецкому, прося его поговорить или иным способом воздействовать на [М.] Шверника. Если зав[едующий] Ленингр[адским] культпропом станет на Вашу сторону, то легко будет добиться и того, чтобы
- 2) ЛСПС написал [М.] Швернику, что просит пересмотреть решение Секретариата;
- 3) Дирекции — просить Заведующего ЛОНО написать [А.] Бубнову — напомнить ему, что на XVII съезде (Ст[енографический] отчет, страница 114) он говорил о Вашей библиотеке как о научной, а Союзы ВЦСПС «разжалуют» ее; и просить его воздействовать на [М.] Шверника — лично или через директивные органы.

Если все вершины Вашего Д[иректо]ра развернут энергичную работу, то вопрос может быть за какие-нибудь 10-15 дней перерешен. Иначе — он затянется — и, может быть, надолго.

С этим письмом прошу Вас познакомить Мстислава Михайловича как секретаря парткома и председателя месткома.

Держите меня в курсе ваших шагов и их результатов.

Привет. Жму руку. И. Вугман (подпись)

Р. С. За отчет спасибо. А как с правилами по управлению Гос[ударственными] Б[иблите]ками Италии? Очень мне нужен экземпляр.

Р. Р. С. 5.Ш. Утро.

8-го с[его] м[есяца] на Заседании Президиума ЦК вузов и научных учреждений должны утверждаться новые положения об с. н. Я подниму на этом заседании вопрос о том, чтобы члены с. н. р., очутившиеся [временно] в другом союзе не выключались из секции.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 126, а. 5-6.

№ 4

Лист Б. Боровича В. Банку.

Харьков, 9 мая 1927 года.

Уважаемый Владимир Эммануилович!

Около месяца тому назад я выслал на адрес редакции «Библиотечное обозрение» свою работу: «Консультационно-справочная работа» (или приблизительно так) с просьбой сообщить подойдет и когда пойдет она в очередной номер «Библиотечного обозрения». До сего дня я, к сожалению, не имею даже сведений, дошла ли эта рукопись до Вас и что Вы с нею сделали. Между тем, копии ее у меня нет; с другой стороны, я имею полную возможность поместить ее в другом издании. Очень прошу Вас тот же час по получении письма, хотя бы открыткой поставить меня в известность об этом.

С товарищеским приветом Борович (подпись).

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 121, а. 1.

№ 5

Лист Б. Боровича В. Банку.

Харьков 1.IX.1927

Уважаемый Владимир Эммануилович!

Очень просил бы я Вас сообщить мне возможно скорее в каком положении дело с выходом «Библиотечного обозрения». Интересует меня в данном случае вопрос о моей большой статье, посланной мною еще весной. Вы обещали пустить ее в осеннем №, но ведь и весенний еще не появился. Думаете ли печатать и когда именно? Если будете, прошу в конце статьи отметить дату — «апрель 1927», ибо за истекшее время произошло много изменений.

Жду Вашего ответа. Шлю привет.

Ваш Борович.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 121, а. 2.

Лист Д. Балики В. Банку.

Киев 8/IV 1927

Пушкинская ул. 24, кв. 17

Многоуважаемый Владимир Эммануилович!

Мною получено Ваше письмо, а также и книги [согласно накладной № 257, завер[енной] финансовым отделом Ленинград[ской] Публичной Библиотеки: 12 названий, 60 экземпляров].

По возможности книги мною распространяются и, вероятно, к маю м[есяцу] почти все разойдутся. К сожалению, есть и не «библиотечные» книги среди них, сбыт которых затруднен, но, по видимому, и они разойдутся постепенно...

Очень рад, что моя статья пойдет в очередной книжке «Библиотечного обозрения».

В делах освещения работы библиотек Украины в «Библиотечном обозрении», я хотел бы притянуть 1-2 человек здесь; если их статьи будут интересны — мы их вышлем. Сам же я мог бы дать материал о предм[етном] Каталоге Германии, Австрии (на основании работ Book'a, Sonleim'a, Kocha, и др.), а также кое-какие соображения об аналит[ической] карточке.

Есть интересные подходы [неразб] Fellows и др. Само собой разумеется, перевода нет смысла печатать, а ознакомить с историей предм[етного] каталога, с различными системами предм[етного] каталога, с тем, что ценного и мало полезного в них имело бы некоторый смысл для русских и украинских работников, начинающих этот вид каталогизации.

Всесоюзный Съезд Директоров Книжных Палат в Харькове (март, 1927) высказался за предметные рубрики в «Книжных Летописях», вопрос назрел очевидно.

Что касается алфавитного каталога — можно бы было принять участие в разработке коллект[ивного] авторства. В основном, мне больше улыбалось бы стержнем своей работы брать: содержание книги, изучение книги и читателя, активизацию работы с книгой в библиотеках, вопросы библиопсихологии, библиосоциологии и пр. Предметный каталог тесно связан с содержанием книги — потому он и привлекает мое внимание, как и аналитическая карточка.

Наконец, история библиотек, история украинских и русских библиотек — третий цикл вопросов над которыми я работал и продолжаю работать.

По мере сил и возможностей постараюсь прислать Вам статьи и буду ждать Ваших указаний и дружеской критики. Там, где это

на пользу библиотечному делу, я думаю мы всегда найдем общий язык, хотя я в некоторые вопросы и входил из обычных тем, каким уделяется место в академических органах. В Киеве сейчас вышел № 4 ж[урна]ла «Бібліологічні вісті». Я печатаю книжку «Про класифікацію друків за соціальним призначенням» (вийдет в апреле). 11 апреля начнется всеукраинский библиографический пленум (не съезд), который заложил основы украинской [?] библиографии на ближайшие годы и в, частности, решит назревший вопрос об украинском библиографическом репертуаре.

К печати подготовлен № 2 «Бібліотечного вісника» Всенародной Библиотеки Украины.

На этой информации, которая может быть для Вас небезинтересна, разрешу пока остановиться.

С искренним приветом Д. Балаика.

Р. С. Очень бы хотелось установить постоянную связь с Вами, если это возможно (при Вашей заинтересованности) хотя бы в малой мере.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 116, а. 1-3.

№ 7

Лист Ю. Меженка та М. Іванченка В. Банку⁶.

Київ, вул. Пушкінська 8, ком. 8

30 грудня 1926

№ 1402 Директорові Вищих

курсів Бібліотекознавства

при Рос[ійській] Публ[ічній] Бібліотеці

Вельмишановний товаришу,

Інститут книгознавства дуже просить Вас не відмовити дати для надрукування в «Бібліологічних Вістях» інформаційну статтю або замітку про доручені Вашому керівництву Вищі Курси Бібліотекознавства. Інститут завжди з великим інтересом слідкував за розвитком Ленінградських бібліотечних курсів, яким пощастило мати в своєму складі найкваліфікованіших і відданих діячів книжкової справи. А тепер нам хотілось би ознайомити через наш журнал широкі кола українських бібліологів з завданнями, планами, програмами і, взагалі, діяльністю Ваших курсів. Інститут задале-

⁶ На бланку Українського наукового інституту книгознавства.

гідь висловлює Вам свою щирю подяку, сподіваючись, що Ви не відмовите дати нам таку статтю, хоча й добре знає, оскільки Ви обтяжені різними поточними справами.

З глибокою до Вас пошаною

Директор УНІКу Юр. Меженко (Підпис)

Вчений секретар

М. Іванченко (Підпис)

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 44, од. зб. 143, а. 1.

Ківшар Т. І., Новальська. Т. В. Історія українсько-російських бібліологічних зв'язків у джерелах особового походження (20-ті рр. ХХ ст.).

Ключові слова: історія бібліологічної науки, Юрій Меженко, Дмитро Балика, Ілля Вугман, Борис Борович, Володимир Банк, епістолярій.

Публікація містить стислий огляд листування директора Українського наукового інституту книгознавства Юрія Меженка, співробітника цього інституту Дмитра Балики (Київ), директора Одеської публічної бібліотеки Іллі Вугмана) та співробітника Української книжкової палати Бориса Боровича (Харків) із відомим російським істориком-медієвістом, бібліотекознавцем і бібліографом Володимиром Банком. Також автори публікують низку епістоляріїв, що зберігаються у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки та стосуються актуальних проблем розвитку наукових бібліотек і становлення радянської системи підготовки кадрів у галузі бібліотекознавства, книгознавства та бібліографознавства у 20-х рр. ХХ ст.

Kivshar T. I., Novalska T. V. History of Ukrainian-Russian bibliological connections in information resources about personal lives (20 years XX c.).

Key words: history of bibliological science, Yuriy Mezhenko, Dmitro Balyka, Illya Vugman, Boris Borovych, Volodymyr Bank, epistolary.

Publication contains brief overview of correspondence of the director of Ukrainian scientific institute of book science Yuriy Mezhenko, employer of this institute Dmitro Balyka (Kyiv), director of Odesa public library Illya Vugman and employer of Ukrainian Book Chamber Borys Borovych (Kharkiv) with the famous Russian historian-medievalist, library scientist and bibliographer Volodymyr Bank. The authors also published pieces of correspondence which are stored in National Russian library manuscript department and related to topical problems of scientific libraries development and the establishment of Soviet system of personnel training in library science, book science and bibliography science fields in 20 years of XX c.

Кившар Т. И., Новальская. Т. В. История украинско-российских библиологических связей в источниках личного происхождения (20-е гг. XX в.).

Ключевые слова: история библиологической науки, Юрий Меженко, Дмитрий Балика, Илья Вугман, Борис Борович, Владимир Банк, эпистолярий.

Публикация содержит сжатый обзор переписки директора Украинского научного института книговедения Юрия Меженка, сотрудника этого института Дмитрия Балики (Киев), директора Одесской публичной библиотеки Ильи Вугмана и сотрудника Украинской книжной палаты Бориса Боровича (Харьков) с известным российским историком-медиевистом, библиотековедом и библиографом Владимиром Банком. Также авторы публикуют ряд эпистоляриев, хранящихся в Отделе рукописей Российской национальной библиотеки и касающихся актуальных проблем развития научных библиотек и становления советской системы подготовки кадров в отрасли библиотековедения, книговедения и библиографоведения в 20-е гг. XX в.

*Ганна Вадимівна ПУТОВА,
начальник відділу довідкового апарату та обліку документів
Центрального державного історичного архіву України (Київ)*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ В УКРАЇНІ ВЛАДИСЛАВА МІЦКЕВИЧА

Публікація містить біографію видатного громадського й політичного діяча, видавця, перекладача, публіциста, сина великого польського поета Адама Міцкевича — Владислава Міцкевича (1838–1926), короткий аналіз змісту документів, що стосуються родини Міцкевичів, котрі знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), а також подає найбільш яскраві документи архіву, присвячені перебуванню Владислава Міцкевича на території України у 1861 р.

Ключові слова: Адам Міцкевич, Владислав Міцкевич, польський національний рух на території України.

The publication contains a biography of Wladzislaw (Ladislav) Mickiewicz (1838–1926) — a prominent public and political figure, publisher, translator, and publicist, a son of the great Polish poet Adam Mickiewicz; it contains also a brief analysis of contents of documents, concerning the Mickiewicz family, which are kept in the collection of Central State Archives of Ukraine (Kiev); it represents the most outstanding documents, dedicated to sojourn of Wladzislaw Mickiewicz in the territory of Ukraine in 1861, as well.

Key words: Adam Mickiewicz, Wladzislaw Mickiewicz, Polish national movement on the territory of Ukraine.

Публикация содержит биографию выдающегося общественного и политического деятеля, издателя, переводчика, публициста, сына видного польского поэта Адама Мицкевича — Владислава Мицкевича (1838–1926), короткий анализ содержания документов, касающихся семьи Мицкевичей, которые находятся в фондах Центрального государственного исторического архива Украины (г. Киев), а также подает наиболее яркие документы архива, посвященные пребыванию Владислава Мицкевича на территории Украины в 1861 г.

Ключевые слова: Адам Мицкевич, Владислав Мицкевич, польское национальное движение на территории Украины.

Ім'я Владислава Міцкевича широко відоме у польських гуманітарних колах, проте, на жаль, не досить знане на нашій батьківщині. В Україні не було видано жодної самостійної праці, присвяченої цій особистості.

У фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі — ЦДІАК України) міститься чимало документів, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних із

родиною великого польського поета Адама Міцкевича. Умовно ці документи можна розподілити на три групи.

До першої належать численні звіти жандармських управлінь щодо виявлення творів поета під час обшуків, спроб незаконного ввезення на територію Російської імперії його книг [4, оп. 785, спр. 99, арк. 80, 175]; матеріали цензурних установ щодо дозволу або заборони друку творів А. Міцкевича [2, оп. 1, спр. 173, арк. 2 зв.-3] та їх перекладів [3, оп. 1, спр. 147, арк. 13]. До цієї самої групи можна віднести відомості про заходи з ушанування пам'яті поета (відкриття пам'ятників [1, оп. 1, спр. 482, арк. 1-2], проведення тематичних вечорів [4, оп. 856, спр. 2, ч. 1, арк. 1-3]), котрі незмінно ставали політичною подією в польському середовищі Російської імперії.

Другу групу складають документальні матеріали, в той, чи інший спосіб пов'язані з діяльністю брата Адама Міцкевича Олександра, котрий із 1835 до 1840 рр. обіймав посаду професора римського права в Університеті Св. Володимира [7]. Документи ЦДІАК України, що стосуються О. Міцкевича – це, в основному, матеріали з фонду Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора про перлюстрацію кореспонденції О. Міцкевича [4, оп. 784, спр. 3, арк. 1]. У фонді Управління Київського учбового округу містяться також справи щодо обшуку, проведеного у О. Міцкевича 1833 р. у часи його перебування на посаді викладача Волинського ліцею [5, оп. 260 (1833), спр. 5, арк. 1 а], а також про призначення останнього екстраординарним професором Університету Св. Володимира [5, оп. 260 (1834), спр. 3, арк. 5].

Третя група документів – це матеріали, що стосуються першої подорожі українськими землями сина А. Міцкевича Владислава, котра відбулася 1861 р. Це – справи фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, окремі найбільш повні документи з якої подаються нижче. Згідно із записами, зробленими в аркуші використання документів, ця справа перший раз досліджувалася користувачами архіву в 1955 р. (тобто, припустимо, у зв'язку з підготовкою до 100 річниці смерті А. Міцкевича), а останній раз – у 1979 р. При чому, згідно з записом від 13 березня 1956 р., було зроблено передрук цілого ряду аркушів, ймовірно, з метою публікації. Проте, попри всі зусилля, автору так і не вдалося з'ясувати, чи ця публікація здійснилася.

Представлені нижче документи є характерними зразками таємного листування між центральними органами влади й управління губерній Російської імперії, жандармськими та поліцейськими установами. Крім відомостей про перебування

В. Міцкевича на території України, вони також містять опосередковану інформацію про стан і настрої польської громади у період революційних подій 1861–1863 рр.

Документи подано мовами оригіналу – російською (з використанням сучасних правил орфографії), польською та французькою. Слова, написані в оригіналі нерозбірливо, у тексті публікації подані у квадратних дужках.

Видатний громадський та політичний діяч, видавець, перекладач, публіцист Владислав Міцкевич народився 1838 р. у Парижі і був першою дитиною у родині Адама та Цецилії (з Шимановських) Міцкевичів. В. Міцкевич був одним із найяскравіших представників польської діаспори Франції. Втративши батька у віці 17 років, він став першим збирачем і зберігачем документальної пам'яті про нього. Під впливом приятеля батька, громадського діяча Армана Леві, він також став займатися активною громадською діяльністю. 1861 р., одночасно з А. Леві [6, с. 713] В. Міцкевич подорожував Російською імперією, зокрема, територією України [4, оп. 811, спр. 11, арк. 1–35]. Під час Січневого повстання 1863 р. В. Міцкевич був контактною особою між польськими, угорськими та італійськими патріотами [6, с. 713]. 1864 р. він заснував у Парижі так звану *Księgarnię Luksemburską* (Люксембурзьку книгарню¹), котра протягом 25 років була центром польської культури. За його сприяння було видано кілька сот найменувань польської та франкомовної полоністичної літератури, а також матеріалів щодо наполеонівських війн, життя та діяльності Наполеона I [6, с. 713–714]. 1893 р. В. Міцкевич став секретарем комітету з опіки над *Biblioteką Polską* (Польською Бібліотекою), організованою при французькій Академії Наук. При Польській Бібліотеці ним було створено *Muzeum Mickiewiczowskie* (Музей Міцкевича) [6, с. 714]. Під час Першої Світової війни, за підтримки французького уряду, В. Міцкевич об'їхав близько 250 таборів військовополонених, із яких звільняв поляків, котрі пізніше склали основу польської армії генерала Й. Халлера². У 1919 та 1922 рр. В. Міцкевич відвідував незалежну Польщу. У ті самі роки

¹ Іншомовні тексти тут і далі подано в перекладі автора.

² **Халлер, Йозеф** (1873–1960) – австрійський офіцер, польський генерал. Очолював першу польську армію (так звану «Блакитну» – за кольором мундирів), котра почала формуватися 1917 р. із поляків, котрі були раніше на службі у французькій армії, колишніх польських військовополонених із Німеччини, а також представників російського експедиційного корпусу у Франції та польської діаспори США, Бразилії та інших країн світу. У 1919 р. армію Халлера було реорганізовано, після чого вона стала частиною польської армії.

йому було надано звання почесного професора відповідно – Віленського та Ягеллонського університетів. Він продовжував плідно працювати до дня, коли пішов із життя. Це сталося 9 квітня 1926 р. [6, с. 715].

1. ЦДІАК України. – Ф. 274.
2. ЦДІАК України. – Ф. 294.
3. ЦДІАК України. – Ф. 297.
4. ЦДІАК України. – Ф. 442.
5. ЦДІАК України. – Ф. 707.
6. *Klossowski, A. Mickiewicz Władysław Józef // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków. – 1975. – Т.20.*
7. *Mickiewicz (Alexander) // Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1864. – Т. 18. – S. 488.*

Документи

№ 1

*Закордонний паспорт, виданий В. Міцкевичу відділенням Генеральної поліції Франції у департаменті Буш-дю-Рон
2 лютого 1861 р.*

Au nom de l'Empereur,

Nous Sénater, charge de l'Administration du Departement des Bouches du Rhône requerons les Autorités civiles et militaires de l'Empire Français, et prions les Autorités civiles et militaires des Etats amis ou alliés de la France, de laisser passer librement Monsieur Mickiewicz (Ladislas Joseph,) propriétaire, naturalisé français, natif de Paris (Seine) demeurent à Marseille, 16, rue Canebiere, allant à Athènes (Grèce) et de lui donner aide et protection en cas de besoin.

Le present Passe-port est valable pendent pour sortir de France.

Fais a Marseille, le 2 Fevrier 1861.

Pour le sénateur,

Par delegation,

Le secrétaire general

Signaliment.

Agé de 23 ans; taille d'un mètre-75 centimètres; cheveux chatains; front ordinaire; soureils chatains; yux gris; nez, bouche – moyent; barbe chatain; menton rond; visage ovale; teint ordinaire

Signes particuliers

Z

Signature du Porteur:³
W. Mickiewicz⁴

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 1зв.-2.
Французька мова. Копія.

№ 2

*Доповідна записка старшого поліцеймейстера м. Києва про результати
нагляду за В. Міцкевичем
24 лютого 1861 р.*

По приказанию Вашего Сиятельства учрежден был мною самый секретный надзор за прибывшим в Киев 16 февраля вечером по годовому билету исправляющего должность Одесского градоначальника от 13 февраля за № 453 французским подданным Ладиславом Жозефом Мицкевичем и дознано, что он на другой или третий день своего приезда был у господина Губернского предводителя дворянства Горвата и в эти дни часто отлучался из квартиры. Из посещавших Мицкевича известны: прибывший 29 января житель города Варшавы Иосиф Цверцякевич, помещик Грабовский, помещичий сын Яловицкий и какой-то студент здешнего университета.

22 февраля Мицкевич объявил в Английской гостинице, где он остановился, что он намерен перейти в гостиницу Европа; рассчитавшись с хозяином, приказал вещи свои вынести и вышел с несколькими молодыми людьми, которые в этот день до обеда пришли к нему, сам сел с одним из них на извозчике, забрав часть вещей, а на других санях отправил чемодан и другие вещи с двумя

³ Переклад: В ім'я Імператора, ми, Сенатор, що керує Департаментом Буш-дю-Рон [доручаємо] авторитетом цивільним і військовим Французької Імперії, і просимо цивільні та військові авторитети дружніх країн, у які виїде з Франції, дозволити вільно пересуватися пану Міцкевичу (Владиславу Йозефу) французькому громадянину, народженому в Парижі (Сена), що проживає у Марселі, вулиця Канеб'єр, 16, та їде в Афіни (Греція) і надати йому підтримку та сприяння у разі потреби.

Цей паспорт є дійсний після виїзду з Франції.

Дано у Марселі, 2 лютого 1861 р. сенатором,

За Сенатора [підписав]

Генеральний секретар

Прикмети.

Вік — 23 роки; зріст — один метр, 75 сантиметрів; волосся русе; обличчя звичайне; брови русі; очі сірі; ніс, рот — помірні; борода руса; підборіддя кругле; обличчя овальне, колір звичайний. Особливі прикмети: (відсутні). Підпис власника: (підпис).

⁴ Автограф В. Міцкевича

студентами в противную сторону. По принятым тотчас мерам дознано, что Мицкевич с товарищем своим, проехав по городу, остановился у Европейской гостиницы, где, пробыв около двух часов, отправился на Кузнецкую улицу в дом Мощинского на квартиру студента Завадинского, куда вскоре прибыла еврейская буда, запряженная четверкою лошадей, нанятая Завадинским, как ныне дознано, до г. Сквиры.

До приезда Мицкевича собрались на квартиру Завадинского несколько студентов и распрощавшись здесь, Мицкевич сел с Завадинским в буду, а другие сели на извозчиков и отправились по направлению к бульварной улице, а между тем еврей Ковельман встретил буду эту же на повороте из Кузнецкой к Васильковской улице, что подтверждают и извозчики, прежде рассчитанные и находившиеся еще вблизи. По этому надобно полагать, что Мицкевич действительно отправился с Завадинским, а поворот к бульварной улице было только сделано для закрытия следов. При чем считаю нужным доложить, что из соседней квартиры Завадинского на своих лошадях по этому направлению 23 февраля уехал студент Потоцкий, в Бердичев же 22 числа на почтовых студент Горват, а 21 числа в город Одессу через Житомир и Каменец студенты Мрачковский и Никольский.

Старший полицмейстер подполковник (*підпис*).

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 6-7. Оригінал.

№ 3

*Донесення Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора віленському, гродненському і ровенському генерал-губернатору про виїзд В. Міцкевича у м. Вільно
16 березня 1861 р.*

Секретно

На днях выехал из Киева в г. Вильно через г. Житомир и Минск сын известного польского поэта Владислав Мицкевич, прибывший в Россию по паспорту французского правительства, посвидетельствованному генеральным консульством нашим в Константинополе.

В Киеве Мицкевич обратил на себя внимание полиции тем, что входил в сношения с некоторыми студентами здешнего университета и старался избегать надзора за ним. В Вильно он выехал, как сказано, для свидания с братом своим и намерен отправиться оттуда в Царство Польское.

Долгом поставляю довести об этом до сведения Вашего Сиятельства в том предположении не благоугодно ли будет приказать учредить за Мицкевичем строгий надзор во время пребывания его в крае.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 18-18 зв. Чернетка.

№ 4

Лист начальника Третього відділення князя В. Долгорукова до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з приводу приїзду до Російської імперії В. Міцкевича

24 лютого 1861 р.

Секретно

Вследствие полученной мною от Вашего Сиятельства телеграфной депеши от 22 сего месяца, считаю долгом покорнейше просить почтить меня уведомлением, каким именно российским посольством или консульством посвидетельствован французский паспорт, с которым прибыл в Россию Мицкевич? Что же касается вопроса Вашего Сиятельства о том, как поступить с сим последним, то я полагал бы необходимым учредить за ним надзор и, если в поведении его окажется что-либо предосудительное, выслать его за границу или арестовать и произвести у него обыск.

Предоставляя таковые меры относительно его Вашему, милостивый государь, усмотрению, я буду иметь честь ожидать уведомления вашего о последующем.

Не излишним нахожу сообщить Вашему Сиятельству при столе имеющиеся во вверенном мне управлении сведения о семействе помянутого Мицкевича: отец его, известный польский поэт, по принадлежности к тайному обществу, открытому в 1824 году. Между студентами Виленского университета, удален был из г. Вильно и определен на службу при московском военном генерал-губернаторе, потом ему дозволено было проживать в С.- Петербурге, а в 1829 г. отправился он за границу и в отечество не возвратился; за границею он издавал свои сочинения, из коих некоторые были против нашего правительства и, состоя членом революционного комитета, составлял возмутительные статьи; в 1855 году он умер, оставив 4-х сыновей, из которых старший живет в Женеве, двое воспитываются во Франции, а один, как частным образом известно, находится или находился в Варшаве (может быть тот, который прибыл ныне в вверенный вам край), из двух дочерей его, одна замужем за академиком Императорской ака-

демии художеств Горецким (сын выходца); она вместе с своею сестрою и мужем приезжала в 1859 г. в Виленскую губернию; в 1857 году государь император высочайше изволил предоставить детям Мицкевича в России и Царстве Польском право литературной собственности на произведения их отца, могущие быть допущенными цензурою с тем, чтобы таковым правом пользовались дети его до достижения совершеннолетия, а с того времени те из них, которые примут подданство России.

Генерал-адъютант князь (Долгоруков)

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 20-21. Оригінал.

№ 5

Донесення волинського губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору щодо приїзду В. Мицкевича в м. Житомир

10 березня 1861 р.

Весьма секретно

Сын известного польского поэта Мицкевича Владислав прибыл из Киева, по билету Одесского градоначальника от 13 февраля за № 453, в г. Житомир на вольных лошадях 1 сего марта и остановился в постоялом дворе Вайнштейна (где прежде находилась гостиница Беллота), на другой день утром ездил к проживающему в г. Житомире помещику Подольской губернии – писателю Коржениовскому, но, не застав его дома, возвратился домой, в следующую день вновь был у Коржениовского и того же дня перешел в гостиницу Минелая, где пробыл один день, на другой, т. е. 5 числа, приведя сам извозчика и забрав свои вещи, перешел ко дворянину Просяновскому, который своим поведением в политическом отношении обращает на себя внимание. У Просяновского в это время бывали многие лица, которые тоже своим поведением навлекают на себя подозрение, а именно: доктора Новицкий и Кондратович, адвокат Ивановский, содержатель типографии Квятковский, польский выходец Верещинский и Копчинский, жительствующий в г. Житомире дворянин Козеровский и др. Мицкевич посещает преимущественно губернского предводителя дворянства Микулича, житомирского предводителя Невмержицкого, помещиков Подольской губернии Лайковского и писателя Коржениевского, где в это время собирается много других поляков; везде прини-

маются радушно и с восторгом. Когда же Мицкевич предполагает выехать из Житомира и куда именно — еще неизвестно.

Донося о сем Вашему сиятельству вследствие предложения от 27 прошедшего февраля за № 964, имею честь доложить, что так, как у Просьяновского часто бывают собрания разных подозрительных лиц, в том числе и польских выходцев, то я полагал бы полезным произвести в доме его внезапный обыск, о чем долгом считаю представить на рассмотрение вашего сиятельства.

(Підпис)

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 23-24 зв. Оригінал.

№ 6

Лист [київського, подільського і волинського генерал-губернатора] до волинського губернатора щодо доцільності обшуку в квартирі дворянина Просьяновського, якого відвідав В. Міцкевич під час свого перебування у м. Житомирі

Березень 1861 р.

Весьма секретно

Вследствие доношения Вашего от 10 сего марта за № 1279, имею честь уведомить, что обыски вообще и в делах политического характера в особенности, составляют меры крайние. Обыски возбуждают в людях неблагонамеренных большую осторожность в сокрытии следов их замыслов, а в населении, в случае безуспешности обыска, появляются пререкания и неблагоприятные толки. Сколько полезен обыск для правительства, если ведет к желаемой цели, столько же он вреден при противоположных результатах. И потому распоряжение об обыске всегда должно быть основано на достаточных к тому поводах и большей или меньшей уверенности в успехе.

Если же имеете в виду данные, которые ручаются за успех обыска у дворянина Просьяновского, навлек[авшего] на себя подозрение в политической неблагонадежности, то я не вижу ничего препятствующего к приведению предположения Вашего в исполнение. Но если напротив Вы изволите сомневаться, в таком случае, остается ограничиться строжайшим секретным наблюдением за всеми действиями и сношениями Просьяновского и лиц, находящихся с ним в соотно[шениях], возбуждающих сомнения в благонадежности.

(Підпис)

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 25-25 зв. Чернетка.

№ 7

Рапорт житомирського поліцмейстера київському, подільському і волинському генерал-губернатору щодо відправлення у римо-католицькому кафедральному соборі в м. Житомирі панахиди за загиблими під час революційних подій

18 березня 1861 р.

Весьма секретно

Имею честь при сем представить Вашему сиятельству Гимн-Молитву (сочинение Мицкевича), петый в Житомирском кафедральном костеле во время отправляемой панихиды 10 числа сего месяца⁵.

(Підпис)

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 26. Оригінал.

№ 8

Текст молитви, котру читали у житомирському римо-католицькому кафедральному костьолі 10 березня 1861 р. на панахиді за загиблих під час революційних подій. Доданий до попереднього документу (№ 7)

Za zamordowanych na Warszawskim bruku braci naszych 15 (27) lutego 1861 roku.

Ojczy nasz... Zdrowaś, Maryja... Wierzę w Boga... Światłość wiekuista...

Boże, zgineleli od kuli Moskali
Za to, że Ciebie i Polskę kochali.
Twoje to sładzy i Polski to dzieci,
A my ich bracia w tej nowej żałobie,
Naszą ofiarę przynosimy Tobie.
Ileż to, Panie, łez naszych, boleści krwią,
Wygnań, więzień i tortury
O Twe niebieskie kołata lazury.
Od kiedyż, Panie, Twej czekamy wieści!

⁵ До рапорту додано текст знаменитого польського релігійного гімну «Boże, coś Polskę...» («Боже, що Польщу...»), автором якого житомирський поліцмейстер помилково вважає А. Міцкевича. Насправді автором першого варіанту гімну є польський поет та драматург, уродженець м. Луцька Алоїзій Фелінський (1771–1820). Згодом твір набув характеру народного й був дещо трансформований.

My [marnujemy], jak zwierz na łańcuchu
Twe podobieństwo, Ojczy, Synu, Duchu.
Męką i śmiercią zbawiasz światy, [wierny].
Oto śmierć nasza, to nasze męczenie,
Zadane mordem – spełnione ofiary.
My nie sarkamy, my się nie skarżymy, ale
Modlimy: nie zapominaj, Panie,
Iż na śmierć idziem na Twoje wołanie!
Wszak Matka Twoja – to Królowa nasza,
Ona w Kielichu Syna Twego męki
Zbiera żalną krew, łzy nasze i jęki.
Spójrzyj, o Panie, może pełna czara,
Może już dosyć pokuty za grzechy?
Więc ześlij ku nam łaskę Twojej pociechy.
A nie dość Panie, to nie dziel braci,
Wszak ten lud Polski był Twoim żołnierzem.
Pozwól, niech walka będzie pacierzem,
Niech każdy życiem za Ojczyznę płaci.
Nie dawaj, Panie, jednym zgonu w czci i chwale,
A drugim tylko łzy, modły i żale.
Niech jedną dolę wyprosim u Ciebie.
Daj wolność w Polsce, lub daj wolność w niebie!⁶

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 27 -28 зв. Польська мова. Оригінал.

⁶ Переклад: За наших братів, вбитих на вулицях Варшави 15 (27) лютого 1861 року.

Отче наш... Радуйся, Маріє... Вірую в Бога... Світло віковичне...
Боже, загинули від куль москалів / Ті, що любили Тебе і Польщу. /
Це – твої слуги та діти Польщі, / А ми – їхні брати у тій новій скорботі,
/ Нашу пожертву приносимо Тобі. / Скільки ж, Господи, наших сліз, бо-
лів, / Вигнань, ув'язнень і тортур / Стукають у Твою небесну блакить! / О
як давно, Господи, чекаємо Твоїєї звістки, / [Занедбуємо], як звір на ланцю-
гу / Твою подобу, Отче, Сине, Духу. / Мукою та смертю [Ти] рятуюєш світи,
[вірний] / Ось наша смерть, ця наша мука, / Завдана вбивством – сповне-
ні жертви. / Ми не нарікаємо, ми не скаржимося, але / Молимося: не за-
бувай, Господи, / Що на смерть йдемо ми за Твоїм покличком. / Адже Ма-
тір Твоя – це наша Цариця, / Вона у Келих муки Твого Сина / Збирає жа-
лісну кров, сльози наші та стогнання. / Поглянь, о Господи, може повна
чаша, / Може вже досить покути за гріхи? / Відтак пошли нам благодать
Твоїєї втіхи. / А якщо не досить, Господи, то не розділяй братів. / Адже цей
польський народ був Твоїм воїном. / Дозволь, щоб битва була молитвою, /
Нехай кожен платить за Вітчизну життям. / Не давай, Господи, одним за-
гинути у честі та славі, / А іншим – лише плакати, молитися та жалітися.
/ Нехай ми єдину долю випросимо у Тебе. / Дай волю в Польщі, або дай
волю в небі!

№ 9

*Донесення військового губернатора м. Житомира та волинського цивільного губернатора київському, подільському і волинському генерал-губернатору щодо перебування В. Мицкевича у м. Житомирі
16 березня 1861 р.*

Весьма секретно

Милостивый государь
Князь Илларион Илларионович

В дополнение к представлению моему от 10 сего марта за № 1279, имею честь донести Вашему сиятельству, что сын известного польского поэта Мицкевича Владислав Мицкевич 12 сего марта выехал из Житомира через г. Минск в Вильно, по подорожной, полученной им в г. Киеве 27 прошедшего февраля за № 914. Во время пребывания своего в Житомире Мицкевич постоянно избегал надзора полиции частыми переменами квартир; посещал, как о том уже донесено Вашему Сиятельству, преимущественно волинского губернского предводителя дворянства Микулича, уездного Невмержицкого, помещиков Подольской губернии: Липковского и Коржениовского (писателя), а также отставного титулярного советника Миончинского, где в это время сходилось множество поляков. Господа Микулич и Невмержицкий давали для него обеды, на которых тоже присутствовало много поляков; везде он был принимаем с восторгом.

Студенты Киевского университета Мровчинский и Никольский 26 прошедшего месяца проехали чрез Житомир в Каменец, а оттуда в Одессу; вместе с ними проехали также студенты Горват и Вислоух, первый был в Бердичеве, а по возвращении, вместе с Вислоухом, отправились в Киев.

С отличным почтением и совершенною преданностию, имею честь быть Вашего Сиятельства всепокорнейший слуга (*підпис*).

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 40. – Арк. 29-30. Оригінал.

Путова Г. В. Документальні матеріали щодо перебування на території України Владислава Міцкевича.

Ключові слова: Адам Міцкевич, Владислав Міцкевич, польський національний рух на території України.

Публікація містить біографію видатного громадського й політичного діяча, видавця, перекладача, публіциста, сина великого польського поета Адама Міцкевича — Владислава Міцкевича (1838–1926) та стислий аналіз змісту документів, що знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) і стосуються родини Міцкевичів. Також із відповідними коментарями та перекладами подано найбільш яскраві документи архіву, присвячені перебуванню Владислава Міцкевича на території України у 1861 р.

Putova G. V. Document materials about Vladislav Mitskevych visit on the territory of Ukraine.

Key words: Adam Mitskevych, Vladislav Mitskevych, Polish national movement on the territory of Ukraine.

Published biography of the famous public and political figure, publisher, translator, publicist, son of a great Polish poet Adam Mitskevych – Vladyslav Mitskevych (1838-1926) and given summarized analysis of the documents which are located in Central State historical archives of Ukraine (Kyiv) and contain information about Mitskevych family. Also presented with comments and translations the most interesting archival documents, devoted to Valdyslav Mitskevych's visit to the territory of Ukraine in year 1861.

Путова Г. В. Документальные материалы относительно пребывания на территории Украины Владислава Мицкевича.

Ключевые слова: Адам Мицкевич, Владислав Мицкевич, польское национальное движение на территории Украины.

Публикация содержит биографию выдающегося общественно-го и политического деятеля, издателя, переводчика, публициста, сына великого польского поэта Адама Мицкевича — Владислава Мицкевича (1838–1926) и сжатый анализ содержания документов, которые находятся в фондах Центрального государственного исторического архива Украины (г. Киев) и касаются семьи Мицкевичей. Также с соответствующими комментариями и переводами поданы наиболее яркие документы архива, посвященные пребыванию Владислава Мицкевича на территории Украины в 1861 г.

*Тетяна Михайлівна ЄМЕЦЬ,
науковий співробітник Центру українознавства
філософського факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат філософських наук (Київ)*

ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО У РОБОТАХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Узагальнено здобутки українських учених у висвітленні життя та діяльності В. І. Вернадського в контексті суспільно-політичного, культурного життя України, розвитку української науки. Проаналізовано нові підходи та напрями вивчення зв'язків В. І. Вернадського з Україною.

Ключові слова: Вернадський Володимир Іванович, Українська академія наук, українсько-російські зв'язки.

The work sums up the achievements of Ukrainian scientists in describing the life and activity of V.I. Vernadsky in the context of social, political and cultural life of Ukraine and development of Ukrainian science. It analyses new approaches and trends in studying the ties of V.I. Vernadsky with Ukraine.

Key words: Volodymyr Ivanovych Vernadsky, Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian and Russian connections.

Обобщены достижения украинских ученых в освещении жизни и деятельности В. И. Вернадского в контексте общественно-политической, культурной жизни Украины, развития украинской науки. Проанализированы новые подходы и направления изучения связей В. И. Вернадского с Украиной.

Ключевые слова: Вернадский Владимир Иванович, Украинская академия наук, украинско-российские связи.

Після здобуття Україною незалежності постала проблема формування національної ідентичності, яку неможливо розв'язати без розвитку українознавчих досліджень. Значну частину сучасних українознавчих розвідок складають дослідження, присвячені перекладу вкладу в українську культуру багатьох постатей, які з різних причин були вилучені зі сфери наукового пошуку.

Імена одних, як скажімо, географа Степана Рудницького, замовчувались і не були відомими широкому науковому загалу через його активну роль в українському національному русі й українознавчу патріотичну спрямованість наукових розробок. Багатьох було репресовано. Більшовицька влада не лише фізично знищува-

ла людей — робилося все для того, щоб стерти пам'ять про таких учених та їх роботу.

Інших, як-от, академіка Володимира Вернадського, — зараховували до представників винятково російської культури. І не лише тому, що ім'я В. І. Вернадського всесвітньо відоме. Крім бажання долучитися до слави видатного науковця, тут присутнє ще й свідоме прагнення позбавити постать вченого українських коренів. Така спрямованість досліджень прослідковується не лише у роботах радянських учених, а й у сучасній російській літературі про Володимира Вернадського. Зокрема, в присвяченому постаті В. І. Вернадського останньому виданні серії ЖЗЛ [1] змінилися окремі політичні акценти (якщо раніше зв'язкам вченого з Олександром Ульяновим приділявся майже цілий розділ [7, с. 36–48], то нині обмежилися кількома абзацами), але в питанні про приналежність генія до української культури підхід російських дослідників не зазнав суттєвих змін — про його українськість пишуть як про юнацьке захоплення.

Російські дослідники біографії В. І. Вернадського, не зважаючи на загалом об'ємний, академічний виклад матеріалу, в своїх роботах лише побіжно згадують епізоди з життя Володимира Івановича, пов'язані з Україною. Зокрема, це біографії вченого, написані академіком О. Ферсманом [21], професором Б. Лічковим [12], а також монографія І. Мочалова [13]. Натомість, сам В. І. Вернадський не раз наголошував свою любов до України та нерозривний зв'язок із нею.

Окрім замовчування зв'язків В. І. Вернадського з Україною, дослідникам його біографії у радянські часи доводилось оминати багато інших фактів. Відомий дослідник спадщини Володимира Вернадського Г. Аксьонов, відповідаючи на запитання, чи все нам відомо про цього видатного вченого, сказав: «Якщо мати на увазі біографію, то думаю, що все чи майже все. Не про все, правда, розбірливо та чітко говорилося» [2, с. 3]. Як зауважує далі Г. Аксьонов, у радянські часи дослідникам біографії В. І. Вернадського доводилось докладати чималих зусиль, аби донести правду про вченого до майбутніх поколінь. «Потрібно було боротись за кожен абзац, за кожне слово Вернадського» [5, с. 4]. Їм не давали можливості опрацювати архівні матеріали з критичних до існуючого ладу позицій. На сторожі ідеології стояв також «внутрішній цензор» громадян радянської держави, хоча вони були свідками та й, часто, постраждалими від репресій.

Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, віддані пам'яті В. І. Вернадського дослідники зберегли дуже багато документальних свідчень про його життя. Завдяки зусиллям учня Володимира Вернадського К. Флоренського, секретарям вченого Г. Шаховській (її батька Д. Шаховського, близького друга

В. Вернадського, було розстріляно у 1939 р.) і В. Неаполітанській ми маємо змогу через збережені архівні матеріали долучитися до живої думки великого вченого.

Не дивлячись на вилучення та замовчування деяких біографічних даних, у Росії спадщина академіка В. І. Вернадського широко опрацьована та надрукована. Українські дослідники набагато менше дослідили його біографію. Існує Комісія по розробці наукової спадщини академіка В. І. Вернадського при Президії Національної академії наук України. Регулярно в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського проводяться щорічні Читання академіка В. І. Вернадського, приурочені до дня його народження. Але масштаби українських досліджень спадщини вченого набагато менші, ніж у Росії. Однією з причин цього є те, що постать академіка В. І. Вернадського активно досліджувалася російськими вченими набагато довше. Фактично, ця робота розпочалась учнями та соратниками вченого ще за його життя. Багато зусиль було витрачено на публікацію його наукової спадщини в академічних виданнях, із глибокими коментарями та широкими посиланнями. В Україні ж дослідження постаті академіка В. І. Вернадського стало можливим лише після проголошення незалежності. Закономірно, що ці дослідження сконцентровані в основному на підтвердженні приналежності вченого до української культури, на дослідженні його української ментальності та на вивченні вкладу цього видатного організатора науки у розвиток української науки.

Слід зазначити, що українськими дослідниками було знайдено чимало раніше не відомих архівних матеріалів. Не менші знахідки, безперечно, чекають на нас і в майбутньому. На жаль, публікації спадщини В. І. Вернадського в Україні залишаються нечисленними (особливо у порівнянні з кількістю книг, виданих про нього у Росії). Серед останніх видань варто назвати книги: Український культурологічний альманах «Хроніка-2000» (2004 р., повністю присвячений постаті В. І. Вернадського), «Вернадський Володимир Іванович. Вибрані праці» (2005 р., із перекладом М. Кратком праць В. Вернадського українською мовою) та «Володимир Вернадський і Академія» (2006 р., де К. Ситником та В. Шмиговською здійснено ґрунтовний аналіз ролі В. І. Вернадського під час заснування УАН).

Цього недостатньо для поширення знань про видатного вченого серед українського суспільства. Останнім часом з'явилися архівні матеріали, пов'язані з В. І. Вернадським (зокрема, його листи) в Інтернеті. Треба сподіватися, що у подальшому опрацювання та оприлюднення досягнень видатного науковця всесвітнього масштабу — Володимира Вернадського — в Україні буде збільшуватися та поширюватися зі сфери доведення його українськості на аналіз його наукових здобутків.

Російські дослідники не наголошували на українськості В. І. Вернадського ні раніше, ні тепер. А ось серед учених-українців ще в радянські часи знаходилися науковці, які займалися дослідженням українських коренів В. І. Вернадського. Це, насамперед, Олена Апанович, яка з кінця 70-х рр. ХХ ст. почала вивчення біографії вченого та послідовно підкреслювала його захоплення природою та культурою України, наголошувала на намаганнях Володимира Івановича віднайти свої українські корені, прослідкувати генеалогію свого роду від часів козаччини. Як писала дослідниця: «За своїм походженням — і по материнській, і по батьківській лінії — Володимир Вернадський був українцем. Він завжди пам'ятав і пишався цим, гаряче любив Україну, цікавився і знав її історію, був залюблений в її природу, багато зробив для розвитку української науки і культури» [2, с. 55]. Саме О. Апанович вдалося в архівах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР знайти щоденники вченого доби визвольних змагань [11]. На багатьох архівних матеріалах, що стосуються В. І. Вернадського, в листі обліку користувачів першим стоїть її розпис. На жаль, до більшості з цих справ наступні користувачі звернулися лише через десятки років, уже за незалежної України. О. Апанович не лише знайшла в архівах нові матеріали про біографію, життя та творчість Володимира Вернадського в Україні, особливо про його участь у заснуванні Української Академії наук і першої наукової бібліотеки України, «вона єдина серед вернадськознавців довела українську ментальність В. І. Вернадського, нащадка запорозьких козаків» [15, с. 13]. З 1987 р. О. Апанович, як одна із найбільших знавців наукової спадщини В. І. Вернадського в Україні, стала членом академічної Комісії з розробки його наукової спадщини. У 1988 р. їй було присуджено срібну медаль за участь у підготовці експозиції, присвяченої В. І. Вернадському, на ВДНГ у Києві та Москві. Саме їй належить ініціатива присвоєння у 1989 р. Центральної науковій бібліотеці імені її фундатора — Володимира Івановича Вернадського [15, с. 13].

Щоб оприлюднити відомості про постать видатного науковця-українця, О. Апанович друкувалася в багатьох періодичних виданнях, писала сценарії документальних фільмів і радіопередач, робила доповіді на наукових конференціях. Загалом, бібліографічний покажчик праць О. Апанович із 1946 р. по 1994 р. налічує 272 одиниці, серед них Володимирові Вернадському присвячено близько тридцяти [15, с. 20–42]. О. Апанович брала участь у роботі над збірниками праць про В. І. Вернадського [16, с. 257–270], а також у створенні однієї з найбільш ґрунтовних праць, що висвітлює зв'язки В. І. Вернадського з Україною — книзі «В. И. Вернадский. Жизнь

и деятельность на Украине: Исследования и неопубликованные материалы» [20], надрукованій у 1984 р. Друге видання, з доповненнями та виправленнями, вийшло у 1988 р. [19].

У книзі вперше було надруковано багато архівних матеріалів, через документи була показана науково-організаційна діяльність В. І. Вернадського в Україні доби визвольних змагань. Аналізувалася не лише біографія вченого, а й історія української науки. Досліджувались як фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, так і матеріали Архіву Академії наук СРСР, Кабінету-музею Володимира Вернадського при Інституті геохімії й аналітичної хімії АН СРСР імені В. І. Вернадського. Розглядалися також інші видання, присвячені життю та діяльності вченого, раніше видане його листування з багатьма видатними вченими.

Надзвичайне значення має дослідження та публікація в книзі деяких матеріалів із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: раніше не надрукованої роботи Володимира Вернадського «Об участии живого вещества в создании почв» [20, с. 130–151]; чернетки цієї роботи [20, с. 152–162]; доповіді, виголошеної 9 липня 1918 р. на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві (надрукована у виданні 1984 р. зі скороченнями) [20, с. 170–173], а також спогадів «Первый год Украинской Академии наук» (також зі скороченнями) [20, с. 180–188], поміток, начерків, виписок, тез, конспектів, бібліографічних списків та інших матеріалів, пов'язаних із творчістю вченого, фрагментів зі щоденникових записів, листів, зокрема, В. І. Вернадського А. Кримському за 1910–1939 рр. (деякі з них написані українською: від 2 січня 1919 р. із Сімферополя; від 21 січня 1921 р. із Сімферополя; від 23 квітня 1921 р. із Петрограда; від 11 травня 1921 р. із Петрограда; від 8 липня 1921 р. із Петрограда; від 3 жовтня 1923 р. із Парижа; від 18 вересня 1924 р. із Франції [20, с. 200–205]).

У другому, доповненому та виправленому виданні цієї книги вимоги діючої на той час офіційної ідеології менш помітні. Зросла суттєво кількість сторінок аналітичного матеріалу про зв'язок В. І. Вернадського з Україною, розширено обсяг надрукованих архівних матеріалів, скажімо, подано «Програму діяльності Полтавського товариства любителів природи» [19, с. 265], але, розглядаючи на прикладі багатьох архівних документів процес заснування Української Академії наук, автори все ще змушені були оминати постать М. Грушевського.

Протягом багатьох десятиліть займається вивченням спадщини та популяризацією поглядів В. І. Вернадського академік НАН України К. М. Ситник, який багато років очолює Комісію по роз-

робці наукової спадщини академіка В. І. Вернадського при Президії Національної академії наук України. Під його головуванням відбуваються також щорічні Читання академіка В. І. Вернадського в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Ще у 1979 р. він наголошував на провідній участі вченого у створенні Української Академії наук у Києві [18, с. 29–30]. Однією з останніх робіт про В. І. Вернадського, підготовлених під керівництвом академіка К. М. Ситника стало ґрунтовне дослідження внеску Володимира Вернадського у створення академічної науки в Україні [17].

Серед дослідників зв'язків В. І. Вернадського з Україною слід назвати також архівіста С. Кіржаєва, який чимало зробив для оприлюднення листів та щоденників вченого [14]. Завдяки участі С. Кіржаєва разом із В. Неаполітанською, М. Сорокіною та іншими відданими пам'яті Володимира Вернадського науковцями, було введено в сферу наукових досліджень його щоденникові записи періоду «жовтень 1917 р. – березень 1921 р.» [8; 15].

Багато уваги в своїх дослідженнях спадщині В. І. Вернадського приділяє історик-архівознавець І. Гирич, який не лише вводить до широкого наукового використання архівні джерела, пов'язані з ім'ям вченого, а й проводить системні дослідження становлення та сучасних проблем української ментальності на прикладі дослідження українськості В. І. Вернадського [6].

Багато науковців долучились у своїх архівних розвідках до спадщини В. І. Вернадського. Зокрема, діяльність ученого по становленню фундаментальних досліджень в українській науці досліджувалась академіком НАН України Ю. О. Митропольським, М. Кратком, В. Урбанським, О. Янковським, С. Рудою. Організаційно-практичний напрям діяльності В. І. Вернадського висвітлено в працях С. Бушак, Т. Варави, Т. Вересовської, Г. Добрава, В. Онопрієнка, В. Дроботька, В. Сарбея, Т. Сидорової, Ю. Храмова, С. Рудої, В. Кучмаренка. Зв'язки Володимира Вернадського з Полтавщиною розглядали С. Кигим, Т. Кондратенко, О. Супруненко.

Є серед літератури про В. І. Вернадського в Україні й дуже ґрунтовні бібліографічні довідники, у створенні яких брали участь член-кореспондент НАН України Л. А. Дубровіна, академік НАН України О. С. Онищенко [10], Л. Беляєва, Л. Новосьолова [4].

Впродовж останніх років активізувалася діяльність кримських учених із дослідження періоду діяльності В. І. Вернадського в Таврійському університеті [4].

Не дивлячись на значну кількість публікацій про В. І. Вернадського, дослідження його спадщини ще не завершене. Це пояснюється як масштабністю наукового доробку ученого, так і інтересом до цієї непересічної особистості та довірою до його свідчень

про суспільне життя. З огляду на це суттєвої ваги набуває величезна епістолярна спадщина вченого. В. І. Вернадський залишив численні щоденникові записи, збереглися також достовірні, прямі історичні свідчення — чернетки листів і копії офіційних клопотань.

Нині, в новітній історії, слід сподіватися, науковці, котрі чесно та неупереджено досліджуватимуть біографію вченого, зможуть по-новому оцінити погляди та життєві позиції В. І. Вернадського як свідка та безпосереднього учасника багатьох подій ХХ ст.

1. *Аксенов, Г. П.* Вернадский [Текст] / Г. П. Аксенов. – М. : Мол. гвардия, 2001. – 484, [1] с., [24] л. ил. – (ЖЗЛ • Жизнь замечательных людей. Сер. Биографий ; Вып. 1000 (800)).
2. *Апанович, О. М.* Україна в духовному світі Вернадського [Текст] / О. М. Апанович // Золоті ворота. – 1993. – Вип. 3. – С. 54–78.
3. *В. И. Вернадский и Крым : люди, места, события* [Текст] / Н. В. Багров, В. Г. Ена, В. В. Лавров и др. – К. : Лыбидь, 2004. – 312 с.
4. *В. І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин* [Текст] : праці вченого та л-ра про нього з фондів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського : бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ ; уклад. : Л. В. Беляєва, Л. С. Новосьолова та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2003. – 260 с.
5. *Великие естествоиспытатели и природа* [Текст]. – М. : Знание, 1989. – 95 с. – (Народный ун-т. Ф-т. «Человек и природа» ; № 3).
6. *Гирич, І.* Між російськими і українськими берегами [Текст] : Володимир Вернадський і національне питання : (у світлі щоденника 1917–1921рр.) / І. Гирич // Марра : зб. наук. праць на пошану Я. Шашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 735–756.
7. *Гумилевский, Л. И.* Вернадский [Текст] / Л. И. Гумилевский. – 2-е изд. – М. : Мол. гвардия, 1967. – 255, [1] с., [11] л. ил. – (ЖЗЛ • Жизнь замечательных людей. Сер. Биографий ; Вып. 2 (325)).
8. *Дневники, 1917–1921 (окт. 1917 – янв. 1920)* [Текст] / сост. : М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская ; отв. ред. К. М. Сытник ; НАН Украины. Комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского, ЦНБ им. В. И. Вернадского, РАН. Архив. – К. : Наук. думка, 1994. – 270 с.
9. *Дневники, 1917–1921 (январь 1920 – март 1921)* [Текст] / сост. : С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская, М. Ю. Сорокина ; отв. ред. : К. М. Сытник, Б. В. Левшин ; НАН Украины. Комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского, ЦНБ им. В. И. Вернадского, РАН. Архив. – К. : Наук. думка, 1997. – 326 с.
10. *Дубровіна, Л. А.* Діяльність М. П. Василенка та В. І. Вернадського як фундаторів національної бібліотеки Української держави та створення Тимчасового комітету Національної бібліотеки [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко // Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К., 1998. – С. 9–35.

11. IP НБУВ НАН України. – Ф. 260 – Спр. 758. – Арк. 5–45
12. *Личков, Б. Л.* Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) [Текст] / Б. Л. Личков / под ред. Н. Д. Зелинского. – М. : Изд-во Моск. о-ва испытателей природы, 1948. – 103 с.
13. *Мочалов, И. И.* Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) [Текст] / И. И. Мочалов / отв. ред. Ю. А. Жданов; АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Наука, 1982. – 488 с.
14. Неопубликованные и малоизвестные письма В. И. Вернадского [Текст] / публ. подгот. С. Н. Киржаев // Бюл. комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского. – Л., 1990. – № 8. – С. 3–27.
15. Олена Михайлівна Апанович [Текст] : бібліогр. покажчик (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності / авт. вступ. ст. : Л. Дубровіна, В. Гром. – К., 1994. – 52 с.
16. Прометей [Текст] : историко-биограф. альм. 125-летию со дня рождения В. И. Вернадского посвящается / науч. ред. И. И. Мочалов. – М. : Мол. гвардия, 1988. – Т. 15. – 353 с.
17. *Ситник, К. М.* Володимир Вернадський і Академія [Текст] / К. М. Ситник, В. В. Шмиговська. – К. : Наук. думка, 2006. – 312 с.
18. *Ситник, К. М.* Микола Григорович Холодний [Текст] / К. М. Ситник, Я. Д. Ромашко. – К. : Наук. думка, 1979. – 122 с.
19. *Сытник, К. М.* В. И. Вернадский : жизнь и деятельность на Украине [Текст] : исслед. и неопубликованные материалы / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович. – К. : Наук. думка, 1984. – 236 с.
20. *Сытник, К. М.* В. И. Вернадский : жизнь и деятельность на Украине [Текст] / К. М. Сытник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Наук. думка, 1988. – 368 с.
21. *Ферсман, А. Е.* Жизненный путь академика Владимира Ивановича Вернадского (1863–1945) [Текст] / А. Е. Ферсман // Зап. Всерос. минерал. о-ва. Сер. 2. – 1946. – Ч. 45, вып.1. – С. 5–24.

Ємець Т. М. Постать Володимира Вернадського в роботах українських дослідників.

Ключові слова: Вернадський Володимир Іванович, Українська академія наук, українсько-російські зв'язки.

На основі аналізу історіографії питання розкрито причини замовчування в російській науці зв'язків В. І. Вернадського з Україною й водночас вказано на значний вклад російських дослідників у вивчення його творчого спадку. Узагальнено здобутки українських учених у висвітленні життя та діяльності В. І. Вернадського в контексті суспільно-політичного, культурного життя України, розвитку української науки. Зокрема, проаналізовано публікації спадщини В. І. Вернадського в Україні, зроблено огляд вітчизняних досліджень і бібліографічних видань щодо біографії та наукового набутку вченого. Проаналізовано нові підходи та напрями вивчення зв'язків В. І. Вернадського з Україною.

Emets T. M. Figure of Volodymyr Vernadskyi in the studies of Ukrainian researchers.

Key words: Vernadskyi Volodymyr Ivanovych, Ukrainian Academy of Science, Ukrainian-Russian ties.

Based on the analysis of historiography of the question, one explained the reasons of silence in Russian science of V. I. Vernadskyi connections with Ukraine and simultaneously demonstrated the significant contribution of Russian researchers in the study of his professional heritage. One generalized achievements of Ukrainian scientist in study of life and professional development of V. I. Vernadskyi in the context of public-political, cultural life of Ukraine, development of Ukrainian science. In particular, one analyzed publications of scientific heritage of Vernadskyi in Ukraine, overviewed state research and bibliographical publications about biography and scientific contribution of the scientist. Analyzed new approaches and venues of studies of V. I. Vernadskyi connections with Ukraine.

Емец Т. М. Фигура Владимира Вернадского в работах украинских исследователей.

Ключевые слова: Вернадский Владимир Иванович, Украинская академия наук, украинско-российские связи.

На основе анализа историографии вопроса раскрыты причины замалчивания в российской науке связей В. И. Вернадского с Украиной и в то же время указано на значительный вклад российских исследователей в изучение его наследия. Обобщено достижения украинских ученых в освещении жизни и деятельности В. И. Вернадского в контексте общественно-политической, культурной жизни Украины, развития украинской науки. В частности, проанализированы публикации наследия В. И. Вернадского в Украине, сделан обзор отечественных исследований и библиографических изданий относительно биографии и научного наследия ученого. Проанализированы новые подходы и направления изучения связей В. И. Вернадского с Украиной.

*Людмила Михайлівна ЗАЛІТОК,
старший науковий співробітник Державної наукової
педагогічної бібліотеки ім. В.О. Сухомлинського,
аспірантка Інституту педагогіки АПН України (Київ)*

БІОБІБЛІОГРАФІЯ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО – ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВІТЧИЗНЯНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

Проаналізовано біобібліографічні покажчики, присвячені видатному українському вченому-педагогові В. О. Сухомлинському. Наголошено, що за повнотою охоплення та інформативністю кращі з них не поступаються взірцевим зарубіжним виданням такого кштибу. Розкрито роль і місце бібліографічних досліджень у науковому осмисленні долі та творчого доробку видатного українця.

Ключові слова: В. О. Сухомлинський, біобібліографічні покажчики, історія бібліографії, Державна науково-педагогічна бібліотека ім. В. О. Сухомлинського.

Analyzed bibliographic documents, devoted to the famous Ukrainian scientist-pedagogue V. O. Sukhomlynskyi. Emphasized that in terms of completeness and the information depth the best of them are as good as foreign publications. Role and place of bibliographic studies are defined in the scientific context and scientific achievements of the prominent Ukrainian.

Key words: V. O. Sukhomlynskyi, bibliographic data, history of bibliography science, State scientific-pedagogical library named after V. O. Sukhomlynskyi.

Проанализировано биобиблиографические указатели, посвященные выдающемуся украинскому ученому-педагогу В. А. Сухомлинскому. Подчеркнуто, что за полнотой охвата и информативностью лучшие из них не уступают образцовым зарубежным изданиям такого типа. Раскрыта роль и место библиографических исследований в научном осмыслении судьбы и творческого наследия выдающегося украинца.

Ключевые слова: В. А. Сухомлинский, биобиблиографические указатели, Государственная научно-педагогическая библиотека им. В. А. Сухомлинского.

У сучасних умовах розвитку історико-педагогічної науки одним із найпоширеніших напрямів досліджень стає педагогічна персоналія. Академік О. В. Сухомлинська наголошує, що звернення до біографії особистості збагачує й урізноманітнює відомості про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитан-

ню, а також відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі складові наукового дискурсу [6, с. 37].

Візитною карткою творчої особистості є біобібліографія, за допомогою якої можна не тільки легко зорієнтуватись у працях тієї чи іншої персони, а й прослідкувати зміни творчих пріоритетів автора в різні роки. Водночас біобібліографія сприяє вивченню, поширенню та актуалізації спадщини достойника. Видання такого кштыбу можуть видаватися, як при житті особистості так і згодом.

Особливе місце серед досліджень педагогічних персоналій посідають праці, присвячені вивченню окремих складових педагогічної системи В. О. Сухомлинського. Ідеї педагога стали потужним стимулом для творчих пошуків і досліджень, відтак, із кожним роком спадщина Василя Олександровича привертає все більшу увагу наукової та педагогічної спільноти як у нашій країні, так і за кордоном. Осмислення його спадщини в умовах сьогодення, можливості її творчого використання в навчально-виховному процесі сучасних закладів освіти України є провідними чинниками у зверненні освітян до доробку великого педагога.

Доробок ученого різноманітний, відмінна риса творчості – комплексний підхід до будь-якої проблеми, поєднання наукових інтересів із завданнями практики. Про педагогічні погляди педагога, про його життя та творчість написані численні книги, наукові статті, про це свідчить друкована продукція біобібліографічного спрямування, присвячена Василю Олександровичу, а саме: покажчики та рекомендаційні списки літератури.

З огляду на це метою нашого дослідження є аналіз біобібліографічних видань, присвячених В. О. Сухомлинському. Предметом дослідження виступають бібліографічні покажчики, що зберігаються в Державній науково-педагогічній бібліотеці України ім. В. О. Сухомлинського (далі – ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського).

Біобібліографія В. О. Сухомлинського почала з'являтися по смерті вченого, коли на початку 70-х рр. минулого століття були здійснені окремі спроби вивчення його наукового доробку.

На увагу заслуговує бібліографічний покажчик, упорядкований співробітниками Львівської обласної науково-педагогічної бібліотеки, виданий 1976 р. Покажчик складається з 7 розділів, у середині яких матеріал згрупований за тематикою педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. Покажчик розкривав фонди Львівської науково-педагогічної бібліотеки та частково видання Кіровоградщини [10].

У 70-ті рр. були здійснені спроби вивчення спадщини В. О. Сухомлинського поза межами України. Зокрема, про це свідчать бібліографічні розвідки у Калінінграді, Чебоксарах, Алма-

Аті, Ростові-на-Дону, Бресті. Так, на допомогу тим, хто вивчав педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського Калінінградським обласним відділенням педагогічної спілки РРФСР у 1974 р. було видано бібліографічний покажчик (1976 р. – перевидання), що крім хронологічного списку праць В. О. Сухомлинського та літератури про нього містив розділ «Основна проблематика праць В. О. Сухомлинського», що давало змогу висвітлити особливості педагогічних ідей В. О. Сухомлинського [1].

Дослідження показало, що святкування ювілеїв із дня народження В. О. Сухомлинського щоразу активізувало дослідження творчої спадщини педагога. Так, у 1973 р. до 55-річчя від дня народження педагога співробітниками Кіровоградської обласної наукової бібліотеки ім. Н. К. Крупської була здійснена спроба бібліографічного опрацювання його спадщини за 20 років (1952–72 рр.). Бібліографічний покажчик вмщував короткий нарис педагогічної діяльності В. О. Сухомлинського, видання та публікації його творів, літературу про життя та діяльність учителя [11]. Одночасно викладачем Чувашського державного педагогічного інституту М. М. Нікадровим був підготовлений тематичний бібліографічний покажчик. При підготовці бібліографії використовувалися книжкові літописи, покажчики літератури по народній освіті за 1950–72 рр., були вміщені статті з періодичних видань колишнього Радянського Союзу та республіканських газет [2]. У 1978 р. до 60-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського співробітниками бібліотеки Казахстанського педагогічного інституту ім. Абая теж був підготовлений рекомендаційний покажчик. Бібліографія охоплювала документи, видані лише російською мовою. Документи у покажчику розміщені за темами, тому праці, в яких Василь Олександрович розглядав декілька педагогічних проблем, повторювалися [14]. Співробітниками бібліотеки Брестського державного педагогічного інституту ім. С. О. Пушкіна до ювілею В. О. Сухомлинського був підготовлений рекомендаційний список літератури, що містив документи російською та білоруською мовами [13].

Проаналізовані бібліографічні праці відображають перші спроби бібліографічного опрацювання творів В. О. Сухомлинського та літератури про нього. Цінним для нас і сьогодні є те, що в перші спроби бібліографічних розвідок творчості великого українського педагога ввійшли документи, надруковані поза межами України, що сприяє розширенню бібліографічних досліджень про відомого педагога.

Джерелом нашого дослідження стали біобібліографічні покажчики: «В. О. Сухомлинський: бібліографія творів» (1978), «В. А. Сухомлинский: библиография» (1987),

«В. О. Сухомлинський: бібліографія: 1987–2000 рр.» (2001), «В. О. Сухомлинський: біобібліографія: 2001–2008 рр.» (2008), що вирізняються своєю повнотою та інформативністю. Всі три біобібліографії викликали значний інтерес педагогічної громадськості до особистості В. О. Сухомлинського та його педагогічних ідей як в Україні, так і за її межами.

Три перших біобібліографічних покажчики — результат копіткої праці сім'ї Сухомлинських (дружини — Ганни Іванівни та доньки — Ольги Василівни) з надрукованими матеріалами, багато яких знайдено шляхом глибокого бібліографічного пошуку. Ганна Іванівна не лише постійно займалася бібліографічною роботою, а стала також упорядником п'яти томного зібрання та окремих творів В. О. Сухомлинського. На думку академіка О. В. Сухомлинської, те, що зробила її мама, під силу хіба що дослідному інституту. Четверта бібліографія упорядкована науковцями ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського.

Упорядники біобібліографії В. О. Сухомлинського — Ганна Іванівна та Ольга Василівна прагнули не лише скласти якомога повнішу бібліографію видатного педагога, а й показати його творчий доробок і впровадження ідей у практику роботи освітянських закладів як України, так і за кордоном.

Перша біобібліографія педагога «В. О. Сухомлинський. Бібліографія творів», що вийшла в 1978 р., не мала розділів, але містила хронологічний та алфавітний перелік друкованих праць педагога, виданих за період з 1945 по 1977 рр. і налічувала 818 позицій. Матеріали були подані у хронології, а в середині року — за видами видань (книги, статті, рецензії та видання іноземними мовами). Назви праць В. О. Сухомлинського, що вийшли мовами народів колишнього Радянського Союзу, перекладено українською мовою, а назви праць, опублікованих за кордоном, подано відповідними іноземними мовами та в перекладі українською. Описи окремих праць у покажчику супроводжуються відповідними рецензіями та відгуками. Подано їх за алфавітом прізвищ рецензентів. Відкривала покажчик вступна стаття кандидата педагогічних наук В. З. Смаля «Творча спадщина В. О. Сухомлинського», в якій проаналізовано основні аспекти творчого доробку великого педагога. Допоміжний апарат біобібліографії складається з «Алфавітного покажчика праць В. О. Сухомлинського» та «Основних дат життя і діяльності» [7].

Це видання було першою спробою зібрати і засистематизувати творчий доробок В. О. Сухомлинського. Покажчик став підґрунтям для укладання більш повної біобібліографії великого українського педагога.

Другий покажчик «В. А. Сухомлинский. Библиография»

вийшов у 1987 р. В основу його була покладена ґрунтовна картотека праць В. О. Сухомлинського та матеріалів про нього, укладена Г. І. Сухомлинською. Дана картотека налічує понад три тисячі назв і нині зберігається в читальному залі Фонду В. О. Сухомлинського ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського.

Покажчик доповнював перше видання: були включені твори В. О. Сухомлинського з 1945 р., що не ввійшли до першої бібліографії, та видання творів і матеріали про нього до 1986 р. Також ускладнилася структура. Покажчик містив вісім розділів, кожний із яких мав підрозділи. Матеріали в межах підрозділів групувалися за хронологічним принципом. Упорядниками був здійснений відбір і класифікація матеріалу за видами видань. Ретельно систематизована укладачами бібліографія, налічувала 2211 видань.

До першого розділу «Твори В. О. Сухомлинського» увійшли праці педагога, видані за зазначений період: вибрані твори, тематичні збірники, книги, статті із періодичних видань, художні твори, рецензії, листи, аудіо записи. Необхідно відзначити відмінність даного покажчика від попереднього в тому, що художні твори, написані педагогом, у другому виданні були виділені в окремий підрозділ і подавалися мовами видання (українською та російською). Публікації рецензій розміщувались у підрозділі «Рецензії» та подавалися після опису кожного рецензованого твору за часом його видання.

У другий бібліографічний покажчик були введені нові розділи. Скажімо, «Переклади творів В. О. Сухомлинського», що в свою чергу містив підрозділи: «На мовах народів СРСР», «На іноземних мовах в СРСР» та «На іноземних мовах за кордоном». Переклади творів В. О. Сухомлинського розміщені за алфавітом мов. Література, видана в Радянському Союзі іноземними мовами, розміщена в хронологічному порядку за видами видань.

Глибину розкриття бібліографії педагога засвідчує те, що у покажчику зафіксовані навіть уривки з книг або статей В. О. Сухомлинського, що були видані за кордоном і видавалися під назвами взятими довільно. При відсутності інших відомостей, а також неможливості ідентифікувати текст упорядники подавали тільки назви публікацій.

Розділ «Література про життя та діяльність В. О. Сухомлинського», висвітлював матеріали про життя, творчий доробок і наукову спадщину видатного педагога, методичні рекомендації щодо їх вивчення та творчого використання, перелік науково-практичних конференцій, семінарів, присвячених В. О. Сухомлинському. Також подано назви дисертацій на здобуття вчених ступенів кандидата та доктора педагогічних наук, у яких

досліджувалися ті чи інші аспекти педагогіки В. О. Сухомлинського. До другого покажчика було введено також розділи «Увічнення пам'яті В. О. Сухомлинського», «В. О. Сухомлинський у літературі та мистецтві» та «Публікації про творчість В. О. Сухомлинського за кордоном».

Заслуговує уваги допоміжний апарат біобібліографічного покажчика, що складається з таких алфавітних покажчиків: алфавітний покажчик педагогічних праць В. О. Сухомлинського; алфавітний покажчик художніх творів В. О. Сухомлинського; алфавітний покажчик радянських авторів праць про В. О. Сухомлинського; алфавітний покажчик зарубіжних авторів праць про В. О. Сухомлинського та алфавітний покажчик міських, районних і багатотиражних газет. Аналіз допоміжного апарату даного покажчика дає право стверджувати, що складові допоміжних покажчиків містять у собі вагому інформацію, що сприяє на загал розкриттю змісту біобібліографічного видання та більш повному розкриттю творчої спадщини В. О. Сухомлинського [8].

Отже, проаналізувавши другий біобібліографічний покажчик, можна стверджувати, що це видання, порівняно з першим, значно доповнене та розширене. Сюди ввійшла вже не лише бібліографія праць В. О. Сухомлинського, рецензії на його праці, а й література про педагогічну діяльність Василя Олександровича, а також свідчення про увічнення пам'яті великого вчителя. Значно розширився допоміжний пошуковий апарат біобібліографії. У вступній статті від упорядників здійснено ґрунтовний аналіз покажчика, висвітлено всі нові аспекти упорядкування спадщини В. О. Сухомлинського. За словами Ганни Іванівни та Ольги Василівни Сухомлинських: «На той час це була найбільш повна бібліографія творчості педагога, наскільки повним може бути видання такого типу» [9, с. 3].

Реформування системи національної освіти на початку ХХ ст. дало змогу по-новому розглянути й оцінити методи та підходи до навчання та виховання підростаючого покоління. Великий інтерес педагогічного загалу до особистості та педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в Україні та за її межами, трансформаційні зміни у педагогічній науці, дали поштовх до підготовки третьої біобібліографії, присвяченої великому педагогу.

Укладачами третього біобібліографічного покажчика «В. О. Сухомлинський. Біобібліографія: 1987–2000 рр.» залишилися дружина та донька педагога, які стали також авторами ґрунтовної вступної статті.

Ця біобібліографія була видана у 2001 р. й містила 1090 позицій, що охопили видання за 1987–2000 рр. У третьому виданні були збережені ті самі розділи, що й у покажчику, виданому 1987 р. [9].

Варто зазначити, що завдяки бібліографічному редагуванню

покажчика працівниками ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського видання було підготовлене на високому фаховому рівні.

Ольга Василівна Сухомлинська, спадкоємниця педагогічної майстерності батька, його послідовниця та популяризатор педагогічних ідей видатного педагога, подарувала значну частину тиражу біобібліографії ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського, за сприянням якої покажчик надійшов до фондів провідних книгозбірень України, як національних, державних, так і обласних, вузівських. Біобібліографія В. О. Сухомлинського стала у нагоді вчителям, педагогам, науковцям, які вивчають і втілюють у життя ідеї педагога.

Осмислення спадщини В. О. Сухомлинського в умовах сьогодення, можливості її творчого використання в навчально-виховному процесі сучасних закладів освіти України є провідними чинниками у зверненні освітян до доробку великого педагога. У межах цього напряму швидкими темпами зростає кількість публікацій, у яких висвітлено життя, діяльність та окремі аспекти педагогічної системи В. Сухомлинського.

Розгортання предметного поля педагогічної науки в даному аспекті загалом зумовило необхідність нової систематизації документів. Тому в 2008 р. із нагоди 90-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського науковими співробітниками ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського було підготовлене чергове видання бібліотечної серії «Видатні педагоги світу» — біобібліографічний покажчик «В. О. Сухомлинський. Біобібліографія: 2001–2008 рр».

Покажчик продовжує три попередніх видання, упорядковані родиною педагога (науковим консультантом даного видання була О. В. Сухомлинська). Тому, в четвертій біобібліографії були збережені ті самі розділи, в яких комплексно представлено праці педагога-новатора та присвячені йому дослідження вітчизняних і зарубіжних учених за 2001–08 рр. Видання містить 1710 бібліографічних описів друкованих документів і документів на електронних носіях. Останнє дало змогу глибше розкрити основні напрямки поступу сучасної сухомлиністики.

Новим для біобібліографії про педагога є розділ «Діяльність музеїв, установ, закладів, які носять ім'я В. О. Сухомлинського». У розділі розкрито публікації про діяльність щодо популяризації та впровадження в практику ідей Василя Олександровича дев'яти таких установ України.

Щоб повніше осягнути сутність використання педагогічних ідей В. О. Сухомлинського у покажчику вперше повністю аналітично розкрито зміст наукових збірників Всеукраїнських педагогічних читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю»

(2001–08 pp), збірників міжнародних, регіональних і студентських конференцій, присвячених педагогові [12].

Завідуюча відділом НБУВ, кандидат історичних наук Т. Добко дала високу оцінку четвертому покажчикові та наголосила, що: «уся сукупність бібліографічних праць, присвячених В. О. Сухомлинському, створює цілісну картину дослідження творчої спадщини видатного педагога, засвідчує великий інтерес до його особистості і глибоку пошану до його педагогічних ідей як в Україні, так і за її межами» [3, с. 30]. Рецензент дійшла висновку про необхідність створення бази даних і ретроспективного покажчика, які б акумулювали усі напрацювання у царині сухомлиністики.

Таким чином, здійснений бібліографічний огляд видань самого В. О. Сухомлинського та публікацій, присвячених вивченню життя, діяльності та педагогічних ідей педагога, дає підстави стверджувати, що біобібліографічні покажчики були упорядковані на високому фаховому рівні. Під час упорядкування будь-якого проаналізованого нами покажчика, була проведена значна пошукова робота, що є джерелом матеріалів для багатьох форм науково-дослідної роботи з питань сухомлиністики.

Біобібліографія В. О. Сухомлинського дасть змогу збагатити історичні та теоретичні підвалини української педагогічної думки, сприятиме популяризації творчості В. О. Сухомлинського, як в Україні так і за її межами. Вивчення бібліографії педагога, на нашу думку, сприятиме у визначенні кола дослідників, які є знавцями життя та спадщини В. О. Сухомлинського, водночас виявить недостатньо вивчені питання у дослідженнях життєвого та творчого шляху вченого. Можна стверджувати, що українська біобібліографія збагатилась об'єктивною оцінкою надбань та внеску ще одного видатного діяча України.

1. Библиографический указатель трудов В. А. Сухомлинского [Текст] : (в помощь изучающим пед. наследие В. А. Сухомлинского) / Калинингр. обл. отд. пед. о-ва РСФСР. – Калининград, 1974. – 27 с.
2. В помощь изучающим педагогическое наследие В. А. Сухомлинского [Текст] : библиогр. указ / Чувашское отд. пед. о-ва РСФСР. Секция по изучению пед. наследия В. А. Сухомлинского ; сост. : Н. Н. Никандров. – Чебоксары, 1973. – 35 с.
3. Добко, Т. Нове видання з бібліографічної сухомлиністики [Текст] / Тетяна Добко // Бібл. вісник. – 2009. – № 1. – С. 28–30.
4. Иванов, Д. Д. О научных методах библиографии [Текст] / Д. Д. Иванов // Науч. библиография : из опыта ФБОН АН СССР. – М. : Наука, 1970. – С. 7–34.
5. Павлиська школа імені В. О. Сухомлинського сьогодні

- [Текст] / В. Ф. Ткаченко, Р. М. Гришина, Л. С. Явтушенко та ін. – Кіровоград : Поліграф-Терція, 2003. – 304 с.
6. Сухомлинська, О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем [Текст] / О. В. Сухомлинська. – К. : А. П. Н., 2003. – 68 с.
 7. В. О. Сухомлинський [Текст] : бібліогр. творів / уклад. : Г. І. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська. – К. : Рад. шк., 1978. – 112 с.
 8. В. О. Сухомлинський [Текст] : библиог. / сост. : А. И. Сухомлинская, О. В. Сухомлинская. – К. : Рад. шк., 1987. – 256 с.
 9. В. О. Сухомлинський [Текст] : біобібліографія : 1987–2000 рр. / уклад. : Г. І. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська ; за ред. : Н. О. Гажаман, Л. І. Ніколюк. – К. : КНЕУ, 2001. – 128 с.
 10. Сухомлинський Василь Олександрович [Текст] : бібліогр. покажч. / Обл. ін-т удосконалення вчит. Обл. наук.-пед. б-ка. Обл. від-ня пед. т-ва УРСР. – Л., 1976. – 48 с.
 11. Василь Олександрович Сухомлинський [Текст] : бібліогр. покажчик / Кіровогр. обл. від. нар. освіти. Обл. наук. б-ка ім. Н. К. Крупської. Обл. ін-т удосконалення вчителів – Кіровоград, 1973. – 86 с.
 12. В. О. Сухомлинський [Текст] : біобібліографія : 2001–2008 рр. / Акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд. Л. М. Заліток. – К., 2008. – 196 с.
 13. В. А. Сухомлинський [Текст] : реком. список лит. / Брест. гос. пед. ин-т им. А. С. Пушкина. – Брест, 1978. – 11 с.
 14. В. А. Сухомлинський [Текст] : реком. указ. тр. и лит. о жизни и деят. : (к 60-летию со дня рожд.) / Каз. пед. ин-т им. Абая ; сост. В. А. Башкирова. – Алма-Ата, 1978. – 68 с.
 15. Швецова-Водка, Г. М. Вступ до бібліографознавства [Текст] : навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. – К. : Кондор, 2004.

Заліток Л. М. Біобібліографія В. О. Сухомлинського – джерельна база вітчизняної біографістики.

Ключові слова: В. О. Сухомлинський, біобібліографічні покажчики, історія бібліографії, Державна науково-педагогічна бібліотека ім. В. О. Сухомлинського.

Проаналізовано біобібліографічні покажчики, присвячені видатному українському вченому-педагогові В. О. Сухомлинському, що зберігаються в Державній науково-педагогічній бібліотеці України ім. В. О. Сухомлинського. Наголошено, що за повнотою охоплення та інформативністю кращі з них не поступаються взірцевим зарубіжним виданням. Розкрито роль і місце бібліографічних досліджень у науковому осмисленні долі та творчого доробку видатного українця. Зокрема, показана роль його дружини та дочки у збереженні, науковому осмисленні та поширенні спадщини великого педагога. Означена також роль ДНПБУ ім. В. С. Сухомлинського у інформаційному забезпеченні подальшого поступу сухомлиністики.

Zalitok L. M. Bibliography of V. O. Sukhomlynskyi – source database of state biography science.

Key words: V. O. Sukhomlynskyi, bibliographic data, history of bibliography science, State scientific-pedagogical library named after V. O. Sukhomlynskyi.

Analyzed bibliographic documents, devoted to the famous Ukrainian scientist-pedagogue V. O. Sukhomlynskyi, which are stored in State scientific-pedagogical library of Ukraine named after V. O. Sukhomlynskyi. Emphasized that in terms of completeness and the information depth the best of them are as good as foreign publications. Role and place of bibliographic studies are defined in the scientific context and scientific achievements of the prominent Ukrainian. In particular, roles of his wife and daughter are defined in preservation, scientific research and spread of professional heritage of the greatest pedagogue. Defined the role of State scientific-pedagogical library of Ukraine named after V. O. Sukhomlynskyi in providing information for the further development of «sukhomlinistika».

Залиток Л. М. Биобиблиография В. А. Сухомлинского – источниковая база отечественной биографистики.

Ключевые слова: В. А. Сухомлинский, биобиблиографические указатели, история библиографии, Государственная научно-педагогическая библиотека им. В. А. Сухомлинского.

Проанализированы биобиблиографические указатели, посвященные выдающемуся украинскому ученому-педагогу В. А. Сухомлинскому, хранящиеся в Государственной научно-педагогической библиотеке Украины им. В. А. Сухомлинского. Отмечено, что за полнотой охвата и информативностью лучшие из них не уступают образцовым зарубежным изданиям. Раскрыта роль и место библиографических исследований в научном осмыслении судьбы и творчества выдающегося украинца. В частности, показана роль его жены и дочери в сохранении, научном осмыслении и распространении наследия великого педагога. Отмечена также роль ГНПБУ им. В. А. Сухомлинского в информационном обеспечении дальнейшего развития сухомлинистики.

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 929 + 929.5

*Наталія Вікторівна ЛОБКО,
асистент кафедри історії Сумського державного університету,
член Українського Геральдичного Товариства,
кандидат історичних наук (Суми)*

СУЧАСНІ БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ШЛЯХИ ЗБЛИЖЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Порівнюються предмет, об'єкт, мета і джерела генеалогічних і біографічних досліджень. Аналізуються зміни в історико-біографічних та історико-генеалогічних дослідженнях останнього часу, що ведуть до їхнього зближення та трансформації у історико-генеолого-біографічні дослідження.

Ключові слова: генеалогія, біографістика, джерелознавство.

Compares subject, object, goal and sources of genealogical and bibliographic studies. On the analysis of changes in the historical-bibliographic and historical-geneological research the author came to the conclusion about their convergence in the united historical-geneological-biographical studies.

Key words: genealogy, biography science, science about source.

Сравниваются предмет, объект, цель и источники генеалогических и биографических исследований. Анализируются изменения в историко-биографических и историко-генеалогических исследованиях последнего времени, которые ведут к их сближению и трансформации в историко-генеолого-биографические исследования.

Ключевые слова: генеалогия, биографистика, источниковедение.

Проголошення незалежності України, розвиток процесів національного відродження створили передумови для відновлення історичної пам'яті українського народу, посилення уваги до життя та діяльності конкретних діячів. На сучасному етапі все більше уваги приділяється усвідомленню ролі особистості в історичному процесі. Більшість дослідників єдині в тому, що в історію слід вводити «людський фактор», заселяти людьми, відходити від штучних соціологічних схем [10, с. 321]. Як зазначає Я. Д. Ісаєвич, «історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу» [18, с. 7].

Нині ми є свідками процесу «олюднення», персоналізації історії України. З цим процесом пов'язане повернення із забуття імен багатьох видатних українців. В останні роки життя відомих людей усе частіше стає предметом історичних розвідок. Сучасні дослідники роблять спроби показати історію кризь життя історичної особи. Окрім цього, як вважає С. М. Ляшко: «...осмислення життєписів багатьох визначних, більш чи менш відомих і пересічних особистостей України лежить в основі уявлення про минуле і сучасність нашої країни, сприяє усвідомленню нами ідеї і спадкоємності поколінь, зміцненню національної самосвідомості українського народу — першооснови його духовного і державного відродження» [34, с. 3].

У зв'язку з тим, що саме людина є одним із об'єктів генеалогічних і біографічних досліджень, здобутки в цих галузях історичної науки сприяють заповненню «білих плям» в історії та культурі України, їх «олюдненню». Нині перед генеологами та біографістами стоїть завдання колективними зусиллями відтворити історію України кризь життєписи її видатних представників.

За останнє десятиліття збільшилася кількість розвідок про життя різних видатних осіб. Порівнюючи зміст цих праць із біографічними творами радянського часу, можна побачити, що вони якісно змінилися. Так, радянські дослідники, як правило, на початку біографії вказували тільки дату, місце народження досліджуваної особи, іноді робітниче чи селянське походження. Відомості про інше походження вважали не суттєвими та не вартими уваги. Як зазначав Ярослав Дашкевич, характеризуючи ті довідково-біографічні видання: «...у виданнях біографічно-просопографічного профілю генеалогічні елементи (відомості про батьків, дідів, дальших предків, а також дітей, внуків) займають набагато менше місця, ніж це потрібно» [13, с. 6]. Останнім часом спостерігається прагнення на новому рівні відновити традиції у галузі історико-генеалогічних, історико-біографічних досліджень, закладені у ХІХ – на початку ХХ ст. В. Антоновичем, О. Лазаревським, І. Павловським, В. Модзалевським і продовжені у 20-ті – на початку 30-х рр., зокрема М. Н. Петровським у серії статей під загальною назвою «До історії української просопографії» [15; 32; 42].

Нині в багатьох біографічних статтях можна знайти інформацію про родовід людини. Наведу лише декілька прикладів. У 2004 р. побачила світ колективна праця «Українки в історії», присвячена відомим українським жінкам, які жили в різні часи. Так, З. Хижняк на початку своєї розповіді про Галшку Гулевичівну повідомляє про велику родину Гуревичів, знайомить із родоводом героїні, а також із родинами її двох чоловіків [40, с. 47]. Ця сама дослідниця в нарисі

«Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина» також наводить цікаві відомості про родину матері гетьмана [40, с. 52–56].

На сторінках періодичних видань постійно друкуються біографії відомих людей. Скажімо, у журналі «Київська старовина», присвяченому 80-річчю Національної академії наук України (№ 6 за 1998 р.), опубліковані матеріали до біографій академіків фундаторів НАН України – О. Левицького, М. Туган-Барановського, С. Смаль-Стоцького, В. Косинського. У цих статтях також є повідомлення про походження вчених, про яке раніше воліли не згадувати. Адже народився О. Левицький у родині православного священика, предки якого служили в козацькому війську, займали в Гетьманщині посади сотників і осавулів, але більша частина їх були «мазепинці» [37, с. 74]. М. Туган-Барановський і В. Косинський також були дворянського походження, яке в більшовицькі часи, як відомо, не прикрашало біографії [11, с. 94; 30, с. 130]. До речі, в статті про Михайла Туган-Барановського автор повідомляє, що більш докладно про родину відомого вченого можна дізнатися з повісті О. Купріна «Гранатовий браслет», де поданий близький до реального сімейний портрет родини Туган-Барановського.

Показовою також може бути і спеціалізована тематична монографія «Українська історична біографістика: забуте і невідоме» [41]. В ній дослідники також активно використовують генеалогічну інформацію при дослідженні життя та діяльності вчених, діячів XVII–XX ст., які зробили значний внесок у розвиток і становлення державності України.

У першій половині 90-х рр. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського був створений відділ біографічних досліджень, який невдовзі був перетворений на Інститут біографічних досліджень, одним із проектів якого є підготовка Українського біографічного словника – «монументальної багатотомної ретроспективної праці, що представлятиме колективну біографію українського народу» [45, с. 6]. Згідно «Редакційної інструкції Українського біографічного словника» в розділі «Принципи побудови біографічної статті» в частині «Життєпис» зазначено: «2.2. При описі сімейного стану та родинних зв'язків необхідно вказати прізвище, ім'я, по батькові матері та батька, дружини (чоловіка); в разі необхідності вказується їхній фах, чин або суспільна належність. Якщо особа належала до відомого історичного роду або мала відомих родичів, бажано дати стисло інформацію з історії роду. 2.5. При потребі подаються основні факти з особистого життя – особливо ті, що мали вплив на громадську діяльність» [36, с. 53]. У чотирьох випусках збірника наукових праць «Українська біографістика» були надруковані зразки статей до словника, написані згідно зазначеної інструкції.

Таким чином, у багатьох працях біографічного характеру, що побачили світ останнім часом, присутні генеалогічні відомості, які часто прояснюють вчинки, погляди впливових діячів того часу та розставляють все на свої місця. Також дослідники зрозуміли, що генеалогія здатна дати матеріал для з'ясування ролі та значення сімейно-родинних зв'язків і взаємин у процесі становлення особистості.

Так, вивчаючи життєвий шлях академіка Петра Капіци, С. Процюк наголошував: «Ми звернемося назад, в історію предків ученого, бо тільки так зможемо пояснити його пов'язаність з Україною» [35, с. 61–62]. А відомий історик-геральдист та генеолог В. Сенютович-Бережний вважав, що для кращого розуміння різних історичних подій слід вивчати минуле людей, що беруть участь у цих подіях. «Між тим, для яснішого розуміння нашої історії, особливо бурхливої доби Богдана Хмельницького, нам не слід забувати, що в кожній людині, яка її творила промовляв і голос її предків, та вона психологічно, до великої міри, являлася і витвором того середовища, із якого вийшла та в якому розвивалась» [38, с. 149].

Скажімо, саме в походженні І. Виговського більшість істориків, які розглядали діяльність цього гетьмана, бачили витoki його політики. Історики першої половини ХІХ ст. наголошували, що він був за національністю поляк [3, с. 182; 29, с. 10]. Саме цим Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич пояснювали його пропольську орієнтацію та розрив із Московською державою. Вони акцентували увагу на тому, що Україна була чужою для цього гетьмана [3, с. 223; 29, с. 5]. Інакше трактував це питання М. Костомаров, який звернув увагу на те, що І. Виговський «походив з чисельного розгалуженого польського роду шляхетського» [23, с. 200]. Проте історик надалі робив акцент не на національних коренях гетьмана, а наголошував, що той був «шляхтич руської віри» [23, с. 271]. В. Антонович взагалі відійшов від версії своїх попередників про польські корені І. Виговського, а вважав його дрібним українським шляхтичем родом із Київщини [1, с. 47]. Такої думки були й інші українські історики початку ХХ ст. [7, с. 604; 17, с. 255]. Щоправда, О. Єфименко при цьому відзначала, що І. Виговський через свою дружину був пов'язаний із магнатськими родами Литовської Русі та належав до освічених представників польської культури [16, с. 107]. Таким чином, генеалогічні подробиці суттєво допомагають зрозуміти, виявити особистий вибір, його мотиви тощо. Сучасні дослідники все частіше використовують результати генеалогічних досліджень як основу для історико-біографічних досліджень.

На сучасному етапі потрібно констатувати, що відбулося розширення мети генеалогічних досліджень. Так, нині дослідники прагнуть не лише з'ясувати дати народження, шлюбу та смер-

ті особи та встановити її родинні зв'язки, а й з'ясувати її соціальний і юридичний статус, службу та іншу кар'єру, майновий стан тощо, тобто, отримати якомога більше інформації біографічного змісту про неї та інших представників роду. Окрім цього, при проведенні генеалогічних досліджень роблять спроби визначити місце та роль представників роду в історії [4; 5; 27; 39; 43]. Тому сучасні родовідні розписи наповнені біографіями видатних членів роду. Відтак, у них присутня не лише історія роду, а й простежується доля окремих його представників [14, с. 17].

У зв'язку зі змінами в історико-біографічних та історико-генеалогічних дослідженнях розглянемо, що саме зближує ці дві науки.

Одним із об'єктів генеалогічних і біографічних досліджень є людина з тією різницею, що об'єктом біографістики як науки, на думку В. С. Чишка, є видатна особа, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії та культурі суспільства, не зважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість і позитивну або негативну оцінку її внеску, як соціальне явище в його різноманітних зв'язках із суспільством та у єдності її індивідуального та соціального [43, с. 197]. А генеолога цікавить людина в її сімейно-родинних зв'язках, і ця людина не обов'язково повинна бути видатною особою.

Завданням біографа є реконструювати життя людини, відтворити образ діяча, подати цілісну загальну характеристику. І саме зібрані та систематизовані генеалогічні дані можуть бути основою для складання біографії, пояснення вчинків людини. Метою генеалогічного дослідження є виявлення представників досліджуваного роду та з'ясування родинних зв'язків між ними. Після реконструкції родинного дерева дослідник на основі допоміжних генеалогічних джерел може спробувати простежити долю окремих представників роду та відновити його історію. Також генеалогія збирає біографічні відомості про особу з усіх джерел і встановлює їх достовірність на основі архівних матеріалів.

Знання генеалогії необхідні для цілеспрямованого пошуку історичних документів і для написання біографії. З цього приводу, російська дослідниця О. В. Петрова зауважує, що генеалогічні знання потрібні для визначення тих осіб, у яких насамперед потрібно шукати документи героя розвідки та відомості про нього. Такими особами є його безпосередні нащадки, родичі по боковим лініям та їхні нащадки, а також нащадки друзів, знайомих [31, с. 33–34].

Так, як відомо, у М. Гоголя не було прямих нащадків, але у нього були сестри та племінники. І саме знання їх імен і прізвищ дало можливість дослідниці Н. Крутиковій за допомогою щоденників сестри, чоловіка сестри та племінниці пролити світло на окремі сторінки життя письменника. Деякі сторінки цих щоден-

ників є літописом тієї гілки Гоголівського роду, що породичалася з пушкінським [24; 45].

Таким чином, генеалогія стає складовою частиною історичного дослідження. Знання генеалогії іноді стають дороговказом місця пошуку необхідних матеріалів для написання біографії.

Під час генеалогічних і біографічних досліджень використовуються однакові джерела. Для сучасних дослідників особливо велику цінність мають документи особового походження, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклалися в їхніх особистих (сімейних, родових) архівах [2, с. 322].

Основними видами таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах [19, с. 413]. Але, як зазначає Ю. Пінчук: «...вони поряд з іншими джерелами потребують наукової критики їхньої вірогідності, отже, мають розглядатися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу» [33, с. 89].

Документи особового походження головним чином зберігаються в державних архівах, рукописних відділах бібліотек, музеях, науково-дослідних інститутах. Комплекси цих документів називають фондами особового походження або особовими фондами.

Підрахунки показали, що на початку 80-х рр. у системі державних архівів зберігалася 1227 особових фондів обсягом 92298 справ. Характеристиці цих фондів і їх значенню присвячено декілька статей історика-архівознавця О. О. Колобова [20; 21].

Останнім часом з'явилися спеціальні путівники, що містять дані про склад і зміст документів особових архівних фондів із зазначенням місця їх зберігання. Так, в 1998 р. побачив світ путівник «Видатні вчені Національної Академії Наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. (1918–1998)».

Цей Путівник є першим в Україні виданням, що розкриває зміст особових архівних фондів видатних учених України. Слід зазначити, що Путівник є досить зручним у користуванні. Структура опису передбачає наявність сталих і додаткових рубрик і підрубрик. Для генеалогічного дослідження найбільше цікавими є опис матеріалів під рубриками: «Біографічні матеріали», «Біографічні документи», «Фотографії».

Як уже зазначалося, одним із місць зберігання фондів особового походження є державні архіви. На жаль, станом на 80-ті рр. у багатьох путівниках по архівах інформації про наявність у них фондів особового походження немає. Останнім часом такий стан речей почав змінюватися. Нині в багатьох архівних путівниках є не лише відомості про наявність документів особового походження, а й повідомляється про їх кількісний та якісний склад на момент видання путівників.

Інформацію про місцезнаходження документів особового походження також можна знайти в покажчику «Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР», що був виданий у 1963–80 рр. разом із Головархівом СРСР, Державною бібліотекою СРСР ім. В. І. Леніна та Архівом АН СРСР. У 3 томах цього покажчика вміщено відомості про 24481 особових фондів, що перебувають у різних державних сховищах, а також інформацію про колекцію з 600 сховищ СРСР, в яких є відомості лише про діячів радянської епохи. О. О. Колобов вказує на недоліки цього покажчика. Це нерівнозначні періоди, за які представлено відомості окремими категоріями сховищ. У жодному томі немає відомостей про документи особового походження, що перебувають на зберіганні у їхніх власників. У цей довідник не увійшли відомості про ті особові фонди, що мали особливий режим користування. Однак, не зважаючи на ці недоліки, робить висновок дослідник, довідник загалом містить багатющий інформаційний матеріал [21, с. 209]. Відомості про документи особового походження також є у довідниках «Державні архіви СРСР» у 2-х частинах (М., 1989) та «Документи ГАФ СРСР в бібліотеках, музеях і науково-галузових архівах» (М., 1991).

Останнім часом у різних періодичних виданнях можна знайти статті, присвячені характеристиці фондів особового походження родових архівів. Зокрема слід відзначити публікації в «Архівах України» [6; 8; 12; 22; 25; 28].

Спробуємо з'ясувати, які саме документи особового походження містять інформацію генеалогічного характеру.

Для генеалогічного дослідження найбільше цінними є документи біографічного характеру. За ступенем об'єктивності їх можна поділити на дві групи.

1. Офіційні – свідоцтва про народження, одруження, смерть, особові листки обліку кадрів, паспорти, автобіографії. Це найоб'єктивніші джерела.
2. Автобіографії, мемуари, спогади, щоденники, біографічні нариси, матеріали до родоводів. Це складніші історичні джерела, що потребують наукової критики їхньої вірогідності. Особливо обережно потрібно ними користуватися при написанні біографії.

М. І. Гончаренко автобіографічні тексти за типом характеру поділяє на дві групи: «службові» та «творчі». До першої групи вона зараховує тексти службові, формально складені, які писали обов'язково під час вступу до учбових закладів і спілок, наймані на роботу тощо. Ці тексти мали усталену, часом анкетовану форму й атрибутовану особливість викладу матеріалу.

«Творчий» тип автобіографічних текстів за структурою близький до літературного жанру. Це тексти вільні за формою та стилем викладу матеріалу та з особистісними акцентами на мистецьких, наукових, філософських та інших планах. Автобіографічні матеріали такого типу можуть бути як короткими, фрагментарними тестами, так і просторими, межуючи або переростаючи у мемуари, де акцент зміщено з власної особи на середовище [9, с. 222–223].

Результатом досліджень біографів є різні біографічні словники, довідники, нариси, які також можуть використовувати в своїх дослідженнях генеологи. Іноді генеалогічне дослідження розпочинається із знайомства з різними біографічними довідниками та словниками. Виданням із біографістики, що вийшли останнім часом присвячена стаття Т. В. Куриленко [26].

Генеологів цікавить у біографії її фактологічна (пасивна) частина. Іноді відомості з біографії досліджуваної особи або її родичів стають ключем до початку дослідження.

Таким чином, генеалогія та біографістика (просопографія) тісно пов'язані між собою. Зокрема, об'єктом генеалогічних і біографічних досліджень є людина, діяльна (діюча) в історичному процесі. Також як біографи, так і генеологи користуються практично одними й тими самими джерелами. Однак біографістика дає більш поглиблену інформацію про окрему особу та її суспільну роль.

Аналіз останніх праць, присвячених життю та діяльності відомих українців, свідчить, що дослідники все частіше використовують результати генеалогічних досліджень як основу для історико-біографічних досліджень. Водночас, генеологи свої родовідні розписи наповнюють біографіями видатних членів роду, відтак, сучасні родовідні розписи є не лише історією роду, в них простежується доля окремих його представників. Проте практично неможливо відірвати дослідження родинних зв'язків від вивчення кар'єри, власності та інших біографічних фактів. Таким чином, на сучасному етапі відбувається трансформація біографічних досліджень у генеалогічні, а останні біографічні та генеалогічні розвідки все частіше стають результатом історико-генеалогічно-біографічних досліджень.

Можливо, це свідчить про зародження нового виду досліджень — історико-генеолого-біографічних досліджень.

1. Антонович, В. Б. Іван Виговський [Текст] / В. Б. Антонович // Гетьмани України : іст. портрети : збірник. – К. : Ж-л «Україна», 1991. – 215 с.
2. Архівознавство [Текст] : підручник / за заг. ред. Я. Калакури, І. Матяш ; Держ. комітет архівів України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2002. – 356 с.
3. Бантыш-Каменский, Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства [Текст] / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993.
4. Барабаш, Н. О. Рід Білозерських та культурний світ України ХІХ – поч. ХХ століття : нові методологічні підходи : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Наталія Олександрівна Барабаш. – Д., 2004. – 20 с.
5. Березовська, Т. В. Рід Аркасів : просопографічний портрет на історичному тлі доби [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. В. Березовська. – О., 2003. – 221 с.
6. Біленький, Є. А. Родинний архів Шодуарів у зібраннях Інституту рукописів НБУ ім. В. І Вернадського [Текст] / Є. А. Біленький // Архіви України. – 2000. – № 4-6. – С. 44- 51.
7. Василенко, Н. Выговский [Текст] / Н. Василенко // Энцикл. словарь / под ред. В. Я. Железнова и др. – 7-е изд., перераб.– СПб. : Изд. Рус. библиогр. ин-та Гранат. – Т. 11.
8. Гісцова, Л. З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України [Текст] / Л. З. Гісцова // Архіви України. – 2000. – № 4-6. – С. 39-44.
9. Гончаренко, М. І. Автобіографія як біографічне джерело [Текст] / М. І. Гончаренко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БТМ, 1999. – Вип. 2. – С. 221-227.
10. Горбик, В. О. Науково-практична конференція «Український біографічний словник : історія і проблематика створення» (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.) [Текст] / В. О. Горбик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БТМ, 1999. – Вип. 2. – С. 321-325.
11. Горкіна, Л. Академік Михайло Туган-Барановський [Текст] / Л. Горкіна // Київ. старовина. – 1998. – № 6.
12. Губенко, Н. П. Особовий фонд Сірополка ЦДАВО [Текст] / Н. П. Губенко // 2000. – № 1-3. – С. 55-58.
13. Дашкевич, Я. Дослідницькі проблеми генеалогії [Текст] / Я. Дашкевич // Знак. – 1995. – № 9.
14. Дольницький, О. В. Літопис роду Дольницьких [Текст] : документи, матеріали, спогади : генеалогічне дослідження / О. В. Дольницький. – Л. : Вид-во УКУ, 2004.
15. Дунін-Борковський, Ю. До історії української просопографії ХVІІІ ст. [Текст] / Юрій Дунін-Борковський // Записки УНТ у Києві. – 1927. – Кн. 24.
16. Ефименко, А. Я. Из истории борьбы малорусского народа с поляками [Текст] / А. Я. Ефименко // Южная Русь : очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 2.
17. Ефименко, А. Я. История украинского народа [Текст] / А. Я. Ефименко. – К. : Лыбидь, 1990.
18. Ісаєвич, Я. Д. Біографічний словник – національний пріоритет [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БТМ, 1996. – Вип. 1. – С. 7-9.

19. Історичне джерелознавство [Текст] : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002.
20. Колобов, О. Документи особового походження як основний елемент джерельної бази для складання біографічного словника [Текст] / О. Колобов // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996). – Л., 1997. – С. 59–62.
21. Колобов, О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень [Текст] / О. О. Колобов // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1999. – Вип. 2. – С. 202–212.
22. Кононенко, С. І. Фонд роду Симеренків в ДАЧО [Текст] / С. І. Кононенко // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 50–55.
23. Костомаров, Н. И. Богдан Хмельницький [Текст] / Н. И. Костомаров. – М., 1994.
24. Крутикова, Н. Сторінки родинної хроніки Гоголів [Текст] / Н. Крутикова // Київ. старовина. – 1998. – № 4. – С. 79–85.
25. Крячок, М. І. Документи родини Алчевських у фондах ЦДАМЛМ України [Текст] / М. І. Крячок // Архіви України. – 1996. – № 4–6. – С. 88–96.
26. Куриленко, Т. В. Видання з української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Т. В. Куриленко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1999. – Вип. 2. – С. 303–316.
27. Кучеренко, М. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) [Текст] / М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук ; Музей історії міста Києва ; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. – К. : Кий, 2006. – 662 с.
28. Ляхоцький, В. П. Джерела до біографії Огієнка в архівосховищах Києва [Текст] / В. П. Ляхоцький // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 51–59.
29. Маркевич, Н. История Малороссии [Текст] / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 2.
30. Матвеева, Л. Академік Володимир Косинський [Текст] / Л. Матвеева // Київ. старовина. – 1998. – № 6.
31. Петрова, О. В. Генеалогія и поиск документов личного происхождения XIX – начала XX века [Текст] / О. В. Петрова // Советские архивы. – 1973. – № 2. – С. 33–34.
32. Петровський, М. П. Три Поповичі [Текст] : з укр. просопографії XVII ст. / М. П. Петровський // Записки Ніжинського ІНО. – 1927. – Кн. 7.
33. Пінчук, Ю. Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело [Текст] / Ю. Пінчук // Іст. журнал. – 2003. – № 1.
34. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933 [Текст] : Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. – К. : НБУВ, 2003.
35. Процюк, С. Академік Петро Капіца [Текст] / С. Процюк // Сучасність. – 1980. – № 4.
36. Редакційна інструкція Українського біографічного словника [Текст] // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1996. – Вип. 1. – С. 50–58.

37. *Сарбей, В.* Академік Орест Левицький [Текст] / В. Сарбей, Л. Москвич // Київ. старовина – 1998. – № 6.
38. *Сенютович-Бережний, В.* Рід і родина Виговських [Текст] / В. Сенютович-Бережний // Укр. історик. – 1970. – № 1–3.
39. *Служинська, З.* Рід Білинських [Текст] / З. Служинська. – Л. : Арсенал, 1998. – 262 с.
40. Українки в історії [Текст] / ред. : С. Андрусів, Ю. Багаліка, М. Богачевська-Хом'як та ін. – К. : Либідь, 2004. – 326 с. : іл.
41. Українська історична біографістика [Текст] : забуте і невідоме / ред. М. М. Алексієвець. – Т. : Лілея, 2005. – Ч. 1. – 352 с.
42. Українські діячі XVII ст. : Роман Ракушка-Романовський [Текст] // Записки ІФВ УАН. – 1931. – Кн. 26.
43. *Целуйко, О. П.* Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст. [Текст] : історико-генеалогічне дослідження : авторефер. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.06 / О. П. Целуйко ; Львів. нац. ун-т. – Л., 2003. – 20 с.
44. *Чишко, В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т біогр. досліджень. – К. : БМТ, 1996. – 239 с.
45. *Чишко, В. С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БТМ, 1999. – Вип. 2. – С. 6–18.
46. Щоденник Є. В. Гоголь (Бикової), В. І. Бикова, М. В. Бикової (Рахубовської) // Київ. старовина. – 1998. – № 4. – С. 85–93.

Лобко Н. В. Сучасні біографічні та генеалогічні дослідження: шляхи зближення та трансформації.

Ключові слова: генеалогія, біографістика, джерелознавство.

На прикладі показових для останніх десятиліть вітчизняних праць порівнюється предмет, об'єкт, мета і джерела генеалогічних і біографічних досліджень. На основі аналізу змін, що відбуваються в історико-біографічних та історико-генеалогічних дослідженнях останнього часу автор доходить висновку про їхнє зближення та висовує припущення про поступову трансформацію окремих біографічних і генеалогічних досліджень у єдині історико-генеалогічно-біографічні дослідження.

Lobko N. V. Contemporary biographical and genealogical studies: ways of convergence and transformation.

Key words: genealogy, biography science, science about source.

On the example of data for last decades of state research, one compares subject, object, goal and sources of genealogical and bibliographic studies. On the analysis of changes, which happened in the current historical-bibliographic and historical-genealogical research, the author came to the conclusion about

their convergence and suggested the gradual transformation of individual biographical and genealogical studies in the united historical-geneological-biographical studies.

Лобко Н. В. Современные биографические и генеалогические исследования: пути сближения и трансформации.

Ключевые слова: генеалогия, биографистика, источниковедение.

На примере показательных для последних десятилетий отечественных трудов сравнивается предмет, объект, цель и источники генеалогических и биографических исследований. На основе анализа изменений, происходящих в историко-биографических и историко-генеалогических исследованиях последнего времени автор приходит к выводу об их сближении и выдвигает предположение о постепенной трансформации отдельных биографических и генеалогических исследований в единые историко-генеолого-биографические исследования.

*Ольга Вячеславівна КІРІЄНКО,
аспірантка Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського,
завідувачка Музею Михайла Старицького (Київ)*

ЛИСТУВАННЯ ЯРОСЛАВА СТЕШЕНКА З БОРИСОМ ЧИСТЯКОВИМ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ЖИТТЄПИСУ УКРАЇНСЬКОГО БІБЛІОГРАФА

**(Дослідження матеріалів рукописного відділу
Російської національної бібліотеки
у Санкт-Петербурзі)**

У статті проаналізовано листування відомого українського бібліографа Я. І. Стешенка з лєнінградським ученим Б. М. Чистяковим. Цей епістолярій є важливим джерелом для доповнення біографії Я. І. Стешенка.

Ключові слова: листування, епістолярій, джерело, біографія, бібліограф, книгознавство, література, екслібриси, вчений, спілкування, дослідження.

The article is devoted to the epistolary heritage of famous ukrainian bibliographer Y. I. Steshenko. Especially very important information for his biography consist his letters to the sent-petersburg scientist B. M. Chistyakov.

Keywords: correspondence, epistolary, source, biography, bibliographer, bibliography, letters, ex-libris, scientific, contact, investigation.

В статье проанализирована переписка украинского библиографа Я. И. Стешенко с ленинградским ученым Б. М. Чистяковым. Их эпистолярный содержит важную информацию для дополнения биографии Я. И. Стешенко.

Ключевые слова: переписка, эпистолярный, источник, биография, библиограф, книговедение, литература, экслибрисы, ученый, общение, исследование.

Ярослав Стешенко (1904–1939) був наймолодшим паростком славнозвісного роду Старицьких. Його батько Іван Матвійович – знаний поет, літературознавець, перший міністр освіти Української Народної Республіки, мати – дитяча письменниця, перекладачка, молодша донька видатного українського драматурга Михайла Петровича Старицького, Оксана Михайлівна. Сам онук корифея за молодих років здобув визна-

ння перспективного вченого-бібліографа, знавця книжкової графіки, відомого колекціонера екслібрисів.

За радянських часів, по смерті бібліографа у концтаборі, не зважаючи на його посмертну реабілітацію 1966 р., ім'я Ярослава Івановича перебувало у забутті, за винятком окремих інформаційних публікацій у енциклопедичних виданнях [12, с. 395; 9, с. 538]. Стаття про бібліографа, як і про інших членів родини Стешенків, була вміщена у 8 томі виданої поза межами Радянського Союзу «Енциклопедії українознавства» [2, с. 3058]. Після набуття Україною незалежності до постаті вченого та його наукового доробку почали звертатися дослідники. У 1997 р. Н. Я. Стрішенець у статті «Стешенко – бібліограф української книги» проаналізувала науковий доробок Я. І. Стешенка, а за два роки по тому в публікації «...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка» висвітлила трагічну долю Ярослава Івановича [10; 11]. Одночасно до постаті вченого звернувся Сергій Білоконь, який у статті «Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904–1939)» зробив ґрунтовний огляд життя та діяльності бібліографа [1]. Протягом 1990-х та у першій половині 2000-х рр. у публікаціях і розвідках, присвячених родині Старицьких, історію життя та діяльності Ярослава Івановича фрагментарно описував Ю. М. Хорунжий [13]. У 2008 р. була надрукована стаття С. В. Набок «Ярослав Стешенко: життєвий шлях та творчий доробок» [6]. Але спадщина вченого й нині повною мірою не повернулася до наукового обігу. Так само як залишаються недослідженими та маловідомими важливі сторінки життя та діяльності науковця.

Необхідна реконструкція біографії, точна оцінка внеску вченого у розвиток вітчизняної бібліографії. Це вимагає більш широких досліджень, насамперед, виявлення та систематизації джерельної бази для дослідження життя та діяльності книгознавця, ретельного вивчення його архіву. У фондах Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького зберігається основна частина архіву науковця, серед матеріалів – його особисті документи, листи, окремі наукові роботи, частина колекції екслібрисів, фото. Фондову збірку доповнюють книги з бібліотеки Ярослава. Ці матеріали у складі родинного архіву передала музеєві старша сестра бібліографа Ірина Іванівна Стешенко. Інші джерела розпорошені по архіво- і фондосховищах як України, так і за її межами.

Метою даної публікації є введення до наукового обігу до цього часу невідомих джерел – матеріалів листування Ярослава Івановича Стешенка з російським ученим Борисом Михайловичем Чистяковим, дослідження інформативних можливостей цих дже-

рел, значення зафіксованої у них інформації для реставрації біографії українського книгознавця.

Народився Ярослав 6 квітня 1904 р. у родині був другою дитиною (Стешенки вже мали 6-літню доньку, згодом відому акторку — Ірину). Тоді важко було уявити, скільки випробувань долі чекає на нього в майбутньому. Зростати дітям Стешенків доводилося у непростій атмосфері постійних жандармських обшуків, адже їхня оселя знаходилася під безперервним поліційним наглядом. У автобіографічних даних Оксана Стешенко писала¹: «...З 1897 року ми вдвох з чоловіком приймали гарячу участь у підпільній революційній роботі: наше приміщення, наша адреса була явочною і для людей, і для революційної кореспонденції та літератури. Ще в 1907 році приймала участь у маніфестації з приводу Вітровської історії, що охопила всю колишню Росію (Маруся Вітрова була наша особиста приятелька)².

За це була заарештована і після арешту вислана разом з чоловіком на три роки за межі університетських міст...» [4]. Не рідко подружжю доводилося тікати з Києва, переховуватись, аби врятуватися від чергового арешту. Бували також випадки, коли діти тривалий час не бачилися з батьками. Ярку особливого суму завдавали часті розлуки з татом, який був для нього взірцем чоловічої мужності. Складне становище на короткий час змінила лютнева революція 1917 р. Після проголошення автономії України та організації Центральної Ради І. Стешенка призначили Генеральним секретарем відділу освіти при Генеральному секретарстві Української Республіки, де він плідно працював над створенням української школи. Але з появою 1918 р. у Києві більшовиків розпочалася нова фаза переслідування родини. На щастя, як свідчить «Робітнича газета» за 1917 р. (№ 64, с. 3) І. Стешенко з дружиною встигли сховатися від червоних. За кілька місяців, під час гетьманування П. Скоропадського, у житті онука Михайла Старицького сталася перша велика трагедія. Іван Матвійович, якому вдавалося втримуватися на посаді міністра освіти при постійних змінах кадрового складу міністерства з приходом гетьмана залишив посаду. Натомість погодився на пропозицію Кам'янець-Подільського уні-

¹ Тут і далі цитати подаємо зі збереженням авторської орфографії.

² Вітровська історія — йдеться про самоспалення відомої представниці руху народовольців Марії Вітрової у стінах Петропавлівської фортеці (С-Петербург). У відповідь демократична молодь великих міст імперії вийшла з демонстраціями протесту. Участь у київських заворушеннях брали О. М. Старицька та І. М. Стешенко. Маруся Вітрова справді була особисто знайома з родиною Старицьких, не раз бувала у них, близько приятелювала з Оксаною Михайлівною. У поданих даних Оксана Михайлівна робить помилку, оскільки заворушення відбувались не 1907 р., а 1897 р.

верситету посісти місце професора. Напередодні переїзду він разом із сином вирішив навідати рідну Полтаву. Під час перебування в Полтаві экс-міністра було вбито невідомими злочинцями на очах у сина. Втім, у справі О. М. Стешенко вказано, що вбито Івана Матвійовича було за розпорядженням командування червоної армії [14, арк. 61].

За кілька років влада розпочала переслідування самого Ярослава — у 1921 р. його на кілька днів було затримано за підозрою в діяльності у антирадянському молодіжному угрупованні, а 1923 р. — він пробув кілька днів у камері за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації «Козача Рада» [14, арк. 77]. Та, не зважаючи на складні умови життя, важке матеріальне становище та психологічну травму, Ярослав виявив значний хист до наукової роботи і з юних років зарекомендував себе як перспективний учений.

У відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) зберігається листування Я. Стешенка з Борисом Михайловичем Чистяковим³, яке налічує двадцять п'ять одиниць збереження. Серед них — 23 листи українського науковця до російського колеги (ф. 840, од. зб. 191, Чистяков Б. М.) та два листи Бориса Чистякова до Ярослава Стешенка (ф. 840, од. зб. 80, Чистяков Б. М.). Листи Ярослава написано з Києва, Харкова, Уральська протягом 1929–1936 рр. Усі мають науковий, діловий характер, здебільшого стосуються питань бібліографії, книжкової справи, обміну екслібрисами (які колекціонував Ярослав) та обміну літературою. Окремі з них містять цікаву біографічну інформацію, що є цінним джерелом до вивчення життя та діяльності українського книгознавця. Розкривають листи також умови тогочасного життя, торкаються специфіки формування книгознавчої науки в Україні протягом 30-х рр. Як і будь-які джерела епістолярного виду вони дають змогу розкрити особистість молодого вченого.

Весь епістолярій являє собою рукописи, писані на невеликих аркушах паперу чи поштових картках (тип відкритого листа). При закритих листах зберігається 12 конвертів. На кожному листі міститься примітка адресата з датою, коли було відіслано відповідь. Листи Б. М. Чистякова до Я. І. Стешенка, судячи з усього, чернетки, один датується 1929 р., другий — 1936 р.

Листування між науковцями розпочалося 1929 р., перший лист Я. І. Стешенка є відповіддю на надіслані йому пам'ятки Ленінградського товариства бібліофілів (далі — ЛТБ). Відтоді розпочалося регулярне листування, що, проте, мало трирічну перер-

³ **Чистяков Борис Михайлович** — російський учений-бібліограф, книгознавець, колекціонер книжкових знаків. Один із найактивніших діячів Ленінградського товариства бібліофілів. Помер під час блокади.

ву — з 1932 р. до 1935 р. Підстави для подібних тверджень дає не лише відсутність листів цього часу, а й зміст перших листів 1935 р. Якщо розподілити матеріали за часом та місцем написання, то помітимо, що найбільше листів було написано Ярославом із Києва впродовж 1929–31 рр. (11 листів), переписку з ленінградським колегою він продовжив і під час перебування у Харкові 1932 р. (5 листів), після цього, як ми уже згадували, у спілкування науковців спостерігається трирічна перерва. 1935 р., перебуваючи після чергового арешту на засланні в Уральську, Ярослав відновив листування з Б. М. Чистяковим у зв'язку не лише з професійною, а й побутовою необхідністю. У період з 1935 р. по 1936 р. із Уральська Борису Михайловичу було надіслано 7 листів.

Київ	Харків	Уральськ
1. Лист від 01.03.1929 р.;	1. Лист від 09.02.1932 р.;	1. Лист від 01.07.1935 р.;
2. Лист від 26.04.1929 р.;	2. Лист від 29.02.1932 р.;	2. Лист від 02.09.1935 р.;
3. Лист від 03.05.1929 р.;	3. Лист від 27.04.1932 р.;	3. Лист від 30.09.1935 р.;
4. Лист від 24.05.1929 р.;	4. Лист від 05.06.1932 р.;	4. Лист від 19.10.1935 р.;
5. Лист від 20.07.1929 р.;	5. Лист від 20.09.1932 р.	5. Лист від 20.12.1935 р.;
6. Лист від 10.03.1930 р.;		6. Лист від 12.02.1936 р.;
7. Лист від 06.06.1930 р.;		7. Лист від 24.02.1936 р.
8. Лист від 06.09.1930 р.;		
9. Лист від 11.01.1931 р.;		
10. Лист від 30.01.1931 р.;		
11. Лист від 18.03.1931 р.		

З таблиці помітна пауза у листах, написаних із Києва — між останнім листом 1929 р. і першим листом 1930 р. є перерва майже у рік. Продиктовано їй тим, що саме у цей час Ярослава Стешенка було заарештовано у зв'язку з процесом Спілки Визволення України.

Взагалі, період 1929–1936 рр., що його охоплює листування, був одним із найскладніших як у долі Ярослава, так і в долі родини Старицьких, в історії української бібліографії та історії України загалом.

Саме 1929 р. розпочався трагічний період у житті родини Старицьких. Остання її представниця Ірина Іванівна Степенко (рідна сестра Ярослава), якій єдиній вдалося вціліти у репресивній машині радянської влади назвала цей час «Ходіння по мукам». Кінець двадцятих років минулого століття ознаменувався початком масового наступу на представників української інтелігенції. Насамперед, постраждало старше покоління — 1930 р. відбувся показовий судовий процес «Спілки визволення України», на лаву підсудних потрапили також члени родини. Першим із нащадків драматурга 23 липня 1929 р. заарештували Ярослава Стешенка, тоді —

нештатного наукового співробітника ВУАН, наукового співробітника Всенародної бібліотеки України при академії наук, члена українського бібліографічного товариства. У цей час він плідно працював над дослідженням із історії української книги, книжкової графіки. Услід за Ярославом у камері передсудового слідства опинилася його кузина, Вероніка Черняхівська, а незабаром органами ДПУ були заарештовані Людмила Старицька-Черняхівська, тітка Ярослава, та її чоловік, професор Київського медичного інституту Олександр Черняхівський. Щодо Ярослава, то підставою для його арешту спочатку стала «участь у контрреволюційній організації», і лише за кілька тижнів було сформульовано чітке звинувачення — участь у «Спілці Визволення України». Під час допитів молодий науковець (Стешенку було лише 25 років) не визнав жодного звинувачення, відкидав будь-які закиди у свій бік. Не зламався Ярослав навіть при погрозах вищої міри покарання за «запирательство» та після тривалих погроз і принижень із боку слідчого ДПУ. Лише відмовився давати свідчення. Врешті справу передали на розгляд несудових органів. Але, на диво, Київська трійка, якій було рекомендовано затвердити вирок, — 10 років позбавлення волі, на початку 1930-го р. його відмінила. Наприкінці 1929 р. також було звільнено з-під арешту В. Черняхівську (офіційна версія — «за браком доказів»). Але випробування для молодого науковця на цьому не закінчилися. У зв'язку з арештом Ярослава було звільнено з роботи і він залишився майже без засобів до існування, жили вдвох із матір'ю на копійки, які їй виплачували за літературні переклади. Невдовзі його забрали до лав Червоної армії. Після повернення зі служби Ярослав переїхав до Харкова, де працював у Книжковій палаті. Та він продовжив своє ґрунтовне дослідження «Бібліографія української книги в царській Росії». З метою пошуку матеріалів їздив у відрядження до Москви та Ленінграда, саме тоді і мав нагоду особисто познайомитися Б. М. Чистяковим. Життя, здавалося, налагоджувалося, але 1933 р. Ярослава знову заарештували, звинувативши у націоналізмі, і незабаром вислали на поселення до Уральська. Там він одружився з Мариною Маєвською, в листі до рідних про це Ярослав писав, що вона «дуже полегшує і скрашує час мого вигнання». У 1936 р. відбувся його повторний арешт, 1937 р. його засуджено ще на 5 років таборів і вивезено на Колиму. Цей присуд виявився останнім — 1939 р. Ярослав Стешенко помер. Отже, не випадково саме 1936 р. закінчується його листування з Б. М. Чистяковим. Останні два листи, писані, як показано вище, в Уральську, вже не що інше, як прохання про допомогу в складних життєвих обставинах. 1936 р. датуються два листи-відповіді Ярославу Стешенку від Б. М. Чистякова.

Отже, листування збігається з трьома буремними періодами життя Я. І. Стешенка, які умовно можна назвати «київським», «харківським» та «уральським». Відповідно до зміни обставин життя, змінюються характер листування, інформація зафіксована в епістолярії, його тематика. Отже, для більш зручного дослідження пропонуємо класифікувати листи за місцем написання, що дає можливість більш докладного їх вивчення як джерела до реконструкції біографії книгознавця. Таким чином, розглядаючи зміст і специфіку епістолярних джерел, зможемо визначити не лише їх сутність і ступінь інформаційної репрезентативності, а й на загальному біографічному тлі оцінити їх значення у створенні життєпису бібліографа, визначити контексти україно-російських наукових зв'язків.

Листи Київського періоду (1929–31). Перший лист, вказувалося раніше, має характер подяки за надіслану пам'ятку ЛТБ і прохання щодо подальшого обміну інформацією та матеріалами. Як видно з контексту епістолярію, Ярославу не була відома особа адресата, за що він приносив вибачення. «Уважаемый товарищ! Большое спасибо за присланные мне в свое время памятки ЛОБ'а. Очень прошу Вас выслать мне наложным платежом один экземпляр «Альманаха Библиофила» и впредь прислать мне все издания О-ва (в том числе и повестки). Если Вы желаете, то я мог-бы распространять 10–20 эк[земпляр]ов проспекта «Альманах Библиофила» среди украинских книговедов. Прилагаю 10 ex-libris'ов и прошу прислать мне Ваши дублеты в обменном порядке. Был бы Вам очень признателен если Вы мне сообщите, кто собирает в Ленинграде иностранные ex-libris'ы. Не откажите сообщить мне Ваше имя и отчество...» [10, арк. 1–1 зв.]. Так виглядав початок листування між київським і ленінградським бібліографами. Основна тема, якої торкається у перших листах Я. Стешенко, — прохання надіслати нові номери «Альманаху бібліофіла» або попередні видання цього журналу, що відсутні у його колекції, обмін екслібрисами. Чистяков сумлінно поставився до прохань українського колеги, це засвідчують як подяки, які майже щоразу висловлював Ярослав Іванович, так і замітки, які робив на полях кореспонденцій сам Борис Михайлович (як правило, вказував, коли та що було надіслано українському вченому). Щодо екслібрисів, то при більшості листів київського та харківського періодів збереглися невеличкі аркуші зі списками гравюр і книжних знаків, які Чистяков надсилав Стешенкові.

Окрім того, в окремих епістоляріях трапляються цікаві біографічні відомості. Так, у листі від 20 липня 1929 р. Я. Стешенко дякує за те, що його було прийнято до ленінградського бібліографічного товариства. «Прошу передать в совет ЛОБ'а мою благодарность за оказанную честь — избрание меня в действительные

члены О-ва...» [8, арк. 4]. У деяких листах Я. І. Степенко розповідає про свою працю над монографією про Г. Нарбута та висловлює прохання допомогти у віднайденні інформації про творчість графіка у бібліотеках Ленінграда. Не менш важливим, але не з погляду біографічного, а з позиції дослідження родинного листування, є пояснення Степенком у листі від 10 березня 1930 р. перерви у листуванні, викликаной його арештом, який він називає хворобою: «Многоуважаемый Борис Михайлович. Прошу выслать мне «Альманах Библиофила», который я не смог получить на почте ввиду своей болезни. Ваше письмо от 30. VIII, а также 15 ex-libris'ов получил...» [8, арк. 7]. Так само перебування в ув'язненні називає «хворобою» у листах до родини і його дядько, Юрій Старицький, що з 1919 р. мешкав у Сочі [3]. Ця деталь є досить важливою при вивченні епістолярію 30-х рр.

Прикметно, що у листах «київського» періоду Ярослав майже не торкається справи бібліографії в Україні, лише у кількох із них пише про книги, що мають вийти друком найближчим часом. А в одному з листів за 1930 р. коротко вказує також про чергове перенесення святкування ювілею ВУАН.

Основна риса листування цього періоду — лаконічність, чіткість листів українського книгознавця, коло питань, що піднімаються в листах: обмін літературою, екслібрисами. Усі джерела написані російською мовою, рукописи. На всіх проставлена дата відповіді російського колеги. Майже всі листи мають характер прохань і повідомлень. Біографічна інформація зафіксована у невеликих розмірах, здебільшого її можна виділити з основного контексту листів, як оповіщення про нововидані книжки та дослідження, що провадив сам Степенко.

Окрім вищезгаданої перерви у листуванні під час ув'язнення Ярослава помітна ще одна пауза у спілкуванні книгознавців. Вона розпочинається навесні 1931 р. і закінчується на початку 1932 р. Для того, щоб пояснити причини цієї паузи, зупинимось на окремих моментах біографії Степенка. Цей час — березень — травень 1931 — лютий 1932 рр. виявилися переломними для науковця.

1931 р. Ярослава на рік забрали до лав червоної армії. Після повернення зі служби він переїхав до Харкова, де з чималими труднощами влаштувався на службу у Харківську книжкову палату. Від цього часу розпочинається листування з Чистяковим, яке ми означили у публікації як «**листування харківського періоду**». Вперше з Харкова до Ленінграда Ярослав написав 9 лютого 1932 р. У листі вибачався за те, що цілий рік не відповідав на листи та одразу пояснював: через те, що Ярослава своєчасно не поновили у правах наукового працівника, йому довелося відбувати військову повинність

і лише на початку 1932 р. він повернувся до своєї улюбленої справи. Крім того, за цей час Ярослав Іванович змінив і місце проживання: після служби у армії він оселився у Харкові та влаштувався на роботу до Української Книжкової палати [8, арк. 11]. Як видно з адреси відправника, в Харкові Стешенко оселився у будинку письменників «Слово»⁴. Цей самий перший лист містить також цікаву інформацію про стан бібліографічної науки на українських теренах, фіксує розпад ЛТБ. Проте, зазначає Ярослав Іванович, йому стало відомо, що ленінградським колегам вдалося частково врятувати справу, створивши секцію «собирателей» книги й екслібрисів при Всесоюзному Товаристві філателістів. Короткі характеристики української бібліографічної науки він подає у досить песимістичному тоні: «...У нас на библиографическом фронте полнейшее затишье. В связи с обостренной классовою борьбой на книговедческом фронте⁴ вряд ли возможно будет в ближайшее время возродить украинское библиографическое о-во. Институт книговедения в Киеве целиком реформирован⁵. Во главе института стоят новые люди⁶. В Харькове организована филия киевского института...» [8, арк. 13]. У листі від 27 квітня того самого року Ярослав Іванович подав ще одну, більш емоційно-оціночну характеристику бібліографічної науки на тогочасному суспільно-політичному тлі: «Я продолжаю пока-что работу в любимом мне деле, но не ведаю как долго это сможет продолжаться. Если современные безответственные взгляды на библиографию и остановка работы в научно-библиографических учреждениях укрепятся на продолжительное время, то придется бросать это дело. Кроме того город Харьков сам по себе, действует на меня отвратно. Приходиться завидовать, что вы все же сохранили ЛОБ (хотя и в иной форме) и продолжаете полезную и приятную библиографическую работу. У нас на Украине, к сожалению, и в таких формах не возможно сейчас...» [8, арк. 14]. У наступних листах також містяться окремі відомості про бібліографічну роботу тих часів, але жодна із них не отримує схвальної оцінки книгознавця. Серед описів можна помітити також яскраву зміну позиції та ставлення Стешенка до но-

⁴ «Слово» – будинок письменників у Харкові, на початку 30-х рр. у його стінах проходили арешти провідних українських літераторів.

⁵ Український Науковий Інститут Книгознавства (УНІК) – науково-дослідна установа, заснована 1922 р. у Києві на базі Головної Книжкової палати. Інститут займався дослідженням питання бібліології, бібліографії, історії друку. Мав 4 секції: історії, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги та бібліографії. У 1923–1930 рр. видавав журнал «Бібліографічні Вісті» (в якому співробітничав Я. І. Стешенко). До 1931 р. директором Інституту був Ю. Меженко. В середині 30-х рр. установу було ліквідовано (1934 р.)

⁶ Йдеться про арешти серед співробітників інституту книгознавства.

вих починань. Наведемо для прикладу дві цитати. Лист від 5 червня 1932 р.: «У нас в Харькове состоялось инициативное собрание библиофилов, созванное издательством «Рух» в связи с намерением этого издательства начать печатание художественно оформленной украинской книги. Одновременно возникла мысль об организации украинского советского библиографического общества. Избрана инициативная группа для оформления этого дела. Мне кажется, что организация такого О-ва сейчас еще преждевременна, хотя инициаторы этого дела смотрят более оптимистично» [8, арк. 14]. У листі від 20 вересня того самого року він продовжує розповідь про започаткування цієї справи: «Харьковское библиографическое общество еще не начало функционировать. В инициативной группе мало энергичных и заинтересованных в этом деле людей. Все пока что ограничилось только составлением инициативной группы. Немного позже, когда конъюнктура смягчиться (сейчас как-будто намечаются в этом направлении кое-какие симптомы) может-быть можно будет снова возродить Украинское библиографическое О-во⁷. В данный момент лично у меня очень мало времени для общественной работы, да и 1929–30 гг. отбили охоту заниматься этими делами» [8, арк. 16 зв.].

Як бачимо, ці характеристики суттєво відрізняються від творчих, натхнених описів роботи, що звучали в листах 1929 р. У цих самих листах міститься також важлива маловідома інформація, що дає змогу відтворити біографію науковця, його наукову та громадську позицію після арешту і переїзду до Харкова. Після повернення з військової служби молодий учений продовжив не лише улюблену роботу в галузі книгознавства, а й працював над монографією про Нарбута, збирав літературу, екслібриси. Приблизно в цей період закінчував дослідження, присвячене історії української книги за царських часів. Згадки про це також містяться у листах: «В начале октября я собираюсь поехать в Ленинград на 2–3 месяца для окончания своей историко-библиографической работы в области дореволюционной украинской книги...»⁸ [8, арк. 17 зв.]. Лист від 20 вересня 1932 р. — останній серед написаних у Харкові. У 1933 р. Я. Степенка було заарештовано, а 1934 р. відправлено на поселення до Уральська. Спількування між ученими відновилося лише 1935 р.

⁷ Украинское библиографическое общество. Йдеться про Бібліографічну комісію, що працювала у 1926–1930 рр. при Всеукраїнській академії наук.

⁸ Йдеться про підготовлену Ярославом Степенком монографію «Бібліографія української книги на території колишньої Росії (1798–1916 рр.)», на сьогоднішній день машинопис монографії зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Перед тим як перейти до безпосереднього розгляду листів 1935–36 рр., коротко зупинимося на біографії Я. Степенка цього часу. У 1933 р. відбувся черговий арешт науковця. На цей раз онука М. П. Старицького звинуватили у націоналізмі. На жаль, справа цього часу в архівосховищах України відсутня, у справі 1929 р. є лише постанова про його арешт у зв'язку зі справою «Археологів-жупанів». Після арешту Я. І. Степенка було вислано до Уральська [14, арк. 78]. Моральний стан науковця під час заслання промовисто ілюструє лист до родичів, написаний 1934 р.: «Мої дорогі й добрі родичі, звертаюсь до Вас з великим проханням — не уривати зі мною стосунків, бо зрозумійте, що в становищі, в якому я зараз опинився, це дуже тяжко. Прошу писати мені докладно й регулярно листи про всі подробиці та дрібниці вашого особистого життя та україн[ські] новини. Чому мені нічого не пише Орися⁹? Я не припускаю думки, що вона боїться мати стосунки зі своїм братом, до того ж вона сама чудово знає, що він перебуває тут цілком безневинно.

Друге моє прохання — це налагодити в якийсь спосіб регулярну надсилку мені газет і журналів з України. Мені дуже хотілося б постійно здобувати такі газети і журнали: «Комуніст», україн[ську] «Літературну Газету», журнали «Більшовик України», «За марксо-енгельську критику» та бібліографічний бюлетень «Книга за декаду»...» [5].

Отже, в таких умовах відбувалося листування з Б. М. Чистяковим третього, «уральського періоду» (1935–36). На жаль, за наявними листами неможливо встановити точно дату початку листування. Але, як свідчить лист Бориса Чистякова, можна передбачити, що саме російський учений дав йому початок. Адже у листі (судячи з усього не відправленому з якихось причин або чернетці відправленого) Б. Чистяков писав: «Многоуважаемый Ярослав Иванович! Совершенно случайно узнал, что Вы находитесь в Уральске и что Вы задумали продать Вашу коллекцию экслибрисов...» [7, арк. 3]. Отже, останні події з життя українського колеги не були відомі Б. Чистякову, але підставою для відновлення спілкування стало бажання Бориса Дмитровича допомогти у продажу колекції екслібрисів Степенка.

1 липня 1935 р. датується перша відповідь Ярослава Івановича: «...Ваше письмо от 30.v я получил, большое спасибо. Посылаю Вам

⁹ Орися — так в родині називали старшу сестру Ярослава Ірину Іванівну Степенко (1898–1987) — відому акторку, перекладачку. Працювала у театрі «Березіль» Л. Курбаса, після арешту режисера — у Державному харківському театрі імені Т. Г. Шевченка, по закінченні акторської кар'єри розпочала роботу над перекладами. Під час «хрущовської відлиги» домогалася реабілітації для родичів, її стараннями помертвено реабілітували Я. Степенка.

одночасно список моєї колекції. Прошу Вас повідомити можливо було-би її продати цілком і по повній ціні. Конечно, бажано було-би продати колекцію цілком в одні руки, але якщо шляхом аукціону можна продати її значно дорожче, то доведеться на це піти. Я, власне кажучи, продаю свою колекцію (фактично початок колекції) тільки по матеріальним відображенням...» [8, арк. 18]. У цьому самому листі звичайно для Ярослава прохання знайти і вислати «наложным платежом» кілька книжок. Але поруч з традиційними замовленнями наукової та спеціальної літератури, стоїть прохання знайти навчальний посібник із бухгалтерії, за яким він сподівався «теоретически усвоить сею премудрость...» [8, арк. 18]. Отже, з тексту епістолярію помітний складний матеріальний стан Ярослава, для подолання якого і було вжито заходів щодо продажу колекції, і те, що книгознавцю довелося опанувати нові дисципліни задля пошуку роботи.

Тема подальших листів засвідчує, що колекцію таки було продано, але за значно нижчою ціною, ніж та, на яку сподівався Ярослав. Зашкодило йому і вимушене зволікання. «Уральськ, 2. IX. 935. Многоуважаемый Борис Михайлович, Ваше письмо от 24. VII я получил своевременно, не ответил — потому что пролежал все это время в постели и не смог заняться отправкой ex-libris'ов. Конечно жалко продавать свою коллекцию и по довольно низкой цене, но ничего не поделаешь. Второй способ (аукцион) был-бы более выгоден, но деньги нужны в данную минуту...» [8, арк. 20].

Обіцянка петербурзьким колегою була виконана наприкінці вересня 1935 р., але вже незабаром Ярослав Стешенко звернувся з наступним проханням — знайти матеріали з методологічними рекомендаціями щодо створення бібліотекаря. «Имею к Вам еще одну просьбу, если Вы, конечно, будете иметь время для ее выполнения. В шестом отделении КОГИЗ'а мне предложено организовать Библиотечный коллетор. К сожалению нет никаких руководящих материалов. Не смогли-бы Вы зайти в Ленинградский коллетор и взять у них для меня весь имеющийся у них инструктивно-методолгический материал о работе библиотечников...» [8, арк. 21]. У складних моральних і матеріальних умовах, в яких доводилося жити в Уральську, судячи з усього пропозиція щодо книгозбірні стала для вченого справжнім порятунком. Із дитинства захоплений книжками він із великим ентузіазмом розпочав організацію бібліотекаря. Крім методологічних складностей довелося відчувати при цьому і матеріальні — на обмежені кошти, що були виділені на обладнання та придбання книжок, важко було розгорнути належним чином справу. Це змусило Я. І. Стешенка звернутися до Чисткова з новим проханням: знайти у Ленінграді людину, що допомогла б

придбати для колектора букіністичні книжки за зниженими цінами. Крім того, навіть на засланні не полишав він улюбленої наукової роботи, продовжував студіювати фахову літературу, придбати і вислати яку неодмінно прохав Чистякова, навіть потроху налагоджував життя. Але в останньому з виявлених листів він знову згадує про перспективу безробіття та прохає відмінити старі замовлення на купівлю літератури. Лист із цим повідомленням датовано 30 березням 1936 р. Ймовірно, що це останній епістолярій українського бібліографа до російського вченого, оскільки того самого року Ярослава Стешенка було вкотре заарештовано та відправлено у концентраційний табір на Колиму. Там Стешенко помер 1939 р., офіційна версія – за хворобою.

Підсумовуючи листування останнього (уральського періоду), яке охоплює 10 місяців, відзначимо, що стосується воно загалом справи продажу колекції екслібрисів і прохань допомоги у організації бібколектора. Як і у всіх інших листах Ярослав звертався з проханням придбати наукову літературу, але часто відмовлявся від ще не купленої – за браком коштів. Ці джерела цінні при дослідженні умов життя Ярослава Стешенка під час перебування в Уральську, дають змогу дізнатися про побут українських засланців. Судячи з інформації, зафіксованої в окремих листах, Ярослав Іванович для заробітку зробив спробу опанувати нову, невідому досі професію бухгалтера, але поруч із тим продовжував займатися улюбленою книжковою справою.

На загал, листування Я. І. Стешенка з Б. М. Чистяковим є цінним джерелом при реставрації життєвого шляху бібліографа, необхідним доповненням при дослідженні його наукової діяльності. Матеріали листування можуть стати також важливим елементом джерельної бази при створенні просопографічного портрету родини Старицьких загалом.

1. Білоконь, С. І. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904–1939) [Текст] / С. І. Білоконь // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 1999. – Вип. 2. – С. 107–130.
2. Енциклопедія українознавства [Текст] : словникова частина / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові ; гол. ред. В. Кубійович. – Репр. відтворення вид. 1955–1984 років. – Л., 2000. – Т. 8.
3. ММС. – Кн. 6766. – Л. 611 [Старицький Ю. М. Лист до Старицької М. М. Від 2 травня 1930 р.]
4. ММС. – Кн. 10310. – РД. – 512. – Арк. 1 [Стешенко О. М. Автобіографічні дані].
5. ММС. – Кн. 16904. – Л. 353 [Стешенко Я. І. Лист до родини].

6. *Набок, С. В.* Ярослав Степенко : життєвий шлях і творчий доробок [Текст] / С. В. Набок // Іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 95–103.
7. РНБ. – Ф. 840. – Од. зб. 80. – 4 арк. [Чистяков Б. Д. Листи до Степенка Я. І.].
8. РНБ. – Ф. 840 (Чистякова Б. М.) – Од. зб. 191. – 24 арк. [Степенко Я. І. Листи до Чистякова Б. Д.].
9. *Сарана, Ф. К.* Степенко Ярослав Іванович [Текст] / Ф. К. Сарана // Укр. Радянська Енцикл. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 10.
10. *Стрішенець, Н. Я.* Степенко – бібліограф української книги [Текст] / Н. Я. Стрішенець // Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 14–17 жовтня 1997 р.). – К., 1997. – С. 136–137.
11. *Стрішенець, Н. Я.* Ярослав Степенко : «...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка» [Текст] / Н. Я. Стрішенець // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 1999. – Вип. 2. – С. 95–106.
12. Український радянський енциклопедичний словник [Текст]. – К. : АН УРСР, 1968. – Т. 3.
13. *Хорунжий, Ю.* Великий родовід [Текст] / Юрій Хорунжий // Дзеркало тижня. – 2001. – № 3.
14. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 55066 [Слідча справа Степека Я. І., 1929 р.].

Кірієнко О. В. Листування Ярослава Степенка з Борисом Чистяковим як джерело до життєпису українського бібліографа (Дослідження матеріалів рукописного відділу Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі).

Ключові слова: листування, епістолярій, джерело, біографія, бібліограф, книгознавство, література, екслібриси, вчений, спілкування, дослідження.

У статті вперше введено до наукового обігу та проаналізовано листування відомого українського бібліографа, нащадка знаного роду Старицьких Я. І. Степенка з лєнінградським ученим Б. М. Чистяковим. Цей епістолярій, що зберігається нині у фондах Музею видатних діячів української культури Лєсі Українки, Миколи Лисєнка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького в Києві, є цінним джерелом при реставрації життєвого шляху бібліографа, необхідним доповненням при дослідженні його наукової діяльності та життя родини Старицьких загалом. Автор наголошує на потребі наукової оцінки внеску Я. Степенка у розвиток вітчизняної бібліографії на основі виявлення та систематизації джерельної бази дослідження життя та діяльності книгознавця та ретельного вивчення його архіву.

Kirienko O. V. Correspondence of Yaroslav Steshenko with Borys Chystyakov as a source of biography of Ukrainian bibliographer (studies of materials of manuscript department in National Russian library, St. Petersburg).

Key words: correspondence, epistolary, source, biography, bibliography scientist, book science, literature, ex libris, scientist, communication, research .

The article introduced and analyzed the correspondence of the famous Ukrainian bibliography scientist, descendant of famous Staritskyi family Y. I. Steshenko with Leningrad scientist B. M. Chystyakov. This correspondence which is currently stored in funds of the Museum of prominent figures of Ukrainian culture Lesya Ukrainka, Mykola Lysenko, Panas Saksaganskyi and Mykhailo Starytskyi in Kyiv, is a valuable source of restoration of life of the bibliography scientist, necessary addition for the research of his scientific activities and life events of Staritsky family in general. The author emphasized the necessity of scientific evaluation of Y. Steshenko contribution in the development of state bibliography science on the basis of detection and systematizing of resources basis of the research of life and achievements of the book scientist and thorough study of his archives.

Кириенко О. В. Переписка Ярослава Стешенка с Борисом Чистяковым как источник к жизнеописанию украинского библиографа (Исследование материалов рукописного отдела Российской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге).

Ключевые слова: переписка, эпистолярый, источник, биография, библиограф, книговедение, литература, экслибрисы, ученый, общение, исследование.

В статье впервые введена в научное обращение и проанализирована переписка известного украинского библиографа, потомка рода Старицких Я. И. Стешенка с ленинградским ученым Б. Г. Чистяковым. Этот эпистолярый, хранящийся в настоящее время в фондах Музея выдающихся деятелей украинской культуры Леси Украинки, Николая Лысенко, Панаса Саксаганского и Михаила Старицкого в Киеве, является ценным источником при реставрации жизненного пути библиографа, необходимым дополнением при исследовании его научной деятельности и жизни семьи Старицких в целом. Автор указывает на востребованность научной оценки вклада Я. Стешенка в развитие отечественной библиографии на основе выявления и систематизации источниковой базы исследования жизни и деятельности книговеда и тщательного изучения его архива.

Юлія Вікторівна ВЕРНІК,
науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ (Київ)

ОЦІНКА ЗНАЧУЩОСТІ ПЕРСОНАЛІЇ ПРИ ВКЛЮЧЕННІ ДО БІОГРАФІЧНИХ СЛОВНИКІВ У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Проаналізовано підходи щодо визначення критеріїв включення особи до УБА. Запропоновано визначення кількісної міри значущості особи як індексу її згадування в електронних ресурсах і виявлено характеристики, що впливають на його середнє значення. Уточнено перелік першочергових завдань щодо складання середніх індексів згадувань особистостей, включених до УБА.

Ключові слова: бібліометричні характеристики, тематичний індекс цитування, індекс згадування.

Analyzed some of the approaches to the definition of criteria for inclusion of staff in the UBA. A measure to determine the significance of personality as an index reference to it in electronic resources, identified characteristics that affect the average value of the index. Revised the list of priorities on the preparation of secondary indexes personalities included in the UBA.

Keywords: bibliometric characteristics, thematic index options, index reminders.

Проанализированы некоторые подходы к определению критериев включения персоналии в УБА. Предложена мера определения значимости личности как индекс упоминания о ней в электронных ресурсах, выявлены характеристики, влияющие на среднее значение этого индекса. Уточнен перечень первоочередных задач относительно составления средних индексов персоналий, включенных в УБА.

Ключевые слова: библиометрические характеристики, тематический индекс цитирования, индекс напоминания.

Упродовж останніх десятиліть у вітчизняній гуманітаристиці суттєво зросла увага до особистості як активного носія та вершителя суспільного прогресу. Це явище відображає як новітні тенденції розвитку європейської думки, так і повернення української науки до гуманістичних, людиноцентричних поглядів на минуле та сучасність. Вагоме місце в утвердженні поглядів на самозначущість активної, діяльної особистості належить сучасному електронному інформаційному просторові.

Створюваний Інститутом біографічних досліджень НБУВ фундаметальний електронний історико-біографічний звід — «Український національний біографічний архів» (УНБА) є певним внеском у цю справу, оскільки має на меті відображення постатей вітчизняної історії та культури, яким належала активна роль у поступі різних сфер життя України впродовж віків. Формування електронного архіву, як і складання друкованих біографічних словників і довідників, передбачає, зокрема, визначення чітких критеріїв включення особи до певного інформаційного масиву, співвіднесення її значення, місця та ролі в українському минулому з іншими персоналіями.

У самому загальному плані основним критерієм включення персоналії до біографічного зводу є її *значущість* у розвиткові суспільства, окремих сфер його діяльності. Однак поняття значущості потребує певного уточнення. Насамперед, воно визначає наявність причинно-наслідкового зв'язку між певними соціальними діями особи та змінами у спільноті, окремих її групах, культурних сферах. Але відслідковувати такий зв'язок у більшості випадків українською важко, якщо взагалі можливо: він не є прямолінійним, однозначним. Реальне життя та діяльність особи не вкладається у однорічні соціологічні схеми.

Більше століття тривають дискусії щодо двох протилежних поглядів на дану проблему. З одного боку, це визнання центральної ролі особистості в історичному та світовому процесі (С. М. Булгаков, М. А. Бердяєв, Л. П. Карсавін й інші.) [2]. Відтак, історія обумовлюється не лише відомими соціальними причинами та загальними закономірностями розвитку, а й діяльністю особистостей. Оскільки будь-яка особистість є дещо абсолютно нове в історії, що не піддається передбаченню, то створення світу ніколи не буде закінченим. Звідси історія розвитку будь-чого є певною мірою зчепленням випадковостей.

На іншому полюсі — нівелювання особистості та її волі, проголошення повної залежності особи від загальних суспільних законів, якими обумовлені навіть індивідуальні риси значущих персон (К. Маркс, Г. В. Плеханов й інші). Поруч із загальною причиною, пише Г. В. Плеханов [5, с. 235], діють особливі причини, тобто історичні обставини, при яких здійснюється розвиток виробничих сил. І вже їхній вплив доповнюється дією причин одиничних, індивідуальних особливостей суспільних діячів. Одиничні причини не можуть призвести до корінних змін у дії загальних і особливих причин, при цьому, останні обумовлюють напрям і межі впливу пер-

ших. Отже, історична особистість тут розуміється як певна роль із наперед заданими функціями.

Згідно сучасних підходів (скажімо, висловлених Л. Є. Гріним [1]) суспільна необхідність і особистість є взаємодоповнюючими. Так, остання формується у конкретних культурно-історичних і соціальних умовах, якими визначаються її якості та властивості. Однак, людина має також власну спромогу, волю, й тому здатна прискорити чи відтермінувати рішення проблеми, використати чи прогавити надані можливості в конкретній ситуації та сфері діяльності. Нарешті, сама ситуація визначає ступінь можливої значущості особистості: чим менше вона визначена, стійка, спокійна, тим більша ймовірність впливу конкретної особи на подальший розвиток суспільства.

У сучасній українській біографістиці в самому загальному плані критерії значущості особи для їх відображення у біографічних зводах було сформульовано В. С. Чишком у зв'язку з визначенням методичних засад роботи над Українським біографічним словником (УБС) [8]:

- по-перше, на думку вченого: «Основним загальним критерієм відбору осіб до УБС є належність діяча до історичного та культурного процесів в Україні, його роль в українському житті та вплив на нього (позитивний чи негативний)» [8, с. 11];
- по-друге, важливим *інформативним критерієм*, що визначає необхідність включення певних імен до УБС, В. С. Чишко вважав «*наявність згадок про особу у важливих джерелах, насамперед писемних...*». Також інформативним критерієм виокремлюються усні (фольклорні) джерела [8, с. 11];
- по-третє, слідом за Біографічною комісією ВУАН 1918–33 рр., В. С. Чишком було визначено такі рівні культурно-історичної значущості особи: 1) світовий; 2) загальнонаціональний і 3) регіональний.

Однак, питання, яким чином визначити більше чи менше значення (вплив) тієї чи іншої особи на розвиток соціально-культурних процесів в Україні ще й досі залишається без достатньо прийнятної відповіді. Здебільшого у сформульованих конкретних критеріях щодо тих чи інших сфер суспільного життя вагому роль відіграє суб'єктивний чинник. Так, сучасний російський дослідник Д. Ф. Полознев [6] виділяє соціальну активність особи, її «комунікативність» та/або «пасіонарність»¹ і конкретизує її у п'яти критеріях:

¹ Пасіонарність (від лат. — «пристрасть»): термін, уведений до наукового обігу Л. М. Гумільовим для характеристики непереборного прагнення людей до здійснення своїх ідеалів. За Л. М. Гумільовим, пасіонарність лежить у засновку всіляких діянь, що залишають сліди в історії (Режим доступу : http://mirslivarej.com/content_fil/PASSIONARNOST-7769.html).

1. Персона – замовник витворів мистецтва, орієнтованих на масове сприйняття;
2. Персона – особа, до якої часто звертаються інші особи;
3. Персона, яка часто звертається до інших людей;
4. Персона, яка згадується в тих чи інших актах комунікації;
5. Персона, яка виступає виконавцем витворів мистецтва, орієнтованих на масове сприйняття.

Такий стан речей часто призводить до певної неповноти та навіть, іноді, невідповідності включених у ті чи інші біографічні словники осіб щодо їхньої значущості. Так, Ю. І. Семенов, аналізуючи ситуацію стосовно наукової сфери, зазначав [7], що досить часто до словників потрапляли прізвища людей, які були відомі не так науковими заслугами, як високими посадами чи догодженням високому та не дуже керівництву. Водночас, перше зовсім не виключало іншого.

Трохи кращою, на думку науковця, була ситуація з персоналіями сучасників у тематичних енциклопедіях і словниках. Так, до слівника (реєстра імен) «Философской энциклопедии» (тт. 1-5., М, 1960-70) були включені всі доктори філософських наук. Звичайно, цим не гарантувалася наукова об'єктивність. Були кандидати наук, які мали значно більший науковий вплив, ніж окремі з докторів. Більше того, за словами Ю. І. Семенова, були також доктори філософських наук (та й академіки, і члени-кореспонденти по відділенню філософії та права АН СРСР), які, взагалі, у науковому плані нічого не важили. Поза тим, запровадження певних формальних критеріїв повне свавілля щодо формування слівника все таки виключалося. Значно більше суб'єктивізму було виявлено при складанні слівника персоналій «Советской исторической энциклопедии» (т. 1-16, М; 1961-1976). З широкого загалу докторів історичних наук було відібрано лише окремих.

Подібну ситуацію маємо і в сьогоденному науковому житті України. Критерій наявності наукового звання чи ступеня є недостатнім у підставах щодо визначення значущості особи у науковому житті країни. Так, більшість політичних лідерів формально є докторами наук, професорами та навіть академіками.

Демократизація життя, зростання рівня відкритості суспільства, що знаходить вияв, зокрема, у вільному поширенні суспільно значущої інформації, несе на зміну усталеним, традиційним критеріям значущості особи принципово нові. З розвитком інформаційних технологій набувають усе більшої популярності кількісні методи оцінки впливу особи на розвиток певних сфер суспільного життя.

Це яскраво видно на прикладі ситуації стосовно діячів науки. У науковій сфері значного поширення набули так звані бібліометричні характеристики, тобто, коефіцієнти згадування особи у різного роду престижних наукових виданнях, насамперед періодичних. Завдяки їх застосуванню виникла можливість порівняння значення різних науковців за певними кількісними критеріями, визначення їх рейтингів у науці, які на думку багатьох наукознавців можна вважати об'єктивними [3], принаймні, більшою мірою об'єктивними, ніж формальні ознаки наукових звань і займаних посад у сучасній вітчизняній науці.

Величина індексу цитування визначається кількістю посилань на публікації автора в інших джерелах. Для коректного визначення значущості наукових праць важливою є не лише кількість посилань, а й їхня якість. Адже на статтю може посилатися авторитетне академічне видання або популярний ілюстрований тижневик. Значущість таких посилань різна. Найбільш відомі цитатні бази даних англomовних країн представлені компанією Thomson Scientific (Institute for Scientific Information, ISI) – Science Citation Index, Social Sciences Citation Index и Arts & Humanities Citation Index [10].

Недостатня репрезентативність представлення видань різних країн у базах ISI (чіткий термін виходу видання, наявність англomовних версій для бібліографії, анотації статей) стали однією з причин створення національних індексів цитування. Китай одним із перших розпочав створення цитатних баз даних точних наук та окремого ресурсу для наук суспільних. Окрім цього, у Тайваня є власний цитат-індекс гуманітарних часописів. У Росії ведуться роботи зі створення національної цитатної бази (РІНЦ), до якої ввійдуть цитатні дані більше, ніж 1000 наукових часописів, що дасть змогу проводити більш якісну оцінку діяльності науково-освітніх організацій, наукових колективів та окремих науковців, що в свою чергу надасть змогу будувати рейтинги видань.

Щодо України, то нині, за словами В. П. Рибачука², лише «ви-зріває концепція створення «національного індексу цитування», а на рівні Міжнародної асоціації академій наук ведуться роботи щодо координації досліджень у галузі наукознавства, зокрема, у вересні 2009 р. сформована наукова рада з наукознавства.

² **Рибачук В. П.** – завідувач міжгалузевої лабораторії теорії та практики наукометрії МОН України та НАН України (в структурі Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України), канд. хім. наук, член міжнародного товариства наукометрії та інформетрії. Цитується за виступом на семінарі «Бібліотека та наукометрія: світовий досвід, українська перспектива», що проходив у межах Міжнародної наукової конференції «Бібліотечно-інформаційний комплекс у контексті розвитку суспільства знань» (жовтень, 2009 р.).

Зрозуміло, індекс наукового цитування як кількісна міра наукової значущості має певні суттєві недоліки. По-перше, це так званий «ефект Матвія», методологічний принцип залежності (суб'єктивності) цитувань від видання, його «репутації», «впливовості» та «науковості», який уперше сформулював американський соціолог Р. Мертон [4, 11]. «Ефектом Матвія» вчений назвав потенційну перевагу, яку мають публікації видатних учених над публікаціями маловідомих колег. При однаковому науковому рівні двох статей успіх у професійній сфері вищий у тієї, що написана більше відомим автором (скажімо, Нобелівським лауреатом). Назва дана за євангельською цитатою: «Бо всякому, хто має, дається і додається; хто ж не має, відніметься від нього і те, що має» (Матвія 25, 29).

Другим недоліком даного підходу можна вважати ситуацію, подібну до Сократівської. Не враховується значення науковців, які мало публікуються, але багато викладають і спілкуються. Індекс цитування праць Сократа дорівнює 0. Проте його визначний внесок у розвиток науки незаперечний. За аналогією з вищевказаним тут можна говорити про «ефект Сократа».

Не зважаючи на складність визначення об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків між діями історичної постаті та змінами у спільноті на соціально-психологічному рівні (у переконаннях, установках, образі соціальної ситуації, та, насамперед, у буденній свідомості), кожна людина, група, спільнота суб'єктивно пов'язує ті чи інші події з конкретними особами. Скажімо, розпад СРСР — із постаттю М. С. Горбачова, набуття Україною незалежності — з Л. М. Кравчуком і В. М. Чорноволом тощо.

Отже, значущість особистості в суспільстві є результатом уявлень про неї в одній із відповідних спільнот, що формуються в процесі соціальних комунікацій. Дані уявлення можна аналізувати за згадуваністю про людину, що знаходить відбиття в інформаційному просторі у вигляді тих чи інших повідомлень.

Розвиваючи ідею В. С. Чижика щодо інформаційних критеріїв значущості персоналії як наявності згадок про особу у важливих джерелах, писемних, усних, фольклорних, ми пропонуємо ввести кількісний критерій «цінності» особи у культурно-історичному житті країни. Його можна визначити *кількістю задокументованих згадувань про персону* у відповідному соціумі. Чим така кількість є більшою, тим впливовішою є особа. І навпаки.

Із розвитком інформаційних технологій та, насамперед, Інтернету, обчислення даного коефіцієнта можна досить легко інструментувати. Значна кількість друкованих й інших (телебачення

та радіо) видань мають свої аналоги в Інтернеті. Крім цього, тут є також унікальні (не представлені в інших формах) джерела інформації. Значна більшість із них представлена у «пошукових системах» типу «Google», «Yahoo», «Яндекс» тощо. Отже, коефіцієнт значущості можна довізначити як індекс цитованості у різних електронних інформаційних ресурсах.

Подібні індекси щодо сайтів досить давно існують в усіх основних пошукових Інтернет-системах і називаються ТІЦ (тематичними Індекссами Цитування). За даними, викладеними у пошуковій службі «Яндекс» (режим доступу : <http://help.yandex.ua/catalogu/?id=1032030&ncrnd=8430>), «тематичний індекс цитування (ТІЦ) визначає «авторитетність» Інтернет-ресурсів із урахуванням якісної характеристики посилань на них із інших сайтів. Цю якісну характеристику ми називаємо «вагою» посилання. Розраховується вона за спеціально розробленим алгоритмом. Значну роль відіграє **тематична близькість** ресурсу та сайтів, які на нього посилаються. Сама собою кількість посилань на ресурс також впливає на значення його ТІЦ, але ТІЦ визначається не **кількістю** посилань, а сумою їхньої **ваги**. ТІЦ як засіб визначення авторитетності ресурсів покликаний забезпечити релевантність розташування ресурсів у рубриках каталогу Яндекса.

Значущість як індекс цитування персони в інформаційному просторі є характеристикою *динамічною* та *відносною*.

Динамічність показує залежність показника цитованості в інформаційному просторі від часу. Тобто, в різні моменти історичного розвитку спільноти кількість згадувань про ту чи іншу особу буде різною. Динамічність має щонайменше дві складові: суспільний інтерес і власну активність особи. Стосовно змінності зацікавленості наведемо приклади щодо цитованості дослідників біографій «вождів пролетаріату» В. І. Леніна та Й. В. Сталіна.

Відносність можна визначити як залежність/обмеженість кількості цитувань від специфіки певних суспільно-культурних властивостей. За таким визначенням ми говоримо про різні порядки індексів цитування у різних «тематиках» (за Інтернет термінологією) чи щодо різних сфер життєдіяльності, тобто **доменів**.

Наступними характеристиками, які серед іншого впливають на даний показник є статус особи (живий/померлий) і мова запити. Так, про живих у більшості сфер життєдіяльності згадується частіше, ніж про померлих. Те саме стосується й мови запити: україномовний Інтернет менше розвинений, ніж російськомовний. З іншого боку, згадуваність у англійськомовних іноземних Інтернет-джерелах свідчить про світову значущість тієї чи іншої персони.

Звернемо увагу на схожість в даному контексті понять *значущість* і *популярність*. Останнє, так само як і перше, можна визначити через кількість згадувань. Та існує істотна відмінність. Популярність має пік цитувань у теперішньому часі або у процесі, а значущість – у минулому, тобто, в результаті процесу.

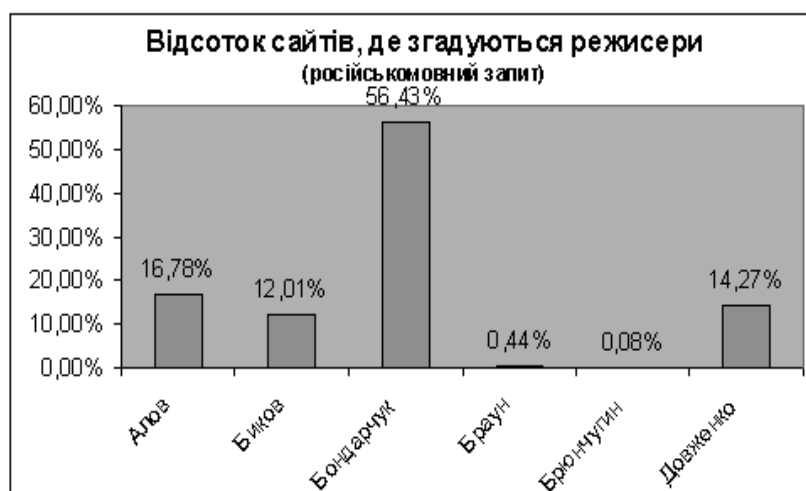
Розглянемо окремі приклади цитування персон у пошукових системах. Представлені нижче таблиця та діаграми ілюструють прямі індекси цитування щодо певних осіб, включених до Реєстру імен УНБА. Були сформовані наступні запити: відібрати записи, в яких зустрічаються слово «кіно» та точне словосполучення «Ім'я; Прізвище», чи «Ім'я; По-батькові; Прізвище», чи «Прізвище; Ім'я».

Таблиця 1

Прямі індекси цитування щодо окремих осіб, включених до Реєстру імен УНБА

Пошукова система: *Google*, домен: *кінематограф*, статус: *померлі*

№	Особа	Мова запиту	Приблизна кількість згадувань
1	АЛОВ Олександр Олександрович	Російська	84 700
		Українська	378
2	БИКОВ Леонід Федорович	Російська	60 600
		Українська	9 010
3	БОНДАРЧУК Сергій Федорович	Російська	284 800
		Українська	8 400
4	БРАУН Володимир Олександрович	Російська	2 200
		Українська	130
5	БРЮНЧУГИН Євген Васильович	Російська	400
		Українська	9
6	ДОВЖЕНКО Олександр Петрович	Російська	72 200
		Українська	5 100

Як видно з таблиці, порядки індексів цитування україномовних і російськомовних сайтів суттєво відмінні. Тому, для їхнього порівняння та об'єднання слід ввести нормовані коефіцієнти. З іншого боку, цікавими є відмінності між відсотковими коефіцієнтами. Так, О. О. Алов із поданої вибірки у російськомовних сайтах має майже 17 %, тоді як в україномовних — трохи більше 1,5 %. Обернену ситуацію спостерігаємо з цитуванням Л. Ф. Бикова: з 12 % у першому випадку його коефіцієнт зростає до 39 % й перевищує коефіцієнт С. Ф. Бондарчука.

Наведене вище дає змогу більш точно сформулювати визначення коефіцієнту цитування особи (персоналії). *Коефіцієнтом цитування персоналії є відношення індексу її цитування до нормованого / середнього індексу цитування персоналії у даному домені, даною мовою та за даним статусом.*

Отже, першочерговими завданнями із знаходження коефіцієнтів цитування є побудова таблиці середнього індексу цитування для різних доменів, мов і статусів. Очевидно, що обчислення середнього індексу цитування шляхом знаходження індексів цитування всіх персоналій, уже включених до Реєстру імен УНБА, є досить ресурсоємним щодо часу. Тому ми пропонуємо статистичний підхід, що полягає в обчисленні вибіркового середнього шляхом випадкової вибірки персоналій із бази даних УНБА.

Наведений вище метод оцінки значущості персоналій за допомогою цитувань і згадувань в Інтернет-просторі має обмежений характер вибірки в зв'язку з поширенням механізмів захисту створюваних повноцінних ресурсів (видача цифрових копій лише у бібліотеці з використанням фільтрації по IP-адресам комп'ютерів, неможливість копіювання та друку файлів, розробка демонстрацій-

них фрагментів). Водночас, прихильники відкритого доступу зробили чималий внесок для публікації робіт в архівах у якості віртуального цілого. На прикладі дослідження цитувань більше, ніж 100 000 доповідей, зроблених на конференціях із обчислювальної техніки та інформаційних технологій, було доведено, що доповіді, внесені до відкритого доступу, цитувалися в інших публікаціях у декілька разів частіше, ніж ті, доступ до яких надавався за плату.

У результаті аналізу сучасних поглядів щодо критеріїв включення особи до Реєстру імен Українського національного біографічного архіву запропоновано підхід до визначення кількісної міри значущості персони як індексу її згадування в електронних ресурсах. Виявлено характеристики, що впливають на середнє значення цього індексу. Завдяки здійсненому попередньому емпіричному дослідженню обчислення індексу згадування за деякими персоналіями, уточнено перелік першочергових завдань, пов'язаних із складанням середніх індексів згадувань особистостей, включених до УНБА.

1. *Гринин, Л. Е.* О роли личности в истории [Текст] / Л. Е. Гринин // Вестник РАН. – 2008. – Т. 78, № 1 (январь). – С. 42–47.
2. *Кецкало, Н. М.* Философы «Серебряного века» о роли личности в истории : (Л. П. Карсавин, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев, С. Л. Франк) [Текст] / Н. М. Кецкало // Вестник МГТУ. – 2008. – Т. 11, № 1. – С. 70–75.
3. *Писляков, В. В.* Методы оценки научного знания по показателям цитирования [Текст] / В. В. Писляков // Социологический ж-л. – 2007. – № 1. – С. 128–140.
4. *Писляков, В. В.* Эффект Матфея в цитировании статей российских ученых, опубликованных за рубежом [Текст] / В. В. Писляков, Е. Л. Дьяченко // Науч.-техн. информ. Сер. 2. Информ. процессы и системы. – 2009. – № 3. – С. 20–24.
5. *Плеханов, Г. В.* К вопросу о роли личности в истории [Текст] / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Избр. философ. произведения : в 5-ти т. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – С. 300–334.
6. *Полознев, Д. Ф.* О концепции «Словаря ярославцев XVII века» [Электронный ресурс] / Д. Ф. Полознев, О. И. Добрякова // Рос. гос. б-ка. – Румянцевские чтения – 2005 : Междунар. конф. – Режим доступа : <http://www.rumchten.rsl.ru/2009/ru/upload/doc/1109408286.doc>. – Название с экрана.
7. *Семенов, Ю. И.* Персоналии в словарях и словари персоналий [Текст] / Ю. И. Семенов // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 160–166.
8. *Чишко, В. С.* Сучасні проблеми підготовки українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 11–12.

9. Glänzel, W. A bibliometric study of reference literature in the sciences and social sciences [Текст] /W. Glänzel, U. Schoepflin // Information Processing and Management. – 1999. – Vol. 35. – P. 31–44.
10. Roth, D. L. The emergence of competitors to the «Science Citation Index» and the «Web of Science» / Roth, D. L // Current Science. – 2005. – Vol. 89, No. 910. – P. 1531–1536.
11. Merton, R. K. The Matthew Effect in Science, II [Текст] : Cumulative Advantage and the Symbolism of Intellectual Property / R. K. Merton // ISIS. – 1988. – Vol.79. – P. 606–623.

Вернік Ю. В. Оцінка значущості персоналії при включенні до біографічних словників в контексті новітніх інформаційних технологій

Ключові слова: бібліометричні характеристики, тематичний індекс цитування, індекс згадування.

У статті аналізуються сучасні погляди щодо критеріїв включення особи у біографічні словники. Запропоновано підхід, що ґрунтується на ідеях бібліометрії та тематичних індексів цитувань, до визначення кількісної міри значущості персони як індексу її згадування в електронних ресурсах. Розглянуто характеристики, що впливають на середнє значення цього індексу. Здійснено попереднє емпіричне дослідження обчислення індексу згадування деяких персоналій однакової сфери діяльності в російськомовних і україномовних джерелах.

Vernik J.V. Evaluation of mainstream staff included in the biographical dictionaries in the context of the latest information technologies.

Key words: bibliometric descriptions, thematic index of quoting, index of reminder.

In the article modern looks are analysed on the criterion of including of personality in biographic dictionaries. Approach, based on the ideas of bibliometry and thematic indexes of quoting on determination of quantitative measure of meaningfulness of personality as an index of reminder in electronic resources, is offered. Descriptions, influencing on the mean value of this index, are considered. Preliminary empiric research of calculation of index of reminder of some selective personality of identical sphere of activity is carried out in Ukrainian language and Russian language sites.

Верник Ю. В. Оценка значимости персоналий при включении в биографические словари в контексте новейших информационных технологий

Ключевые слова: библиометрические характеристики, тематический индекс цитирования, индекс напоминания.

В статье анализируются современные взгляды на критерии включения личности в биографические словари. Предложен подход, основывающийся на идеях библиометрии и тематических индексах цитирования по определению количественной меры значимости персоналий как индекса напоминания в электронных ресурсах. Рассмотрены характеристики, влияющие на среднее значение этого индекса. Осуществлено предварительное эмпирическое исследование вычисления индекса напоминания некоторых выборочных персоналий одинаковой сферы деятельности в украиноязычных и российскоязычных сайтах.

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

«...ОДИН ІЗ ТИХ ГЕНІЇВ І ТАЛАНТІВ, КОТРІ МОЖУТЬ БУТИ ОКРАСОЮ НЕ ТІЛЬКИ УКРАЇНСЬКОЇ, А Й ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ...»

Александрова Г. А. Літературні перехрестя : (Микола Дашкевич у контексті порівняльних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст.) : Монографія. – К. : Освіта України, 2008. – 240 с.

Цілісне дослідження постаті та творчого доробку видатного літературознавця, історика, фольклориста, джерелознавця та бібліографа, професора Університету святого Володимира, дійсного члена Російської імператорської академії наук Миколи Павловича Дашкевича до останнього часу фактично ігнорувалися як українською, так і російською наукою, оскільки кожна з них, вважаючи вченого «своїм» представником, зосереджувалася переважно на окремих аспектах його діяльності¹. Окрім того, вивчення доробку вчено-

¹ Фактично, окрім некрологів і збірників «на пошанування» кінця ХІХ ст., про вченого до останнього часу згадувалося лише в енциклопедичних та довідкових виданнях: Большая Советская Энциклопедия. – М. : АО «Сов. энцикл.», 1930. – Т. 20. – С. 524; Історія Київського університету. – К. : Вид. Київ. ун-ту, 1959. – С. 54, 63, 70, 187, 232, 236, 239–240; Український радянський енциклопедичний словник. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1966. – Т. 1. – С. 555; Большая Советская Энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1972. – Т. 7; Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1979. – Т. 3. – С. 249; Українська літературна енциклопедія. – К. : УРЕ, 1990. – Т. 2. – С. 22; Енциклопедія українознавства. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 489. Згодом в Україні вийшла низка праць: *Лабунька, М.* Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко [Текст] / М. Лабунька // 125 років Київ. Укр. академічній традиції. – Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук, 1993. – С. 219–264; *Костриця, М. Ю.* Забуте ім'я академіка М. П. Дашкевича [Текст] / М. Ю. Костриця // Духовне відродження культури України : традиції, сучасність : Матеріали і тези наук.-практ. конф. – Рівне, 1994. – С. 131–133; *Костриця, М. Ю.* Академік М. П. Дашкевич – дослідник Болохівської землі [Текст] / М. Ю. Костриця // Болохівщина : земля і люди : Матеріали Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький ; Стара Синява ; Любар : [б. в.], 2000. – Т. 20. – С. 287–288; *Чуткий, А. І.* Микола Дашкевич (1852–1908) [Текст] / А. І. Чуткий. – К. : Темпора, 2008. – 526 с.; *Александрова Г. А.* Наукова спадщина Миколи Дашкевича і розвиток порівняльного літературознавства

го було скомпрометоване розумінням за радянської доби визначальної для його зацікавлень сфери – компаративістики – як науки «буржуазної».

Натомість, Микола Павлович був людиною енциклопедичних знань і різнобічних інтересів, плідно працював як літературознавець, історик, фольклорист, джерело- та бібліознавець, довгий час був секретарем, а згодом, – головою Історичного товариства Нестора-Літописця, першим професором історії західноєвропейських літератур в Університеті Св. Володимира та 30 років – очільником кафедри всезагальної літератури², засновником романо-германського відділення та фундатором подальших романо-германських і компаративних студій в Україні. І хоча кількісно бібліографія творів ученого відносно невелика (близько 80), вона вражає теоретичною базою, випереджаючою свій час проблематикою, обширами та гнучкістю використання наукового апарату. Микола Дашкевич одним із перших поставив українську літературу та її культуру загалом у єдиний контекст не лише з російською, а й із західноєвропейськими мистецькими явищами. Та саме це призвело зрештою до того, що довгий час він усвідомлювався як представник російського літературознавства, а в українському закріпилася традиція відчуження доробку вченого від національно-культурного спадку.

У 2008 році з'явилося дві монографії, присвячені М. П. Дашкевичу. Історик Андрій Чуткий на основі ґрунтовного кропіткого дослідження архівних та опублікованих матеріалів проаналізував наукову та викладацьку діяльність Миколи Павловича, зробивши спробу реконструювати різні аспекти його приватного та публічного життя. І хоча автор, зрештою, визнає, що «опублікованої частини історичних студій М. П. Дашкевича цілком достатньо, щоб віднести його до визначних діячів української історичної науки, які своєю діяльністю охопили велике коло питань вітчизняної історії і розвивали українську історіографію в загальноєвропейському контексті», весь хід його дослідження «Микола Дашкевич (1852–1908)»³ веде до думки, що Микола Павлович – учений «середнього рівня», що явно «губиться» на тлі своїх видатних сучасників. Гадаю, так сталося тому, що А. І. Чуткий акцентує як визначальну вторинну для наукових і людських зацікавлень

навства в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05. / Г. А. Александрова. – К., 2001. – 199 с.

² З 1891 р. – кафедра західноєвропейської літератури.

³ Чуткий, А. І. Микола Дашкевич (1852–1908) [Текст] / А. І. Чуткий. – К. : Темпора, 2008. – 526 с.

ученого діяльність — суто історичні студії та викладацтво (в прикладному сенсі). Але за життя Микола Дашкевич був високо поцінований І. Франком, М. Сумцовим, М. Грушевським, В. Перетцем, І. Степенком, Є. Тимченком та ін. саме як компаративіст, а А. Лобода, окреслюючи визначальну мету діяльності вченого, наголошував, що для того найважливішим було показати: «Як у горнилі світового обміну ідей і форм вироблялися нові, оригінальні сплави»⁴.

Відтак, Галина Александрова у монографії «Літературні перехрестя (Микола Дашкевич у контексті порівняльних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст.)» уперше співвідносить визначальний для вченого літературознавчий доробок М. П. Дашкевича з найвищими досягненнями тодішньої західноєвропейської та російської науки, наголошуючи: теоретичні постулати та багатий досвід порівняльного вивчення літератури цього вченого є важливим кроком у відтворенні повної картини історії українського літературознавства у європейському контексті.

Якщо А. І. Чуткий переймається доведенням прихованої «внутрішньої» українськості М. П. Дашкевича, яка, буцім то, могла виявитися лише шляхом історичних студій, то Г. А. Александрова відразу вказує на те, що фактично в усіх некрологах (а їх було на рідкість багато як на «непопулярного» діяча) відзначали, що на відміну від маси вчених, які, переймаючись чужими культурами прагли стати своїми серед чужих, а натомість ставали чужими серед своїх, для М. П. Дашкевича «чужа література зробилася своєю, та зате й своя ні на мить не перестала бути своєю»⁵. Навіть М. Сумцов, який розглядав українські явища лише як складову руської культури, в літературознавчих працях Миколи Павловича вирізняв саме прагнення до «культурно-інтернаціонального рівноправ'я». Що ж до відомої тези М. Грушевського, що Микола Дашкевич боявся відкрито виявляти свої українські симпатії та був українською силою, яку обставини відірвали від рідного ґрунту та заставили працювати переважно для всеросійської науки, то нині, коли ми доростаємо зрештою до визнання не лише «суто українських» студій вітчизняних учених явищем національним і вартісним, ці зауваги сприймаються як суб'єктивні, особливо якщо завважити, що той самий М. Грушевський присвятив М. П. Дашкевичові цілий розділ у своїй «Історії української літератури», визнаючи його видатні заслуги в дослідженні лицарського епосу.

⁴ Варнеке, Б. В. Памяти Н. П. Дашкевича. [Текст] / Б. В. Варнеке. – Казань, 1910. – 10 с. – С. 3.

⁵ Грушевський, М. Микола Дашкевич [Текст] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – 1908. – Т. 81. – С. 145 –150. – С. 145.

Зрештою, учень і продовжувач школи М. І. Дашкевича, один із основоположників українського літературознавства Л. Білецький в «Основах літературної критики» називав учителя «одним із тих геніїв і талантів, котрі можуть бути окрасою не тільки української, а й західноєвропейської літератури» та визнавав, що саме теорії М. П. Дашкевича стали підґрунтям робіт П. Житецького, М. Сумцова, І. Франка, К. Студинського та С. Єфремова.

З огляду на актуалізацію в українському літературознавстві досліджень компаративних студій М. Сумцова, М. Драгоманова, І. Франка, П. Житецького, А. Кримського В. Перетца та ін., Г. А. Александрова послідовно розглядає, як виникла в ученого необхідність надати перевагу порівняльному методові, а далі — й синтезувати принципи культурно-історичної школи та порівняльного методу, іншими словами, розкриває механізм, що інспірує виникнення на цьому етапі в українському літературознавстві порівняльно-історичних студій такого рівня.

Осмилення наукової спадщини Миколи Дашкевича у монографії зосереджується на кількох ключових проблемах, зокрема, його методологічній позиції у дослідженні літературних і фольклорних текстів. Галина Александрова обґрунтовано довела, що для М. П. Дашкевича таким став історизм, що передбачав комплексний підхід до явищ культури: порівняльному аналізу будь-якого явища передують глибоке вивчення його джерел і культурно-історичного контексту його розвитку, що загалом вкладається в позитивістську модель літературознавства другої половини ХІХ ст., а не є виявом його «прихованого прагнення» займатися історичними студіями (за А. І. Чутким).

Значну увагу Г. А. Александрова приділяє також науковому самовизначенню М. П. Дашкевича у межах найпоширеніших у тодішній гуманітарній науці шкіл (культурно-історична, міфологічна, антропологічна) та теорій (міграційна, самозародження), доходючи висновку, що вченому був властивий методологічний синкретизм, який давав змогу підходити до вивчення творів із таким науковим інструментарієм, якого потребував сам текст, його художня специфіка.

Позитивним у рецензованій праці є також акцент на онтологічній природі літературних творів у концепції Миколи Дашкевича, котрий розумів літературу не як відображення дійсності, а як самостійну сферу людського життя та діяльності. Предметом скрупульозного аналізу стала у рецензованій праці також методика порівняльного аналізу у студіях вченого, що мала, як переконливо демонструє авторка, комплексний характер, і включала, окрім порів-

няльного, історичний, біографічний і психологічний методи. На основі вивчення праць Миколи Дашкевича Галина Александрова реконструює його схему порівняльного аналізу твору. Також авторка аналізує джерела, що формували історико-порівняльний підхід вченого до вивчення літературних явищ, зокрема, його освіти (вивчення історії та романо-германської філології), закордонні відрядження та роботу в бібліотеках Німеччини, Англії, Австрії, Італії, студювання зарубіжних і вітчизняних методологій (праць братів Грімм, Т. Бенфея, Е. Ланга, О. Веселовського, М. Драгоманова, О. Пипіна, Ф. Буслаєва, В. Міллера та ін.).

Простежено у монографії й еволюцію літературознавчих праць М. П. Дашкевича та подано їх типологію: контактено-генетичне і типологічне вивчення текстів, з'ясування історії певного сюжету у міжнародному контексті, вивчення творчості певного письменника в контексті світової літератури, зіставлення творчості окремих письменників чи їх творів та порівняльне прочитання кількох національних літератур.

Відтак, робота Г. Александрової обґрунтовано доводить, що Микола Дашкевич — не «посередній» вчений-історик, а один із видатних українських вчених-літературознавців європейського рівня, зачинатель романо-германських і компаративних студій у Київському університеті зокрема й Україні загалом.

Маємо визнати, що суто біографічне дослідження «долі та доробку» не завжди виявляється об'єктивним щодо питань сутнісної вартості того чи іншого «віднайденого» імені. Оскільки, лише при внесений у коло тогочасних фахових досягнень, доробок того чи іншого вченого набуває свого істинного сенсу. Саме так, на наш погляд, сталося з М. П. Дашкевичем: розгляд його доробку фаховим істориком явив нам лише «посереднього вченого» свого часу, натомість монографія близького до основоположних зацікавлень Миколи Павловича за фаховими інтересами науковця-компаративіста відкрила перед українською громадою постать, рівну за своїми здобутками О. Огоновському й Ф. Буслаєву, зачинателя наукової школи та, прямо чи опосередковано, учителя цілої низки світочів української гуманітаристики.

Наталія МАРЧЕНКО

**СЕКЦІЯ «КНИЖКОВІ ТА ЕЛЕКТРОННІ
БІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ:
СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ, ТРАДИЦІЇ І
НОВАТОРСТВО» МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ «ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ
ТРАДИЦІЙНИХ І НОВІТНІХ БІБЛІОТЕЧНО-
ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ»**

У межах Міжнародної наукової конференції «Проблеми гармонізації традиційних і новітніх бібліотечно-інформаційних ресурсів» на базі Інституту біографічних досліджень НБУВ 8 жовтня 2008 р. працювала секція «Книжкові та електронні біографічні видання: спільне і відмінне, традиції і новаторство» (наукові керівники – член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко та в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ кандидат історичних наук В. І. Попик; учений секретар – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НБУВ Н. І. Любовець).

До програми роботи секції було включено 26 доповідей науковців і бібліотечних фахівців. Серед них: 3 доктори наук, професори, 18 кандидатів наук – працівники НБУВ, Інституту археології НАН України, викладачі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Київського національного університету культури і мистецтв, Української академії друкарства, Кримського державного гуманітарного університету, Харківської державної академії дизайну та мистецтв, Харківської державної академії культури.

Учасники секційного засідання обговорили широке коло проблем, пов'язаних із досвідом та традиціями, сучасним розвитком вітчизняної та зарубіжної біографістики та біобібліографії, застосуванням у довідковій біографістиці сучасних інформаційних технологій.

Вступним словом роботу Секції відкрив в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**. Свою доповідь «*Традиції та новаторство в сучасній вітчизняній біографістиці*» він присвятив найважливішим процесам, що визначають нині перспективи поступу цієї галузі науки, проблемам чутливості біографі-

ки до тих ідейних, політичних, соціокультурних змін, які відбуваються у суспільстві, поширення новітніх інформаційних технологій. Він відзначив, що розвиток сучасної біографістики вимагає справді новаторських науково-методичних, організаційних, програмно-технічних рішень у галузі комп'ютерного забезпечення досліджень, формування в Україні новітніх електронних біографічних інформаційних ресурсів, об'єднання їх у єдиний науково-інформаційний простір. В. І. Попик відзначив важливість цілеспрямованих зусиль, необхідних для піднесення науково-методичного рівня електронної біографістики.

Великий інтерес присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата історичних наук **Олега Миколайовича Яценка** *«Іконографічна складова електронного «Українського біографічного архіву»: пропозиції до технології опрацювання зображень»*. Доповідач оприлюднив результати новітніх напрацювань Інституту біографічних досліджень НБУВ у справі створення електронної бази даних іконографії, охарактеризував основні етапи цієї роботи, висвітлив технологічні особливості опрацювання іконографічних матеріалів із фондів різних структурних підрозділів НБУВ.

Доповідь провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата історичних наук **Світлани Миколаївни Ляшко** *«Біографії вчених у працях Д. Н. Анучіна, В. П. Бузескула, В. І. Вернадського (до питання становлення наукової біографії та методики біографістики у другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)»* була присвячена ролі відомих в Україні та Росії у розвитку біографічних досліджень та аналізу поглядів згаданих учених на біографічні аспекти історії науки, що дає можливість, на думку автора, простежити появу нових тенденцій у конкретних видах біографічної творчості, зокрема, наукової біографії, які сприяли накопиченню досвіду у практиці та методиці біографістики.

Учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** у доповіді *«Мемуари як традиційне біографічне джерело»* ознайомила присутніх із основними віхами розвитку української мемуаристики, сучасними підходами до класифікації мемуарної літератури, зокрема, щодо поділу її на мемуари-автобіографії та мемуари – «сучасні історії». На думку Н. І. Любовець, використання мемуарної літератури як джерела біографічних досліджень, вимагає глибокого вивчення особистості автора, його соціального статусу, рівня поінформованості,

ролі у подіях, про які він пише; встановлення джерел (писемних та усних), використаних мемуаристом (особисті щоденники, листи, спогади сучасників, матеріали надрукованих наукових розвідок, офіційні документи тощо); співставлення мемуарів з іншими джерелами, в яких відображені ті самі події.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор **Таїсія Іванівна Ківшар** у доповіді *«Біографічний аспект у вивченні особистих бібліотек (за матеріалами особистої бібліотеки Тараса Шевченка)»* ознайомила присутніх із результатами дослідницької роботи, спрямованої на реконструкцію складу особистої бібліотеки Т. Г. Шевченка. Доповідач зазначила, що особисті бібліотеки представників української інтелектуальної еліти становлять суттєвий пласт вітчизняної культури, вивчення їх складу і змісту, історії формування, подальшої долі є актуальною проблемою історії бібліотечної справи, вирішення якої сприятиме поглибленню розуміння соціальних функцій особистих бібліотек, їх ролі у розвитку суспільства, у формуванні особистостей. На думку Т. І. Ківшар, на часі створення електронного каталогу особистої книжкової колекції Т. Г. Шевченка, до якого можуть бути включені, в першу чергу, прижиттєві видання його творів, книги, що містять дарчі надписи Т. Г. Шевченка, адресовані іншим особам, книги, що містять дарчі надписи, адресовані Т. Г. Шевченку, праці, відомості про які зустрічаються в різного роду описах, його щоденнику, епістолярій, архівні документи, а також публікації про книжкову колекцію Т. Г. Шевченка.

Історії особистих книжкових зібрань діячів вітчизняної науки і культури були присвячені також виступи молодшого наукового співробітника НБУВ **Оксани Станіславівни Рабчун** *«Дослідження і введення до наукового обігу книжкових зібрань (на прикладі родового книжкового зібрання Урбановських і Стажинських) із фондів НБУВ»*; аспірантки Харківської державної академії культури **Алли Євгеніївни Журавльової** *«Особиста бібліотека Г. П. Данилевського як інформаційний ресурс фонду рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка»*; провідного бібліографа Наукової бібліотеки інституту археології НАН України **Ірини Володимирівни Черновол** *«Книжкове зібрання Федора Вовка у фондах бібліотеки Інституту археології»*.

Доповідь старшого наукового співробітника Інституту біографічних досліджень, кандидата історичних наук **Наталії Петрівни Марченко** *«Персонологічна інформація на сайтах дитячих біб-*

ліотек України (до питання формування джерельної бази словника «Книговидання для дітей в Україні)» була присвячена аналізу змістовного наповнення сайтів персонологічною інформацією. Н. П. Марченко з'ясовано, що більшість інформаційних масивів, повністю відповідаючи специфіці потреб користувача, все ж лежать поза межами наукового дискурсу. Водночас, як інформаційно-комунікативний ресурс, вони можуть бути задіяні у зборі та первісній систематизації персонологічної інформації про осіб, причетних до справи книговидання для дітей в Україні (зокрема, регіональної), а накопичені та створені цими бібліотеками документні масиви — слугувати основою наукового пошуку.

У доповіді доцента Харківської державної академії дизайну і мистецтв кандидата історичних наук **Валентини Теодорівни Петрикової** *«Біографічні видання в сучасному крайовому мистецтвознавстві: традиції і новації»* розглянуто проблему наукової доцільності існування поняття «крайова мистецька біографістика» в структурі біографістики як спеціальної історичної дисципліни. Специфіка біографічних досліджень в регіонах обумовлюється, на думку доповідача, завданнями краєзнавства, його предметно-об'єктною сферою. Біографічний жанр поширений в усьому комплексі краєзнавчих досліджень. В свою чергу, вони слугують джерельною базою при створенні біографічних монографій, нарисів, життєписів, портретів, автобіографій.

Науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, кандидат історичних наук **Олена Валентинівна Бугаєва** у доповіді *«Українська «музична біографістика» ХХ ст.: жанри, періодизація, специфіка»*, розкрила специфіку біографічної літератури радянських часів про музичних діячів, яка може слугувати фундаментом (у вигляді різножанрових біографічних праць) для сучасних наукових біографічних студій.

Спільна доповідь старшого наукового співробітника Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, кандидата психологічних наук **Олексія Леонідовича Верніка** та наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ **Юлії Вікторівни Вернік** *«Соціально-психологічні особливості побудови інтерфейсу користувача біобібліографічних web-систем»* була присвячена аналізу сучасних тенденцій побудови користувацького інтерфейсу біобібліографічних web-систем. У доповіді висвітлено чотири основні функції інтерфейсу біобібліографічних

Виступ наукового співробітника Інституту біографічних досліджень кандидата філологічних наук **Лесі Григорівни Рєви**

«Відображення документального потоку з питань української літературної біографії в біобібліографічних посібниках кінця ХХ – поч. ХХІ ст.» було присвячено розгляду біобібліографічних посібників як важливої складової в процесі написання наукової біографії літературознавців.

Молодший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень **Віктор Миколайович Тимченко** у виступі *«Візиті Дніпровського ейялету Османської імперії (ХV–ХVІІ ст. (за турецькою історичною літературою та османськими джерелами)»* окреслив дискусійну проблему щодо необхідності висвітлення в українських науково-інформаційних ресурсах присутності на території України у середньовіччі військово-адміністративних діячів Османської імперії.

У межах роботи Секції було проведено презентації останніх видань Інституту біографічних досліджень НБУВ: першого випуску *«Реєстру імен Українського біографічного словника. Літери А – Б»* (Київ, 2008) та четвертого випуску збірника наукових праць *«Українська біографістика»* (Київ, 2008).

*Володимир Іванович ПОПИК,
Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ*

П'ЯТІ ЧИШКІВСЬКІ ЧИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

18 червня 2009 р. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством П'яті Чишківські читання з історичної біографістики, присвячені пам'яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003) та 15-ї річниці Інституту біографічних досліджень.

Чишківські читання, започатковані 2005 р., стали традиційним щорічним науковим форумом дослідників-біографістів, на якому у колі професіоналів обговорюються теоретичні та методичні проблеми розвитку біографічних досліджень і біобібліографії; досвіду роботи Інституту біографічних досліджень НБУВ та інших наукових осередків зі створення біографічних словників та електронних архівів; висвітлення у історико-біографічній та культурологічній літературі життєвого та творчого шляху видатних діячів України минулих століть; джерельної бази вітчизняної біографістики, біобібліографії.

У читаннях взяли участь науковці Інституту біографічних досліджень та інших підрозділів НБУВ, академічних інститутів, Центру українознавства та кафедр Київського національного університету імені Тараса Шевченка, музейні працівники Києва, Харкова, Запоріжжя, Миколаїва, Херсона, Івано-Франківська, Бережан.

Відкрив читання директор Інституту біографічних досліджень кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**, який докладно ознайомив присутніх із історією становлення та розвитку Інституту біографічних досліджень НБУВ, напрямками його досліджень, творчими здобутками науковців.

Свою доповідь *«Біографіка і проблема національної рецепції культурної спадщини»* В. І. Попик присвятив проблемам утвердження у історичній, літературній, мистецькій біографіці та довідковій біографістиці, які є важливою частиною гуманітарного знання та культури, питома українського погляду на постаті вітчизняного минулого. Він наголосив також на необхідності вироблення самостійного, оригінального, відповідного українській національній культурній традиції сприйняття європейського та світового цивілізаційного і культурного процесу в іменах його визна-

чних представників. В. І. Попик підкреслив важливість усвідомлення дослідниками особливого місця біографічного знання у системі української поліетнічної та полікультурної національно-патріотичної свідомості, у збереженні й передачі національних цінностей. Воно є суттєвим елементом формування цілісного українського гуманітарного простору.

Учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Надія Іванівна Любовець у доповіді «*Мемуари як історичне та біографічне джерело (до історіографії питання)*» звернула увагу на зростання дослідницького інтересу до джерел особового походження, зокрема до мемуарної літератури, що є носієм історичної самосвідомості окремої особи. Н. І. Любовець проаналізувала історію та сучасний стан історіографічного та джерелознавчого вивчення українських мемуарів, який охарактеризувала як недостатньо інтенсивний для забезпечення потреб розвитку сучасної вітчизняної гуманітаристики. Значне місце у доповіді було приділено висвітленню основних історіографічних проблем дослідження вітчизняного мемуарів: їх типології, визначення основних етапів еволюції мемуарів як історичного джерела.

Доцент кафедри історії і теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтв, кандидат історичних наук **Валентина Теодорівна Петрикова** у виступі «*Крайова біографістика в контексті сучасної теорії наукової біографії*» звернула увагу на брак серйозних науково-теоретичних, практично-методичних напрацювань у сфері крайової біографістики та відсутність єдиного координаційного центру з проблем підготовки біографічних видань, що негативно впливає на їхній рівень.

Науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Олена Валентинівна Бугаєва** визначила тему свого повідомлення як «*Українська музична біографістика як галузь історичної науки*». О. В. Бугаєва обґрунтувала необхідність переходу від стереотипних підходів до вивчення біографій діячів музичної культури виключно у контексті музикознавства до досліджень із позицій і з застосуванням усього теоретико-методичного інструментарію сучасної історико-біографічної науки.

Методичним проблемам довідкової біографістики було присвячено виступ архітектора, наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України **Марії Ілліви Гончаренко** «*Біографічні словники митців України: досягнення та можливості*».

Вона обґрунтувала практичну потребу створення біографічних словників особливого типу, які б розгортали історію розвитку мистецького процесу в персональних мікроісторіях, упорядкованих за певними, скажімо, хронологічними або проблемно-тематичними принципами.

Значну увагу було приділено світоглядним, філософським засадам біографіки, її пізнавальним і виховним функціям.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Наталя Петрівна Марченко** у доповіді «*Стереотипи інтерпретації біографічного матеріалу в сучасних шкільних підручниках України (на прикладі долі Тараса Шевченка)*» розглянула проблему висвітлення біографій видатних співвітчизників крізь призму новітніх світоглядних і культурних парадигм урбаністичного суспільства та вироблення адекватних сучасним умовам підходів до використання біографічного знання для формування у дітей та юнацтва образу Батьківщини. Н. П. Марченко звернула увагу на неприпустимість збереження у відображенні долі Тараса Шевченка застарілих стереотипів, міфологізації, яка призводить до того, що біографічні дані Шевченка як живої реальної людини не сприймаються сучасним українським соціумом як факт, а інтерпретуються як феномен, словесна конструкція. Причина, на думку Н. П. Марченко, полягає в тому, що до уваги не береться соціокультурна транскрипція віку (інституційні та культурно-соціальні етапи), не осмислюється віковий символізм як суспільна підсистема та вік як соціальний конструкт, а відтак, не творяться і належно не використовуються вікові маркери, не беруться до уваги історично змінювані форми самосвідомлення індивіда та рецепції біографії у тексті.

Доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» кандидат філософських наук **Вадим Ігорович Менжулін** у доповіді «*Біографія філософа після «смерті автора»: випадок Фуко*» особливу увагу приділив загрозам, які несе біографістиці теза про «смерть автора», що була висунута свого часу одним із ідейних соратників видатного французького філософа ХХ ст. Мішеля Фуко Роланом Бартом. В. І. Менжулін показав, що насправді теза про «смерть автора» не усуває біографічний аспект з історико-філософського дослідження, а скоріше застерігає біографа від такої поширеної помилки, як спрощене, однобоке витлумачення образу свого героя. Аналізуючи «випадок Фуко» доповідач продемонстрував, що, не зважаючи на намагання філософа з усіх сил вийти за межі власної

суб'єктивності, Фуко врешті-решт отримав рідкісний привілей — невгасаючий інтерес до того, якою була його власна суб'єктивність.

Низка виступів учасників читань була присвячена вивченню біографій діячів української науки і культури XIX–XX ст.

Науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка кандидат філософських наук **Тетяна Михайлівна Ємець** у виступі *«Біографія Володимира Антоновича очима прихильників та супротивників»* звернула увагу на неоднозначність і упередженість сприйняття польськими, російськими та багатьма українськими істориками шляху визначного українського наукового та громадського діяча від польського шляхетства до українофільства, а згодом — до української ідентичності.

Науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка кандидат історичних наук **Катерина Аркадіївна Кобченко** у повідомленні *«Біографічні «автопортрети» професорських дружин на тлі свого часу: Анна Іконнікова, Марія Луцицька»* висвітлила значення спогадів дружин професорів Університету Св. Володимира для відтворення як їх власних біографій, так і життєвого та творчого шляху професорів та їх оточення. Обидві вони, залишаючись у межах традиційних для тогочасного суспільства жіночих ролей, водночас знайшли форми своєї професійної самореалізації. На прикладі названих біографій, К. А. Кобченко показала потенційні можливості подальших наукових студій із використанням подібних біографічних матеріалів та їхнє значення для суміжних наукових досліджень.

Завідувач науково-дослідного відділу музею «Іван Франко і Київ» Музею видатних діячів Української культури **Микола Володимирович Горбатюк** у повідомленні *«Іван Франко і Леся Українка у літературі, громадських справах і буденному житті»* здійснив цікавий огляд історії взаємовідносин Івана Франка і Лесі Українки. Зокрема, він прослідкував контакти між родинами Франків і Косачів, з'ясував вплив І. Франка на становлення Лесі Українки як письменника, а також проаналізував їх співпрацю на літературній ниві.

Молодший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук **Руслана Орестівна Марценюк** у виступі *«В. Підвисоцький — засновник української школи патології»* привернула увагу учасників зібрання до майже забутої нині постаті вченого Володимира Підвисоцького, романтика, який уособлював кращі риси вітчизняної інтелігенції.

Повідомлення наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата філологічних наук **Лесі Григорівни Рєви** «*Українці в "Polskim słowniku Biograficznym": Ігнатій Раковецький (1783–1839)*» було присвячене спробі інтегрувати в український контекст спадщину цього уродженця України, поляка за походженням, освітянського діяча, письменника, вченого-славіста, слов'янофіла, перекладача та видавця кодексу законів «Руської правди» польською мовою.

Аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Наталя Іванівна Гонтар** у повідомленні «*Національний аспект творчості та громадської діяльності Панаса Саксаганського*» акцентувала увагу на внесок митця у розвиток національного театрального мистецтва та у формування національної свідомості українців.

У полі зору учасників читань знаходилися також проблеми біографічного джерелознавства.

Науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук **Тетяна Леонідівна Шептицька** виступила із змістовним повідомленням «*Нотатники Євгена Маланюка як джерело вивчення біографії та світогляду поета*». Дослідниця висвітлила значення опублікованих у 2008 р. «Нотатників» Є. Маланюка для вивчення його родоводу, особистості, проникнення в емоційний світ, роздуми письменника з найрізноманітніших проблем українського буття.

Завідувач Музею Михайла Старицького, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України **Ольга Вячеславівна Кірієнко** у виступі «*Листування Ярослава Стешенка з Борисом Чистяковим як джерело до вивчення його біографії (Дослідження матеріалів рукописного відділу Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі)*» ознайомила присутніх із маловідомими сторінками життя українського бібліографа Ярослава Стешенка у часи його перебування у Києві (1929–1931 рр.), Харкові (1932 р.), на Уралі (1935–1936 рр.). На думку, О. В. Кірієнко, досліджуване нею листування є, зокрема, важливим для створення просопографічного портрету родини Старицьких, наймолодшим паростком якої був Ярослав Стешенко.

Старший науковий співробітник Державної наукової педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського, аспірантка Інституту педагогіки АПН України **Людмила Михайлівна Заліток** у своєму виступі здійснила бібліографічний огляд видань праць В. О. Су-

хомлинського та публікацій, присвячених вивченню життя, діяльності та педагогічних ідей вченого.

У межах програми читань завідувач філії Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського **Алла Миколаївна Доркену** провела презентацію книги «Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності: 1991–2008 рр. : до 120-річчя від дня народження : біобібліографічний покажчик (Київ, 2008), виданої у серії «Видатні педагоги світу» завдяки спільним зусиллям Академії педагогічних наук України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського, Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих та Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

П'яті Чишківські читання ще раз засвідчили велику зацікавленість науковців і музейних працівників проблемами української біографіки та довідкової біографістики, зростання науково-методичного рівня біографічних досліджень, розширення їх проблемно-тематичного діапазону. В результаті ґрунтовного та зацікавленого обговорення проблем розвитку вітчизняної біографістики учасники зібрання прийняли наступні рекомендації:

– зосередити роботу наступних Чишківських читань на цілеспрямованому обговоренні вузлових проблем української біографістики, зокрема, пов'язаних із розвитком її науково-інформаційних та освітньо-пізнавальних функцій. З цією метою активізувати також проведення спільних із іншими науковими установами та осередками науково-методичних семінарів, розширивши практику залучення до них учених наукових установ і навчальних закладів із різних регіонів України;

– матеріали П'ятих Чишківських читань із історичної біографістики опублікувати у наступних випусках збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень «Українська біографістика».

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
Володимир Іванович ПОПИК.*

**«УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА
У СУЧАСНОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОМУ ВИМІРІ»
Секція міжнародної наукової конференції
«Бібліотечно-інформаційний комплекс у контексті
розвитку суспільства знань»**

7 жовтня 2009 р. за програмою роботи Міжнародної наукової конференції «Бібліотечно-інформаційний комплекс у контексті розвитку суспільства знань» відбулося засідання Секції «Українська біографістика у сучасному науково-дослідному та інформаційному вимірі», що працювала на базі Інституту біографічних досліджень. У її роботі взяли участь близько тридцяти науковців, серед яких один доктор наук, два професори, 14 кандидатів наук. Серед доповідачів – науковці дослідницьких підрозділів НБУВ, інститутів археології та південних морів імені О. О. Ковалевського НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного університету культури та мистецтв, Львівського національного університету імені Івана Франка, Української академії друкарства (Львів), Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Луганськ), Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, музеїв Києва.

Учасники секційного засідання обговорили широке коло проблем, пов'язаних із місцем і значенням біографічних досліджень для формування гуманітарного інформаційного простору України, теоретичними та методичними засадами вітчизняної біографістики, вивченням методичних принципів із практики формування електронних біобібліографічних ресурсів з урахуванням новітніх інформаційних, культурологічних і цивілізаційних підходів.

Вступним словом роботу Секції відкрив директор Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**. Свою доповідь «*Концептуальні і методичні засади формування вітчизняних електронних ресурсів біографічної інформації*» він присвятив аналізу комплексу світоглядних, теоретичних, організаційно-методичних, правових і технічних проблем, що постають у процесі створення та змістовного наповнення веб-сайтів, присвячених діячам минулого і сучасності. В. І. Попик обґрунтував необхідність формування спільними зу-

силлями науковців, бібліотечних, архівних і музейних працівників, освітніх та інформаційних центрів єдиного електронного загальнонаціонального простору історико-біографічної та актуальної (присвяченої сучасникам) інформації, наголосив на необхідності посилення методичного, організаційного та координаційного забезпечення цієї роботи, погодження всіма учасниками цього процесу певної конвенції щодо її основних засад.

Доповідь провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата історичних наук **Світлани Миколаївни Ляшко** «*Періодизація розвитку української біографічної довідкової справи*» була присвячена критеріям, які визначають основні етапи поступу вітчизняної словниково-біографічної справи. На думку доповідача, в умовах України вирішальне значення для визначення завдань і реалізації біографічних довідкових проектів мало розгортання процесів національного відродження та формування державницького світогляду на ґрунті утвердження національної ідеї. С. М. Ляшко запропонувала наступну періодизацію української біографічної довідкової справи: перший період — друга пол. ХІХ — 1917 р.; другий — 1917–21 рр.; третій — 20-ті — кінець 80-х рр. ХХ ст.; четвертий період, що продовжується і нині — від кінця 80-х рр. ХХ ст.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** у доповіді «*Класифікація мемуарів в контексті сучасного біографічного джерелознавства*» відзначила важливість подальшої розробки теорії, методології та методики пошуку, виявлення, оцінки джерельного значення, дослідження та використання біографічних джерел особового походження. Н. І. Любовець розкрила значення для цієї роботи поділу мемуарів на групи та підгрупи за певними спільними ознаками, що відкриває можливості для вибору оптимальних методів і прийомів їх дослідження. Зокрема, на думку доповідача, необхідно розрізняти жанри мемуарів, такі, як мемуари-автобіографії, щоденники та біографічні мемуари. Н. І. Любовець наголосила практичну потребу створення єдиного реєстру надрукованих та рукописних українських мемуарів і мемуарів про Україну та українців.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Наталія Петрівна Марченко** у доповіді «*Культурологічно-ціннісні орієнтири вивчення біографії в середній школі у контексті розвитку сучасної біографістики та формування суспільства знань (на прикла-*

ді біографії Т. Г. Шевченка)» зосередила увагу на тому, що сучасні тенденції розвитку української освіти виказують сталу зорієнтованість на підвищення цінності індивідуальності та спонукають до вироблення нових теорій і методик розкриття особи митця в процесі вивчення його творчості в різних освітніх умовах; персонологічна інформація присутня в сучасній українській школі в усіх різновидах і широко використовується не лише при вивченні предметів гуманітарного циклу, а й природничого та фізико-математичного; у шкільному прочитанні біографії відбувається практичне злиття біографістики та біографіки на культуро-особоцентричних методологічних засадах (форма подачі та контролю знань прагне фактографічності, а методика вивчення — просопографічності). Н. П. Марченко наголосила, що сучасна біографістика має не лише удосконаливати, систематизувати та накопичувати персонологічні знання, а й визначати кут зору та вказувати на ключові для стимулювання розвитку сучасного українського соціуму пункти біографій видатних діячів України та світу, котрі мають увійти в масову свідомість як етико-художні вихідні моделі — важлива частина національного самоусвідомлення.

Інтерес присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидата історичних наук **Олега Миколайовича Яценка** «*Біобібліографія в минулому і її сучасний стан*», в якій було простежено становлення та шляхи розвитку біобібліографічної інформації, її форм та змісту з найдавніших часів до наших днів; зв'язок біобібліографії з бібліографією впродовж усього часу їх існування. О. М. Яценко дослідив термінологічні поняття «біобібліографія» та «біобібліографічна інформація», розглянув види біобібліографічних посібників, зокрема сучасні її різновиди (персональні Інтернет сайти, біобібліографічні бази даних, авторитетні бази даних). Було відзначено, що майбутнє біобібліографічної інформації належить організації біобібліографічних баз даних. На думку доповідача, на зріла необхідність у корпоративній роботі усіх зацікавлених сторін з формування баз даних персоналій, із урахуванням наявних наукових і практичних досягнень Інституту біографічних досліджень НБУВ у цій царині.

Проблеми, важливі для розвитку тісно споріднених із історичною біографістикою іконографічних студій, висвітлив завідувач Відділу образотворчого мистецтва НБУВ, кандидат мистецтвознавства **Гліб Миколайович Юхимець** у своїй, спільній із молодшим науковим співробітником цього ж відділу **Іриною**

Іванівною Цинковською, доповіді *«Житійні сюжети в ілюстраціях Леонтія Тарасевича до Києво-Печерського патерика»*. Г. М. Юхимець зупинився, насамперед, на питаннях формування та розвитку вітчизняної традиції створення історичних репрезентативних портретів діячів, віддалених від митця великою часовою дистанцією. Доповідач розкрив художні та психологічні засади створення переконливих образів, наділених індивідуальними «портретними» рисами, заснованими переважно на традиції, літературних, житійних джерелах.

Науковий співробітник Інституту біографічних досліджень **Олена Валентинівна Бугаєва** виступила з повідомленням *«Друковані джерела з української музичної біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»*. О. В. Бугаєва зазначила, що виявлення й систематизація книжкових джерел з української музичної біографістики спрямовані на підготовку до видання покажчика у серії *«Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»*.

Нові науково-технологічні підходи до проблем змістовного формування довідкових біографічних ресурсів були запропоновані працівниками Інституту біографічних досліджень НБУВ **Ю. В. Вернік** та **С. В. Муріною**. Науковий співробітник **Юлія Вікторівна Вернік** у повідомленні *«Оцінка персоналій при включенні до біографічних словників у контексті новітніх інформаційних технологій»* звернула увагу на важливість застосування принципів бібліометрії та тематичних індексів цитувань (показники частоти згадувань про особу в електронних ресурсах). Ю. В. Вернік розглянула характеристики, що впливають на середнє значення цього індексу, зупинилася на результатах попередніх емпіричних досліджень обчислення індексу згадування окремих персоналій з однакових сфер діяльності у російськомовних із україномовних джерелах.

Молодший науковий співробітник **Світлана Вікторівна Муріна** у повідомленні *«Кількісний аналіз бази даних «Персоналії»: літери «А» і «Б»»* проаналізувала якісні та кількісні показники бази даних за хронологією, доменом і статтю. За розрахунками С. В. Муріної з'ясовано, що найбільша кількість персоналій бази даних припадає на ХХ ст. і належить до домену «Педагогіка та освіта». Здійснений нею аналіз надасть можливість скорегувати перспективні плани на введення нової інформації до бази даних «Персоналії».

Значну кількість наукових повідомлень було присвячено діяльності відомих постатей українського минулого на ниві освіти, науки і культури.

Завідувач відділу Музею видатних діячів української культури **Микола Володимирович Горбатюк** у виступі *«Іван Франко і видавництво «Вік»»* розглянув співпрацю Івана Франка з київським видавничим об'єднанням «Вік», що полягала у публікації творів письменника, рецензуванні І. Франком видань «Віку» на сторінках «Літературно-наукового вісника» та інших галицьких і європейських часописів, допомозі у здійсненні публікацій творів інших письменників, публікації видавництвом «Вік» розвідок про І. Франка.

Автор повідомлення *«Про шкільну бібліотеку Бориса Грінченка»*, асистент Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Луганськ) **Майя Іванівна Одинцова** ознайомила учасників засідання з історією саморобної рукописної бібліотеки, яку склав Борис Грінченко, працюючи народним учителем наприкінці ХІХ ст., переліком рукописних книг і журналів для дітей, програмами та темами для дитячого читання, розробленими Б. Грінченком.

Науковий співробітник НБУВ **Алла Антонівна Свобода** у виступі *«Концепція В. І. Вернадського про розвиток бібліотеки як осередку організації знань та реалізація її положень в діяльності НБУВ»* проаналізувала короткий, але надзвичайно плідний період діяльності академіка В. І. Вернадського в Україні, пов'язаний зі створенням ВУАН та її наукових установ, і першої з них — Національної бібліотеки Української держави. На основі численних архівних документів, щоденникових записів, багатой епістолярної спадщини вченого, спогадів його сучасників, досліджень сучасних вчених А. А. Свобода розкрила розробку В. І. Вернадським та його соратниками — українськими громадськими діячами — концепції створення великої наукової бібліотеки як загальнодоступної національної бібліотеки країни та головного інформаційного центру академічної науки.

Повідомлення молодшого наукового співробітника НБУВ **Людмили Миколаївни Гутник** *«Кіноплакат у творчості українського художника Т. А. Лящука (на матеріалах зібрання НБУВ)»* було присвячене оглядові творчості митця на основі аналізу великого зібрання його тиражних кіноплакатів 1963–81 рр. у фондах НБУВ. Л. М. Гутник зазначила, що робота майстра у галузі кіноплакату, якій він присвятив майже 20 років творчого життя, була не ви-

падковою чи епізодичною. Згодом, з його майстерні вийшли такі відомі нині у цьому жанрі плакатної графіки художники, як В. Вітер, Р. Кириченко, М. Павлусенко, О. Штанко, В. Шостя, В. Бистряков.

Аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Наталія Іванівна Гонтар** у виступі *«Творча та громадська діяльність Панаса Саксаганського: історіографічний аналіз»* проаналізувала стан наукової розробки теми, процес накопичення знань про творчу та громадську діяльність Панаса Саксаганського у радянській та новітній історіографії. Н. І. Гонтар зазначила, що лише нині зроблено спробу об'єктивної оцінки творчої та громадської діяльності митця.

У результаті зацікавленого обговорення стану сучасної української біографістики в контексті інформаційних потреб суспільства було виокремлено основні проблеми, розв'язання яких вимагає наполегливої творчої співпраці науковців і упорядників інформаційних ресурсів з усіх регіонів України: розпорошеність біографічних ресурсів в електронному інформаційному просторі України, незначна частка серед них авторитетних (високопрофесійних) ресурсів; відсутність єдиних науково-методологічних засад розробки біографічних інформаційних ресурсів та методики їх наповнення. Учасники обговорення наголосили на важливості піднесення ролі Інституту біографічних досліджень НБУВ як методичного і координаційного центру в справі створення та функціонування електронних інформаційних біографічних ресурсів, необхідності налагодження співпраці з усіма зацікавленими установами й організаціями в Києві та регіонах у справі змістовного наповнення інтегративного електронного інформаційного біографічного ресурсу – «Українського національного біографічного архіву», робоча модель якого сформована Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України.

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
Володимир Іванович ПОПИК.*

НАШІ АВТОРИ

- ВЕРНІК Юлія Вікторівна** – науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ (Київ);
- ГОРБАТЮК Микола Володимирович** – завідувач науково-дослідного відділу «Іван Франко і Київ» Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького (Київ);
- ЄМЕЦЬ Тетяна Михайлівна** – науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук (Київ);
- ЗАЛІТОК Людмила Михайлівна** – завідувач філії Державної наукової педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (Київ);
- КІВШАР Таїсія Іванівна** – старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор (Київ);
- КІРІЄНКО Ольга Вячеславівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, завідувачка Музею Михайла Старицького;
- КУЗЬМЕНКО Людмила Іванівна** – провідний археограф Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук (Київ);
- ЛОБКО Наталія Вікторівна** – асистент кафедри історії Сумського державного університету, член Українського Геральдичного Товариства, кандидат історичних наук (Суми);
- ЛЮБОВЕЦЬ Надія Іванівна** – старший науковий співробітник, учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ);
- ЛЯШКО Світлана Миколаївна** – провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ);
- МАРЧЕНКО Наталія Петрівна** – старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ);

МЕНЖУЛІН Вадим Ігорович – докторант кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська Академія», кандидат філософських наук, доцент (Київ);

НОВАЛЬСЬКА Татяна Василівна – декан факультету культурології, завідувач кафедри книгознавства і бібліотекознавства Київського Національного університету культури та мистецтв, доктор історичних наук, професор (Київ);

ПОПИК Володимир Іванович – в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, керівник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України, кандидат історичних наук (Київ);

ПУТОВА Ганна Вадимівна – начальник відділу довідкового апарату та обліку документів Центрального державного історичного архіву України (Київ);

ШАЛАК Оксана Іванівна – докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук (Київ).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- АІМК** – Академія історії матеріальної культури (рос.: АИМК – Академия истории материальной культуры);
- ВДНГ** – Виставка досягнень народного господарства;
- ВЖК** – Вищі жіночі курси;
- ВР ДПБ (СПб)** – Відділ рукописів Державної Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (СПб) (рос.: ОР ГПБ (СПб) – Отдел рукописей Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина (СПб));
- ВР ІЛШ НАН України** – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України;
- ВР РНБ** – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (рос.: ОРРНБ – Отдел рукописей Российской национальной библиотеки);
- ВРБС** – Великий російський біографічний словник (рос.: БРБС – «Большой русский биографический словарь»);
- ВУАН** – Всеукраїнська академія наук;
- ДА РФ** – Державний архів Російської федерації (рос.: ГА РФ – Государственный архив Российской Федерации);
- ДАК** – Державний архів м. Києва;
- ДВУ** – Державне видавництво України;
- ЖЗЛ** – «Жизнь замечательных людей»;
- ЗНТШ** – Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка;
- ИАК** – «Известия Археологической комиссии»;
- ИРАН** – Известия Российской академии Наук;
- ИТУАК** – Известия Таврической ученой архивной комиссии;
- ІМК РАН (СПб)** – Інститут історії матеріальної культури РАН (СПб) (рос.: ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры РАН (СПб.));

ІРНБУВНАН України – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної Академії Наук України;

ІТНЛ – Історичне товариство Нестора-Літописця;

КВСК – Київський відділ Слов'янського Комітету;

КМА – Києво-Могилянська академія;

КС – «Киевская старина»;

ЛНВ – «Літературно-науковий вісник»;

МТМК України – Музей театрального, музичного і кіномистецтва України;

НАФ РФ ІМФЕ – Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського;

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;

НД ВР РДБ – Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (рос.: НИО ОР РГБ – научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки);

РАН – Російська академія наук (рос.: РАН – Российская академия наук);

РАНИСН – Російська асоціація науково-дослідних інститутів суспільних наук (рос.: РАНИОН – Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук);

РБА – Російський біографічний архів (рос.: РБА – Российский биографический архив);

РГНФ – Російський гуманітарний науковий фонд (рос.: РГНФ – Российский гуманитарный научный фонд);

РДАЛМ – Російський державний архів літератури та мистецтва (рос.: РГАЛИ – Российский государственный архив литературы и искусства);

РДБ – Російська державна бібліотека (рос.: РГБ – Российская государственная библиотека);

СБА – Радянський (совецький) біографічний архів;

УІЖ – «Український історичний журнал»;

УТМ – Український театральний музей;

ЦБ СНС – Центральне бюро секції наукових співробітників (рос.: ЦБ СНР – Центральное бюро секции научных работников);

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України;

ЦДІА України (м. Київ) – Центральний державний історичний архів (м. Київ);

ЦІАМ – Центральний історичний архів Москви (рос.: ЦИАМ – Центральный исторический архив Москвы);

ЧИОНЛ – Чтения Исторического общества Нестора-Летописца;

ЧСР – Чесько-Словацька Республіка;

WBIS – Всесвітня біографічна інформаційна система.

ЗМІСТ

Від Редакційної колегії 3

Теоретичні та методичні проблеми біографічних досліджень

Попик В. І. Російські книжкові та електронні енциклопедії, біографічні словники та довідники як джерело формування українських біографічних науково-інформаційних ресурсів.... 7

Менжулін В. І. Біографія філософа після «смерті автора»: випадок Фуко..... 40

Біографічні та генеалогічні розвідки

Любовець Н. І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії..... 55

Марченко Н. П. Микола Павлович Дашкевич: визнаний і незнаний діяч української науки 81

Ківшар Т. І. Становлення Степана Сірополка як бібліотекознавця..... 103

Кузьменко Л. І. Віктор Доманицький – український учений, педагог, громадський діяч 125

Історія і культура крізь призму біографіки

Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження 136

Шалак О. І. Сергій Венгрженовський – маловідомий фольклорист із Поділля 180

Горбатюк М. В. Іван Франко та Леся Українка у літературі, громадських справах і у буденному житті 193

Джерела біографічних досліджень

Ківшар Т. І., Новальська Т. В. Історія українсько-російських бібліологічних зв'язків у джерелах особового походження (20-ті рр. ХХ ст.) 217

Путова Г. В. Документальні матеріали щодо перебування на території України Владислава Міцкевича	230
Ємець Т. М. Постать Володимира Вернадського в роботах українських дослідників	243
Заліток Л. М. Біобібліографія В. О. Сухомлинського — джерельна база вітчизняної біографістики	252

З досвіду біографістики

Лобко Н. В. Сучасні біографічні та генеалогічні дослідження: шляхи зближення та трансформації.....	262
Кірієнко О. В. Листування Ярослава Степенка з Борисом Чистяковим як джерело до життєпису українського бібліографа (Дослідження матеріалів рукописного відділу Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі)	274
Вернік Ю.В. Оцінка значущості персоналії при включенні до біографічних словників у контексті новітніх інформаційних технологій	289

Бібліографія, рецензії, інформація

Марченко Н. П. «Один із тих геніїв і талантів, котрі можуть бути окрасою не тільки української, а й західноєвропейської літератури...».....	301
Секція «Книжкові та електронні біографічні видання: спільне і відмінне, традиції і новаторство» міжнародної наукової конференції «Проблеми гармонізації традиційних і новітніх бібліотечно-інформаційних ресурсів».....	306
П'яті Чишківські читання з історичної біографістики	311
«Українська біографістика у сучасному науково-дослідному та інформаційному вимірі» Секція міжнародної наукової конференції «Бібліотечно-інформаційний комплекс у контексті розвитку суспільства знань».....	317
Наші автори	323
Умовні скорочення	325

CONTENTS

<i>From the editorial board</i>	3
---------------------------------------	---

Theoretical and methodological problems of biographic researches

<i>Popyk V. I.</i> Russian book and electronic encyclopedias, biographic dictionaries and reference books as a source of forming Ukrainian biographic scientific and informational resources	7
<i>Menzhulin V. I.</i> A biography of the philosopher after «the death of the author»: The case of Foucault	40

Biographic and genealogic surveys

<i>Lyubovets N. I.</i> Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskyi: data to biobibliographics	55
<i>Marchenko N. P.</i> Mykola Pavlovych Dashkevych: prominent and little known personality of Ukrainian science.....	81
<i>Kivshar T. I.</i> Establishment of Stepan Siropolko as a library scientist.....	103
<i>Kuzmenko L. I.</i> Viktor Domanytskyi – Ukrainian scientist, pedagogue, public figure	125

History and culture in the light of biographics

<i>Lyashko S. M. M. M.</i> Mogylianskyi – head of the Permanent Commission for making a biographic dictionary of Ukrainian personalities	136
<i>Shalak O. I.</i> Sergiy Vengrzhenovskyi – little known folklore specialist from Podillya	180
<i>Gorbatuk M. V.</i> Ivan Franko and Lesya Ukrainka in literature, public affairs and everyday life	193

Sources of biographic investigations

<i>Kivshar T. I., Novalska T. V.</i> The history of Ukrainian-Russian bibliological connections in the personal origin sources of the 1920-s	217
--	-----

<i>Putova G. V.</i> Document materials about Vladislav Mitskevych visit on the territory of Ukraine	230
<i>Yemets T. M.</i> The figure of Volodymyr Vernadskyi in works of Ukrainian researchers	243
<i>Zalitok L. M.</i> Bibliography of V. O. Sukhomlynskyi – source database of state biography science	252

Biographistic experience

<i>Lobko N. V.</i> Contemporary biographical and genealogical studies: ways of convergence and transformation	262
<i>Kirienko O. V.</i> Correspondence of Yaroslav Steshenko with Borys Chystyakov as a source of biography of Ukrainian bibliographer (studies of materials of manuscript department in National Russian library, St. Petersburg)	274
<i>Vernik J.V.</i> Evaluation of mainstream staff included in the biographical dictionaries in the context of the latest information technologies	289

Bibliography, reviews, information

<i>Marchenko N. P.</i> Mykola Dashkevych (1852–1908): in swapping cultures and epochs	301
Section «Book and electronic biographic publications: common and different features, traditions and innovations» at «Problems of harmonizing traditional and innovative library and informational resources» international scientific conference	306
The fifth Chyshkivski readings on historical biographistics	311
«Ukrainian biographistics in the modern research and information demension»: Section of the International scientific conference «Library-information complex in the context of development of knowledge society»	317
Our authors	323
Notation shortenings	325

До уваги авторів

1. Загальні вимоги

1.1. Редакція приймає статті за адресою:

01601, МСП, Київ-31, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського.

Контактні телефони: 288-13-84, 239-65-12.

E-mail: ssn@nas.gov.ua

1.2. Видання здійснює такі публікації: наукові статті, біографічні нариси, біобібліографічні довідки, спогади, короткі повідомлення, матеріали конференцій, бібліографія, рецензії.

У певному конкретному випуску один автор має право надрукувати тільки одну самостійну статтю.

1.3. Мова видання — українська (в окремих випадках — російська, польська чи англійська).

1.3. До редакції подається:

1.3.1. Рекомендація відповідної наукової установи або 2 учених зі ступенем до друку;

1.3.2. Відредагований і погоджений із редколегією текст статті, записаний на дискеті у форматі редактора WORD (розмір аркуша — А4; гарнітура — Times new roman (CYR); кегль — 14; відстань між рядками — 1,5; інтервали, поля: ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см) та два екземпляри роздруку з неї;

1.3.3. Ілюстративний матеріал (фото, малюнки тощо) має бути придатним для копіювання та супроводжуватися відповідною анотацією (легендою) з зазначенням джерела (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

1.3.4. Резюме двома додатковими мовами (див. п. 2.7) — 2 примірники.

1.3.5. Колонтитули.

2. Обов'язкові складові статті

Відповідно до вимог ВАК, оригінальна стаття має такі необхідні елементи:

2.1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

2.2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор;

2.3. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

2.4. Формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

2.5. Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2.6. Список літератури;

2.7. Анотація (мовою оригіналу статті) та резюме (російською та англійською мовою для україномовних статей; українською та англійською – для російськомовних);

2.8. Ключові слова (до п'яти);

2.9. Колонтитули.

3. Оформлення рукопису, обсяг, послідовність та розташування складових статті

3.1. Обсяг рукопису наукової статті (з урахуванням малюнків, таблиць і підписів до них, анотацій, резюме, списку літератури) – не більше 25 сторінок друкованого тексту (40 000 знаків), оглядів – до 10 сторінок (16 000 знаків), рецензій – до 3 сторінок (5 000 знаків), коротких повідомлень – до 2 сторінок (3200 знаків).

Рукописи більшого обсягу до розгляду лише після попереднього узгодження з редколегією.

3. 2. Послідовність друкування окремих складових наукової статті має бути такою:

- УДК – зліва над назвою статті;
- Прізвище та ініціали автора (авторів) мовою статті, вчений ступінь і посада;
- Назва наукової установи (зокрема відділу, кафедри, де виконано дослідження);
- Повна поштова адреса (за міжнародним стандартом), телефон та e-mail для співпраці з авторами;
- Назва статті (повинна точно відображати зміст дослідження, бути короткою (в межах 9 повнозначних слів), містити всі ключові слова);
- Анотація (стисла характеристика змісту статті) подається мовою оригіналу та російською мовою, містити не більше 50 повнозначних слів і передує (окремим абзацем) основному тексту;
- Ключові слова (не більше п'яти);
- Текст статті, список літератури;
- Резюме (прізвище та ініціали автора (авторів), назва наукової установи, повна поштова адреса установи, назва статті, слово «Резюме» («Summary»), текст резюме (виклад

основних положень і висновків статті: проблеми, суть дослідження, одержані результати), ключові слова) подається англійською мовою).

3.3. Стаття повинна бути підписана автором (або авторами).

3.4. Автор несе повну відповідальність за достовірність наданої інформації та правильність наведених у роботі відомостей (особові дані, написання назв тощо).

4. Мовне оформлення тексту

4.1. Автори несуть повну відповідальність за бездоганне мовне оформлення тексту відповідно до чинного Правопису, зокрема, за дотримання сучасної української наукової термінології, написання прізвищ, власних назв тощо.

4.2. Латинські терміни та іншомовні назви й поняття подаються латиницею. За першого вживання у дужках слід обов'язково вказати український відповідник поняття, для назв і цитат — назвати автора та джерело перекладу (або зазначити — «в перекладі автора»).

Латинські назви виділяються курсивом, автори — звичайним шрифтом.

4.3. Часто повторювані у тексті словосполучення та назви доречно скоротити. Слова і словосполучення скорочуються відповідно до: ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги і правила» (К. : Держстандарт України, 1998) та ГОСТ 7.12.93. «Библиографическая запись. Сокращения слов на русском языке. Общие требования и правила». Аббревіатури за першого вживання обумовлюють у дужках — Інститут біографічних досліджень (далі — ІБД).

4.4. Всі згадувані в тексті прізвища мають упродовж усього тексту супроводжуватися обов'язковим додаванням або обох ініціалів особи, або її повного імені (за винятком тих, чиї повні дані на сьогодні не відомі).

При першому згадуванні наведення вичерпної інформації про особу (повне прізвище, ім'я, по-батькові, псевдо, роки народження та смерті) — обов'язкове (за винятком побіжного перерахування авторів статей тощо, коли достатньо вказати ініціали чи ім'я).

4.5. Усі застарілі історичні, географічні, суспільно-політичні тощо назви обов'язково мають супроводжуватися вказівкою на їхнє сучасне написання — вул. Леніна (нині — вул. Незалежності), або — с. Ажани (нині — в межах м. Білгорода-Дністровського), чи — Обласна фізіотерапевтична лікарня в м. Миронівка (з 1976 р. — Міська водолікарня м. Миронівка).

4.5. Усі додаткові відомості оформлюються у вигляді зносок унизу сторінки чи у вигляді Додатків.

4.6. Посилання на джерела — та літературу подаються у порядку їхньої появи у тексті (зокрема, у зносках і Додатках) у квадратних дужках цифрами, кожна з яких відповідає лише одній позиції в прикінцевому списку джерел і літератури. За потреби через кому подається інформація про конкретні сторінки чи аркуші тощо — [4, с. 4–7] чи [7, ар. 3 зв.]. Перелік джерел подається через крапку з комою чи коротке тире — [4; 8; 24], [6–12].

5. Джерела та література

5.1. Прикінцевий список джерел і літератури має бути оформлений відповідно до правил, викладених у статті О. М. Яценка «Вимоги до бібліографічного оформлення праць Інституту біографічних досліджень: варіанти та відмінності», надрукованій у третьому випуску збірника «Українська біографістика» (К., 2005) та у відповідності до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT)» (К. : Держстандарт України, 2007).

5.2. Список може містити тільки назви праць, на які посилається автор. Рекомендовані списки, переліки тощо можуть бути оформлені як Додаток (значні за обсягом) чи згадуватися в зносках як уточнення.

5.3. Назви праць у прикінцевому списку розташовуються у порядку цитування в тексті чи за абеткою.

6. Прикінцеві зауваги

6.1. Редколегія має право редагувати текст статей та підписів до них, погоджуючи остаточний відредагований варіант із автором.

6.2. Редколегія може відхилити рукописи, якщо вони не відповідають вимогам збірника, або переносити їх в інше число, узгодивши це з автором.

6.3. Рукописи статей, прийняті до публікування, авторам не повертаються та не рецензуються.

Наукове видання
Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

The informational importance of foreign, Russian in the first place, encyclopaedic and book publications is analysed as the source basis of Ukrainian biographistics. A number of scientific publications are dedicated to Ukrainian personalities, whose oeuvre belongs to Ukrainian as well as Russian cultures. The main materials of the collection were prepared within the framework of joint Ukrainian and Russian scientific project «Ukrainian and Russian historical and cultural connections: the biographic aspect», held in 2006–2008 by the results of a joint competition organized by the National Academy of Sciences of Ukraine and Russian Humanitarian Science Fund.

The publication is issued for scientists, teachers, students and postgraduates of institutions of higher education, workers of museum and archive institutions, students of local history.

Збірник наукових праць
Випуск 6

головний редактор: Ківшар Таїсія Іванівна,
відповідальний редактор: Марченко Н.П.,
редактори: Горшкова Н. І., Матвійчук Л. О.;
коректор: Красовська Н. М.,
оригінал-макет: Вернік Ю. В.

Підписано до друку 15.06.2010.
Формат 60x84x16. Гарнітура BookAnt. Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 24,44. Обл.-вид. арк. 25,12. Наклад 500. Зам № 9.

Надруковано в науково-видавничому центрі
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
03039, Київ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.